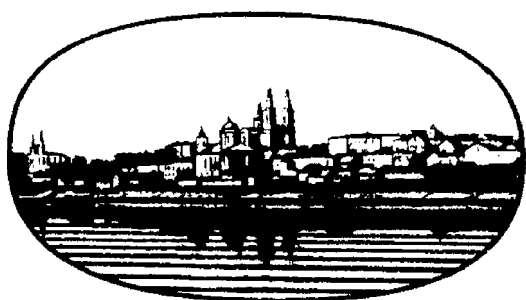

Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі

1987 1992 1997 2002

Ministry of Culture of the Republic of Belarus
Institute of History of the National Academy of
Science of Belarus
Polotsk National Museum-Reserve of History and Culture

The 4th International Conference

History and Archaeology of Polotsk and Polotsk land

(Scientific articles and documents)

Polotsk 2002

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Інстытут гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі
Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны
музей-запаведнік

IV міжнародная канферэнцыя

Гісторыя і археалогія
Полацка і Полацкай зямлі
(23-24 кастрычніка 2002 г.)

Полацк 2002

63.3 (4Бєі)

Г51

Укладальнік

Т.А. Джумантаева, нам. дырэктара па навуковай рабоце
Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

Рэцэнзент

С.В. Тарасаў, канд. гіст. навук (Інстытут гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі)

Г51 Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі

//Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. —
Полацк: НППГКМЗ, 2003. — 328 с., іл.

У зборніку апублікованы даклады IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі”, якая праходзіла 23-24 кастрычніка 2002 г. на базе Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

У дакладах удзельнікаў знайшлі адлюстраванне разнастайныя праблемы гісторыі і культуры Полацкай зямлі і сумежных тэрыторый ад старажытнасці да нашых дзён.

ББК 63.3 (4Бєі) + 63.4 (4Бєі)

Мова і арфаграфія аўтараў захаваны

Набор і макет выкананы на выдавецкім комплексе НППГКМЗ

Камп’ютарнае макетаванне: *В.У. Гаўрылаў*

ПАДСУМАВАННЕ

Навуковай канферэнцыі “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі”

23-24 кастрычніка 2002 г. у г. Полацку адбылася IV-я Міжнародная навуковая канферэнцыя “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі”.

Мы, удзельнікі канферэнцыі з Беларусі, Расіі, Польшчы, Італіі і Швецыі адзначаем, што дадзеная канферэнцыя стала традыцыйнай і выключнай з’явай у навуковым і культурным жыцці Беларусі і сумежных краін.

Тэматыка канферэнцыі ахоплівала разнастайны спектр пытанняў археалогіі, гісторыі і культуры Полаччыны і ўсёй Беларусі. У выступленнях і дыскусіях былі прадстаўлены вынікі навуковых пошукаў і дасягненняў, якія напрацаваны за час, прайшоўшы ад папярэдняй III канферэнцыі (1997 г.). Навуковыя даклады паказалі, што гісторыка-культурная спадчына Полацка і Полацкай зямлі мае багаты, практычна невычарпальны патэнцыял, які патрабуе і надалей глыбокага і рознабаковага вывучэння і прапаганды.

Удзельнікі канферэнцыі канстатуюць, што Полацк – найстаражытнейшы горад Беларусі і Усходняй Еўропы, калыска беларускай дзяржаўнасці, мае ўсе падставы дзеля таго, каб стаць буйным навуковым і культурным цэнтрам краіны.

З гэтай мэтай мы лічым неабходным:

1. Асабліваю ўвагу надаваць ахове і зберажэнню археалагічнай, архітэктурнай і ўсёй гісторыка-культурнай спадчыны Полацка. Нельга дапускаць ніякіх земляных і будаўнічых работ, работ па добраўпарадкаванню жылога і нежылога фонда ў гістарычным цэнтры горада без удзелу і кантролю спецыялістаў археолагаў і архітэктараў-рэстаўратараў.

2. Ухваліць і падтрымаць працу Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка па стварэнню ў горадзе сеткі музеяў і падтрымаць планы па стварэнню новага музея горада і музея археалогіі. З гэтай мэтай звярнуцца да урада краіны і Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь з просьбай паскорыць рэстаўрацыю карпусоў “Б” і “В” гісторыка-культурнай каштоўнасці XVIII ст. — будынка былога езуіцкага калегіума.

3. Рэкамендаваць Полацкаму дзяржаўнаму універсітэту разгледзець пытанне аб адкрыцці на гісторыка-філалагічным факультэце кафедры археалогіі.

4. Хадайнічаць перад рэктаратам Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта аб наданні доктару гістарычных навук Штыхаву Г.В. звання “ганаровага прафесара”.

5. Звярнуць увагу гарадской адміністрацыі Полацка на неабходнасць стварэння тапанімічнай камісіі з удзелам вядучых гісторыкаў і іншых навукоўцаў з мэтай аднаўлення гістарычных назваў вуліц і плошчаў гістарычнай часткі горада.

6. Зважаючы на вялікую навуковую і культурную значнасць такіх каштоўнасцей як “Каз’янкаўскі скарб Х ст.” і “Фрэскавы роспіс Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст. у г.Полацку”, звярнуцца да Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь і гарадскіх улад г.Полацка з просьбай знайсці сродкі на выданне матэрыялаў па гэтых помніках у якасці манаграфій і альбомаў.

7. Звярнуцца да Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь з прапановай музеефікацыі ўнікальных археалагічна-архітэктурных помнікаў XII ст. Бельчыцкага манастыра, царквы-пахавальні ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры і царквы на Верхнім замку ў г. Полацку. Да святкавання Дня беларускага пісьменства і друку 2003 г. у г. Полацку правесці добраўпарадкаванне тэрыторыі адзначаных помнікаў і зрабіць вызначэнне іх контураў на сучаснай паверхні.

8. Выдаць матэрыялы IV-й Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі” асобным зборнікам.

9. Праводзіць канферэнцыі “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі” і надалей не радзей аднаго раза ў пяць год.

Эпісталецыя архібіскупа полацкага Язафата Кунцэвіча

Баўтовіч М.М. /Полацк/

Напачатку неабходна адзначыць, што абвешчаная тэма будзе раскрывацца з двума ўдакладненнямі:

1. Разгляданы тэрмін абмяжоўваецца 1618 – 1623 гг., часам знаходжання Я. Кунцэвіча на полацкім архібіскупскім пасадзе.

2. Збольшага ўвага надаецца ліставанню архібіскупа з канцлерам ВКЛ Лявонам Сапегам.

Трэба заўважыць, што эпісталецыя Я. Кунцэвіча зацікавіла грамадзкасць адразу пасля ягонае сьмерці, а некаторых асобаў нават раней, аб чым будзе згадана ніжэй. Ужо ў казаньні архібіскупа смаленскага Лявона Крэўзы, прамоўленай 17.01.1625 г. пад час пакладання цела Я. Кунцэвіча ў полацкай Сафіі (выдадзеная ў Вільні), утрымліваюцца цытаты з розных лістоў, пісаных архібіскупам. Пазьней у часе першага беатыфікацыйнага працэсу (20.03.1628 – 01.04.1628) ліст канцлера ВКЛ Лявона Сапегі ад 12.03.1622 г. і адказ на яго архібіскупа ад 22.04.1622 г., былі перакладзеныя на лаціну і далучаныя да матэрыялаў працэсу.

Пасьле падзелаў Рэчы Паспалітай павышаецца зацікаўленне эпісталецыяй Я. Кунцэвіча з боку афіцыйных расейскіх гісторыкаў. У прыватнасьці выходзіць з друку кніга Н. Бантыш-Каменскага “Историческое известие о возникшей в Польше Унии” (М., 1805, с.75-84), дзе зьмешчаны пераклад на расейскую мову ліста Л. Сапегі да Я. Кунцэвіча ад 12.03.1622 г. Трохі пазьней, у 1816 г., у Варшаве Ліндэ выдае кнігу “O statucie Litewskim...”, дзе той самы ліст прыведзены па-польску.

У зьвязку з працэсам кананізацыі Я. Кунцэвіча (скончаны 29.06.1867 г.), вышэй памянёныя лісты зьявіліся ў выданьнях “Przegląd Poznański” (1862, II паўгодзьдзе, с.25-50); Nicola Contieri “Vita di S.Giosaphat...” (Roma, 1867); Likowski E. “Historia unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim” (Poznań, 1875); Сапунов А.П. “Витебская старина” (Витебск, 1883, Т.1, с.218-222). Акрамя таго Сапуноў зьмесьціў ліст Я. Кунцэвіча да мітрапаліта Язэпа Руцкага ад 10.08.1622 г. У 1910 г. у “Известиях отделения русского языка и словесности” у сваёй працы “О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича” Платон Жуковіч зьмяшчае ліст архібіскупа да Лявона Сапегі ад 21.01.1622г.,

адшуканы ім між папераў былога архімандрыта (1849-1851) полацкага Багаяўленскага манастыру Паўла Дабрахотава. З пазнейшых знаходак трэба адзначыць кароткую копію ліста Кунцэвіча да Сапегі ад 21.01.1622 г., адшуканую ў архіве айцоў базыльянаў у Варшаве, зьмешчаную Тадэвушам Жыхевічам ў кнізе “Jozafat Kunciewicz”. Гэткім чынам, сёння маюцца копіі чатырох лістоў, якія мы й паспрабуем прааналізаваць: 1. Кунцэвіча да Сапегі ад 21.01.1622 г. (2 варыянты); 2. Сапегі да Кунцэвіча ад 12.03.1622 г. (3 варыянты); 3. Кунцэвіча да Сапегі ад 22.04.1622 г.; 4. Кунцэвіча да Руцкага ад 10.08.1622 г.

Перш, чым звярнуцца непасрэдна да саміх лістоў, вызначымся з часам ліставання між Кунцэвічам і Сапегам. В.Пануцэвіч адзначае, што ліставаньне пачалося недзе ў сярэдзіне 1621г. (с.70) і скончылася пасля ліста Кунцэвіча ад 22.04.1622 г. А.Вэлыкі пачатак ліставаньня адносіць да сярэдзіны сьнежня 1621г. (с.269), а далей адзначае, што адказу на свой ліст ад 22.04.1622г. Кунцэвіч не атрымаў (с.278). Але неабходна запярэчыць абодвум аўтарам, бо ў лісьце ад 21.01.1622 г. Кунцэвіч піша: *“Раней на Маскву, потым на навалу турэцкую* Вашамосьць мне казалі зважаць...” Зыходзячы з палітычнае сітуацыі, што складалася ў рэгіёне, згадку пра Маскву неабходна аднесці да 1619 г., бо пасля Дэвulinскага пагадненьня (01.12.1618 г.) і абраньня ў Маскве на патрыярха Філярэта (19.04.1619 г.) Маскоўская дзяржава выйшла з крызысу й нейкія ўплывы на яе з боку кіраўніцтва Рэчы Паспалітае былі немагчымыя. Згадка ж пра турэцкую навалу была актуальнай між 06.10.1620 г. (параза войскаў Рэчы Паспалітай пад Цэцорай) і 09.10.1621 г. (перамога войскаў Рэчы Паспалітай над турэцкімі пад Хоцінам). Што да канца ліставання, дык тут за сьведку нам Лявон Крэўза, які ў згаданай вышэй казані (с.С7) цытуе ўрывак зь ліста Кунцэвіча ад 09.11.1623 г.: *“Нязносны ўціск з маімі сьвятарамі цярпім ад гэтых асобаў (якіх у лісьце менаваў) і ад простага люду, які амаль увесь на мяне ўзбурыўся, хочучы мяне зусім з уладыцтва выгнаць а маіх сьвятароў з цэркваў, пры нагодзе пападленьнем і забойствам нам награжаючы”*. З вышэй прыведзенага вынікае, што ліставаньне пачалося не пазней за 1619 г. і трывала да самае сьмерці архібіскупа.

Цяпер зьвернемся непасрэдна да разгляду захаваўшыхся лістоў. Варыянты ліста Кунцэвіча ад 21.01.1622 г. ня маюць сэнсавых разыходжаньняў. Адно, што ліст з варшаўскага архіву базыльянаў ёсьць выпіскай асноўных фрагментаў з большага ліста, выдадзенага Жуковічам.

Зь лістом жа Сапегі ад 12.03.1622 г. разабрацца складаней.

Польскамоўны варыянт ліста, зьмешчаны ў Linde, на нашу думку, зьяўляецца перакладам на польскую мову расейскамоўнага варыянта, зьмешчанага ў Бантыш-Каменскага, бо паводле зьместу яны супадаюць і ў Linde захаваныя тыя самыя хібы, якія зрабіў перакладчык на расейскую мову: замест “*затыркаць дзіры*” – “*зачыняць дьверы*”; замест “*зьяўляецца маці, а ня мачыхай*” – “*зьяўляецца айцом, а не айчымам*”; і нават перакладзеныя заўвагі перакладчыка на расейскую. Таму асноўнаю задачай становіцца вызначэньне сапраўднасьці аднаго з двух лістоў, або зьмешчанага ў “*Przeglądzie Poznańskiem*” (1862, с.25-36, назавем яго вялікім), або варыянту, прапанаванага Linde/Бантыш-Каменскім (назавем яго малым), бо яны маюць значнае адрозьненьне. Актуальнасьць тэмы вызначаецца тым, што эўрапэйскія й сучасныя беларускія гісторыкі карыстаюць з розных варыянтаў. Паспрабуем разгледзіць гэтую справу як у судзе й вызначыць які з двух лістоў, што прэтэндуюць на права звацца “ліст Л. Сапегі да Я. Кунцэвіча ад 12.03.1622 г.”, мае на тое большыя падставы. Дзеля вызначэньня праўды зьвернемся да паведамленьняў “сьведкаў” – лістоў Я. Кунцэвіча да Л.Сапегі ад 21.01.1622 г. і 22.04.1622 г., да мітрапаліта Руцкага ад 10.08.1622 г. і казані Л. Крэўзы ад 17.01.1625 г. Аўтэнтычнасьць згаданых лістоў не ставілася пад сумнеў расейскімі афіцыйнымі гісторыкамі XIX – XX стст., а лісты ад 21.01.1622 г. і 10.08.1622г. пададзеныя былі ў расейскім друку.

Ліст да Руцкага ад 10.08.1622 г. падмацоўвае аўтарытэт лістоў ад 21.01.1622 г. і 22.04.1622 г., бо ў ім Кунцэвіч паўтарае асобныя тэзы зь лістоў да Л. Сапегі:

1. падробка лістоў Сапегі бунтаўнікамі (ёсьць у лісьце ад 21.01. 1622 г.)

2. “*хто грашыць, праз таго можа быць пакараным*” (ёсьць у лісьце ад 21.01. 1622 г.)

3. “*даведаліся казакі, што на іх рэспэктуюць*” (ёсьць у лісьце ад 21.01. 1622 г.)

4. “*схізма непісьменнасьць памножыла, а не Вунія*” (ёсьць у лісьце ад 22.04. 1622 г.)

Казань Лявона Крэўзы таксама падмацоўвае аўтарытэт згаданых лістоў, бо аўтар цытуе урыўкі зь іх:

1. “*Богам маім сьведчу, што ніводным дрэнным прыкладам не адштурхнуў ад сябе палачанаў*” (ёсьць у лісьце ад 22.04. 1622г.)

2. спасылкі на Яна Залатавуснага, Амброза Мэдыальянскага, Станіслава, якія не зважаючы на ўладароў, памнажалі хвалу Божаю (ёсьць у лісьце ад 21.01. 1622 г.)

Гэткім чынам мусім прызнаць, што галоўныя нашыя сьвед-

кі - лісты Кунцэвіча ад 21.01.1622 г. і 22.04.1622 г. вартыя веры, таму разгледзім іхныя сьведчаньні падрабязней. Параўнальны аналіз ліста ад 21.01.1622 г. з нашымі прэтэндэнтамі выявіў 24 амаль ідэнтычныя ўрыўкі, якія маюцца ў лісьце ад 21.01.1622 г. і вялікім, а ў малым адсутнічаюць, альбо значна трансфармаваныя:

- *respectować... na nieiakeś pogrożki Kozackie*
- *trzech powinnych moich*
- *pan Sahaydaczny też się im deklarował*
- *że na nich polityka respectuie*
- *Ja schyzmatyków do wiary nigdy nie przymuszał*
- *świętych episkopów Chryzostoma, Ambrożego, Stanisława*
- *nie respectowali na Cesarzów, Królów y Panów Wielkich*
- *Wiara iest dar Boży, ale Katholicka, lecz nie Schyzmatycka*
- *Naukę Pawła Ś. ... ustawicznie, w pamięci noszę*
- *aż gdy na mnie gwałtownie schyzma następuje, prawem się bronić rad nierać muszę*
- *Więc im wolno unitów topić, ścinać*
- *Na Seymach hałasy czynią nie tylko na Unię, ale i na wszystko duchowieństwo nabożecstwa Rzymskiego*
- *toćby y te opuścić y z Państwa wyprowadzić*
- *co się widzieć daie na Chrystusie Panie ... y na sługach iego, ... nie dziw*
- *nie est bowiem sługa większy od Pana swego*
- *Mohilewcom Cerkwie są odemknione dawno, niech się w nich P. Bogu modlą...*
- *maią kapłanów dobrych katolików*
- *Cerkwi na ich bluźnierstwo schyzmatyckie postępować z władzy moiej nie mogą:*
- *Ażeby mi rozkazał Naywyższy Pasterz... albo Legat iego...*
- *Że Moskwicin Woiewoda Kałużski pisze...*
- *Lecz słuszna li to dla niepewnego pokoju politycznego*
- *Ustąpiono ... Ryżanom... kilka kościołów*
- *z pobłażenia katolickiego*

Параўнальны аналіз ліста ад 22.04.1622 г. з тымі самымі лістамі выявіў 9 амаль ідэнтычных ўрыўкаў, якія ёсць ў ім і ў вялікім лісьце, а ў малым адсутнічаюць, альбо трансфармаваныя:

- *Moskwicinowie... listy swoje pisane do Ich Mościów PP. Rad Koronnych y W.X. Litewskiego*
- *zażywać prawnych Dobrodziejstw ku obronie zdrowia y wolności*
- *nie odstępuiąc przykładu Ś. Ambrozyusza y Ś. Chryzostoma*
- *protestacyi Schizmatyckich po Trybunałach, Ziemstwach,*

Grodach, Ratuszach...

- *za czasów Nerona, Dioclesiana etc.*

- *buntownicy ich... strzegli aż do śmierci, aby bez Spowiedzi zdychali ... tak wiele dzieciak bez krztu, tak wiele dorosłych bez Spowiedzi i używania Sakramentu Ś.*

- *y podalem swiaszczennikam, catholikom dobrym*

- ***Mohilewcom przykładem Plutarcha... dopuściłem był w cerkwiach bezbożenstwo swoje odprawować***

- ***Kozacy po skończoney expediciei z Turkiem***

На карысьць вялікага ліста сьведчыць і ліст да Руцкага ад 10.08.1622 г., а менавіта згадка пра падробку лістоў Сапегі, чаго няма ў кароткім лісьце, пэўна фальсыфікатар сам хацеў схавацца.

Гэткім чынам, усе нашыя “сьведкі” аддаюць свае галасы на карысьць вялікага ліста. Засталася толькі высветліць, хаця б у агульных рысах, калі, якім чынам і дзеля якой мэты была ўчыненая падробка. Што да часу, маюцца дзьве думкі. Адна, якую выказаў сам Кунцэвіч ў лісьце ад 21.01.1622 г., а менавіта бунтаўнікамі. Другая, што напрыканцы XVIII ст. ў часы Кацярыны II, з мэтай ідэалогічнага падмацаваньня працэсу прымусовых далучэньняў уніятаў да расейскае праваслаўнае царквы. Гэтае думкі трымаўся Вацлаў Пануцэвіч, і пасля ўважлівага прагляду ліста зь ім трэба пагадзіцца. Сьведчаньнем таму неабзыхнасьць аўтара фальшыўкі ў рэаліях пачатку XVII ст., бо ён зьмяняе “народ маскоўскі” на “народ рускі”, Ноўгарад Вялікі – на Ноўгарад Северскі, Казельск – на Казелец. У дадатак выкінутыя згадкі пра Маскву, як вонкавы фактар нутранае нестабільнасьці Рэчы Паспалітае, якія не дазваляюць назваць Унію адзінай прычынай сацыяльных забурэньняў. Падробка рэалізавалася наступным чынам, былі выкінутыя ўсе фрагмэнты, што не ўкладаліся ў прыдуманую фальсыфікатарам схэму агульнанароднага абурэньня й супраціву: - характарыстыка казакаў, як абразьнікаў дзяржавы й будаўнікоў; - уважаная пазыцыя гэтмана Сагайдачнага; - карысныя, на думку Сапегі, парады адносна мэтадаў увядзеньня Вуніі; - клопат канцлера не аб забеспячэньні правоў праваслаўных, а каб не было “канфузіі палкоў, што пры каралевічу”. Такім чынам, з шматслоўнага ліста зь вялікай колькасьцю цытатаў з Сьвятога Пісьма і грэцкіх ды рымскіх клясыкаў (Гарацыя, Плутарха), адступленьнямі, разважаньнямі, атрымліваецца ліст, які ўтрымлівае толькі голая, не падмацаваныя фактамі абвінавачаньні, ствараецца карціна абурэньня Сапегі “дзеяньнямі” полацкага архібіскупа, хаця зь вялікага ліста вымалёўваецца вобраз Сапегі, як настойлівага

дарадцы, да таго ж як ён сам адзначае “не з супрацьлеглага боку, але з прыказання самога Бога: “Калі брат твой памыліцца нагадай яму сам насам”. У дадатак наўмысна зьмяняецца сэнс некаторых фрагментаў і выраз, які ў Кунцэвіча гучыць як “На Соймах узвышаюць галасы ня толькі на Вунію, але й на ўсё духавенства рымскае, жадаючы яго збэсьціць і зь дзяржавы выдаліць” ператвараецца ў “На тых, што не прыймаюць Вуніі выдаць загал і выгнаць зь дзяржавы” (на што зьвярталі ўвагу ў сваіх працах Атанас Вэлыкі й Леў Гарошка), а выраз архібіскупа “Значыць ім можна ўніятаў тапіць, секчы” трансфармуецца ў ілжэ-лісьце ў выраз супрацьлеглага сэнсу “Дадаець, што Вам можна ўніятаў тапіць, галовы ім секчы”. Пераклад ілжэ-ліста на польскую мову, магчыма здзяйсняўся, каб надаць яму выгляд арыгінальнага, але перакладчык ня маючы пад рукой дакумэнтаў часоў Кунцэвіча-Сапегі й вопыту, ня здолеў якасна выканаць замову. У чым упэўняе не ўласьцівая для дакумэнтаў ХVІІст. форма ётаваньня (у ХVІІ ст. дзеля перадачы яго на пісьме выкарыстоўвалася літара “у” а не “j”), традыцыйная форма звароту “Wśc” (Вашаць) набывае расейскую форму “Wу” (Вы) і г.д. Прыклаў руку да доўгажыхарства фальшыўкі й А.П.Сапуноў. Перадрукаваўшы фальшывы ліст, зьмешчаны ў Бантыш-Каменскага, ён падаў, што гэта пераклад з польскай, але спаслаўся на лацінскае выданьне I. Kulczyński “Specimen Ecclesiae Ruthenicae” (Roma, 1773). У дадатак да ліста дзеля падобнасьці на праўду прыклаў кірылічнае факсыміле подпісу Лявона Сапегі з часоў ягонага падканцлерства (1585-1589), чым канчаткова забытаў чытачоў.

Як ужо было пазначана вышэй, актуальнасьць узнятае праблемы звязаная з тым, што й да сёньня беларускія навукоўцы, якія пішуць на гістарычную тэму, карыстаюць з фальшывага ліста, пушчанага ў свет афіцыйнай расейскай навукай ХVІІІст., што прыводзіць да памылковых высноваў. Дзеля прыкладу трэба згадаць цытаваньні з ілжэ-лісту ў С. Цярохіна “Многія прыйдуць пад імем маім” (Мн., 1995, с.76), У. Арлова “Таямніцы полацкай гісторыі” (Мн., 1994, с.228), М. Паўлава “Забойства Іасафата Кунцэвіча” (Віцебск, 1996, с.32), і нарэшце, укладзены Цяпловой і Зуевай зборнік “Унія в документах” (Мн, 1997, с.329-333), дзе цалкам прыведзены фальшывы ліст. Сапраўдны ж ліст можна перачытаць у выданьнях В. Пануцэвіч “Сьвяты Язафат, архіепіскап полацкі” (Чыкага, 1963; 2-е выданьне: Полацк, 2000, с.202-214) або Żychiewicz T. “Jozafat Kunciewicz” (Cieszyn, 1986, с.159-171).

Літаратура

1. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии, Москва, 1805 г.
2. Великий А.Г., Соловій М.М. Святий Йосафат Кунцевич. Його життя і доба, Торонто, 1967 г.
3. Гарошка Л. Пад знакам “рускае і польскае веры”// Божым шляхам, Парыж, 1954-1955 гг., № 60-65
4. Герич Ю. Огляд богословсько-літературної діяльності Йосафата Кунцевича, Торонто, 1960 г.
5. Жукович П.Н. О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича// Известия отделения русского языка и словестности Императорской Академии Наук, СПб, 1910 г., Т.XIV, Кн.3
6. Паўлаў М. Забойства Іасафата Кунцэвіча, Віцебск, 1996г.
7. Сапунов А.П. Витебская старина, Витебск, 1883 г., Т.1
8. Likowski E. Historia Unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim, Poznań, 1875 г.
9. Linde S.B. O statucie Litewskim ruskiem językiem i drukiem wydany, Warszawa, 1816 г.
10. Panucevič V. Šv. Jazafat, Archijap. Połacki 1623-1963 гг., Chicago, 1963 г.
11. [Szymanski P.] Dokumenta do dziejów Błogosławionego Jozafata Kuncewicza, głównie list kanclerza Lwa Sapiehy, odpowiedź Arcybiskupa i uwagi tudzież objaśnienia, spisane przez ks. Pawła Szymanskiego// Przegląd Poznański, t.XXXIV, 1862 г., II półr.
12. Żychiewicz T. Jozafat Kuncewicz, Cieszyn, 1986 г.

Деятельность учебных заведений “Общества Иисуса” в Беларуси в 1740 – 1773 гг.

Блинова Т.Б. /Гродно/

Деятельность учебных заведений “Общества Иисуса” в Беларуси в 1740 – 1773 гг. приходится на третий этап его педагогической деятельности. Он совпал с эпохой Просвещения, представители которого энергично боролись за расширение знаний среди различных слоев населения, в первую очередь молодежи.

Новое время потребовало от него высококвалифицированных учителей, подготовку которых в пределах Речи Посполитой оно наладить не могло. Поэтому вполне естественным представляется тот факт, что для исправления создавшегося положения в учебных заведениях ордена был только один путь: посылать за границу молодых иезуитов, проявивших интерес и способности к научной и педагогической работе для пополнения своих познаний в различных областях наук и ознакомления их с опытом деятельности иезуитских школ. Первыми на эту дорогу вступили польские члены ордена, которые, начиная с 1720 г., ежегодно направляли по два или три человека (для этого необходимо было иметь немалые деньги) в Италию, главным образом, в Рим, во Францию, а также в Вену и Прагу¹. Что же касается иезуитов, работавших в пределах Литовской провинции, то в заграничные командировки их стали посылать на два десятилетия позднее по сравнению с Польской.

По возвращении из Италии, Франции и Чехии иезуиты охотно делились приобретенными там познаниями со своими товарищами, стремились на практике претворить в жизнь увиденное и услышанное за границей. А поскольку немалая часть членов ордена после получения высшего философского и теологического образования в Виленской Академии разъезжались по назначению руководства Литовской провинции по различным учебным заведениям, достижения западноевропейской науки быстро становились достоянием всех педагогов. Это обстоятельство способствовало тому, что с начала 50-х годов XVIIIв.

¹ Bednarski S. Na przełomie. Do historii szkolnictwa jezuickiego w Polsce // Przegląd Powszechny. – 1931. – № 48. – S. 40 – 41.

в школах “Общества Иисуса”, расположенных на территории Беларуси, проявился перелом в сторону улучшения их деятельности. Этот акт хорошо прослеживается по каталогам.

Нельзя не отметить также то, что сам орден стал предъявлять более суровые требования к подготовке учителей. Руководство провинции теперь уделяло этому вопросу повышенное внимание, требуя от ректоров коллегий и супериоров резиденций, где располагались семинарии, детально вникать во все стороны их деятельности, применять к схоластикам, не проявившим должного отношения к учебе, самые решительные меры, вплоть до их исключения.

В указанный период отдельные белорусские иезуитские организации играли важную роль в подготовке новых кадров для “Общества Иисуса”. Среди них особое место занимали Полоцкая, Слуцкая, Несвижская, Пинская, Новогрудская и Гродненская коллегии, в которых в различные годы их существования читались курсы, предназначенные не только для светской молодежи, но и для юношей, связавших свой жизненный путь с “Обществом Иисуса”. Некоторая часть из них, как, например, Полоцкая и Слуцкая коллегии, а также Слонимская резиденция в отдельные годы готовили будущих учителей риторики. Причем для работы в этих учительских семинариях были привлечены иезуиты, игравшие заметную роль не только в провинции и в ассистенции в частности, но и в ордене вообще. В основном, они обучались в Виленской иезуитской Академии, преподавательский состав которой уже хорошо знал новые тенденции, получившие развитие на Западе. К их числу относятся: М.Юневич, А. Янушкевич, И. Петрицкий, М. Бромирский, Ф.Ксенжеквич, И. Кулеша и др. Наиболее заметный вклад в дело подготовки молодых специалистов для учебных заведений “Общества Иисуса” в Беларуси внесли: К. Верзбицкий, К. Соболевский, Б. Добшевич, А. Бартошевич, Ю. Залеский, Л. Лупиа, С.Кмита, И. Пузына и др.²

² Archiwum Grzebieńia L; Plečkaitis R. Feodalizmo laikotarpio filozofija Lietuvoje. – Vilnius: Mintis, 1975. – S. 484 – 485; Brown J. Biblioteka pisarzyw assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego. – Poznań: W komisie i czcionkawi Ludwika Merzbacha, 1862. – S. 423, 110 – 111; Poplatek J. Komisja Edukacji Narodowej. – Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973. – S. 302, 311; Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии. – Мн.: Наука и техника, 1973. – С. 165; Мысліцелі і асветнікі Беларусі. X – XIX стагоддзі. – Мн.: Беларуская энцыклапедыя, 1995. – С. 165, 178. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995. – Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut Kultury Religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996. – S. 372, 285, 554–555.

Какие же конкретные изменения произошли в учебном процессе иезуитских школ ордена, расположенных на территории Беларуси?

Известно, что основой гуманитарного образования у “Общества Иисуса” являлся латинский язык. В указанное время члены ордена провели необходимые преобразования, направленные на исправление погрешностей, имевших место в предыдущее время. Для успешного претворения в жизнь этих намерений требовался новый учебник, и иезуиты приступили к его разработке. Он был создан в 1749 г. талантливыми профессорами латинского языка. В его основу легло пособие Э. Альвара, служившее для подготовки учителей к урокам. Новый учебник иезуитов сразу же получил признание не только у современников, но и в последующее время. За годы существования Эдукационной комиссии он издавался 14 раз, в то время как грамматика латинского языка С. Конарского – 3 раза.³

Дальнейшее освоение данного предмета продолжалось в классах поэзии и риторики. Процесс его очищения от различного рода извращений, имевших место в предыдущее время, был начат в сороковые годы. Причем решающий шаг в этом направлении был сделан не самими членами польской и литовской провинций, а руководителем “Общества Иисуса”. В 1746 г. он прислал обоим провинциалам приказ, предписывающий строго придерживаться в преподавании поэзии и риторики произведений Цицерона.⁴ В нем требовалось в практической работе с учащимися строго придерживаться учебника Ю. Ювенция. Выполняя это распоряжение генерала, литовский провинциал приложил немало усилий к его изданию для низших классов в Варшаве, а для старших – в Вильно. В письме, предназначенном для ректоров коллегий, он требовал их приобретения и неукоснительного соблюдения методических разработок Ю.Ювенция.

В последующие годы руководящие лица провинции в своих распоряжениях неоднократно напоминали о тщательном соблюдении вышеуказанного приказа. Так, например, в 1754 г. литовский провинциал Ян Пожецкий посчитал необходимым напомнить своим подчиненным, “чтобы учителя и ученики были очень точны в чтении классических авторов,... предписанных в общих чертах *Ratio studiorum*; педагоги должны ежемесячно предоставлять префекту школы [по этому поводу – **Т.Б.**] для подписи свои заметки”.⁵

³ Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce: Zb. art. / Pod red. R.Darowskiego. Kraków: WAM, 1994. – S. 196.

⁴ Ibid. – S. 198.

⁵ Ibid. – S. 199.

Изучение гуманитарных дисциплин предусматривало наличие словарей и других вспомогательных пособий. Иезуиты справились и с этой задачей. Причем в пособиях, опубликованных в указанное время, латинские тексты сопровождались переводом их на польский, а иногда и на французский языки. Разумеется, что подобная практика издания литературы, предназначенной для школьной молодежи, облегчала усвоение ею не только латинского языка, но и остальных. Подробный анализ этих работ нашел отражение в исследованиях польских ученых.⁶

Одновременно с возвращением классического латинского языка в учебные заведения ордена иезуиты приступили к целенаправленной работе по углублению познаний учеников в польском языке, ставшим родным для выходцев из белорусских шляхетских семей, и по очищению его от различного рода извращений. По свидетельству Л. Пехника, эта тенденция нашла отражение даже в учебнике латинского языка 1749 г. Среди различного рода рекомендаций, предназначенных для учителей, в нем имелаась и следующая: “Следует их [учеников – Т.Б.] настойчиво учить и побуждать к тому, чтобы каждое упражнение умели перевести с латыни на родной и обратно, сохраняя при этом как можно большую чистоту каждого из них”.⁷

Следует признать, что иезуиты сделали много для расширения сферы влияния польского языка. Члены ордена создавали учебную литературу, в частности Кароль Вывич, написанную на прекрасном польском языке. В ней особое место занимает работа Франтишка Богомольца⁸, одного из выдающихся деятелей “Общества Иисуса” XVIII в.

В указанный период времени иезуиты продолжали свою работу по возвращению бывшего значения греческого языка. В 1743 г. он стал преподаваться в Новогрудской школе.⁹

Следующей школой, где началось обучение учащихся данному предмету, была Пинская. Здесь греческий язык штудировался с 1754 – 1755 по 1757 – 1758 учебные годы не светской молодежью, а клириками, т.к. в каталогах в качестве преподавателя, ведущего этот курс, значился профессор, читавший одновременно с этой дисциплиной схоластическую и каноническую теологию.¹⁰

⁶ См.: Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933. – S. 209; Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku. – S. 199 – 201.

⁷ Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku. – S. 199 – 200.

⁸ Bohowolec F. Rozmowa o języku polskim. – Warszawa: W druk. J.K. Mci Mitzlerowskiej, 1758.

⁹ ARSI, Catalogus brevis... anni 1743/4.

¹⁰ Ibid, Catalogus brevis... anni 1754/5; Catalogus brevis... anni 1755/6; Catalogus brevis... anni 1756/7; Catalogus brevis... anni 1757/8.

С 1762 – 1763 по 1767 – 1768 учебные годы греческий язык изучался в Полоцке. Затем небольшой промежуток времени данный предмет отсутствовал в программе, и вновь он появился только перед запрещением деятельности “Общества Иисуса”, а именно в 1770 – 1771 и 1771 – 1772 учебных годах.¹¹ Оба года полоцких учащихся обучал Винцентий Крыньский, будучи сначала профессором поэзии и греческого языка, а затем профессором риторики, истории и греческого языка.

В 1770 – 1771 учебном году Слуцкая школа располагала отдельной должностью профессора греческого языка.¹² Эту функцию выполнял Генрик де ля Моттерио. На следующий год его сменил Адам Хмелёвский – профессор классов и греческого языка.

Данные ежегодных каталогов свидетельствуют о том, что систематическое изучение греческого языка в иезуитских учебных заведениях отсутствовало. Иезуитам так и не удалось вернуть былое значение греческого языка, т.к. молодежь не проявляла интереса к его изучению.

Новым явлением в учебных заведениях ордена в указанный период было введение в программу иностранных языков. Оно произошло намного позднее, чем в школах польской провинции. Так, в Гданьске обучение французскому и немецкому языкам началось по приказанию визитатора Рейнхольда Герта еще в 1719 г. Первым учебным заведением, находящимся в пределах Литовской провинции “Общества Иисуса”, где стал преподаваться французский язык, явилась Виленская Академия. Это произошло в 1730 г.¹³ Что же касается иезуитских школ, расположенных в пределах Беларуси, то изучение языков впервые осуществилось в 1750-51 гг. в Новогрудке, Пинске и Слониме, где под руководством Франциска Схеера, Андрея Берента и Якуба Лингкенхейера учащиеся класса инфимы приступили к освоению немецкого языка. В следующем учебном году к вышеперечисленным учебным заведениям присоединилась Гродненская школа, которая располагала специальной должностью профессора французского языка, исполнявшуюся Юзефом Фризе. Причем в отличие от предыдущего года обучение иностранным языкам проводилось не только в классе инфимы, но и в других классах. Например, в Гродненской школе Фридерик Идзел преподавал немецкий в классе грамматики, а Фран-

¹¹ ARSI, *Catalogus brevis... anni 1770/71*; *Catalogus brevis... anni 1771/72*.

¹² *Ibid*, *Catalogus brevis... anni 1770/71*.

¹³ Piechnik L. *Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku*. – S. 190.

циск Рохел (Пинск) – французский, трудясь в классе поэзии. Аналогичное явление имело место и в Слониме, где Франциск Кизинг выполнял обязанность профессора инфимы и французского языка, а Я. Лингкенхейер, перешедший вместе со своими учениками в класс синтаксиса и грамматики, продолжал работу по дальнейшему усвоению ими немецкого языка. Это обстоятельство имело место и в последующее время.

В 1751–1752 учебном году число учебных заведений, в которых иезуиты смогли осуществить обучение учеников иностранному языку, увеличилось. В этом году он преподавался ещё в Несвиже, Орше, Пинске, Жодишках и Слониме. В ряде школ (Несвижской, Гродненской и Пинской) ученики получили возможность одновременно изучать немецкий и французский языки.¹⁴ Интересен тот факт, что в Полоцкой школе, одной из самых крупных в Беларуси, иностранный язык был введен в программу позднее, чем в других учебных заведениях. Это событие впервые состоялось в 1753–1754 учебном году, когда в педагогическом штате коллегии появилась должность профессора математики и французского языка. Ее исполнял Ян Гробель.¹⁵ Его сменил Михаил Лёрковский – профессор немецкого языка.¹⁶ Затем на протяжении четырех лет, с 1757/8 учебного года по 1760/1 учебный год в Полоцкой школе работал тот же Иоанн Гробель – профессор математики и французского языка, автор четырех книг, в том числе по истории и географии, которые, к сожалению, никогда не были опубликованы.¹⁷ Спустя несколько лет он вновь находился на этой должности.¹⁸

В связи с вышеизложенным интересно отметить следующий факт. Первоначально руководство провинции привлекало к обучению молодежи иностранным языкам иезуитов немецкого и французского происхождения. Этот факт положительно сказывался на учебном процессе: на занятиях ученики слышали правильную иностранную речь, лишённую каких-либо искажений. Впоследствии иностранные языки преподавались и членами Литовской провинции. Впрочем, и в первые годы данного начинания встречались исключения. Так, например, в 1751–1752 учебном году несвижских учащихся обучал французскому языку Габриэль Ленкевич, работавший в классах грамматики и синтаксиса.¹⁹

¹⁴ ARSI, Catalogus brevis... anni 1751/2.

¹⁵ Ibid, Catalogus brevis... anni 1753/4.

¹⁶ Ibid, Catalogus brevis... anni 1754/5.

¹⁷ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995. S. 195.

¹⁸ ARSI, Catalogus brevis... anni 1760/1.

¹⁹ Ibid. Catalogus brevis... anni 1751/52.

Программа изучения иностранных языков сводилась к следующему: в начальных классах мальчиками усваивались их основы; основательное же овладение ими предусматривалось только в высших школах. Нельзя обойти вниманием и то обстоятельство, нашедшее отражение в литературе, что члены ордена приложили немало усилий к созданию различных словарей и учебников по этим дисциплинам.²⁰

Другим новым явлением, имевшим место в подавляющем большинстве учебных заведений “Общества Иисуса” в Беларуси, было введение в их программу изучения истории и географии. Ratio studiorum предусматривал штудирование учащимися отдельных произведений античных авторов: Гая Юлия Цезаря, Тита Ливия, Саллюстия и др. Однако исторические сведения преподносились параллельно с изучением других дисциплин.

В 1740 – 1773 гг. ситуация изменилась. Известный ученый Гданьского университета К. Пуховский утверждает, что в Литовской провинции все коллегии имели в своем штате профессора истории.²¹ Однако с этим выводом польского историка согласиться нельзя. За редким исключением истории обучал профессор поэзии и риторики.

Впервые этот курс читал гродненским учащимся в 1749–1750 учебном году Рафал Хемпель.²² В следующем учебном году история начала осваиваться учениками Полоцка, Несвижа, Пинска, Новогрудка, Минска, Бобруйска, Мстиславля, Слуцка и Жодишек.²³ Причем к ее преподаванию были привлечены хорошо подготовленные специалисты. На наш взгляд, достаточно отметить тот факт, что новогрудские юноши слушали историю из уст Кароля Выврича²⁴, ставшего впоследствии автором одного из популярнейших учебников по этому предмету в Речи Посполитой. В 1750–1751 учебном году учащиеся Полоцкой школы изучали этот предмет под руководством Франтишка Обронпальского, до этого преподававшего риторику и историю в Минске. Впоследствии он был профессором философии и теологии в Дрогичине, а также префектом школ в Слониме.²⁵ В последующие годы история изучалась полоцкими уча-

²⁰ Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku. – S. 190 – 191.

²¹ Puchowski K. Edukacja Historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej. 1563 – 1773. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999. – S. 144.

²² ARSI. Catalogus brevis... anni 1749/50.

²³ Ibid. Catalogus brevis... anni 1750/51.

²⁴ Ibid.

²⁵ Obrąpański Franciszek // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995. – S. 469.

щимися под руководством Фаддея Морыкони, Юзефа Борейко, Георгия Лобановского, Юзефа Милкевича, Франка Боровского и других.²⁶ В 1751–1752 учебном году история была введена в Витебской, Могилевской и Слонимской школах.²⁷ Во всех вышеперечисленных учебных заведениях она изучалась иезуитскими учащимися вплоть до 1773 г. В отдельных из них (Гродненской, Новогрудской и Слуцкой) встречались случаи временного прекращения ее преподавания. Однако через несколько лет оно возобновилось. В Жодишской школе иезуиты впервые стали обучать истории своих подопечных в 1757–1758 учебном году.²⁸ В дальнейшем курс истории не всегда встречался в ее программе. Что же касается мозырских учеников, то они имели возможность работать над этим предметом только три года: с 1757–1758 по 1759–1760 учебный год.²⁹ Только в Брестской школе каталоги не зафиксировали ни одного случая наличия профессора истории в ее педагогическом штате. Однако нет сомнений, что эта дисциплина в той или иной мере преподносилась учащимся. Ярким доказательством этого факта является инвентарь Брестской иезуитской коллегии, в котором отражено немалое количество исторических книг, имевшихся в ее библиотеке.

Таким образом, преподавание истории в учебных заведениях ордена Беларуси было организовано значительно лучше, нежели иностранных языков. В подавляющем большинстве школ этот предмет ежегодно присутствовал в них. Причем ему в основном (исключений очень мало) обучали не магистры, а ксендзы-профессоры.

Автор считает необходимым подчеркнуть, что для преподавания географии в учебных заведениях ордена Беларуси руководство провинции привлекало высококвалифицированных педагогов. Достаточно отметить тот факт, что на протяжении 1762–1765 учебных годов пинских ребятишек обучал этому предмету Казимир Головка – автор ряда учебников по географии.³⁰

География преподносилась ученикам как часть истории. Лишь только в отдельные, весьма немногочисленные годы, она

²⁶ ARSI, *Catalogus brevis...* anni 1751/52; *Catalogus brevis...* anni 1753/4; *Catalogus brevis...* anni 1757/8; *Catalogus brevis...* anni 1767/8.

²⁷ Ibid. *Catalogus brevis...* anni 1751/2.

²⁸ Ibid. *Catalogus brevis...* anni 1757/58.

²⁹ Ibid. *Catalogus brevis...* anni 1757/8; *Catalogus brevis...* anni 1758/9; *Catalogus brevis...* anni 1759/60.

³⁰ Ibid. *Catalogus brevis...* anni 1762/3; *Catalogus brevis...* anni 1763/4; *Catalogus brevis...* anni 1764/5.

указана в каталогах как отдельный предмет в Пинской³¹ и Витебской³² школах.

Необходимо отметить, что прежде чем приступить к преподаванию истории и географии, иезуиты создали ряд пособий и учебников по этим дисциплинам. Впоследствии по мере накопления опыта обучения учащихся, а также развития этих наук в европейском масштабе разрабатывались новые, более совершенные.

Немалую роль в распространении исторических и географических знаний сыграл Я.Пошаковский (1684 – 1757).³³

В изучаемое время основным официальным учебником истории и географии в учебных заведениях ордена был “*Rudimenta Historica*” Максимилиана Дюфрене. Впервые на территории Речи Посполитой он был издан в 1737 г. в Бранево. Он состоял из шести небольших томов, каждый из которых был предназначен для определенного класса средней школы. Так, в инфиме ученики штудировали библейскую историю; в грамматике – историю Ассирии, Персии, Греции и Рима; в классе синтаксиса изучалась история Римской империи; в классе поэзии преподавалась история других государств; первый год риторики целиком отводился освоению учащимися географии, а второй – истории римско-католической церкви.³⁴

Однако иезуиты Польской и Литовской провинций одновременно стали издавать и другие учебники, в которых наряду со всеобщей историей и географией большое внимание уделялось событиям, имевшим место на исконной польской территории, а также на землях, входивших в состав Речи Посполитой. Так, несколько работ по этим дисциплинам написал Франтишек Папроцкий (1723– 1805), белорус, вступивший в “Общество Иисуса” в Полоцке в 1740 г. и ставший профессором в 1758 г.³⁵

³¹ ARSI. Catalogus brevis... anni 1750/1; Catalogus brevis... anni 1762/3; Catalogus brevis... anni 1763/4; Catalogus brevis... anni 1765/6.

³² Ibid. Catalogus brevis... anni 1760/1; Catalogus brevis... anni 1762/3.

³³ Brown J. Biblioteka pisarzyw assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego. – S. 327 – 331; Poszakowski Jan // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995. – S. – 532; Пашакоўскі Ян // Мысліцелі і асветнікі Беларусі. X – XIX стагоддзі // Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1995. – С. 274.

³⁴ Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuitckim w Polsce XVIII wieku. – S. 192 – 193.

³⁵ Archiwum Grzebienia L; Brown J. Biblioteka pisarzyw assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego. – S. 306 – 308; Plečkaitis R. Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje. – Vilnius: Mintis, 1975. – S. 458; Paprocki Franciszek // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995. – S. – 490 – 491.

В 1743/44 учебном году Франтишек Папроцкий учил полоцких ребятишек в классе инфима.³⁶ Его перу принадлежит ряд историко-географических трудов, некоторые из которых переиздавались несколько раз. К их числу относится “Польские домашние сведения и Великого княжества Литовского”. Эта работа впервые была опубликована в Вильно в 1752 г.³⁷ Она, скорее, напоминает небольшой справочник, чем серьезное исследование по истории и географии. Основная часть этой книги посвящена Великому княжеству Литовскому, т.к. она и была предназначена учащимся школ, расположенных на ее территории. В ней автор перечисляет поветы, староства, находившиеся в том или ином воеводстве, указывает названия рек, протекавших в ее границах. Помимо этих сведений, Ф.Папроцкий сообщал юным читателям сроки созывов воеводских сеймиков, а также число послов, присутствовавших на них. В качестве примера можно привести следующее описание Полоцкого воеводства, содержащееся в нем:

“Полоцкое воеводство имеет: двух сенаторов, одно староство, держав нет.

Сенаторами являются: Полоцкий воевода и Полоцкий каштелян.

Замок при воеводстве.

Воеводу выбирает шляхта, а король подтверждает.

Дрисенское староство без крепости.

Реки: Двина, или Дуна, Дриса, Полота, Дрисна, Уда.

Воеводские сеймики собираются в Полоцке, выбирают двух послов на сейм. Депутатов на трибунал – два.

Полоцкое воеводство не располагает ни одним поветом”.³⁸

Другой вопрос, который нашел отражение в указанном произведении, – это порядок работы судов Великого княжества Литовского. Данный факт не является случайным, поскольку в школах ордена обучались главным образом представители господствующего класса, и начальные знания о судопроизводстве были им необходимы в будущей жизни.

Основная часть книги Ф. Папроцкого была посвящена истории этого государства, изложение событий которой он довел только до заключения Люблинской унии 1569 г. Как и большинство исследователей этого времени, автор главное внима-

³⁶ ARSI, Catalogus brevis... anni 1743/4.

³⁷ Согласно Е.Броуну, эта работа Ф.Папроцкого переиздавалась в Вильно в 1760, 1763, 1771 и 1775 гг.

³⁸ Библиотека им. В.Стефаника во Львове, отдел редкой книги, № Ст. 77507. Comp. 7 Paprocki F. Domowe wiadomości o Koronie Polskiej albo o Malej i Wielkiej Polsce przedrukowane. – Wilno: druk. J.K.M. i Rzpłtej Akademickiej S.J. – S. 5.

ние уделит перечислению важнейших фактов политической и религиозной истории Литвы. При этом Папроцкий не предпринял ни одной попытки их анализа, не сослался ни на один известный ему документ. Он, тщательно соблюдая генеалогию литовских князей, ограничился, главным образом, названием земель, присоединенных ими.

Ф. Папроцкий является автором еще одного учебника по географии³⁹, ставшего необыкновенно популярным в учебных заведениях ордена и многократно переиздававшегося до 1773 г.⁴⁰ Даже после запрещения деятельности “Общества Иисуса” он нашел широкое применение в школах Эдукационной комиссии. Небольшой по объему, этот труд Ф. Папроцкого, скорее, напоминает справочник, т.к. в нем собраны кратчайшие сведения обо всех европейских государствах, о каждом из которых автор сообщает протяженность их в милях в длину и ширину, местонахождение на географической карте в градусах; границы; характер государственного правления; фамилию, имя и польское название титула особы, находящейся у власти; количество войск; ордена, используемые для награждения лиц, проявивших себя в какой-либо области; описание герба; господствующую религию, ежегодный доход; перевод денежной системы на польскую; реки, протекающие по ним, а также моря, омывающие их территорию. В настоящее время эта работа Ф. Папроцкого является источником для изучения большого круга вспомогательных исторических дисциплин: исторической географии, метрологии, геральдики и т.д.

Ф. Папроцкий является автором ряда других исследований, посвященных истории отдельных стран и политическим событиям, происходившим в прошлом в различных регионах мира. Все они находили то или иное применение в учебном процессе.⁴¹

Помимо работ Ф. Папроцкого, в школах “Общества Иисуса” применялся учебник по истории и географии Яна Бельско-го.⁴² Я. Бельский, проработавший двенадцать лет профессором

³⁹ Библиотека им. В. Стефаника во Львове, отдел редкой книги, Ст. – 1 78449. Paprocki F. Europa części świata najprzedszych okoliczności opisana. Teraz do większej uczących się wygody w nowy sposób przedrukowana w Poznaniu w Collegium Societatis Jesu. – Warszawa, 1766.

⁴⁰ Brown J. Biblioteka pisarzy assystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego. – S. 307.

⁴¹ Государственная публичная библиотека Республики Украина во Львове им. В. Стефаника, отдел редкой книги. №8590 Ст. Wojny znaczniejsze przed narodzeniem i po narodzeniu Chrystusa Pana aż do ostatniego pokoju paryskiego i hubentskiego Roku – Wilno: W drukarni Jego Królewskiej Mości akademickiej, 1778.

⁴² Biblioteka Wydawnictwa Apostolstwa modlitwy jezuitów w Krakowie. Widok Królestwa Polskiego... – Poznań: Druk S.J., 1763.

риторики⁴³, а следовательно, и этих дисциплин, накопил большой опыт в их преподавании. Результатом его деятельности на педагогическом поприще и явился указанный труд, главную цель написания которого он выразил следующими словами: "... чтобы польская шляхетская молодежь из стен школ выходила способной помогать Королевству... своим советом на сеймах и сеймиках, публичных и особых заседаниях, дома и у посторонних, во время мира и войны, а также для придания своей речи изящества".⁴⁴ Таким образом, как мы видим, труд Бельского преследовал две задачи: во-первых, обогатить знания юношества по истории и географии Родины; во-вторых, в процессе обучения риторике научить детей практически использовать их в будущей жизни.

Наибольшей популярностью в школах "Общества Иисуса" пользовались произведения Кароля Вырвича – одного из наиболее известных деятелей ордена изучаемого периода. Он является автором двух учебников по истории, написанных на французском языке. Первый вышел в 1769 г. под названием "Происхождение современных государств и народов", второй – "Краткое систематическое изложение всеобщей истории" – был опубликован в двух томах в 1766 – 1771 гг. К. Вырвич – один из соавторов коллективного труда "Политическая история древних государств", увидевшего свет в 1772 г. В предисловии к нему имеется несколько отрывков из книги Ш. Монтескье "О духе законов", переведенных им с французского языка на польский.

Белорусский ученый А.А.Бирало сделал следующий вывод об исторических произведениях этого иезуита: "Как историк К.Вырвич испытал влияние французской просветительской историографии, особенно Ш.Монтескье и Вольтера. Для его историко-социологических воззрений характерно отрицательное отношение к традиционному пониманию истории как истории политических событий и войн. В предисловии к "Краткому систематическому изложению всеобщей истории" он истолковывает историю народа как совокупность изменений в политической жизни, обычаях, религии, науке, искусстве, экономике. Вслед за Монтескье К. Вырвич подчеркивает, что изучение истории позволяет получить знания, необходимые для направленного изменения устройства современных государств".⁴⁵

⁴³ Brown J. Biblioteka pisarzy asystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego. – S. 120.

⁴⁴ Ibid. (пагинация страниц во введении отсутствует).

⁴⁵ Бирало А.А. Философские проблемы в науке эпохи Просвещения в Белоруссии и Литве. – Мн.: Изд-во БГУ им.В.И.Ленина, 1979. – С. 42.

Очень высоко его учебники по истории оценил С. Беднарский.⁴⁶ Отдельные исторические труды К. Вырвича широко применялись не только в школах Эдукационной комиссии, но и публиковались в типографии Полоцкой Академии⁴⁷, что является ярким подтверждением того обстоятельства, что его работы пользовались большим признанием у иезуитов-педагогов и учащейся молодежи даже после официального запрещения римско-католическим престолом деятельности “Общества Иисуса” в 1773 г.

Современный польский исследователь Л. Пехник, детально изучивший все исторические труды, опубликованные иезуитами Польской ассистенции, пришел к следующим выводам: “1. со временем латинский язык в них был вытеснен польским и французским языками; 2. в обучении истории и географии началось использование карт и атласов; 3. с каждым разом все больше места посвящалось польским делам; 4. подвергалась глубоким изменениям сама методика обучения в результате изменения взгляда на сущность истории. Лучше всего это видно у Вырвича: придание большого значения изучению истории в общем учебном процессе (Роллин); знание не только отдельных фактов, но и внутренних связей и взаимозависимости их, а также отбор существенных фактов (Флери и Боссюэ); историческое значение – это не только политические перемены и происшествия, преимущественно военные, а также совокупность жизни народа: его культура, ремесло и торговля (Вольтер).

Всегда в иезуитских школах история была учительницей жизни.⁴⁸

Характеризуя перемены в обучении учащихся иезуитских школ Беларуси, нельзя не отметить и акт присутствия в программе некоторых из них геометрии, изучение которой носило практический, прикладной характер. Правда, этот предмет был введен не во всех учебных заведениях: орденом было предпринято всего лишь три попытки внедрения его в учебный процесс. Так, впервые геометрия стала изучаться новогрудскими учащимися в 1750–1751 учебном году.⁴⁹ Через несколько лет, а именно в 1753–1754 учебном году, воспитанники мстиславских иезуитов получили возможность штудировать этот предмет под руководством Антония Хычевского – профессора грамматики, синтаксиса и геометрии.⁵⁰ Третьей школой, где в 1769–1770 учеб-

⁴⁶ Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. – S. 272 – 275.

⁴⁷ Brown J. Biblioteka pisarzyw assystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego. – S. 437 – 438.

⁴⁸ Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce w XVIII wieku. – S. 43.

⁴⁹ ARSI. Catalogus brevis... anni 1750/1.

⁵⁰ Ibid. Catalogus brevis... anni 1753/4.

ном году имелась должность профессора геометрии, явилась Слонимская. Ее исполнял Мартин Ошевский.⁵¹

На третьем этапе педагогической деятельности “Общества Иисуса” в Беларуси иезуиты предприняли попытку преподавания архитектуры. Ее осуществил в 1768–1769 учебном году видный деятель ордена Габриэль Ленкевич. Первоначально он изучал архитектуру самостоятельно. Однако начальство, заметив его интерес к этой науке, послало Ленкевича в 1782 г. в Рим, чтобы он детально ознакомился с техникой строительного дела и историческими достопримечательностями города. По дороге в Рим Г. Ленкевич посещал наиболее знаменитые города Германии и Италии, постигая зодчество мастеров древности и средневековья. С 1762 по 1765 гг. под руководством Иосифа Марии Асклепи он штудировал архитектуру в Римской коллегии (современный Григорианский университет). После возвращения из Рима Г. Ленкевич несколько лет работал в Несвиже, а затем на протяжении 1768–1773 гг. исполнял обязанности профессора архитектуры и руководителя строительства в Полоцке.⁵² Одновременно он много труда вкладывал в подготовку педагогов, способных преподавать эту дисциплину.⁵³

Перемены коснулись и преподавания дисциплин высшей школы, где первый год отводился на изучение философских работ Аристотеля, а второй – математики. В предыдущий этап педагогической деятельности ордена интерес молодежи к усвоению схоластической философии упал, и иезуиты усиленно искали выход из создавшегося положения, т.к. без позволения руководящих инстанций “Общества Иисуса” они не имели права внедрять в программу обучения новые философские направления, получившие развитие на Западе. Так, учение Декарта, бывшее очень популярным в Европе, грозило опасностью для вероучения католической церкви в целом и ордена в частности, ибо неизбежно вело к пантеизму.⁵⁴ Выход из создавшейся труднейшей ситуации был найден генеральной конгрегацией, состоявшейся в 1750 г. Согласно ее решению в обучение философии вводились экспериментальные науки. Польские и литовские

⁵¹ ARSI. Catalogus brevis... anni 1769/70.

⁵² APMP T.J. w Krakowie, sygn. 350. Compendia vitarum defunctorum in Collegio Polocensi. – s. 70 – 72; Poplatek J., Paszenda J. Słownik jezuitów artystów. – S. 149; Archiwum Grzebieńia L.; Lenkiewicz Gabriel // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995. – S. 359.

⁵³ Poplatek J., Paszenda J. Słownik jezuitów artystów. – Kraków: WAM, 1972. – S. 149.

⁵⁴ Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. – S. 301 – 308.

члены “Общества Иисуса” в процессе преподавания этой дисциплины основное внимание уделяли физике и математике, отдавая предпочтение физике.⁵⁵

Освещая состояние обучения математике и физическим наукам, нельзя не отметить, что важнейшим их центром в Литовской провинции являлась Виленская Академия, педагоги которой придавали своим занятиям по данным дисциплинам практический характер. Кроме того, в рамках курса философии они сообщали своим слушателям сведения по механике, оптике, акустике, метеорологии, основам анатомии, физиологии, зоологии и минералогии.⁵⁶

В изучаемое время иезуиты приступили к сбору средств обучения, предназначенных для использования их в учебном процессе. Например, Новогрудская школа располагала четырьмя географическими глобусами, различными инструментами, необходимыми для успешного проведения занятий по математике и физике. Среди них имелись английский микроскоп, электрическая машина, стеклянный шар, служащий для организации опытов по электричеству, и др.⁵⁷ Необходимый инструментарий для проведения занятий по физике и математике имелся и в Брестской школе.⁵⁸ Полоцкие иезуиты обладали богатейшей коллекцией по различным отраслям знания, составившей основу известного в Российской империи музея.⁵⁹

Перемены в учебном процессе осуществлялись одновременно с появлением новых форм воспитательной работы с учащимися. Именно в этот период широкое развитие получили сеймы и сеймики. Содержание их освещалось выше. Основанием для более широкого внедрения в практику иезуитских школ сеймов и сеймиков послужило виленское издание 1742 г. “Инструкции о речах на сеймах и сеймиках, составленной в кратких параграфах”. Оно содержало тринадцать речей, написанных в качестве образца для подражания, в которых подвергалась критике анархия, царившая в Речи Посполитой. Анонимный автор указанного произведения резко выступал против применения на сеймах и сеймиках принципа *liberum veto*, требовал проведения ряда реформ, направленных на укрепление государства. 25 апреля

⁵⁵ Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie w Polsce w XVIII wieku. – S. 184 – 185, 188.

⁵⁶ Ibid. – S. 187.

⁵⁷ НГИА РБ в г. Минске. Ф. 27. Оп. 6. Д. 23. Л. 55 – 55 об.

⁵⁸ ЦГАДА. Ф. 1603. Оп. 12. Д. 22. Л. 4.

⁵⁹ Блінова Т. Полоцкий иезуитский музей // Гісторыя і археалогія Полацкай зямлі. Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годдзю Полацка. – Полацк, 1992.; Блінова Т.Б. Езуіцкі музей ў Полацку // Мастацтва. – 1993. №3. – С. 59 – 63.

1753 г. провинциал Станислав Попел в письме к руководителям иезуитских учреждений официально писал о необходимости проведения реформ в Речи Посполитой. В нем настоятельно рекомендовалось организовывать эти формы воспитательной работы, приурочивая их к сборам шляхты на заседания трибунала и сеймиков. При этом указывалось, чтобы иезуитские воспитанники, используя полученные знания по литературе, истории и другим гуманитарным дисциплинам, под руководством профессоров готовили тексты речей для выступления. Причем на первый план должно было выдвигаться требование проведения немедленных мероприятий, направленных на укрепление государства. Провинциал считал, что организация подобных сеймиков будет полезна не только юношеству, но и присутствующей на них шляхте.⁶⁰

В указанный период иезуиты создали еще одну школу – в Юровичах. Она начала свою работу в 1756 г. Ее первым учителем явился Юзеф Сасимовский⁶¹, исполнявший обязанности “профессора классов” (“professor classium”). Видимо, он трудился сразу в трех классах: инфимы, грамматики и синтаксиса, т.к., по данным каталогов, в следующем учебном году иезуиты смогли открыть класс поэзии с преподаванием истории.⁶² Правда, последний предмет не всегда присутствовал в ее программе. В 1768 г., единственном году в истории Юровичской школы, действовал класс риторики.⁶³

В 1740–1773 гг. своей работой в школах ордена отличились: К. Бжозовский, А. Лупиа, Я. Корсак, К. Борковский, И.К.Лазневский, А. Янушкевич, Ф. Лупиа, Я. Левкович, С. Герасимович, А. Хычевский и К. Малиновский, М. Боровский, Ф.К.Кару и др.⁶⁴

Перечень фамилий иезуитов, плодотворно трудившихся на педагогическом поприще, можно было бы продолжить. Но, тем не менее, материал, приведенный выше, раскрывает основные

⁶⁰ Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuitickich w Polsce w XVIII wieku – S. 204.

⁶¹ ARSI, Catalogus brevis... anni 1756/7.

⁶² Ibid., Catalogus brevis... anni 1757/8.

⁶³ Ibid., Catalogus brevis... anni 1768/9.

⁶⁴ Archiwum Grzebień L; Brown J. Biblioteka pisarzy asystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego. – S. 136 – 137, 230 – 231, 226; Poplatek J. Komisja Edukacji Narodowej. – Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973. – S. 64 – 65, 319, 322; Plečkaitis R. Feodalizmo laikotarpio filozofija Lietuvoje. – Vilnius: Mintis, 1975. – S. 438; Borowski Michał // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995. – S. 59; Kareu (Karii) Franciszek Ksawery // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995. – S. 367.

тенденции, имевшие место в “Обществе Иисуса” в указанный период. Если ректору коллегии удалось ввести основные нововведения в одном городе, то руководство провинции переводило его на новое место службы в надежде на то, что и там школьное дело подвинется вперед. Помимо того, что педагоги имели свой предмет, проверенный на практике, руководство постоянно напоминало о необходимости разрабатывать новые дисциплины. И после их усвоения оно выделяло в провинции школу, где бы тот или иной преподаватель мог проявить себя, преподавая новый курс.

Безусловно, что достаточное знание двух-трех дисциплин обогащало преподавателей, и они, общаясь между собой, могли оказать творческую помощь друг другу. Поэтому далеко не случайным является тот факт, что довольно значительная часть преподавателей иезуитских школ занималась научным творчеством, что нашло отражение в получении ученых степеней, а также в публикации собственных работ.

Результатом этой целенаправленной деятельности было то, что в указанный период из иезуитских школ Беларуси вышло немало талантливых людей, обогативших европейскую культуру: И. Жаба, М. Корыцкий, Франтишек, Ян и Игнатий Богомольцы, М. Почобут-Одлянйцкий, Т. Корсак, Р. Симонович, А. Томашевский, Н. Мусницкий и др.⁶⁵

В короткий промежуток времени “Общество Иисуса” смогло не только вернуть свои прежние позиции в школьном деле, но и поднять его на новый, более высокий уровень. Оно начало перестройку своей учебной деятельности немного раньше С.Конарского, но более энергично и целенаправленно развернуло ее после выступления этого выдающегося пиара. Руководство ордена начало реформирование своих школ с подготовки педагогических кадров. Наиболее талантливых учителей оно направляло для углубления своих познаний за границу, некоторых из них – дважды, а М. Почобута-Одлянйцкого – трижды. Оно изыс-

⁶⁵ Мысліцелі і асветнікі Беларусі. X – XIX стагоддзі: Энцыклапедычны даведнік. – С. 212, 136, 261 – 262, 271 – 274, 224, 240; *Materyaly do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych*. – Kraków: Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1905. – S. 251, 260 – 261; Brown J. *Biblioteka pisarzy assystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego*. – S. 124 – 128, 220, 289 – 290, 323 – 325; Polatck J. *Komisja Edukacji Narodowej*. – S. 327 – 339; Sniadecki J. *Żywot uczony i publiczny Marcina Odlanickiego Poczebuta*. – Wilno, 1810; Bohusz M. X. *Życie literackie Ks. Marcina Poczebuta* // *Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk*. – Warszawa: W drukarni Księży Pijarów, 1812; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995*. – S. 54, 519, 447.

кивало деньги для приобретения необходимых средств обучения, чтобы активизировать процесс обучения своих подопечных. Затем иезуиты приступили к подготовке школьных учебников, к написанию которых привлекались самые эрудированные члены ордена и небольшие авторские коллективы. И только после положительной апробации они внедрялись в учебный процесс.

Потом на уровень, требуемый “Ratio studiorum”, оно поставило преподавание латинского языка. В отдельных школах руководство ордена пробовало оживить интерес учащихся к греческому языку, однако, эта попытка не удалась. В соответствии с духом времени профессура уделяла большое внимание изучению польского языка, пропагандировала продуманные методы борьбы за его чистоту и красоту. В учебную программу были введены новые предметы: история, география и иностранные языки.

Во внеаудиторное время преподаватели внедряли новые формы работы, воспитывающие у юношей чувства гражданственности, сопричастности и ответственности за все происходящее в стране.

Благодаря хорошей постановке учебно-воспитательного процесса к концу изучаемого периода “Общество Иисуса” смогло полностью монополизировать воспитание молодого поколения в своих руках, а также полонизировать его. Школы ордена не испытывали недостатка в учениках.

Тэстамент полацкага бурмістра Давыда Панкова 1559 г.

Варонін В.А. /Мінск/

Мяшчанскія тэстаменты шаснацатага і тым больш ранейшых стагоддзяў для краін Усходняй Еўропы з'яўляюцца рэдкімі дакументамі. Іх захавалася вельмі няшмат. Трэба адзначыць, што нават шляхецкіх тэстаментаў XVI ст., якія паходзяць з Вялікага княства Літоўскага, захавалася мала. Тым большую цікавасць павінен выклікаць тэстамент полацкага бурмістра Давыда Панкова ад 16 снежня 1559 г. Яго ўдалося выявіць сярод дакументаў, унесеных у 41-ю кнігу Метрыкі ВКЛ. Тэстамент уключаны ў пацвярджальны прывілей, выдадзены Жыгімонтам II Аўгустам сыну Давыда Панкова Максіму 9 мая 1561 г. Гэта самы старажытны з вядомых на сённяшні дзень тэстаментаў мяшчан беларускіх гарадоў і адзін з самых даўніх мяшчанскіх тэстаментаў у ВКЛ увогуле.

Давыд Панкоў быў яскравым прадстаўніком полацкага мяшчанскага патрыцыяту. Яго кар'ера някеспка прасочваецца па дакументах. Напрыканцы 1532 г. ці на пачатку 1533 г. ён ужо быў полацкім бурмістрам¹. Дакументы 1533-1534 гг. называюць яго лентвойтам². Відаць, адначасова ён быў полацкім радцам. У гэтай якасці ён фігуруе ў акце ад 26 лістапада 1533 г.³ У далейшым ён займаў пасаду полацкага бурмістра, пра што сведчаць дакументы 1536⁴, 1538⁵ гг., полацкая рэвізія 1552 г.⁶ Ён заставіўся, паводле тэстамента, і ў 1559 г. Апрача таго, у 1536 г. і, відаць, пазней Давыд Панкоў з'яўляўся полацкім мытнікам⁷. Адным словам, вельмі дзейная і ўплывовая асоба, надзвычай паспяховая кар'ера.

Род Панковых быў няполацкага паходжання. На гэта звярнуў увагу першы даследчык полацкай рэвізіі 1552 г. У. Паноў⁸.

¹ Беларускі архіў (далей – БА). Т. 2. Мн., 1928. С. 115.

² Там жа. С. 227, 246, 251.

³ Там жа. С. 222.

⁴ Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў (далей – РДАСА). Ф. 389. Адз. зах. 21. Арк. 46 адв.

⁵ БА. Т. 2. С. 274.

⁶ Полоцкая ревизия 1552 года (далей – ПР 1552 года). М., 1905. С. 15, 31.

⁷ РДАСА. Ф. 389. Адз. зах. 21. Арк. 46адв.

⁸ Панов В.А. Социальный строй Полоцкой земли по данным “Полоцкой ревизии 1552 года” // Журнал Министерства народного просвещения. 1915 (Ч. LVII). Май. С. 16.

Ён заўважыў, што ўсе маёнткі Давыда Панкова былі куплены, прычым адносна нядаўна. Сапраўды, зямельныя ўладанні Давыда Панкова былі набыты за дазволам полацкіх ваявод Яна Глябовіча і Станіслава Давойны⁹ - такім чынам, не раней за 1532 г. Праўда, Васька Панкоў (імаверна, Давыдаў брат) купіў зямлю яшчэ за дазволам ваяводы Пятра Кішкі, г. зн. паміж 1519 і 1532 гг.¹⁰ Васька і Фёдар Панковы згадваюцца сярод полацкіх мяшчан-землеўладальнікаў у попісе земскім 1528 г.¹¹ Гэта значыць, што яны з'явіліся тут раней. Давыд жа Панкоў асеў на Полаччыне, хутчэй за ўсё, крыху пазней, але да 1532 г. Цалкам можа быць, што Панковы паходзілі з Кіеўшчыны. Напрыклад, дакумент 1541 г. называе кіеўскіх баяр Васіля і Максіма Васілевічаў Панковічаў¹². Пасля пераезду на Полаччыну Панковы вельмі хутка занялі высокае становішча ў асяроддзі полацкага мяшчанства. Самым хуткім быў кар'ерны рост Давыда Панкова і яго сына Максіма. Але ў 1538 г. полацкім радцам быў і Фёдар Панкоў¹³.

Адной з найадметнейшых рысаў сацыяльна-эканамічнага развіцця Полаччыны ў XV – XVI стст. было моцна развітае мяшчанскае землеўладанне. Давыд Панкоў быў адным з самых багатых мяшчан-землеўладальнікаў на Полаччыне. Яго зямельная ўласнасць знаходзілася ў 7 населеных пунктах. На ёй жыло 38 “дымоў” асабіста свабодных сялян-“дольнікаў” і 1 путны слуга. Да таго ён меў у заставе ад полацкіх баяр яшчэ 9 “дымоў” свабодных “дольнікаў”. З гэтых маёнткаў ён ставіў “ку службе земской” 3 вершнікаў¹⁴. Па велічыні зямельных уладанняў з Д. Панковым мог паспрацаваць хіба што Іван Петрашковіч. Яму асабіста належала 37 “дымоў” “атчызных” сялян-“дольнікаў”, а разам з братам – яшчэ 12 “дымоў” свабодных “дольнікаў”. І. Петрашковіч выстаўляў таксама 3 кані¹⁵. З тэстаментна вынікае, што ён даводзіўся Д. Панкову зяцем.

Вельмі цікавы, прычым з самых розных пунктаў гледжання, і сам тэстамент. Адразу трэба зазначыць, што мы маем справу не толькі з рэдкім узорам мяшчанскага тэстаментна. Уключаны ў прывілей Жыгімонта II Аўгуста дакумент з'яўляецца яшчэ і

⁹ Гл.: ПР 1552 года. С. 31-32.

¹⁰ Там жа. С. 33.

¹¹ Русская историческая библиотека (далее – РИБ). Т. 33. Петроград, 1915. Ст. 196.

¹² РДАСА. Ф. 389. Адз. зах. 24. Арк. 183адв.-184.

¹³ Там жа. Адз. зах. 35. Арк. 62.

¹⁴ Гл.: ПР 1552 года. С. 31-32.

¹⁵ Там жа. С. 32-33.

выпісам з полацкіх магістрацкіх кніг. Ніводная ранейшая за 1650г. магістрацкая кніга горада Полацка на сённяшні дзень не захавалася. Такім чынам, па гэтым выпісе мы можам меркаваць пра спосаб іх вядзення і практыку выдачы выпісаў нават для вялікакняжскай канцылярыі. Дакументы змяшчаліся ў кнігах пад загалоўкамі (у даным выпадку “Суд гаинныи потребныи черезъ жеданье Давыда Паньковича, бурмистра полоцъкого”). Пры выдачы выпіса ён змацоўваўся подпісам гарадскога пісара (“Справа писара местъского Богъдана Лагановича”).

Паводле свайго фармуляру тэстамент нічым прынцыпова не адрозніваецца ад тагачасных шляхецкіх тэстаментаў. У некаторых адметных рысах можна прасачыць пераемнасць тэстамента Д. Панкова са старымі полацкімі дакументамі. Гэта датычыцца, у прыватнасці, санкцыі (“И хто бы ... чимъ тот тастаментъ мои порушити, таковыи со мною розсудитца перед милостивымъ Небесънымъ Царомъ”). Тая самая санкцыя змешчана, напрыклад, ва ўкладных запісах Якіма Туравейскага ад 6 верасня 1507 г. і Івана Сякірыча ад 11 кастрычніка 1515 г. у манастыр Св. Іаана Прадцечы на Востраве¹⁶. Відаць, яна была папулярная на Полаччыне ў XVI ст.

Тэстамент утрымлівае звесткі самага разнастайнага кшталту: ад сваяцкіх стасункаў яго аўтара да гарадской тапаграфіі Полацка напярэдадні яго захопу войскамі цара Івана Грознага. Паводле дакумента, Д. Панкоў быў звязаны сваяцтвам з прадстаўнікамі полацкай мяшчанскай вярхушкі. Яго другая жонка, Аннуша Сямёнаўна, была сястрой полацкага мешчаніна Івана Палуды. Дачка Апраня – замужам за Іванам Петрашковічам, бурмістрам 1552¹⁷ і 1553¹⁸ гг. Другая дачка – Марына – замужам за Сямёнам Ваўком, відаць, сваяком бурмістра 1559г. Лявона Анікеевіча Ваўка.

Давыд Панкоў валодаў значнай рухомай і нерухомай маёмасцю. Пра яго зямельныя ўладанні мы можам меркаваць па рэвізіі 1552 г. Але і пазней ён і яго сын Максім працягвалі скупляць землі ў полацкіх мяшчан і путных слуг. Адным толькі дакументам ад 9 мая 1561 г. Жыгімонт II Аўгуст пацвердзіў Максіму Панкову куплі, здзейсненыя яго бацькам і ім самім на велізарную суму 686 коп 24 грошы ВКЛ¹⁹. Такім чынам, Д. Панкоў

¹⁶ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. (далее – ПГ). Вып. 3. М., 1980. №279. С. 19; Гранстрем Е.Э. Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград, 1953. С. 40, 44.

¹⁷ ПР 1552 года. С. 15, 32.

¹⁸ РДАСА. Ф. 389. Адз. зах. 35. Арк. 128.

¹⁹ Там жа. Адз. зах. 41. Арк. 254 адв.-255 адв.

валодаў вельмі вялікімі грашовымі сродкамі. Пра яго даўжнікоў, на жаль, цяжка меркаваць, бо яны пайменна ў тэстаменце не названы. Усе іх даўгі агулам перайшлі да галоўнага спадкаемца Д. Панкова – сына Максіма. Гэтыя даўгі былі, відавочна, немалыя. Наўрадці можна сумнявацца ў плацёжаспадатнасці Д. Панкова як даўжніка. А ён быў вінен розным асобам 115 коп грошаў ВКЛ. Тэстамент цікавы таксама пералікам прадметаў вопраткі, упрыгожанняў, посуду і іншых рэчаў.

У пісьмовых крыніцах разгляданага перыяду згадкі аб’ектаў гарадской тапаграфіі Полацка фрагментарныя. Некаторыя з іх не сустракаюцца больш нідзе, апроча гэтага тэстамента. Сярод іх – Вялікі Торг (гандлёвая плошча) і крамы “у местніцком ряду”. Як і ў іншых буйных гарадах, гандаль у Полацку быў арганізаваны па радах. Тэстамент згадвае 3 шпіталі (дамы прытулку). Адзін з іх знаходзіўся “пад валам”, другі – каля манастыра Ўваскрасення Хрыстова (у полацкім замку), трэці – паблізу царквы Ўзнясення Хрыстова (на Вялікім пасадзе). Выразна прасочваецца сувязь гэтых дабрачынных устаноў з царквамі і манастырамі. Хутчэй за ўсё, менавіта яны (поўнасю ці часткова) забяспечвалі іх існаванне. Варта ўзгадаць і пра братчыны (пазней т. зв. мядовыя брацтвы), якія таксама перадавалі частку сваіх даходаў шпіталю. Д. Панкоў сваім тэстаментам змяніў спосаб іх забеспячэння. Ён загадаў сыну Максіму купляць усё неабходнае для шпіталю на тыя грошы (“поземы”), што пойдучы ад уладальнікаў “месніцкіх” крам. Справа ў тым, што зямля, на якой былі пабудаваны кравы, належала Д. Панкову.

З тэстамента вынікае, што ў гэты час у Полацку існавалі два клірасы (аб’яднанні святароў і царкоўнаслужыцеляў) – “Святога Сафeya”²⁰ і Святога Спаса. Першы з іх быў звязаны з кафедральным саборам і архіепіскапам, а другі – з найбуйнейшым і адным з самых старадаўніх ды шанаваных полацкіх манастыроў. Варта заўважыць у сувязі з гэтым, што абласны прывілей вялікіх князёў літоўскіх Полацкай зямлі першым жа сваім артыкулам абяцае: “в церкви Божьей и в ыменья церковные нам не вступатися, в дом Божии Светого Софeya, и в дом Божии Светого Спаса, и в иные дома церковные нам не вступатися”. Як бачна, “дамы” Св. Сафeя і Св. Спаса вылучаны асобна. Тое ж самае назіралася і на Віленскім сойме 1559 г., калі паслы ад Полацкай зямлі прасілі манарха яшчэ раз пацвердзіць маёмас-

²⁰ У XV – XVI стст. для палачан вельмі адметнае ўжыванне гэтага выразу менавіта ў мужчынскім родзе.

ныя правы царкоўных маёнткаў, і асабліва – сафійскага і спаскага “дамоў”²¹. Царкоўныя арганізацыі, згуртаваныя вакол кафедральнага сабора і Спаскага манастыра, былі самыя аўтарытэтныя і ўплывовыя на Полаччыне. Адметна таксама, што Д. Панкоў загадаў пахаваць сваё цела на тэрыторыі Пятніцкага манастыра. Пятніцкі манастыр, які размяшчаўся на Вялікім пасадзе, вядомы як “наданье от давньныхъ часовъ мещан полоцъкихъ”²². Відавочна, ён быў мяшчанскім саслоўным манастыром. Цікава таксама адзначыць, што ў рэвізіі 1552 г. ён фігуруе толькі як царква. У тэстаменце ж згадваецца пятніцкі ігумен. Відаць, ператварэнне царквы ў манастыр адбылося паміж 1552 і 1559гг.

У тэстаменце называюцца шматлікія службовыя асобы полацкага магістрату: лентвойт Якуб Лаўскі, бурмістры, радца, лаўнікі. Цікавая і згадка “лавічнай месцкай пячаткі”, якую лаўнікі прыклалі да тэстамента.

Полацкі бурмістр Давыд Панкоў памёр паміж 16 снежня 1559 г. і 9 мая 1561 г. – хутчэй за ўсё, у 1560 г. Яго месца ў полацкім магістраце заняў сын Максім, які ў 1561 г. быў ужо, як і бацька, бурмістрам. Гэты факт сведчыць пра тое, што ў Полацку ўжо склаліся сем’і мяшчанскага патрыцыяту. І пасады гарадскога самакіравання цыркулявалі ў асяроддзі прадстаўнікоў гэтых фамілій. Прыклад Панковых даводзіць, што пасады маглі перадавацца ледзь не па спадчыне. І яшчэ адзін аспект, які варта асабліва падкрэсліць. М. Панкоў здолеў пацвердзіць тэстамент свайго бацькі ў Вільні, у самага вялікага князя і караля. Далёка не кожны шляхціц мог пахваліцца тым, што пацвердзіў тэстамент свайго сваяка ў манарха. Гэта яскрава ілюструе той факт, што полацкую мяшчанскую вярхушку добра ведалі ў сталіцы ВКЛ, дзе яна карысталася сур’ёзным уплывам. З іншага боку, гэта акалічнасць гаворыць пра тое, што вялікакняская ўлада ставілася да полацкага мяшчанскага патрыцыяту з павагай і не грэбавала ў тым ліку і такімі яго просьбамі, як пацвярджэнне тэстаментаў.

²¹ РИБ. Т. 30. Юрьев, 1914. С. 286-287.

²² ПР 1552 года. С. 178.

Дадатак

1561 г. мая 9. Вільня/Вільнюс. – Пацвяддзэнне (“ліст”) вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта II Аўгуста полацкаму бурмістру Максіму Панкову ўключанага тэстаментна яго бацькі полацкага бурмістра Давыда Панкова 1559 г. снежня 16 [Полацк].

Потверженье бурмістру жь места Полоцкого Максиму Давыдовичу Панковичу тестаменту отца его Давыда Панковича.//

Жикгимонтъ Авъгустъ Бож(ъ)ю милост(ь)ю король етс.

Ознаиуемъ симъ нашимъ листомъ.

Биль намъ чоломъ бурмістръ места нашего Полоцкого Максимъ Давыдовичъ Панъковича и поведиль перед нами, ижъ отецъ его Давыдъ Панъковичъ, будучи у хоробе своеи, чиниль тастаментъ и остаточною волею своею именъечька, и земли свои купъленные, и всю маетьность свою, речи рухомые, розшафоваль. И при чомъ жона его Аннуша Семеновъна, мачоха его, и онъ, сынъ его, и тежъ дочьки его Опранья а Марина и инъшие кровъные его zostали. И што тежъ имъ дано быти маеть, то все достаточъне а меновите на тестаментъе своемъ описаль. Котории тастаментъ онъ перед нами вказываль, бьючи намъ чоломъ, абыхмо на то ему дали нашъ листъ и тот тастаментъ отца его листомъ нашимъ потвердили. Ино мы, того тастаменту огледавши, велели есьмо его слово от слова в сесь нашъ листъ уписать. И такъ ся в себе маеть:

“Суд гаинныи потребныи черезъ жеданье Давыда Панъковича, бурмістра полоцкого. Во имя Светое Троицы аминь. Я, Давыдъ Панъковичъ, бурмістръ места Полоцког(о), будучи мне на Божои воли у хоробе моеи, розмышляючи и беручи собе ку помощи, просиль и жедалъ есьми пана Якуба Лавъского, лентвоита полоцкого, абы его милость рачиль ласку свою учинити а з ураду своего восполочь з лавъниками доступити рачиль для справованья тестаменту своего. Где жъ его милость на жеданье мое вчинити рачиль восполочь з лавъниками, то естъ зъ Иваномъ Кухтою, а Иваномъ Поряднею, а Спиридомъ Савичом до менеи приити. А при нихъ писар месьтський а слуга месьтський Радивонъ Черевушъка. Перед которими ихъ милостью паны описую и ознаиую тымъ тастаментомъ моимъ, кому што маю отдати и на комъ што взяти. И тежъ о^а моеи маетности. Отдати мне пану Василью

^a чытаецца невыразна, устаўлена пазней, амаль што зліта з м

Митьковичу петьдесят копъ грошей литовское личьбы. А што сынъ мои Максимъ весполк с паномъ Петромъ Становскимъ позычили у пана Григор(ь)я Пашьковича, земенина г(о)с(по)д(а)рьского, семьдесят копъ грошей личьбы литовское, ино по животе моем сынъ мои Максимъ половину тыхъ пенезеи повъчетьвертадесятъ копъ грошей литовскихъ з дому, з маетности моеи, заплатити^б. А што сынъ мои Максимъ взялъ ку потребе моеи у пана Ивана Нечая десеть копъ грошей // литовских, тые пенези маеть сынъ мои Максимъ з дому, з маетности моее, заплатити. А которые пенези г(о)с(по)д(а)рьские мытные, будучи намъ за держанья мыта г(о)с(по)д(а)рьского, загамовали есьмо дванадцать копъ грошей, которые приходили Якову пушкарю для тое причины, ижъ онъ не далъ колькос гаковницъ до скарбу г(о)с(по)д(а)рьского, ино тые дванадцать копъ грошей у мене есть. А што на комъ маю взяти долъгу, то есть все описано на листех и на реистрах в сына моего Максима. Ку тому тежъ штомъ справиль жоне моеи Анънуши Семеновъне Полудинъне шат, перель, убиранья, то есть поясъ серебряныи позлотистыи, шестънадцать копъ грошей, шуба опратная одамашьки чирвоное, куницами подбита, двадцать копъ грошей литовских, саяны два порпяновыхъ: одинъ новыи, другии поношеныи, и колнер перьловыи, однорадка влоская ношенная. А шуба моя порпяновая серая ношенная, ножьками лис(ь)ими подшитая, ланьцужокъ серебряныи и к тому инъших дробныхъ речей: платья белого, што коло нее хоживало, а корову, и к тому готовыхъ пенезеи десеть копъ грошей личьбы литовское – то все по животе моемъ отписую жоне моеи Анънуше Семеновъне. А дочькамъ моимъ: Опрани Ивановои Петрашъковича а Марине Семеновои Вольковои – отписую и дарую ихъ по двадцати копъ грошей литовскихъ. И внуку моему Федьку Богъдановичу отписую з ласки своее десеть копъ грошей литовских к тымъ петинадцати копамъ, што есьми за дочькою моею небожьчицою^в, а его матькою Устин(ь)ею далъ. Бо и тыхъ петънадцать копъ грошей на того жъ внука моего яко материзного приидуть. И што тежъ далъ есьми за тою жъ дочькою моею две мисы цыновыхъ а две талери, тые есть у Богъдана, зятя моего, - то внуку жъ моему Федьку приидуть. А што есть статоч ку небожьчицы дочки моее Устиныи, што есьми за нею былъ подавал: кольнер перловыи, святость серебряная з ланьцушъкомъ серебрянымъ, шубька

^б так у рукапісе, мусіць быць маець заплатити (?)

^в другое о напісана невыразна, можна прачытаць і як е

китаичитая, бельками подбита, саянь порпьяновыи з оксамитомъ, поясъ золота венацъкого з анггель сребраныи а другии поясъ оксамитныи з анъггель сребренныи а чепецъ золотыи обоичикъ оксамитныи а другии китаичатыи, пологъ белыи – тые вси речи у мене в захованью *ест*. То все на внука // моего Фед(ь)ка приидеть. А сестричье моеи Семеновои кузнецовои Марине на сукню *отписую* пять локоть сукна луньского. А Гриню Низькому, братаничу своему, *отписую* п^{ят}(ь) локоть порп^{ян}у. А Ивану Полудину, шурина своему, *отписую* чотыри локъти сукна луньского. Што ся дотычетъ именеи, земель, дворищъ и всякое маетьности моее такъ лежачое, якъ и рухомое, то все *отписую* по животе моемъ сыну моему Максиму. Не мають якъ жона моя, такъ дочьки мои и ниhto з блискихъ моихъ ни-въ во што ся вступовати. А которие лавки мои новопостановленные по обема сторонамъ у местницъкомъ ряду на моеи властной земли кромъ тыхъ лавокъ, которие на Великии Торгъ стоятъ, тые лавъки у местницъкомъ ряду и з землею всю *отписую* на вечность на три шпитали и на вбство. То *естъ* на шпиталь, котории под валомъ, и на другии шпиталь у Воскресенья Христова, и на третии шпиталь, што у Вознесенья Святого. Маеть сынъ мои Максимъ предъ ся того доглядати и справовати и потомъки его, выбираючи поземы з оныхъ лавокъ месъницъкихъ, которие на моеи земъли стоятъ, на тыи шпитали давати на поживенье и на огреванье. А инъшии ниhto не маеть ся вступовати ани справовати. А *отписую* по души моеи на крилось Светого Софея две копе грошей а на крилось Светого Спаса две копе грошей. А отъцу моему духовьному Семену рожественьскому *отписую* копу грошей литовьскихъ. А пятьницъкому игумену, где тело мое поховають, копу грошей. А на Выжлятине отъцу моему духовьному сорокъ грошей литовьскихъ. И *если* мене Богъ збереть зъ сего света, маеть сынъ мои Максимъ якъ долги людямъ платити, такъ што кому в томъ моемъ тастаменьте описалъ есьми якъ жоне, и моимъ дочькамъ, и кому кольве^г инъшому. И сорокоусты по церквамъ Божиимъ роздати з маетьности моее. А через тое не винень есьми никому, кромъ милотивому^а Богу душою. И хто бы через тое устное мое слово останочное воли моее чимъ *тот* тастаментъ мои порушити, таковыи со мною розсудитца передъ милостивымъ Небеснымъ Царомъ. А поручаюся в опеку тело мое грешное и поховати, и по собе память чинити сыну моему Максиму. А при томъ были

^г в чытаецца невыразна: заплыло чарніла

^а так у рукапісе, мусіць быць милостивому

стороною Левонь Оникъевичъ Волкъ бурмистръ, // а Прокопъ Копоть, а Григорей Михайловичъ радский. А такъ я, Давыдъ Панковъ, просилъ есьми пана Якуба Лавьского лентъвоита и пановъ лавъниковъ о приложенье печатей до того моего тастаменьту. Его милость панъ лентъвоить печать свою приложити рачиль за прозбою моею и панове лавъники печать лавичьную местъскую водле обычаю права приложили к сему “к ему” моему тастаменьту. Писанъ под леты Бож(ъ) его нароженья тисеча пятьсотъ пятьдесятъ девятого, м(е)с(е)ца декабра шостогонадцать дня. Справа писара местъского Богъдана Лагановича.”

А такъ мы з ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское на чоломъбитъе то вчинили и на то ему даемъ сесь нашъ листь и тотъ тастаменьтъ подтверждаемъ ему сим листомъ нашимъ. Маеть ся онъ во всемъ заховати по тому, яко в томъ тастаменьте отца его, вышеи в сёмъ листе нашомъ уписаномъ, поменено и описано. А на твердость того и печать нашу казали есьмо приложити к сему нашему листу.

Писанъ у Вильни, лета Бож(ъ)его нарожен(ъ)я тисеча пятсотъ шестьдесятъ первого, м(е)с(е)ца мая девятог(о) дня.

Подпись руки г(о)с(по)д(а)рьское

Остафей маршалокъ писаръ

РДАСА. Ф. 389. Адз. зах. 41. Арк. 256-258 (паводле старой пагінацыі – 195-197).

Копія 1597 г.

Пасольская інструкцыя ад шляхты Полацкага ваяводства на сойм 1640 г.

Галубовіч В.У. /Наваполацк/

У айчынай гістарыяграфіі вывучэнне праблем гісторыі парламентарызму ў Вялікім Княстве Літоўскім з'яўляецца адносна новым накірункам даследаванняў. Толькі пры канцы ХХ ст. і на пачатку ХХІ ст. на Беларусі пачалі з'яўляцца асобныя артыкулы¹, і нават манаграфічныя працы². Побач з прычынамі, якія былі абумоўлены наяўнасцю табуіраваных тэм у беларускай савецкай гістарыяграфіі, значнай перашкодай на шляху вывучэння розных аспектаў гісторыі парламентарызму стала адсутнасць у айчынных архівах падставовых комплексаў крыніц, неабходных для вырашэння гэтай праблемы. У першую чаргу, гэта датычыцца соймавых дыярыюшаў і асабліва суправаджаючай кожны сойм дакументацыі, дзе адно з галоўных месцаў займаюць пасольскія інструкцыі ад ваяводстваў і паветаў Рэчы Паспалітай і, у тым ліку, ВКЛ. На сённяшні дзень у накірунку вывучэння праблем парламентарызму ў ВКЛ кіруючыя пазіцыі займаюць польскія гісторыкі, што абумоўлена не толькі актуальнасцю праблемы для польскай гістарыяграфіі і грамадства ў цэлым, але і канцэнтрацыяй у польскіх архівах значнай часткі “соймавых” дакументаў. Дзеля прыкладу варта будзе толькі прыгадаць апошнія працы вядомых польскіх гісторыкаў А. Закшэўскага і А. Рахубы, прысвечаныя розным аспектам гісторыі парламентарызму на землях ВКЛ у XVI-XVIII стст.³

Значную цікавасць для айчынай гістарыяграфіі ўяўляе вывучэнне пасольскіх інструкцый ад беларускіх ваяводстваў і паветаў ВКЛ. Гэта неабходна для асэнсавання грамадска-палітычных настрояў павятовай шляхты і спецыфікі адлюстраван-

¹ Лойка П.А. Сфера палітычных інтарэсаў шляхты беларускіх зямель у апошняй трэці XVI - першай трэці XVII ст. // Весці БДУ (Серыя №3).- 2000.- № 1.- С. 3-7.; Галенчанка Г. Развіццё шляхецкай дэмакратыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI-XVIII ст.// Герольд-Litherland.- 2001.- № 3-4.- Год I.- С. 85-102.

² Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI –першай трэці XVII ст.- Мінск.: БДУ, 2002.- 99 с.

³ Zakrzewski A.B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki / Wydział prawa i administracji Uniw. Warszawskiego.- Warszawa: LIBER, 2000.- 257 s.; Rachuba A. Parlamentaryzm Wielkiego Księstwa Litewskiego z XVI-XVIII w. (у друку ў Соймавым выдавецтве ў Варшаве).

ня ў гэтых дакументах яе мясцовых інтарэсаў. На вялікі жаль, нават у польскіх архівах інструкцыі паслам ад паветаў ВКЛ захаваліся толькі часткова. Да таго ж, інструкцыі, як вядома, складаліся незаўсёды⁴. Дадзены матэрыял пабудаваны на аналізе пасольскай інструкцыі ад шляхты Полацкага ваяводства на сойм 1640 г., увогуле адзінай інструкцыі ад полацкай шляхты, якая захавалася за час праўлення Уладзіслава IV Вазы, калі не ўлічваць полацкай інструкцыі, падрыхтаванай на элекцыйны сойм 1632 г.⁵ Захоўваецца дадзены дакумент у другім раздзеле Архіва Радзівілаў у Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве⁶.

Неабходна адразу адзначыць, што ў польскай гістарыяграфіі дадзеная пасольская інструкцыя вядома, але як прадмет асобнага вывучэння яна ніколі не выступала. Пасольскую інструкцыю ад полацкай шляхты на сойм 1640 г. неаднаразова выкарыстоўваў у сваіх працах вядомы польскі гісторык Г.Віснэр⁷. Асобныя артыкулы полацкай інструкцыі зацікавілі Г.Віснёра выключна ў больш шырокім кантэксце для пацвярджэння ці ілюстрацыі тых ці іншых палажэнняў.

Аналізуемая інструкцыя з'яўляецца не арыгінальным дакументам, а "відымусам", г. зн., копіяй, што, дарэчы, адрознівае яе ад інструкцый 1640 г. з іншых паветаў ВКЛ, якія захаваліся ў Архіве Радзівілаў. Як вынікае з самога дакумента, паслядоўнасць яго ўзнікнення наступная: першапачатковы тэкст інструкцыі, складзены на перадсоймавым сойміку ў Полацку 27.III.1640 г. быў, згодна з правілам, скапіраваны 29.III.1640 г. у полацкую гродскую кнігу, а праз некалькі дзён – 3.IV.1640 г. - полацкі падваявода Ян Лісоўскі завізаваў уласнай пячаткай факт выдачы "*стороне потребующой*" копіі інструкцыі ўжо з гродскай кнігі. Такім чынам, полацкая інструкцыя захавалася у выглядзе копіі, якая, да таго ж, зроблена не з арыгінала, што можа выклікаць слухныя сумнівы ў яе поўнай даставернасці.

⁴ Zakrzewski A.B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki / Wydział prawa i administracji Uniw. Warszawskiego.- Warszawa: LIBER, 2000.- S. 117.

⁵ Wisner H. Naprawa państwa w uchwałach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII w. // Studia polsko-białoruskie.- 1988.- Białystok.- S. 49.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dział II, sygnatura № 1197.

⁷ Wisner H. Naprawa państwa w uchwałach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII w. // Studia polsko-białoruskie.- 1988.- Białystok.- S. 33-50.; Wisner H. Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV. Konwokacja Wileńska oraz sejmiki przedsejmowe i relacyjne // Miscellanea historico-archiwistica. T. III. Radziwiłłowie XVI-XVIII wieku w kręgu polityki i kultury.- Warszawa-Łódź.- 1989.- S. 51-66.; Wisner H. Sejmiki litewskie a kwestia wyznaniowa 1611-1648 // Odrodzenie i reformacja w Polsce.- T.XXIII.- 1978.- S. 123-150.

Тэкст інструкцыі напісаны на польскай мове, а выпіс - па-ста-рабеларуску. Для каго быў зроблены “відымус”, сказаць цяжка, але зыходзячы з канчатковага месца знаходжання, г. зн., Архіва Радзівілаў, можна дапусціць, што інструкцыя спатрэбілася Крыштапу Радзівілу, вялікаму гетману ВКЛ. У якасці апекуна і кіраўніка пратэстанцкага лагера краіны, ён быў зацікаўлены ў інфармацыі пра настрой шляхты, тым больш перад соймам, на якім праблемы іншаверцаў павінны былі стаць і сталі сярод найбольш дыскусійных⁸.

Згодна з існуючай у “паслялюблінскім” ВКЛ традыцыяй ад кожнага сойма, якія збіраліся ў ваяводствах і паветах, на сойм шляхта выпраўляла двух паслоў⁹. Але не заўсёды вядома, хто непасрэдна прадстаўляў інтарэсы шляхты, паколькі прозвішчы спецыяльна не рэгістраваліся. Каштоўнасць пасольскіх інструкцый як крыніц палягае ў тым, што ў іх, як правіла, ва ўводнай частцы адзначаліся прозвішчы абраных паслоў. Полацкая інструкцыя 1640 г. у гэтым сэнсе не выключэнне. Пасламі ад павета на сойм, згодна інструкцыі, прызначаліся Ян Казімір Пац, вялікі пісар ВКЛ і пакаёвы дваранін Яго Каралеўскай Мосці, а таксама Пётр Беганскі, полацкі падстолі. Абраныя ад полацкай шляхты асобы не належылі да шэраговай шляхты, мелі значны досвед палітычнага жыцця і з’яўляліся парламентарыямі сярэдняга ўзроўню. Абраны паслом ад Полацкага павета Я. К. Пац быў асобай у значнай ступені неардынарнай. Палітычнае жыццё распачаў у пачатку 30-х гадоў XVII ст. у Валынскім ваяводстве, у 1633 г. быў дэпутатам Літоўскага Трыбуналу, але вяршыня яго кар’ернага росту стала намінацыя на ўрад вялікага пісара ВКЛ пры заступніцтве каралевы Цэцыліі Рэна-ты¹⁰, выдазеная каралём толькі ў траўні 1639 г.¹¹. Паслом на соймы Я.К. Паца таксама абіралі ад іншых паветаў у 1635 г. і 1646 г.¹². Аўтар біяграмы Я.К.Паца ў “Польскім біяграфічным слоўніку” Г. Люлевіч, адзначыў, што ў палітычным жыцці Я.К. Пац не адыгрываў значнай ролі, чаму, магчыма, перашкаджаў яго канфліктны характар і бясконцыя маёмасныя судовыя працэсы, больш таго, ён, па меншай меры, шэсць разоў аб’яўляўся

⁸ Czapliński W. Sprawy wyznaniowe na sejmie roku 1640 // Acta Universitatis Wratislaviensis. - q 543. - Historia XXXVI. - Wrocław. - 1981. - S. 107-117.

⁹ Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. - Warszawa: NERITON. - 2001. - S. 27.

¹⁰ Lulewicz H. Pac Jan Kazimierz // Polski Słownik Biograficzny. Tom XXIV/4. Zeszyt 103. - Wrocław. - 1979. - S. 700.

¹¹ Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy. Opracowali Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba. - Kórnik, 1994. - S. 130.

¹² Dziegielewska J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. - Warszawa. - S. 175.

банітам, што, аднак, не перашкодзіла яго прызначэнню пасланнікам Рэчы Паспалітай у 1647-1648 гг. да маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча¹³. Пётр Казімір Беганскі перад тым, як пачаў рухацца па павятовай іерархіі ўрадаў у Полацкім ваяводстве, меў значныя заслугі ўжо пры двары Жыгімонта III Вазы, а потым – Уладзіслава IV Вазы і з’яўляўся пакаёвым дваранінам караля, што адзначаецца ў намінацыйным прывілеі на ўрад полацкага чэсьніка, які ён атрымаў 15.III.1636 г. па авансе на полацкае земскае пісарства Яна Падбіпенты¹⁴. Цікава, што наступны ўрад, падстољства полацкае па смерці Абрахама Зеновіча, П. Беганскі атрымаў 3.I.1640 г.¹⁵, г. зн., толькі за некалькі месяцаў да абрання яго 27.III.1640 г. паслом на сойм. Пры гэтым у намінацыі асабліва падкрэслівалася, што П. Беганскі вылучаўся *“праз уласныя цноты і аздобы, якія не перастае адаваць заўсёдна знаходзячыся пры нашым (каралёўскім – В.Г.) боку”*¹⁶. Абранне свежанамінаванага падстоля і адначасова дасведчанага каралёўскага слугі паслом гаворыць аб пракаралёўскіх настроях часткі полацкай шляхты. Дарэчы, далейшы лёс П. Беганскага дастаткова трагічны: у 1654 г. пастаўлены на чале шляхты пад Глубокім, ён трапіў у маскоўскі палон, дзе і памёр¹⁷.

Пасольская інструкцыя, як від дакумента з’яўлялася спісам патрабаванняў і прапаноў, якія абраныя на соймаку паслы павінны былі па магчымасці выканаць. Зразумела, што большая частка пунктаў, якія фіксаваліся ў інструкцыі, заставаліся нерэалізаванымі, але веданне іх дае магчымасць выявіць сферы інтарэсаў павятовых абыяцеляў.

У цэлым, пункты полацкай інструкцыі 1640 г. успрымаць досыць цяжка з-за таго, што яны, за пэўным выключэннем, не аб’яднаныя па тэматыцы ў блокі праблем, а раскіданы па розных старонках дакумента, што сведчыць аб пэўнай хаатычнасці фіксацыі асобных прапаноў пры складанні дакумента. Тым не менш, структура дадзенага дакумента ў цэлым тыповая для інструкцый¹⁸.

¹³ Lulewicz H. Pac Jan Kazimierz // PSB.Tom.XXIV/4. Zeszyt 103.- Wrocław.- 1979.- S. 700.

¹⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, КМФ-18, воп.1, спр.111, аа. 548 адв.–549.

¹⁵ НГАБ, КМФ-18, воп.1, спр.113, аа. 477 – 477 адв.

¹⁶ Тамсама.

¹⁷ Kojalowicz W. W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają. Kraków.- 1897.- S. 238.

¹⁸ Zakrzewski A.B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki / Wydział prawa i administracji Uniw. Warszawskiego.- Warszawa: LIBER, 2000.- S. 122.

Калі дапусціць, што ў першых пунктах інструкцыі змяшчаліся найбольш актуальныя праблемы, то адной з самых над-зённых для полацкай шляхты напярэдадні сойма 1640 г. была праблема вайны. У першым пункце полацкай інструкцыі адзначалася, што каралеўскі пасланец на перадсоймавым сойміку ў Полацку ад імя манарха паведаміў аб нарастаючай небяспецы вайны з Турцыяй і асабліва з Маскоўскай дзяржавай. Тут жа трэба адзначыць, што каралеўскі пасланец прадстаўляў на сойміку традыцыйнае перадсоймавае пасланне - каралеўскую інструкцыю з аднолькавым зместам - адрасаваную асобна кожнаму павету. Копія тэкста каралеўскай інструкцыі на соймікі, якія павінны былі адбыцца 27.III.1640 г., захавалася ў знакамітых Тэках Нарушэвіча, і на яе старонках сапраўды ў змрочных фарбах малюецца тагачасная міжнародная сітуацыя, склаўшаяся вакол Рэчы Паспалітай¹⁹. У адказ на гэта полацкім паслам інструкцыя рэкамендавала параіцца з іншымі пасламі і пры неабходнасці пагадзіцца з падаткамі, улічыўшы, што Полацкае ваяводства ў першай маскоўскай экспедыцыі выдаткавала на вайну *“калі не менш, то роўна з іншымі ваяводствамі”*²⁰. Неабходна адзначыць, што кароль і яго атачэнне імкнуліся выкарыстаць пагрозу вайны з Турцыяй у 1640 г. для таго, каб атрымаць згоду паслоў на ўвядзенне новых падаткаў, але самі паслы вайну лічылі справай далёкай ад рэальнасці²¹. З гэтага пункту гледжання, каралеўская ўлада атрымала з боку полацкага сойміка падтрымку. Аднак, як відаць з “ухвалы”, апублікаванай у “Volumina legum”, полацкія паслы на сойме 1640 г. падаткі ўсё ж не прынялі, а канчатковае рашэнне аб выдатках на вайну пакінулі для абмеркавання ў павеце²².

Непасрэдна з першым пунктам трэба разглядаць наступны, які па ліку быў трэцім. У чарговы раз полацкія абывацелі не абмінулі звярнуць увагу на стан полацкага замка, які называўся *“брамай ад усёй Русі і Вялікага Княства Літоўскага”*. Зыходзячы з таго, што вестка пра небяспеку ад Маскоўскай дзяржавы паходзіла ад самога караля, полацкая шляхта прапанавала адбудаваць і забяспечыць полацкі замак згодна з канстытуцыяй 1607 г.

¹⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie.- Dział Mikrofilmów.- № 6700.- S. 253-256.

²⁰ AGAD, AR, dz. II, sg № 1197.- S. 1.

²¹ Filipczak-Kocur A. Skarb lietewski za pierwszych dwu Wazów 1587-1648.- Wrocław: W-wo Uniw. Wrocławskiego.- 1994.- S. 96.

²² Volumina Legum / Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane.- N.V.- Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki.- 1859.- S. 467.

Наступная праблема, якая закраналася ў інструкцыі адносілася да сферы міжканфесійных стасункаў і была, як адзначалася вышэй, адной з самых дыскусійных. У інструкцыі шляхта патрабавала разабрацца з крыўдамі, учыненымі каталікам і каталіцкай царкве ў Вільні, паколькі каралеўская камісія (працавала з 19.IX.1639 г. па 15.II.1640 г.²³) не выканалася сваіх мэтаў. Ад полацкіх паслоў асабліва патрабавалася садзейнічаць высвятленню новых эксцэсаў і нападаў у дзень Св. Мацея на дамініканскі касцёл у Вільні. У дакуменце выразна прасочваецца аднабаковае пракаталіцкае бачанне супрацьстаяння каталікоў і пратэстантаў. Цікава, што ў антыкаталіцкай і адпаведна супрацьлеглай полацкай інструкцыі на той жа сойм, дадзенай паслам ад Вількамірскага павета, сярод розных крыўд, учыненых каталікамі пратэстантам, таксама згадваецца разбурэнне збора ў Полацку²⁴, якое мела месца ў 1638 г.²⁵ Не апошняю ролю ў антыпратэстанскім тоне інструкцыі адыграла і тое, што ў пасяджэнні перадсоймавага соймака прымаў удзел полацкі ўніяцкі архіепіскап Антоні Селява, які пакінуў свой подпіс пад тэкстам інструкцыі. Прысутнасць на сойміку полацкага архіепіскапа, з пункту гледжання парламенцкай практыкі ў ВКЛ, не выклікае здзіўлення, а ў адносінах да полацкага соймака гэта можна лічыць і пэўнай традыцыяй²⁶.

Чацверты пункт інструкцыі патрабаваў ад паслоў, каб яны дамагаліся “слухнай узнагароды” за заслугі ў абароне Айчыны для Януша Кішкі, полацкага ваяводы і польнага гетмана ВКЛ.

Асобна неабходна разглядаць шэраг пунктаў, якія да тычыліся адносінаў Полацкага ваяводства і сумежных правінцый і дзяржаў. Шэраг значных прэтэнзій выказвала полацкая шляхта да Курляндзі. Так, полацкім паслам даручалася скасаванне ўстаноўленага Мікалаем Карлам, вэндэнскім кашталянам, прызборскага мыта на Дзвіне, якое значна абцяжарвала шляхту і купцоў. Далей полацкая інструкцыя патрабавала стварыць камісію згодна з канстытуцыямі 1607 г., 1631 г. і 1638 г. з прадстаўнікоў Полацкага ваяводства і Курляндскага княства ў Друці Браславе для разгляду прэтэнзій шляхты ВКЛ да курляндскіх абывацеляў.

Надзвычай надзённай праблемай для полацкіх абывацеляў з’яўлялася найхутчэйшае вызначэнне межаў з Маскоўскім

²³ Wisner H. Władysław IV Waza. - Wrocław-Warszawa-Krakow. - 1995. - S. 140-141.

²⁴ AGAD, AR, dz. II, sg. № 1196. - S. 3.

²⁵ Wisner H. Władysław IV Waza. - Wrocław-Warszawa-Krakow. - 1995. - S. 139.

²⁶ Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. - Warszawa: NERITON. - 2001. - S. 34.

бокам у раёне Невеля, Себежа, Краснага і Усвят. Паколькі прызначаная камісія не дасягнула паразумення, і Полацкае ваяводства знаходзілася ў стане перманентнай небяспекі, то мясцовая шляхта ставіла перад пасламі задачу паспрыяць стварэнню на сойме новай камісіі па размежаванню.

Вылучаецца ў інструкцыі і такая спецыфічная праблема, як шляхецкія прэрэгацыі. Полацкія шляхціцы заяўлялі, што ўрад віленскага гараднічага, войта і будаўнічага павінны надавацца толькі “польскаму” аседламу шляхціцу, а не іншаземцу. Паслам жа даручалася дамагацца адхілення ад пасады тагачаснага ўраднака і пільнаваць, каб болей у ВКЛ іншаземцы ўрадаў не атрымлівалі. Яшчэ больш пільна паслы павінны былі сачыць, каб не парушалася канстытуцыя “Аб іншаземных тытулах”, прынятая на сойме 1638 г., згодна з якой уся шляхта лічылася роўнай, а новыя тытулы лічыліся несапраўднымі²⁷. У гэтым пункце паслам нават дазвалялася не прыступаць да кансультацый. Ад імя полацкай шляхты зыходзіла патрабаванне карыстацца земскім, а не магдэбургскім правам, пры разглядзе спраў адносна “збеглых і іншыя розныя крыўды” паміж шляхтай і мяшчанамі.

Як і ў кожнай іншай інструкцыі таго часу, у полацкай прысутнічаюць заўвагі аб парушэннях права, злаўжываннях і шляхах ўдасканалення дзяржаўнага ладу. Так, у інструкцыі адзначаецца: насуперак праву ўраднікі атрымліваюць соймавыя лісты ў абыход канцылярыі; некаторыя паслы з’яўляюцца непасрэдна перад канклюзіяй і касуюць ужо абмеркаваныя канстытуцыі; праца паслоў абцяжарваецца прыватнымі справамі, што стала прычынай частых зрываў соймаў. Мелі прэтэнзіі полацкія абывацелі і да падскарбіяў. Паслы павінны былі пастарацца, каб кіраўнікі скарбу прыязджалі для справаздач на пачатак пасяджэнняў сойма, а не на канклюзію, і абгрунтоўвалі выдаткі аўтэнтычнымі дакументамі.

Не абмінулі полацкія шляхціцы ў інструкцыі факты ціску на пасольскую ізбу з боку сената. Прычынай гэтага пункту стала слынная справа з сойма 1639 г., пад час якога ў спрэчцы каронны падканцлер Ежы Асалінскі абразіў мазавецкага пасла Бараноўскага, што ўрэшце прывяло да зрыву сойма²⁸.

На дзіва актуальнай для полацкай шляхты, як вынікае з інструкцыі, з’яўлялася жыдоўская праблема. Адпаведна ў да-

²⁷ Volumina Legum / Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. - Ń. V. - Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki. - 1859. - S. 441-442.

²⁸ Czapliński W. Władysław IV i jego czasy. - Warszawa. - 1972. - S. 272.

куменце вылучаецца асобны блок пунктаў. У першую чаргу, аўтараў інструкцыі непакоіла тое, што “*contra dignitatem stani szlacheckiego*” жыды становяцца сакратарамі, супраць чаго павінна быць прынята адпаведная канстытуцыя. А далей у інструкцыі пастулявалася забарона жыдам прымаць на службу хрысціян, спасылаючыся на канстытуцыю Пётрыкаўскага сойму 1565г., забарона ім на трыманне мытных кантор, корчмаў і інш. згодна з канстытуцыяй сойму 1567 г. Патрабавалася таксама, каб жыды не выходзілі з юрысдыкцыі ваяводаў, старастаў і сваіх старэйшын, паколькі так лягчэй для шляхціца пазбегнуць прамаруджванняў спраў з жыдамі з-за іх карумпіраванасці, як гэта бывае ў асэсарскім судзе. Прасілі полацкія абывацелі дазволу для шляхціцаў на арэнду пагалоўнага жыдоўскага падатку, калі ён будзе ўхвалены на сойме, а таксама, каб хрысціянін, а не жyd, збіраў іншыя падаткі.

Апошняя частка пасольскіх інструкцый традыцыйна адводзілася для такіх патрабаванняў і просьбаў ад імя павета, якія мелі прыватны характар ці датычыліся ўласна мясцовых патрэб. Так, напрыклад, ад імя ўсяго павета полацкія паслы павінны былі прасіць караля адзначыць заслугі паноў Віскоўскіх і вярнуць іх дабро ў Полацкім ваяводстве ў Невельшчыне ці кампенсавання іх страту. Асабліва адзначаюцца ваенныя заслугі ў розных ваенных экспедыцыях Аляксандра Віскоўскага (дарэчы, ён так сама падпісаў інструкцыю) і Гераніма Віскоўскага, які “*Rzppitey służąc sławą niesmiertelną s postrzału żywota dokonał u za trzy czwierce wysłużoną, zasług swoich nie otrzymał*”. Павінны былі прасіць паслы і за Юзэфа Рабея Гнайніцкага, каб яму кароль даў узнагароду як “*emirito militi*” і інш.

Дастаткова вялікі спіс індывідуальных просьб скончваецца пажаданнем, каб раздача пляцаў у полацкім замку для абывацеляў была гарантавана канстытуцыяй, а Ніжні замак забяспечваўся за кошт полацкіх мяшчан. Апошні ж пункт інструкцыі патрабаваў скасаваць няслушны маставы збор на Віленскім гасцінцы ў маёмасці Паўла Казла, ашмянскага падстоля.

Трэба заўважыць, што ў параўнанні з пасольскімі інструкцыямі ад іншых паветаў ВКЛ на сойм 1640 г., полацкая інструкцыя вылучаецца менавіта тым, што колькасць індывідуальных просьбаў у ёй адносна вялікая. Раствлумачыць гэта можна як аддаленасцю павета, такі і жаданнем атрымаць падзяку за спрыянне каралеўскай інструкцыі.

Пад пасольскай інструкцыяй быў зафіксаваны 21 подпіс. Добра ўсведамляючы, што пад інструкцыяй “падпісваўся хто хацеў, а часам хто мог” і што “лічба подпісаў на акце не ёсць

верагодным сведчаннем прысутнасці”²⁹, усё ж прыгадаем най-больш уплывовых асоб, якія падпісалі дакумент. Сярод вышэй узгаданых на чале з А. Селявай, былі ўраднікі іншых паведаў: Мікалай Кунцэвіч, падкаморы пінскі, Марцыян Гедройц, падсудак віленскі. Далёка непоўным складам падтрымалі пункты інструкцыі ўласна полацкія ўраднікі. Яе падпісалі Міхал Тышкевіч, падсудак земскі полацкі, Ян Падбіпента, пісар земскі полацкі, Тэафіл Храпавіцкі, войскі полацкі, і Ян Лісоўскі, полацкі падваявода. Акрамя гэтага, на сойміку прысутнічаў Станіслаў Жук, каралеўскі сакратар.

Ацэньваючы полацкую пасольскую інструкцыю на сойм 1640 г., трэба адзначыць яе скіраванасць на кампраміс з прапановамі каралеўскай улады, але менавіта для Полацкага ваяводства гэта было ўзаемавыгаднае супрацоўніцтва. У інструкцыі займаецца выразная антыпратэстанцкая пазыцыя ў канфлікце паміж каталікамі і пратэстантамі. Прапановы полацкіх паслоў аб паляпшэнні функцыянавання дзяржаўнай машыны ў цэлым не вылучаюцца арыгінальнасцю і сведчаць аб усведамленні недахопаў дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай. Значная частка пунктаў адносіцца да сферы лакальных інтарэсаў Полацкага ваяводства ў цэлым і канкрэтных асоб. Полацкая інструкцыя па духу сваіх прэтэнзій і заяў была паклікана гарантаваць правы і прывілеі шляхецкага стану. У якасці заключэння адзначым, што рэалізацыя пунктаў полацкай інструкцыі ў выглядзе канстытуцый на сойме 1640 г. не мела месца.

²⁹ Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. - Warszawa: NERITON. - 2001. - S. 47.

Імпарт у Полацку X–XIII стст. па археалагічных матэрыялах

Ганецкая І.У. /Мінск/

Полацк — адзін з буйнейшых гарадоў Усходняй Еўропы X–XIII стст. Размешчаны на важнейшым у той час Днепра-Дзвінскім водным шляху, Полацк быў адкрыты для гандляроў, вандроўнікаў, місіянераў, майстроў з розных земляў. Ды і самі палачане вандравалі па свеце. Разам з людзьмі траплялі ў горад не толькі тавары, але і асабістыя рэчы, трафеі, падарункі і інш. Гэтае перамяшчэнне матэрыялізавалася ў археалагічных знаходках. Далёка не ўсё захаваў час, напрыклад харчовыя прадукты, тканіны, кнігі, творы мастацтва, не дайшлі да нас па розных прычынах, тым не менш пэўнае ўяўленне пра імпарт у старажытным Полацку археалогія можа даць.

Тут я абмяжоўваюся перыядам X–XIII стст., бо характар стратыграфіі культурнага пласту Полацка такі, што адкладанні XIV–XVIII стст., не дыферэнцуюцца, а ідуць суцэльным пластом, што часта чыніць перашкоды ў датыроўцы матэрыялу. У літаратуры і справаздачах увагі перыяду пазней XIII ст. удзяляецца мала, а, улічваючы вялікі аб’ём знаходак, калекцыі так і застаюцца малавывучанымі. Такім чынам, крыніцамі для гэтага дакладу паслужылі археалагічныя знаходкі X–XIII стст., здабытыя ў раскопках Полацка А.М. Ляўданскім, А.Г. Мітрафанавым, М.К. Каргерам, Г.В. Штыхавым, П.А. Рапапортам, Г.М. Сагановічам, Н.І. Здановіч, С.В. Тарасавым і адлюстраваныя ў справаздачах і публікацыях. З аналізу выключаны рэчы, іншаземнае паходжанне якіх можа быць пастаўлена пад сумненне, у тым ліку з прычыны таго, што аналагічныя ці падобныя вырабляліся ці маглі вырабляцца на месцы.

Увесь выкарыстаны матэрыял падзелім на чатыры групы: гатовая прадукцыя, сыравіна, прадукты харчавання, нумізматыка.

Гатовыя вырабы

Самымі шматлікімі знаходкамі з’яўляюцца *праселкі* з оўруцкага шыферу, пераважна ружовага, радзей шэрага колеру. Іх зафіксавана больш за 897 шт. Храналагічны дыяпазон распаўсюджання праселкаў вызначаецца перыядам пачатку XI–к. XIII стст., і нават XIV ст. Неабходна адзначыць, што шыферныя

праселкі з прывезенага каменю вырабляліся і на месцы, пра што адназначна сведчаць знаходкі нарыхтовак на тэрыторыі Вялікага пасаду. Якой была доля імпортных, сказаць немагчыма, бо формы і памеры гэтых прыладаў былі надвычай уніфікаваныя.

Другое месца па колькасці знаходак займаюць *амфары*, у якіх прывозілі віно з Прычарнаморскіх правінцый Візантыі. У калекцыі Полацка больш за 443 фр. гэтых сасудаў, што, аднак, зусім няшмат, бо напрыклад у Кіеве ў раскопе плошчай 200 кв.м на Падоле доля амфар у агульнай колькасці керамічнага посуду даходзіць да 15-40% у розных будаўнічых гарызонтах¹. У Навагрудку, для параўнання, сабрана 2500 фр. амфар, у Ваўкавыску — 1600². Храналагічны дыяпазон іх вызначаецца XI-с. XIII стст.

Шклянны посуд. Вытворчасць сасудаў у адрозненні ад паяскаў, пярсцёнкаў, падвесак і бранзалетаў была значна больш складаная. Даследчыкі прытрымліваюцца погляду, што ў Полацку посуд не выраблялі, таму гэтую катэгорыю знаходак цалкам адносім да імпарту — 53 фр., якія належалі не менш, чым 39 сасудам. Сярод іх прысутнічаюць донцы шклянак, келіхаў, ручка з празрыстага шкла. Мяркуючы па апісанні Г.Штыхава, сасуды з раскопак на Верхнім замку выраблены з тонкага празрыстага жаўтаватага ці зеленаватага шкла, некаторыя ўпрыгожаны “фіялетавымі паяскамі”, мяккім рыфленнем. Сярод знойдзеных на Ніжнім замку фрагментаў, адзін сасуд быў распісаны золатам, адзін — жоўтай і белай эмалямі. Кавалкі невялікія і сасуды рэканструкцыі не падлягаюць. Якасць шкла і спосабы аздаблення ўказваюць на іх візантыйскае паходжанне. Адзін фрагмент з раскопа 1988/89 г. (№ 1998), апісаны ў справаздачы як “шкло жоўтае”, мог належаць сасуду, вырабленаму ў Кіеве³. Кіеўскія сасудаў, хутчэй за ўсё, было больш. Да ўсяго, нельга лічыць канчаткова даказаным факт, што посуд не выраблялі і ў Полацку. Для дакладнага вызначэння паходжання асобных рэчаў патрэбна дэталёвае вывучэнне калекцыі.

Шклянны посуд сустракаецца ў культурным пласце з с.ХІст. і да с. ХІІІ ст., найбольшая колькасць прыпадае на першую палову ХІІІ ст.

¹ Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. Київ, 1993. С. 71.

² Гуревич Ф.Д. Внешние связи древнерусских городов Понеманья // КСИА. Вып. 171. С. 45.

³ Зоценко, Брайчевська, *opus cit.*, с. 79.

Што да *пацерак*, то тут праблема размежавання прывазной і мясцовай прадукцыі даволі складаная. Т.С.Скрыпчанкай апрацавана толькі калекцыя пацерак за 1988/89 гады раскопак на Ніжнім замку. З усяго матэрыялу на падставе візуальнага аналізу ўдалося вызначыць паходжанне толькі 59 экзэмпляраў: Візантыя — 11+19?; Сірыя — 13?; Пярэдняя Азія — 2; Кіеў — 8+6?. Адна пацэрка з раскопак ля брацкай школы ідэнтыфікавана як пярэднеазіяцкая. Як бачым з аналізу невялікай часткі калекцыі, асноўным пастаўшчыком шклянных пацерак у Полацк была Візантыя з яе ўсходнімі правінцыямі. Кіеў жа, відаць, выступаў часцей у ролі пасярэдніка ў абмене з больш паўднёвымі землямі.

Зафіксаваны таксама знаходкі пацерак, падвесак і ўставак з сапфіру, сердаліку, горнага крышталю, якія паступалі з Сярэдняй Азіі.

Знаходкі *самшытавых грабенчыкаў* лакалізуецца выключна на Верхнім замку. Час іх імпарту абмяжоўваецца XIII ст. Усяго ў Полацку знойдзена 24 фр. самшытавых грабенчыкаў. Прывозілі іх з Каўказа.

Упрыгожванні з каляровых металаў. Да кола скандынаўскіх рэчаў належаць некаторыя ювелірныя вырабы: накладка-дракон, звярынагаловыя бранзалеты. Срэбраная бляшка з раскопак А.Ляўданскага на Полацкім гарадзішчы⁴ — рэч таксама іншаземная: трапіла сюды або з Усходу, або зроблена на Готландзе па ўсходнім узору. Некаторыя асаблівасці тэхналогіі прымуюць больш схіляцца да ўсходняга паходжання бляшкі. Аднясенне іншых рэчаў да кола імпартных праблематычнае з прычыны слабой вывучанасці прадукцыі ўласна полацкіх залатароў.

Асобныя *жалезныя прылады* з-за іх неардынарнай формы аднесены да імпарту. Прыкладам могуць паслужыць нажы X–XI стст. з вузкімі і вельмі доўгімі чаранкамі. На падставе тыпалагічнага і мікраструктурнага аналізу прызнана, што яны калі і зроблены на месцы, то паводле скандынаўскай тэхналогіі⁵. Спецыялісты не прыйшлі да адной думкі наконт паходжання так званых узорыстых вырабаў або “псеўдадамаска”. Большасць даследчыкаў лічаць іх імпартам. Некалькі такіх рэчаў знойдзена ў Полацку.

Зброі сярод археалагічнага матэрыялу няшмат. Бясспрэчна імпартным з’яўляецца меч X ст. вытворчасці нямецкіх май-

⁴ Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Минск, 1975. С. 68, мал. 33:17.

⁵ Гурын М.Ф., Бекцінееў Ш.І. Гандлёвыя сувязі Полацкай зямлі // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1997. Вып. 12. С. 70.

стэрняў, што засведчана надпісам. Бліжэйшыя аналогіі полацкаму бронзаваму наканечніку похваў з выявай пальметы знаходзім сярод узораў курляндска-ўсходнепрускай групы “а” (паводле Паўлсэна), якія паходзяць з Усходняй Прусіі, Курляндыі, Польшчы⁶. Такія наканечнікі з’яўляюцца Прыбалтыйскім імпартам і называюцца ў літаратуры куршскімі ці ўсходнепрускімі. Звяртаюць на сябе ўвагу знойдзеныя на Верхнім замку шпора і нажы з інкрустацыяй медным дротам⁷, але месца вытворчасці гэтых вырабаў застаецца нявызначаным.

Прыродныя матэрыялы і сыравіна

Шыфер. Як адзначалася вышэй, у Полацк шырока імпартаваліся шыферныя праселкі, у той жа час наяўнасць незавершаных вырабаў сведчыць і пра мясцовую іх вытворчасць. Прывезены з Оўруча шыфер выкарыстоўваўся як сыравіна для камнесечнага рамяства. Апроч 12 нарыхтовак, знойдзены археолагамі таксама гатовыя гузікі, пацеркі, брускі. Полацкімі майстрамі вырабляліся не толькі ўтылітарныя рэчы, але і элементы мастацкага аздаблення. Так, пры раскопках царквы на Ніжнім замку П.А. Рапапорт выявіў шмат абломкаў чырвонага шыферу, у тым ліку кавалкі пліты з рэшткамі дэкаратыўнай разьбы, якія былі ідэнтыфікаваны як часткі саркафага⁸.

Не толькі ў Полацк шыфер з Оўруча паступаў і ў выглядзе праселкаў, і як сыравіна для разьбярства. Тое ж бачым, напрыклад, і ў Кіеве⁹. Знаходкі кавалкаў ружовага шыферу пры раскопках помнікаў дойлідства ў Полацку, а таксама частыя выпадкі знаходак іх разам з плінфай у Кіеве¹⁰ прымушаюць зрабіць выснову, што гэты матэрыял выкарыстоўваўся ў будаўніцтве як аддзелачны камень.

Пад час раскопак на Ніжнім замку знойдзена 1313 кавалкаў *бурштыну*, 11 фр. з слядамі апрацоўкі, 15 нарыхтовак пацерак і падвесак; гатовых вырабаў усяго 16, з іх 13 пацерак, 1 падвеска, 2 пярсцёнкі. У Кіеве таксама кавалкаў бурштыну сустра-

⁶ Paulsen P. Schwertortbänder der Wikingerzeit. P. 107, abb. 139, 145-147, 149, 151. Гэтай спасылкай я абавязана Міколу Плавінскаму.

⁷ Штыхов, *opus cit.*, с. 58.

⁸ Рапапорт П.А. Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции в 1977 г. С. 28. // *Архіў ІГ НАН Беларусі*. Спр. 574.

⁹ Боровський Я.?, Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // *Стародавній Київ*. Археологічні дослідження 1984—1989. Київ, 1993, с. 25, 27; Зоценко, Брайчевська, *opus cit.*, с. 43.

¹⁰ Боровський, Калюк, *opus cit.*, с. 25; Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987-1988 рр. // *Стародавній Київ*. Археологічні дослідження 1984—1989. Київ, 1993, с. 176.

каецца больш, чым готовых вырабаў¹¹, тое ж можна сказаць пра гарады Панёмання¹². Месцамі шырокай здабычы бурштыну лічацца паўднёвае і ўсходняе ўзбярэжжа Балтыйскага мора. Не выключана, што часткова выкарыстоўваўся і мясцовы бурштын.

Чорныя металы. М.Ф. Гурын, на падставе спецыяльнага даследавання жалезных прыладаў з Полацкай зямлі, з вялікай доляй верагоднасці дапускае, што з вострава Готланд імпартвалася якасная сталь з характэрным павышаным утрыманнем нікеля, якая разам з мясцовым жалезам выкарыстоўвалася полацкімі кавалямі для вырабу камбінаваных прыладаў¹³.

Каляровыя металы цалкам прывозіліся з іншых земляў. Золата, срэбра, свінец, волава, медзь і готовыя сплавы паступалі ў выглядзе зліткаў рознай формы, пласцін, лому і дроту. Яны служылі найперш сыравіннай базай для мясцовай залатарскай вытворчасці (пра што сведчаць шматлікія знаходкі тыгляў з рэшткамі расплаўленых металаў, нарыхтоўкі і няскончаныя вырабы), выкарыстоўваліся як плацёжны сродак у гандлі. Без спецыяльных фізіка-хімічных даследаванняў археалагічнага матэрыялу немагчыма дакладна ўстанавіць крыніцы паступлення каляровых металаў і сплаваў у старажытны Полацк, але ў літаратуры прынята лічыць, што экспарцёрамі такой сыравіны былі краіны Заходняй і Цэнтральнай Еўропы.

Чысты свінец рэдка выкарыстоўваўся для вырабу ўпрыгожванняў. У калекцыі вядомы толькі адзін свінцовы бранзалет (раскопкі М.К. Каргера за 1957 г.). Сустрэкаюцца свінцовыя грузілы, у 1988 г. знойдзены кісень. Кавалак свінца знойдзены А. Ляўданскім на старажытным гарадзішчы. У вялікай колькасці свінец ішоў на пакрыццё дахаў мураваных будынкаў. Самае яркае сведчанне гэтаму выяўлена экспедыцыяй М.К.Каргера пры раскопках храма-пахавальні Бельчыцкага манастыра ў 1962 г.: адна з крыптаў на трэць глыбіні была запоўнена расплаўленым свінцом, які сцякаў з даху пад час пажару, сустрэты і кавалкі свінцовага даху¹⁴.

¹¹ Зоценко, Брайчевська, opus cit., с. 98; Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984-1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. Київ, 1993, с. 123; Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ гончарі та кожум'яки у 1987-1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. Київ, 1993, с. 255, 257 (рис. 15).

¹² Гуревич, opus cit., с. 44.

¹³ Гурын М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли. Минск, 1987. С. 105.

¹⁴ Каргер М.К. Отчет об археологических раскопках, проведенных архитектурно-археологической экспедицией Ленинградского Гос. Университета в г.Полоцке в 1962 году. // Спр. № 166. С. 4, 6.

Волава таксама ў асноўным выкарыстоўвалася для атрымання сплаваў, для глушэння шкла і эмаляў, для керамічных плітак і ў інш. галінах рамеснай вытворчасці. З нешматлікіх гатовых вырабаў вядомы алавяныя манетападобныя падвескі з рознымі выявамі і бранзалеты XII-XIII стст.

Медных вырабаў няшмат: створка абразка¹⁵, лірападобная спражка, крыжык, гірка, медная пласціна з заклёпкамі.

На аснове медзі з дабаўленнем волава і свінцу атрымлівалі сплавы (у літаратуры яны часцей за ўсё называюцца бронзай) для вытворчасці рэчаў масавага попыту, якіх знойдзена дастаткова шмат — не менш 96 адзінак, сярод іх фібулы, колцы, спражкі, прывескі, пранізкі, бранзалеты, скроневыя колцы, крыжыкі, грыўні, пярсцёнкі, ланцужкі. Сустрэкаюцца кавалкі бронзы, нарыхтоўкі ці незавершаныя вырабы. З бронзы выраблялі і інструменты — іголки, залатарскія пінцэты і шалі. У выніку раскопак атрыманы шматлікія сведчанні выплаўлення бронзы на месцы, тым не менш, гатовыя сплавы паступалі і з-за мяжы.

Значна больш рэдкімі былі знаходкі каштоўных металаў — 9 залатых рэчаў IX-X стст. з рэчавага скарбу з Ніжняга замку¹⁶, залаты пярсцёнак канца XII-XIII стст. вагой 2,57 г з шурфа ля брацкай школы¹⁷, дробныя кавалкі залатой фальгі¹⁸ з Верхняга замку, а таксама срэбраныя палачкападобныя і аладкападобныя зліткі ў складзе яшчэ аднаго скарбу з Верхняга замку¹⁹, білонавы пярсцёнак²⁰.

Такім чынам, уся залатарская вытворчасць фактычна цалкам працавала на прывазной сыравіне (гэта і каляровыя металы, і бурштын, і часткова пацеркі і ўстаўкі з шкла і паўкаштоўных і каштоўных камянёў). Імпартную сыравіну ў спалучэнні з мясцовымі матэрыяламі выкарыстоўвалі таксама полацкія кавалі, камнерэзы.

Ракавіны кауры не адносяцца да катэгорыі частых знаходак у Полацку: на гарадзішчы ў 1987г. знойдзена 35 ракавін кауры. Месцамі іх здабычы з'яўляецца Індыйскі акіян. У Полацк ракавіны маглі трапляць як з поўдня па Дняпроўскім шляху, так і з Ноўгарада і Пскова²¹.

¹⁵ Штыхов, *opus cit.*, с. 70, мал. 34:7.

¹⁶ Археалогія і нумізматыка. Энцыклапедыя. Мінск, 1993. С. 511.

¹⁷ Сагановіч Г. Справаздача аб правядзенні археалагічных даследаванняў у Полацку ў жніўні 1986 г. // *Архіў ІГ НАН Беларусі*, спір. № 975, с. 29.

¹⁸ Штыхов, *opus cit.*, с. 71.

¹⁹ Археалогія і нумізматыка, с. 510.

²⁰ Штыхов, *opus cit.*, с. 70, мал. 34:23.

²¹ На думку Э. Мугурэвіча ў Латвію ракавіны кауры паступалі менавіта з Ноўгарада і Пскова, куды яны дастаўляліся Волжскім шляхам. Гл.: Мугуревич, *opus cit.*, с. 59.

З драўніны грэцкага арэха выраблены тронак нажа²².

Прадукты харчавання

Амфары з з'яўляюцца матэрыяльным сведчаннем імпарту віна з паўночна-чарнаморскіх правінцый Візантыі, пад час раскопак сустракаюцца шкарлупкі грэцкага арэху (напрыклад у раскопе С.В.Тарасава ў 1986 г.). Па пісьмовых крыніцах вядома пра імпорт зерня праз Рыгу. Зярняткі выяўлены і археалагічна, але былі яны мясцовымі ці прывазнымі невядома.

Нумізматыка

У Полацку колькасць знойдзеных арабскіх дырхемаў невялікая ўвогуле, не кажучы ўжо пра параўнанне з іншымі ўсходнеславянскімі рэгіёнамі і Скандынавіяй — адзін знойдзены ў раскопках і некалькі ўваходзілі ў склад грашова-рэчавага скрабу, ухаванага паміж 1060 і 1070 гг., што складае 2,6 % ад усёй полацкай калекцыі манет разгляданага перыяду. Гэта сведчыць пра неўключанасць Полацка ў гандлёвыя шляхі, дзе актыўна хадзілі дырхемы. Дырхемы выступалі тут не толькі (а можа і не столькі) як сродак плацяжу, але і як элемент упрыгожання.

У нумізматычнай калекцыі Полацка ёсць дзве медныя візантыйскія манеты: Рамана I Лакапіна (919-944)²³, а таксама Канстанціна X Дука (1059-1067) і Рамана IV Дыягена (1068-1071), чакан 1065-1070 з раскопак С.Тарасава 1988 г. Колькасць (1,4% ад усіх) і вартасць гэтых манет, а таксама адсутнасць візантыйскіх манет у грашовых скарбах не дазваляе разглядаць іх у якасці грашовай адзінкі.

Значную ролю ў гандлёвых адносінах Полацка адыгрывалі заходне-еўрапейскія дэнарыі. 128 цэлых і 13 фрагментаў манет (96%) паходжаннем з Англіі (11 цэлых і 3 фр. к.Х- с.ХІстст.) (9,5 %), Германіі (102 і 8 фр. Х- с.ХІст.) (74,8 %), Чэхіі (1 манета 1034-1055 г.), Венгрыі (2 манеты к.Х- с.ХІ стст.) уваходзілі ў склад вышэй згаданага грашова-рэчавага скарбу 1910 г., які да таго ж уключаў перайманні германскіх манет і манетападобныя пласцінкі, метралагічна блізкія да дэнарыяў. Як бачым, рашуча пераважаюць манеты з Германіі і Англіі, што ўказвае на крыніцы і шлях іх паступлення праз Балтыйскае мора па Заходняй Дзвіне. Знойдзена ў 1987 г. свінцовая таварная пломба драгічынскага тыпу з лацінскім надпісам. У Полацк усе пералічаныя манеты трапілі ў другой палове ХІ ст.

²² Штыхов, opus cit., с. 60.

²³ Митрофанов А.Г. Вопросы топографии, застройки и хронология Верхнего замка г.Полоцка // Архіў ІГ НАН Беларусі, спр. 111, с. 26.

* * *

Папярэдні аналіз археалагічнага матэрыялу прыводзіць да высновы, што імпорт паступаў у Полацк пераважна з поўдня (галоўным суб'ектам тут была Візантыя з яе шматлікімі правінцыямі) і з Заходняй і Паўночнай Еўропы. З краін Усходу і Візантыі прывозілі прадметы раскошы і мастацтва — шкляныя пацеркі, бранзалеты і сасуды, самшытавыя грабяні, ракавіны кауры, рэчы хрысціянскага культу (іх вядома адзінкі), прадукты харчавання (культурныя адкладанні захавалі толькі сляды імпарту віна, грэцкіх арэхаў). Амаль поўнае знікненне пералічаных тавараў у другой палове XIII ст. (з заняпадам Візантыі і пасля з'яўлення ў сярэднім Падняпроўі татараў) прымушае думаць, што шлях іх пранікнення ў Полацк праходзіў па Дняпры праз Кіеў.

З Цэнтральнай, Заходняй і Паўночнай Еўропы па Дзвіне ішла пераважна сыравіна, якая служыла базай для развіцця ўласнага залатарства і іншых відаў вытворчасці, паступалі і гатовыя металічныя рэчы (зброя, прылады, ювелірныя вырабы). Сведкамі актыўных эканамічных зносін з Заходняй Еўропай з'яўляюцца манеты.

З суседніх земляў прывозілі шыфер і бурштын, якія апрацоўвалі потым мясцовыя майстры камнесечнай справы.

Храналагічная схема полацкага імпарту выглядае прыкладна так. З X ст. прывозяцца гатовыя металічныя прылады, зброя і металы, прынамсі каляровыя, асобныя шкляныя пацеркі. Пачынаючы з XI ст., прыкметна расце аб'ём і ўзбагачаецца асартымент імпартных вырабаў у Полацку, што абумоўлена актывізацыяй Дзвінска-Дняпроўскага шляху. Па-ранейшаму па Дзвіне прывозяцца разнайстайныя металічныя вырабы, металы і сплавы. Пашыраецца наменклатура паўднёвага імпарту як з далёкіх, так і блізкіх краін: шкляныя вырабы, амфары (а значыць і віно), асобныя залатарскія вырабы. З недалёкага Оўруча з XI ст. імпартуецца шыфер і шыферныя праселкі. Балтыйскае ўзбярэжжа з'яўлялася крыніцай шырокага паступлення бурштыну, адтуль жа траплялі вырабы з каляровых металаў. Толькі XIII ст. абмяжоўваецца бытаванне каўказскіх самшытавых грабенчыкаў. У сярэдзіне XIII ст. спыняецца паступленне візантыйскіх і кіеўскіх тавараў. Да XIV ст. працягваюць прывозіць шыферныя праселкі (верагодна і шыфер). Усё, што паступала з поўначы, працягвае заставацца ў Полацку і далей. Паступленне матэрыялаў і рэчаў з Заходняй Еўропы не спынілася са з'яўленнем і ўмацаваннем нямецкага ордэну ў ніжнім Падзвінні. Наадварот, выразна прасочваецца тэндэнцыя да ўпарадкавання і ўнармаван-

ня гандлю па Дзвіне. Пачынаючы з XIII ст., знешнеэканамічныя сувязі Полацка ў гэтым напрамку дастаткова добра прасочваюцца па пісьмовых крыніцах.

Прапанаваны агляд з'яўляецца папярэднім і, можна сказаць, павярхоўным. Для больш глыбокай распрацоўкі тэмы паграбуецца ўважлівы аналіз калекцый усіх катэгорыў матэрыялу. Гэта дало б нам значна больш поўную карціну культурных і гандлёвых сувязяў Полацка і дазволіла б вызначыць яго месца ў сістэме міжнародных сувязяў таго часу.

Biblioteka jezuitów w Połocku na przełomie XVIII i XIX wieku

Ludwik Grzebień SJ /Kraków/

Gdy w 1779 r. otworzyła się możliwość stworzenia własnej organizacji jezuickiej na Białorusi i wybrania własnego przełożonego generalnego, do Połocka zaczęli napływać licznie jezuiti z dawnych prowincji polskich i innych, przywożąc lub przysyłając dla jezuitów połockich swoje osobiste księgozbiory. Przesyłanie książek do centrum jezuickiego na Białorusi stało się głównym symbolem i dowodem przywiązania do zakonu. Połock zaczął się przekształcać w wielkie centrum kulturalne na terenie Rosji.

Kroniki zanotowały nazwiska wyjątkowo hojnych dobroczyńców jezuitów białoruskich: Jednym z pierwszych był dawny jezuita Maciej Briskorn (1715 – 1783), pochodzący z Warmii, misionarz dworski Sasów w Dreźnie, który swoim testamentem ofiarował wiele cennych książek oraz różne parametry kościelne.¹ Przesłano je z Niemiec w paczkach drogą morską prawdopodobnie do Rygi.² Podobnie Christian Jackel przybywając z Zachodu do Połocka już w 1779 r. przesłał również całą dużą prywatną bibliotekę.³

Jezuici polscy przebywający po kasacie zakonu w Rzymie, w tym głównie Karol Korycki, rozwinęli w 1780 r. wielką akcję wspierania jezuitów białoruskich. Wybitny teoretyk nauki i krytyk literacki Ignacy Włodek, zmarły 7 IV 1781 r. w Rzymie, zebrał w tym celu trochę książek.⁴ Przesłał je ostatecznie drogą morską statkiem w 1782 r. w kilku skrzyniach i olbrzymim kosztem inny jezuita Dominik Łasiński.⁵

Do akcji włączyli się jezuiti włoscy i hiszpańscy, mieszkający wówczas w Italii. Carlo Cattani, teolog biskupa w Casenata we Włoszech przesłał w 1785 r. w 8 skrzynkach całą swoją wyselekcjonowaną bibliotekę.⁶ Hiszpan Francesco Javier Miranda (1730 – 1811), pisarz

¹ Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI), Russ. 1037; Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego (ATJKr.) rkps 845 II, s. 33-34; B. Bręzgo, Losy bibliotek jezuickich kolegów w Połocku i Witebsku. "Przegląd Powszechny" 169 (1926), s. 89.

² List K. Koryckiego z 7 IV 1781 r. – ARSI, Russ. 1003 III 15.

³ ARSI, Russ. 1001 V 24, Russ. 1003 I 10; M. Inglot, La Compagnia di Gesù nell'Impero Russo (1772-1820) e la sua parte nella restaurazione generale della Compagnia. Roma 1997 s. 107. – Kilka jego książek znalazło się potem w bibliotece witebskiej, a następnie w bibliotece pobazylińskiej (B. Bręzgo, Losy bibliotek jezuickich kolegów w Połocku i Witebsku, s. 94).

⁴ ARSI, Russ. 1003 VI 15.

⁵ List K. Koryckiego z 3 VIII 1782 r. – ARSI, Russ. 1003 III 19.

⁶ ARSI, Russ. 1003 VII 4; Russ. 1037; M. Inglot, La Compagnia di Gesù, s. 107.

apologetyczny i biograf, były misjonarz w Południowej Ameryce, przebywający potem w Bolonii, podarował 1 skrzynię wybranych i cennych książek.⁷ Dominik Muriel (1718 – 1795), pisarz historyczny, dawny prowincjał jezuitów w Paragwaju, zameszkały po kasacie zakonu w Faenza, przekazał jezuitom połockim olbrzymie dzieło *Acta sanctorum*, które stało się ozdobą miejscowej biblioteki.⁸ W swoim liście z 27 IX 1784 r. opisał swoje starania w centrali Bollandystów, w Belgii, by ten wspomniały zbiór zdobyć i przekazać odradzającemu się zakonowi.⁹ Wiele cennych książek przesłał Włoch Giuseppe Maria Linati, zasłużony misjonarz w Ameryce.¹⁰ Były jezuita Bulgarini przekazał cenny zbiór z zakresy architektury, a Hiszpan Epitacio z zakresu matematyki.¹¹ W tym samym czasie wiele książek przekazały urszulanki z Parmy, Piacenzy, Cremony i Castiglione¹² oraz kilku innych Włochów i Hiszpanów¹³.

Już w 1785 roku biblioteka połocka stała się bogatym, ale nieuporządkowanym zbiorem dzieł autorów zachodnich. Jezuita austriacki Kolumban Pfeiffer, który przybył do Połocka w 1783 r., sam przywiózł wiele cennych książek. Często opisywał też do swoich przyjaciół o nadchodzących z Zachodu do Połocka darach książkowych. Dnia 22 X 1785 r. donosił m. in., że do portu w Rydze nadeszły drogą morską liczne paczki z książkami i przyborami kościelnymi.¹⁴ W następnym liście z 11 XII 1785 r. omawiał kontakty jezuitów połockich z bibliopolą Hartknochem z Rygi, który dostarczał kolegium jezuickiemu katalogi książek dostępnych na rynkach zachodnich w Augsburgu, Frankfurcie nad Menem, Fuldzie itd., by jezuiti mogli je sobie zamawiać u swoich współbraci zakonnych.¹⁵ Dnia 22 XI 1788 r. donosił o dotarciu do Połocka przesyłki z książkami, nadanej w Lubece w Niemczech przez jego rodzinę.¹⁶

W latach 80-tych nastąpiło szybkie zwielokrotnienie zbiorów bibliotecznych Połocka. Już w 1786 r. przystąpiono do wyposażenia odpowiednio dużego pomieszczenia bibliotecznego, a następnie uporządkowania zbiorów. Zauważono wówczas dużą dysproporcję między książkami w językach obcych (niemieckim, włoskim, francuskim, hiszpańskim) a książkami polskimi. Tych ostatnich potrzebowano

⁷ ARSI, Russ. 1037; M. Inglot, *La Compagnie di Gesu*, s. 107.

⁸ ATJKr. rkps 845 II, s. 39.

⁹ ARSI, Russ. 1003 VIII 8.

¹⁰ ARSI, Russ. 1037; M. Inglot, *La Compagnia di Gesu*, s. 322.

¹¹ ARSI, Russ. 1037.

¹² ARSI, Russ 1003 VII 4.

¹³ ARSI, Russ. 1037 (*Benefactores Societatis Iesu in Alba Russia*); ATJKr. rkps 845 II, s. 12, 96, 97.

¹⁴ ARSI, Russ. 1003 VII 4.

¹⁵ ARSI, Russ. 1003 VII 5.

¹⁶ ARSI, Russ. 1003 IX 8.

najbardziej, a ciągle nie było ich wystarczająco dużo. Większość jezuitów знаła dobrze język polski, pracowała też wśród wiernych i uczniów władających tym językiem najlepiej. Nic więc dziwnego, że jezuici białoruscy sami zaczęli zwracać się z prośbą do byłych współbraci polskich o przysyłanie swoich zbiorów. Wikariusz generalny zakonu Gabriel Lenkiewicz wystosował m. in. 16 II 1786 r. list do wybitnego jezuity Karola Wyrwicza, pracującego w Warszawie, sugerujący przekazanie jezuitom połockim jego cennego księgozbioru.¹⁷ Czy przywiązany do zakonu Karol Wyrwicz odpowiedział na prośbę wikariusza generalnego, trudno dziś na razie jednoznacznie rozstrzygnąć. Podobne kontakty utrzymywano z mieszkającymi w Warszawie byłymi jezuitami – pisarzami – Stefanem Łuskiną i Adamem Łabęckim, którzy posiadali bogate księgozbiory.¹⁸

Z korespondencji z tego okresu można wnioskować, że masowa akcja przysyłania księgozbiorów w Zachodu do Połocka zakończyła się około 1790 r. Ale również później kolegium połockie otrzymało kilka niezwykle bogatych darowizn. Prawdopodobnie kilkaset książek znalazło się w Połocku i Witebsku z Biblioteki Załuskich, którą przewożono w latach 90-tych z Warszawy do Petersburga.¹⁹ W 1795 r. wstąpił do zakonu wybitny austriacki autor wielotomowej historii Kościoła w języku niemieckim Jan Rauscher, który ofiarował swój bogaty księgozbiór i sam niemal natychmiast został bibliotekarzem połockim.²⁰

Jeszcze w 1805 roku wikariusz generalny Gabriel Gruber prosił jezuitę Szymona Skińskiego, by książki po zmarłym w 1787 r. pisarzu homiletycznym Józefie Płochockim, przesłał pocztą przez Rygę, zaś inne rzeczy, jak drogi kielich, 100 zł w złocie oraz pozostałe precjoza przewieziono przy okazji osobiście.²¹ W 1806 r. generał Tadeusz Brzozowski pisał do Adama Beckersa (1744 – 1806) w Amsterdamie w sprawie sprowadzenia do Połocka wielkiej kolekcji Bollandystów *Acta sanctorum*.²² Ponieważ jedną kolekcję już posiadano, drugą przekazano do Petersburga.

Cenny księgozbiór prywatny przywiózł ze sobą do Połocka astronom Marcin Poczobut (1728 – 1810), były rektor Szkoły Głównej Litewskiej, który w 1807 r. powrócił do zakonu w Połocku.²³

Kupowano i sprowadzano nadal nowe książki z Zachodu. Przez cały czas pobytu w Połocku jezuici utrzymywali kontakty z ośrodkami wydawniczymi i targami książek na Zachodzie i starali się ciągle o

¹⁷ Russ. 1015, s. 129; Russ. 1019, s. 205-206.

¹⁸ ATJKr. rkps 845 II, s. 34.

¹⁹ B. Breżgo, *Losy bibliotek jezuitkich kolegiów w Połocku i Witebsku*, s. 94.

²⁰ ATJKr. rkps 845 II, s. 47.

²¹ List z 1 III 1805 r. ARSI, Russ. 1020, s. 454-456.

²² "Archivum Romanum Societatis Iesu" 3 (1934), s. 296.

²³ ARSI, Russ. 1022, s. 120-121.

najważniejsze nowości wydawnicze. Stały kontakt utrzymywano też z najbliższym ośrodkiem wydawniczym w Wilnie, gdzie sprawy drukarni i biblioteki połockiej załatwiał Rafał Litwiński, a od 1799 r. Mikołaj Tomaszewski.

Najcenniejszy jednak dar otrzymała biblioteka połocka od arcybiskupa gnieźnieńskiego Ignacego Raczyńskiego. Począwszy od 1806 aż do 1818 r., kiedy zrezygnował ze swego stanowiska, ciągle przysyłał do Połocka swoje dary książkowe. Kupował je po skasowanych kolegiach jezuickich, w tym na śląsku, a później również po innych skasowanych klasztorach rozsianych po dawnych ziemiach polskich.²⁴ O darze tym wiemy dziś z listów generała zakonu kierowanych do Raczyńskiego.

Już w 1806 r. Franciszek Dzierożyński, pracujący w bibliotece połockiej, zanotował w swoim pamiętniku (26 XI 1806), że dnia 21 lipca nadeszło do biblioteki 20 000 książek z daru jakiegoś eks-jezuity. Były to zbiory Raczyńskiego.²⁵ W ostatnim zachowanym liście z 16 I 1818 r., generał Brzozowski dziękował Raczyńskiemu, ustępującemu z prymasostwa gnieźnieńskiego, za przesłane ostatnio dwie paki z książkami, oraz portret arcybiskupa, który generał obiecał zawiesić w dowód wielkiej wdzięczności w swoim przedpokoju pomiędzy portretami ks. Piotra Skargi oraz poety Macieja Kazimierza Sarbiewskiego.²⁶ Nie ulega wątpliwości, że w latach 1806–1818 sam Raczyński przesłał do Połocka około 25 000 woluminów.²⁷

Na temat wielkości biblioteki połockiej z początków XIX w. nie ma jednoznacznych informacji. Wiadomo jednak, że bibliotekę pomnażano szybko i urosła ona w tym czasie do największego księgozbioru w tej części Europy. Niewielka biblioteka, według przekazów w 1787 r. licząca 5576 druków²⁸, miała już w 1806 r. ponad 20 000 tomów²⁹ i ciągle wzrastała. Wiadomo, że w 1818 r. kolegium miało dwie biblioteki, jedną z książkami w językach obcych, liczącą ponad 30 000 druków, drugą z książkami polskimi, niedawno założoną, a liczącą ok. 10 000 druków.³⁰ Są to przekazy wiarygodne. Jeżeli dodamy jeszcze niewielkie księgozbiory w pokojach zakonników oraz w różnych

²⁴ B. Breżgo, *Losy bibliotek jezuickich kolegiów w Połocku i Witebsku*, s. 89.

²⁵ F. Domański, *Patriarcha amerykańskich jezuitów*, O. Franciszek Dzierożyński T. J. „*Sacrum Poloniae Millemium*” 7 (1960), s. 470.

²⁶ ARSI, Russ. 1024, s. 16–17.

²⁷ B. Breżgo (*Losy bibliotek jezuickich kolegiów w Połocku i Witebsku*, s. 89) niesłusznie szacuje zbiór Raczyńskiego na 8 000 woluminów.

²⁸ M. Inglot, *La Compagnia di Gesù*, s. 107.

²⁹ J. M. Giżycki, *Materiały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych*, Kraków 1905, s. 27.

³⁰ B. Breżgo, *Losy bibliotek jezuickich kolegiów w Połocku i Witebsku*, s. 88; J. M. Giżycki, *Materiały do dziejów Akademii Połockiej*, s. 68.

instytucjach, to możemy przyjąć, że kolegium posiadało w 1820 r. razem około 50 000 woluminów przechowanych w bibliotekach. Nie liczymy książek, które przekazano innym placówkom jezuickim, szczególnie do Petesburga i Romanowa (od 10 do 20 tysięcy egz.) oraz wydawnictw miejscowej drukarni przeznaczonych do rozprowadzenia (ok. 100 000 egz.). Połock był więc na przełomie XVIII i XIX wieku głównym ośrodkiem ruchu książkowego w tej części Europy.

Да гісторыі будаўнічай актыўнасці полацкіх езуітаў у фальварку Спас

Гліннік В.В. /Мінск/

Пасля вызвалення Полацка ад войскаў Івана Жажлівага ў 1582 г. Стэфан Баторый ахвяраваў землі Спасаўскага манастыра езуітам у якасці фундуша на пабудову полацкага калегіума. Полацкія езуіты валодалі маёнткам Спас амаль два з паловай стагоддзі (з кароткім перапынкам на вайну 1656-67) да скасавання закона ў 1820 г. За гэты час на землях колішняга праваслаўнага манастыра паўстаў аднайменны фальварак Спас, цэнтр якога знаходзіўся праз ручай на поўнач ад сучасных манастырскіх пабудов. У 1785 езуіты мелі ў Спасе 663 валокі зямлі і 1505 падданных¹. Аб тагачаснай планіроўцы фальварка можна меркаваць па карце, зробленай езуіцкімі картографамі ў 1784 г. і па плане полацкіх ваколіц, зробленай французскімі топографамі неўзабаве пасля франка-расейскай кампаніі 1812 г.²

Статут Таварыства Езуса абумоўліваў выбар месца для будоўлі законных дамоў – “належыць дбаць аб тым, каб дамы і калегіумы закладаліся ў месцах з чыстым і здаровым паветрам, а не там, дзе (кліматычныя) варункі былі б праціўныя (здароўю)”³. Цалкам у адпаведнасці з патрабаваннямі Ігната Лаёлы тэрыторыя, якую сёння займае Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр, была ператворана ў загарадні дом для адпачынку полацкіх езуітаў. Мелася гэта абдыцца не пазней другой паловы XVII ст., бо вядома, што ў 1693 і ў 1716 гг. вілу ў Спасе ўжо адбудоввалі⁴. У грамаце імператара Аляксандра I, выданай езуітам у 1812 г. у сувязі з наданнем полацкаму калегіуму годнасці акадэміі занатавана, што ад ваеннага пастоя вызваляецца таксама “загородний дом, близ Полоцка стоящий, дабы Профессоры и самые ученики могли во всякое время ходить туда для пользования

¹ У 1583 г. да фальварку належылі 21 вёска і 181 дым. // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. - Kraków, 1996. - S.634.

² “Geometryczny szczegulny Plan Połockiego ujazdu Folwarku Spasa...Roku 1784...” захоўваецца ў Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie (ATJKr) Rkps. 842, cz. II. Арыгінал французскага плана Полацка і ваколіц, на якой выяўлена бітва, што адбылася 18 жніўня 1812 г., захоўваецца ў зборах д-ра Тамаша Неваднічанскага (г. Бітбург, ФРГ). Упершыню апублікаваны С. Александровічам.

³ Падаецца паводле Jerzy Paszenda. Wybór miejsca na fundacje dla jezuitów. // Jezuitska ars historica. - Kraków, 2001. - S.453.

⁴ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. - Kraków, 1996. - S.634.

чистым воздухом и отдохновения от тягостных ученых занятий”⁵. На гэтай частцы маёнтку Спас быў пасаджаны сад (парк?) і ліпавыя прысады. Ян Баршчэўскі, успамінаючы гады навучання ў полацкай езуіцкай акадэміі, пісаў, што “сады Спаса нагадваюць мне травеньскія праходкі, тэатр сярод густых ліпаў на вольным паветры; там юначасе ўяўленне пад клапацлівым вокам настаўнікаў найперш вучылася пазнаваць Творцу гэтага свету, яго турботы пра кожную тварыну і захапляцца прыгажосцю неба і зямлі”⁶. Маляўнічасць гэтага месца натхняла полацкіх езуітаў і іх вучняў на стварэнне паэтычных твораў. Прыкладам таму - неапублікаваная лацінская элегія “Да рыбаў Палаты”, у якой рэчка населена персанажамі антычнай міфалогіі⁷. Яе аўтар італьянец Алёіз Руснаці (1751-1820) у 1785-86 гг. быў прэфектам тэатра полацкага калегіума.

Загарадняя віла полацкіх езуітаў складалася з асобнага дому для клерыкаў і законнай капліцы. У доме стала жыў пракуратар езуіцкіх маёнткаў па правым баку Дзвіны. Падчас войнаў і пошасцяў у Спасе полацкія езуіты хаваліся самі, а таксама перахоўвалі сваю маёмасць, да прыкладу – бібліятэку⁸. Да стварэння ў 1786 г. новага цвінтара (гэтак званых Ксавер’еўскіх могілак) памерлых полацкіх езуітаў хавалі ў сутарэннях пераабсталяванай на касцёл старадаўняй Спасаўскай царквы і абок яе.

Ручай, які аддзяляў тэрыторыю вілы ад фальварка, за езуітамі быў загачаны і ператвораны ў водную сістэму з чатырох ставаў, сляды якіх дасюль добра бачныя на месцы. Паміж 1728 і 1734 езуіт Пётр Шальчынскі (Шалчынскі, Шэльцінскі) (1672-1734), які кіраваў у калегіуме сталярнай майстэрняй, збудаваў у Спасе водны тартак (лесапільню)⁹. Быў на фальварку таксама і водны млын, яго рэшткі можна бачыць і сёння на беразе Палаты. У фальварку размяшчалася частка памяшканняў заснаванай каля 1797 г. езуіцкай суконнай фабрыкі (астатняя частка фабрыкі знаходзілася ўласна пры калегіуме ў будынку адмыслова змураваным у 1798 г.)¹⁰.

⁵ А.П. Сапунов. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке. – Полоцк, 1997. - С.20.

⁶ Ян Баршчэўскі. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. - Мінск, 1990. - С. 90.

⁷ Гэтыя звесткі нам ласкава паведаміў сп. Алесь Жлутка, за што выказваем яму шчырую падзяку.

⁸ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. - Kraków, 1996. - S.634.

⁹ Jan Poplatek, Jerzy Paszenda. Słownik jezuitów artystów. - Kraków, 1972. - S.206.

¹⁰ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. - Kraków, 1996. - S.527.

Езуіцкая полацкая кроніка, якая захоўваецца ў Кракаве, апісвае шматлікія сутычкі з французамі ў 1812 г. Найвялікшая бітва адбылася акурат ля фальварка Спас і блізка касцёла Св. Гробу пад назвай Св. Францішка Ксаверыя, які стаяў “на Пясах” паміж горадам і Спасам. Пад час бітвы ў Спасе згарэлі амаль усе будынкі: вялікі драўляны дом (збудаваны ў 1716 г.), мураваны дом, дом для клерыкаў, які быў збудаваны над ракой Палатой з убітай між дошкамі гліны дыд дом каля млыну. Ацалелі толькі касцёл і дом садоўніка¹¹.

Касцёл Панскага Перамянення

На атрыманых езуітамі ад Стэфана Баторыя манастырскіх землях знаходзілася старадаўняя праваслаўная Спасаўская царква (XII ст.). Вядома, што езуіты ў 1582 г. атрымалі будынак царквы зруйнаваным¹². Храм не быў разбураны законнікамі, што было б лагічным у сітуацыі тагачасных міжканфесійных спрэчак, якія часам набывалі досыць жорсткі характар. Наадварот, полацкія езуіты аднавілі старадаўнюю праваслаўную святыню і нават пакінулі яе назву – Праабражэння або Панскага Перамянення. Цяжка мовіць, чаго тут больш – усведамлення гістарычнай вартасці храма (“вартасці старажытнасці” паводле Алёіза Рыгля), ці яго рэлігійна-палітычнай вартасці (святыня звязана з папулярным у тутэйшага насельніцтва культам Еўфрасінні Полацкай). Або гэта адно што ўтылітарны клопат новых гаспадароў аб набытай маёмасці. Верагодна, у часе ваяванняў храм быў спустошаны, а верхняя частка яго аб’ёма, ад пачатку перакрытая закамарамі, часткова разбурана. Таму можна меркаваць, што апроч зразумелых зменаў інтэр’ера, найперш – алтара, была заменена старая пазакамарная сістэма перакрыццяў на зразумелую тагачасным цеслям вальмавую кроўлю з даховак. Гэта значыць, што ацалелую дасюль, за дробным выняткам, форму даха святыні магла атрымаць яшчэ на прыканцы XVI – пачатку XVII ст., у эпоху панавання ў архітэктуры Беларусі пострэнесансавых формаў¹³. Ускосна аб гэтым сведчыць наяўнасць у верхніх частках будынка фрагментаў тагачасных даховак.

Выдае на тое, што ў XVII ст. адноўленая езуітамі святыня не выкарыстоўвалася. Гэта даводзяць хуліганскія графіці, пак-

¹¹ Ліст а.Пашэнды да аўтара ад 20.02.2002.

¹² А.П. Сапунов. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке. – Полоцк, 1997. – С.27.

¹³ П.А. Раппопорт. Полоцкое зодчество XII века. // Советская археология. №3, 1980. – С.150.

інутыя на сценах у сярэдзіне святыні тагачаснымі полацкімі шкалярамі - факт немажлівы ў чынным касцёле. Графіці, большасць якіх паходзіць з XVII ст., сведчаць таксама аб адсутнасці пашаны (прынамсі ў шкаляроў) да старадаўніх муроў і размалёвак.

У XVIII ст. езуіты неаднаразова аднаўлялі святыню. Гэтак, паміж 1728 і 1734 вышэй узгаданы Пётр Шальчынскі ўдзельнічаў у аднаўленні касцёла ў Спасе¹⁴. У 1786 г. з ініцыятывы тагачаснага рэктара полацкага калегіума Францішка Карэў езуіты зноў рамантавалі Спасаўскі касцёл¹⁵. У 1800-1803 гг. касцёл Панскага Перамянення грунтоўна рэканструяваў прафесар архітэктуры езуіт Войцэх Абрампальскі (1751-1812)¹⁶.

У часе ваеннай кампаніі 1812 г. сцены касцёла былі пашкоджаны, але езуіты неўзабаве аднавілі святыню¹⁷. Пасля 1812г. у касцёле знаходзіўся адзін алтар з абразом Св. Тадэвуша, які быў пастаўлены часова замест страчанага ў часе нападу французам алтарнага абраза Панскага Перамянення. Вось як выглядала святыня паводле тагачасных інвентарных апісанняў. “Франтон касцёлка з чатырма калонамі, над каторымі малая мураваная вежачка з касцёльным званочкам. Па баках франтона дзве малыя жалезныя піраміды і дзве вазы абітыя жасцянай бляхай, купал таксама жасцяны, дах жа касцельны пакрыты дахоўкай. У сярэдзіне па ўсім касцёле старадаўняе маляванне на сценах і на шасці падпіраючых хор і купал калонах¹⁸.”

У 1819 г. езуіты рыхтаваліся перабудаваць святыню – “ныне готовиться уже материал для поправления ее, но не в прежнем виде”¹⁹. Аднак задуме не выпала спраўдзіцца, бо ў 1820 г. езуіцкі закон быў скасаваны. Касцёл перайшоў да іншых гаспадароў, пры якіх былі разбураны вежачка і акратэрыі. Абмерныя рысункі, зробленыя на пачатку 1833 г., даюць пэўнае ўяўленне аб тагачасным выглядзе святыні²⁰.

У інвентарных апісаннях касцёла з пачатку XIX ст. падкрэсліваецца яго старадаўнасць, падаецца слухная дата пабудовы і імя фундатаркі – Еўфрасінні Полацкай, адзначаецца пры-

¹⁴ Jan Poplatek, Jerzy Paszenda. Słownik jezuitów artystów. - Kraków, 1972. - S.206.

¹⁵ Historia Collegii Polocensis // ATJKr, Rkps. 845, t. II, s. 10.

¹⁶ Jan Poplatek, Jerzy Paszenda. Słownik jezuitów artystów. - Kraków, 1972. - S.169.

¹⁷ У інвентары 1820 г. аднавана, што “касцёлак ні ў чым значнейшае рэпарацыі не патрабуе”.

¹⁸ ATJKr, Rkps. 1326, s. 55.

¹⁹ Нататкі з дзёння П.І. Кеппена (1793-1864) цытуюцца паводле Л.В.Алексеев. Археология и краеведение Беларуси. (XVI в. – 30-е годы XXв.). Мн., 1996. С.39.

²⁰ Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф.1488, оп. 1, д. 427, л.1

належаць да “гоцкай архітэктурцы”, што ў тагачасным разуменні значыла не так гатычны стыль, як старадаўнасць наогул. Гэтыя факты сведчаць, што прынамсі на пачатку XIX ст. езуіты ўжо напэўна ўсведамлялі гістарычную вартасць старадаўняй святыні. Але пры гэтым законных архітэктараў не вабіла ідэя аднаўлення яе першапачатковай формы. Цалкам у адпаведнасці з тагачасным архітэктурным густам езуіты “апранулі” старадаўнюю святыню ў сучасную ім неакласіцыстычную, стылізаваную пад Антычнасць “вопратку”. Можна меркаваць, што перабудаваная царква выконвала ролю своеасаблівага “антычнага храму” ў рэгулярным парку загарадняй езуіцкай вілы, служыла не столькі касцёлам, колькі сцэнічнай дэкарацыяй для школьных тэатральных пастановак. Ускосна гэта пацвярджае той факт, што прынамсі на пачатку XIX ст. на адпачынку ў Спасе езуіты выкарыстоўвалі не касцёл Панскага Перамянення, але дамавую капліцу, якая знаходзілася пры рэзідэнцыі. Што да касцёлка, дык набажэнствы тут правілі ўсяго некалькі разоў на год, а на пачатку XIX ст. для “выгоды ўласнага падданства” - толькі па надзеях і на ўрачыстасці²¹.

Загарадні дом

У 1800-1803 гг. памянёны прафесар архітэктурцы Войцэх Абрампальскі, які ў гэтыя часы працаваў над грунтоўным аднаўленнем касцёлка Панскага Перамянення, збудаваў побач са святыняй невялікі дом для адпачынку полацкіх езуітаў²². У літаратуры XIX ст. ёсць звесткі аб тым, што дом для генералаў закона і прафесуры збудаваны ўласным коштам графа Пацёмкіна²³.

Камяніца – тыповая неакласіцыстычная віла на два паверхі са сціплай дэкарацыяй фасадаў. Першы паверх камяніцы быў перакрыты скляпеннямі, якія часткова захаваліся да нашага часу. Вынікі натурных даследаванняў, праведзеныя ў 1990-х гадах спецыялістамі АП БРП, дазволілі рэканструяваць першапачатковы выгляд мураванкі.

²¹ АТЖКр, Rkps. 1326, s. 55-56.

²² Jan Poplatek, Jerzy Paszcenda. Słownik jezuitów artystów. - Kraków, 1972. - S.169. Праўда ў лісце да аўтара ад 20.02.2002 а.Пашэнда падае звесткі аб тым, што мураваны дом збудаваны крыху раней – у часы рэктарства Ф. Карэў (1786-1799).

²³ А.П. Сапунов. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке. – Полоцк, 1997. - С.25.

Касцёл Святога Гроба

У 1786 г. “на Пясах”, на тэрыторыі фальварка Спас, якая знаходзіцца прыкладна пасярэдзіне паміж вілай і горадам, полацкія езуіты заклалі новы цвінтар з касцёлам і склепам для пахавання памерлых. Паводле вуснага падання, якое бытвала ў Полацку яшчэ ў 1860-х гг., могілкі і касцёл былі размешчаны на месцы страдаўнага праваслаўнага манастыра²⁴. Касцёл Св. Гроба пад назвай Св. Францішка Ксаверыя змураваны коштам калегіума ў 1786 г. Біскуп Ян Бэніслаўскі (1735-1812), які, дарэчы, у 1769—70 гг. вывучаў у Полацкім калегіуме архітэктuru, кансекраваў касцёл у верасні 1787 г. Набажэнствы ў касцёле адбываліся толькі аднаго разу на год на ўрачыстасць Панскага Гробу. У 1812 г. на цвінтарышчы пахаваны французскія жаўнеры²⁵.

Касцёл Св. Гроба змураваны з ініцыятывы новага рэктара Полацкага езуіцкага калегіума Францішка Карэў (1731-1802), які паходзіў з аселага на Беларусі англійскага роду. Карэў вывучаў архітэктuru ў Полацку ў 1768 г. пад кіраўніцтвам прафесара Габрыэля Лянкевіча, а ў 1772 г. узначаліў у калегіуме кафедру архітэктury. На пачатку 1770-х гг. прафесар архітэктury Францішак Карэў кіраваў будовай полацкага езуіцкага касцёла²⁶. Так што зусім мажліва, што рэктар быў не толькі ініцыятарам і кіраўніком будоўлі касцёла Св. Гроба, але і аўтарам яго праекта.

Касцёл не захаваўся да нашага часу, таму меркаваць аб яго першапачатковым выглядзе можна хіба па інвентарных апісаннях. Вось як выглядаў касцёл у 1820 г. “З пераду і з тылу касцёлка франціспіцыўмы (франтоны? - **В.Г.**) з крыжам і з двума па баках на кожным малымі пірамідамі, абітымі жалезнымі бляхамі. Дах крыты дахоўкай. Усярэдзіне адзін алтар з абразом, выражаючым Зняцце з крыжа Пана Хрыстуса... Пры касцельных дзвярах драўляны хор, над хорам адно акруглае вакно

²⁴ Д. Струков. Описание г. Полоцка. Аддзел рукапісаў Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі. (“Чрез реку Полоту за предместьем Полотска есть латинское кладбище Св. Ксаверия, где находится много склепов и провалов в сводах и существует молва, что из этого костела есть подземные ходы в Спасский монастырь и в город к Софийскому собору или к Собору Николаевскому, что бывшее Иезуитское здание. По преданию сохранившемуся даже между старожилами, на месте костела Св. Ксаверия был Успенский православный монастырь”).

²⁵ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. - Kraków, 1996. - S.525.

²⁶ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. - Kraków, 1996. - S.267.; Jan Poplatek, Jerzy Paszenda. Słownik jezuitów artystów. - Kraków, 1972. - S.130.

і чатыры па баках квадратныя сярэдніх памераў... Навокал кас-цёла квадратны абмураваны цвінтар – у часе вайны абмураванне ад Французаў сапсута, трохі патрабуе рамонт, з боку цвінтара злева перад касцёлкам склеп для памерлых, ад Французаў у часе вайны зруйнаваны, другі склеп для памерлых з тылу касцёлка... з шасцю вокнамі...”²⁷.

Пэўнае ўяўленне аб тым, як выглядаў Ксавер’еўскі касцёл на пачатку XX стагоддзя дае малюнак, які быў зроблены полацкім краязнаўцам І.П. Дэйнісам па памяці ўжо пасля разбурэння святыні²⁸.

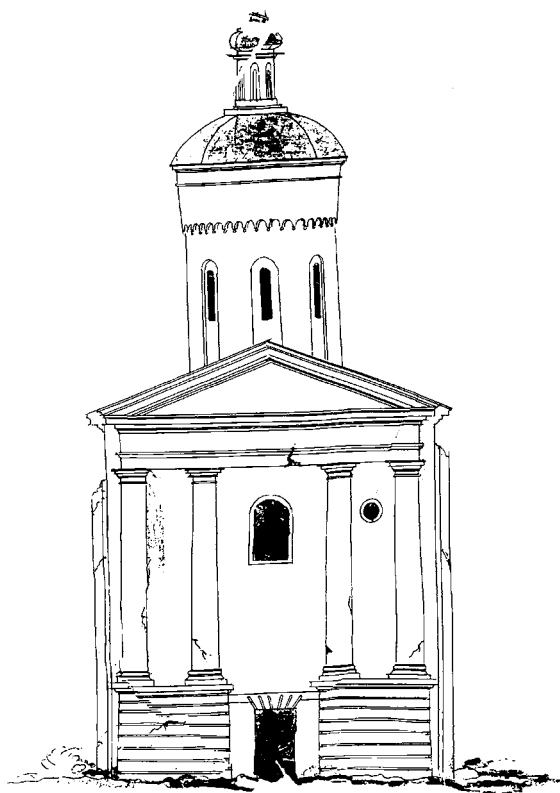
Тэрыторыя сучаснага Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра дасюль захоўвае матэрыяльныя сляды езуіцкай будаўнічай актыўнасці канца XVI-пачатку XIX стст. Неабходна захаваць гэтыя культурныя напластаванні, бо яны – інфармацыйная крыніца для фундаментальных даследванняў полацкай гісторыі. Неўсведамленне вартасці “езуіцкага” перыяду гісторыі тэрыторыі Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра пры вядомай палітычнай кан’юктуры можа прывесці да страты гэтых слядоў.

²⁷ АТЖКр, Rkps. 1326, s. 54-55.

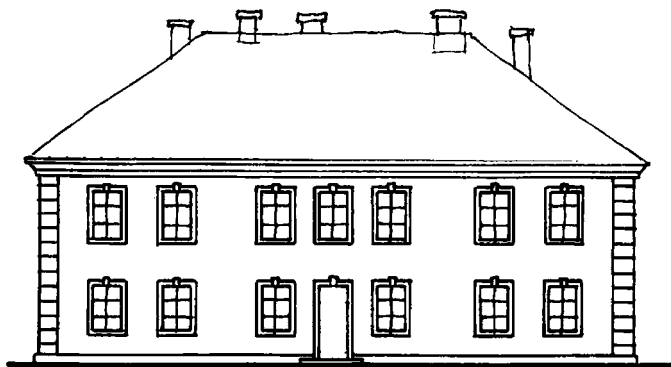
²⁸ Малюнак захоўваецца ў фондах Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

Мал. 2. “План Полацка і ваколц...” (1812 г., фрагмент)

Мал. 3. Касцёл Панскага Перамянення. Галоўны фасад
(абмерны рысунак 1833 г.)

Мал. 4. Загарадні дом. Рэканструкцыя першапачатковага выгляду.
(Апрацаваў В.В. Гліннік)

Партрэт Эльжбеты Агінскай Пузыны з калекцыі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея- запаведніка

Джумантаева Т.А. /Полацк/

7 верасня 2002 г. у Полацку была адкрыта Мастацкая галерэя, якая стала дзесятым па ліку музеем Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага запаведніка. У адной з залаў галерэі вось ужо некалькі месяцаў экспануецца датаваны 1760 г. адзін з чатырох вядомых нам партрэтаў Эльжбеты Агінскай Пузыны (1700?-1767 гг.).

Яна была дачкой Рыгора Антонія Агінскага, жмуцкага старасты і гетмана літоўскага і Тэафілі Чартарыскай. Год яе нараджэння дакладна не вядомы, але, калі верыць запісу на адваротным баку полацкага партрэта Эльжбеты, то гэта мог быць 1700. Вядома, што да 1722 г. яна была жонкай Казіміра Гельгуда, а потым Антонія Міхала Пузыны, які быў сынам Андрэя Пузыны, мінскага кашталяна, і Ефрасінні з Хжастоўскіх. Антоні Пузына знаходзіўся на дзяржаўнай службе, быў трыскім і шылянскім старастам, удзельнікам соймаў 1724, 1726, 1729 і 1732 гг., надворным літоўскім харужым (з 1728 г.), кашталянам мсціслаўскім (з чэрвеня 1746 г.). Памёр Антоні Пузына ў 1752 г.

Пасля смерці мужа Эльжбета засталася адзінай ўладальніцай маёнтка Лучай, які яны набылі ў 1731г. у Францішкі Пацэй. У 1766г. яна заснавала пры касцёле ў Лучаі дом для місіі езуітаў і адпісала езуітам 160 000 польскіх злотых. Акрамя таго, езуітам было перададзена два пляцы для будаўніцтва дома і касцёла ў гонар Св.Тадэвуша Апостала. Свой маёнтак Лучай Эльжбета пакінула траюраднаму брату Тадэвушу Агінскаму. Памерла Эльжбета Пузына 21 лістапада 1767 г. у Лучаі, была пахавана ў Вільні.

Генерал езуітаў В.Рычы ўвёў ва ўсім Ордэне спецыяльныя малітвы ў гонар шчодрой фундатаркі манаскага Ордэна. Эльжбета была вельмі адукаванай жанчынай, прыхільніцай навук. У яе лучайскім маёнтку праводзіліся астранамічныя назіранні дзеля вызначэння геаграфічнага становішча. Агінская стала заснавальніцай астранамічнай абсерваторыі пры Віленскай езуіцкай акадэміі, якую падтрымлівала матэрыяльна. “У 1755 годзе на гэтыя мэты яна ахвяравала значныя сумы, а ў 1766г.

уклала сродкі, працэнты з якіх у памеры 6000 злотых штогод пералічваліся на патрэбы акадэміі. Акрамя таго, яна ахвяравала 3000 злотых наяўнымі. Каб атрымаць гэтыя сумы Э.Пузына збыла свае маёнткі ў Сандамірскім ваяводстве. Грошы былі скарыстаны на закупку астранамічных прылад у Англіі” [1, с.58].

“Ponadto fakt godny podkreślenia, bo nowy i dość niezwykły: zainteresowanie dla doświadczeń z fizyki i w ogóle nauk ścisłych ze strony kobiet, i to z pierwszych rodów szlachty litewskiej: Radziwiłłów, Ogińskich, Sapiehów, Paców, Jabłonowskich i innych. Pierwsze miejsce wśród nich zajmuje kasztelanowa mściławska Elżbieta z Ogińskich Puzynina, która dostarczyła Zebrowskiemu środków materialnych do budowy obserwatorium astronomicznego. W 1768 roku Poczobut, korzystając z pomocy finansowej Elżbiety z Ogińskich, udał się w trzecią podróż zagraniczną. Głównym jej celem, zdaniem kronikarza, było zwiedzanie sławnych obserwatoriów astronomicznych w Anglii, nawiązanie bliskich kontaktów z astronomami angielskimi, cieszącymi się w owym czasie wielką sławą, oraz zakup najnowszych instrumentów dla obserwatorium wileńskiego. ... Pod koniec roku 1769 przyrzędy astronomiczne, wykonane w Londynie, dotarły do Wilna.” [2, s.127-129]

Такім чынам вынікае, што Эльжбета Пузына не паспела ўбачыць прылады для Віленскай абсерваторыі, што замовілі на яе грошы ў Лондане. Але памяць аб яе ўчынках на карысць навуцы засталася.

У Віленскай абсерваторыі захоўваліся два партрэты Э.Пузыны: у маладым узросце і сталым, а над уваходам быў змешчаны барэльеф з яе партрэтам і манаграмай. У аддзеле гравюр музея старажытнасцяў у Вільні захоўваўся партрэт Э. Пузыны з лацінскім надпісам, у тэксце якога ёй выказвалася ўдзячнасць езуітаў. Мастаком аднаго з партрэтаў Эльжбеты Магдалены Пузыны (1760 г.), які зараз знаходзіцца ў Віленскім музеі мастацтва, быў віленскі мастак Ігнаці Эгенфельдэр (Ignacy Eggenfelder / Ekkenfelder/ der). [3, s.211]. І.Эгенфельдэр лічыўся таленавітым партрэтыстам і “... карыстаўся прыхільнасцю перадавых людзей дзяржавы: М.Пачобут-Адмяніцкі, які займаўся справамі віленскай абсерваторыі, рэкамендаваў Эгенфельдэра графу І.Храптовічу як лепшага ў Вільні мастака” [5, с.143].

Яшчэ адзін з партрэтаў Эльжбеты Пузыны знаходзіцца ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі. Найбольш верагодна, што ён і партрэт Антонія, які таксама ў верасні 1971 г. быў перададзены з Лучая, былі напісаны невядомым мастаком у перыяд з 1746 г. па 1752 г. [1, с.58]

На партрэце Э.Пузыны, які быў перададзены таксама з Лучая ў 1971 г. ў Полацк, - выява немаладой жанчыны ў ярка-

чырвоным чапцы з карункамі, завязаным на бант пад падбародкам. Мастак, імя якога нам невядома, намалюваў яе ў павароце 3/4 улева на цёмным фоне з фрагментам цёмна-чырвонай драпіроўкі справа. Жанчына - у белай шоўкавай блузцы з карункамі на рукавах і чорнай сукенцы з мадэліроўкай рукавоў сінім колерам. Белы каўнер і манжэты аздоблены каймой з геаметрычным арнамам карычневага колеру. На плечы накінута чырвоная мантыя, падбітая гарнастаевым футрам. Памер - 65х51 см. Партрэт напісаны алеем на палатне. У 1992 г. ён быў адрэстаўраваны ў Мінскіх рэстаўрацыйных майстэрнях мастаком-рэстаўратарам У. Лукашэвічам. На адваротным баку палатна - надпіс чорнай фарбай у 11 радкоў па-польску:

ELZBIETA Z XIAŻĄT
OGINSKIEH PUZYNNINA
KASZTELANOWA MSCISŁAWSKA
CÓRKA HETMANA WIELKIEGO
LITEWSKIEGO TREOREGO
OGINSKEGO STAROSCINA
TRYSKA Y IODANSKA PANI DZIE-
DZICZNA LUEZAGA. WIEKU 60.
MAIACA Z XIEZNEY TEOFILI
MATKI CZARTORYISKIEY. SPODZO-
Na ROKU PAN. 1760.

Партрэт Э.Пузыны па манеры пісьма вельмі падобны на больш позні партрэт Цыцыліі Жабы, што захоўваецца ў фондах Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь. Пра яго піша Таісія Карповіч, аўтар каталога “Сядзібны партрэт Беларусі XVII-першай паловы XIX стст.” [7, с.11-12]. Яна згадвае, што Цыцылія была дачкой Іосіфа Ліпскага, “заўзятага прыхільніка езуітаў”, і жонкай Францішка Жабы, уладальніка Ушач, два родныя браты якога (Станіслаў і Ігнаці) былі членамі Ордэна езуітаў. Сама Цыцылія Жаба была таксама прыхільніцай ордэна. Вядома, што яна была пахавана ў Полацку, у склепе езуітаў за горадам. Пра гэта сведчыць надпіс на яе пасмяротным партрэце XIX ст., які быў напісаны невядомым мастаком па ўзору прыжыццёвай выявы жанчыны, зробленай яшчэ ў XVIII ст. Таісія Карповіч лічыць, што “...аўтара партрэта трэба шукаць у полацкім асяроддзі” [7, с.11].

Менавіта, да такой жа высновы можна прыйсці і разважаючы над аўтарствам полацкага партрэта Эльжбеты Пузыны.

У XVIII ст. У Полацку склаліся ўсе ўмовы для развіцця

мастацтва. Широка вядома пра існаванне Полацкага езуіцкага калегіума, дзе выкладалі архітэктuru (вайсковую і цывільную) і вучылі прафесійна маляваць.

Вядома, што езуіты ўпершыню з'явіліся ў Полацку падчас вызвалення горада ад маскоўскага князя Івана Жахлівага каралём і вялікім князем Стэфанам Баторыям (1579 г.). У 1582 г. яны заснавалі ў Полацку калегіум і пачалі займацца адукацыйнай і рэлігійнай дзейнасцю сярод жыхароў горада і акругі.

Асабліва ўплывовымі ў сэнсе узроўню выкладання навук былі гады, калі Ордэн быў забаронены ў Еўропе (1773-1812 гг.). Полацк стаў тады адзіным прытулкам, куды маглі прыехаць і застацца тут пэўны час знакамітыя навукоўцы і педагогі. Вядома, што ў калегіуме выкладалі: Габрыэль Грубер (вядомы ў Еўропе архітэктар, матэматык механік і мастак), італьянскі мастак і архітэктар Казтан Анджыяліні. Доктар тэалогіі Сарбонскага ўніверсітэта Дзід'е Рышардо і Грубер займаліся стварэннем музея ў езуіцкім калегіуме. Грубер спраектаваў і пабудаваў для музея, бібліятэкі, карціннай галерэі і тэатра спецыяльны трохпавярховы корпус. Музей акадэміі іезуітаў меў багатыя калекцыі. Карцінная галерэя мела таксама вялікі і богаты збор. [6, s.36-37].

Даследчыкі лічаць, што ў гэты час у Полацку склаліся архітэктурная і жывапісная школы, якія адыгрывалі сваю асобую ролю ў еўрапейскім мастацкім працэсе. У полацкім асяроддзі, безумоўна, маглі жыць і працаваць партрэтысты.

Таму, працягваючы музейныя традыцыі Полацка, якія не зніклі разам з разрабаванымі калекцыямі, у адным з адрэстаўраваных карпусоў былога езуіцкага калегіума, помніка архітэктурны XVIII ст., пачала сваю работу Мастацкая галерэя, дзе згаданы партрэт Эльжбеты Пузыны заняў сваё пачэснае месца.

Літаратура

1. Ала Букіна. Партрэт Эльжбеты і Антонія Пузынаў з касцёла ў Лучаі. // Віцебскі сшытак. 1995, №1, 58-59 сс.
2. Ludwik Piechnik SJ. Związki kulturalne dawnej akademii Wileńskiej z zachodem w latach 1570-1773. // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Kraków, 1994, s.115-130
3. Gdzie Wschód spotyka Zachód. Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej 1576-1763. Muzeum Narodowe w Warszawie. 1993
4. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць. Мн., 1985 , с.327
5. Хадыка А.Ю. Хадыка Ю.В. Непаўторныя рысы. 3 гісторыі беларускага партрэта. Мн., 1992. 144 с.
6. Bolesław Breżgo. Sztuki piękne w kolegium oraz w Akademii OO. jezuitów w Połocku w XVIII i XIX w. // Prace i materiały sprawozdawcze Sekcji Historji Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. T.III, 1938/39. S.29-39
7. Сядзібны партрэт Беларусі XVII- першай паловы XIXстст. Са збораў Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь. Аўтар уступнага артыкула і складальнік каталога Т.А.Карповіч. Мн., 1996.

Мал. 1. Партрэт Э. Пузыны. Невядомы мастак. 1760 г.
Полацк (?)

Североевропейские древности эпохи викингов с территории Полоцко – Витебского Подвинья

Дернович С. Д. /Минск/

Население Полоцко – Витебского Подвинья не было однородным в этническом плане. Формирование и развитие культуры на рубеже I—II тыс. н. э. происходило на многокомпонентной основе. Изучение археологических памятников региона, относящихся к этому времени, отражает не только сложный процесс балто-славянских взаимоотношений, но и определенные контакты со скандинавами.

В результате проведенных исследований, на некоторых памятниках были обнаружены североевропейские артефакты как своеобразные свидетельства отношений местного населения с норманнами. К категориям скандинавского вещевого комплекса относятся определенные предметы вооружения, снаряжения всадника и верхового коня, быта, а также украшения и детали костюма, языческие символы и амулеты [Pushkina. 1997. Р. 84-85]. Такие изделия являются привезенными из Скандинавии, однако можно предположить, что некоторые из них были изготовлены на месте полностью или частично по импортным образцам. Необходимо также учитывать предметы западноевропейского происхождения, поступившие в регион через посредничество норманнов.

Артефакты, которые связаны с пребыванием скандинавского этнического компонента на данной территории в эпоху викингов, давно привлекают внимание исследователей. Обобщение накопленных североевропейских древностей уже приводилось в статьях Г. В. Штыхова, Ф. Д. Гуревич [Штыхов Г. В. 1973. С. 112-113; Гуревич Ф. Д. 1990. С. 110-121]. Однако, появление новых данных о присутствии выходцев из Скандинавии в Полоцко – Витебском Подвинье, а также необходимость в уточнении интерпретации материала требует возвращения к данной проблеме.

Среди предметов североевропейского происхождения наиболее представительна коллекция вооружения. Это группа включает оружие ближнего и дистанционного боя.

Появление такого предмета вооружения как двухлезвийный меч в регионе приходится на средний этап эпохи викингов

(вторая половина IX века — конец X века) и не случайно совпадает с усилением роли выходцев из Скандинавии.

В 1956 г. на правом берегу Западной Двины, примерно в 2,5 км на восток от Верхнего Замка в Полоцке, был обнаружен железный двухлезвийный меч [Поболь. 1960. С. 150-151]. Находка была сделана на месте проведения строительных работ. На плане Полоцка на гравюре С. Пахоловицкого 1579 года на восток от города вдоль Западной Двины изображены небольшие холмы, отразившие, по мнению Штыхова Г.В., курганы [Штыхаў. 1963. С. 63-72]. Можно предположить, что меч происходит из разрушенного курганного погребения в окрестностях Полоцка.

Общая длина меча составляет 97 см, длина клинка — 70,7 см, высота рукояти — 17,3 см, ширина лезвия у перекрестья — 5,5 см, ширина перекрестья — 10,8 см, высота перекрестья — 2 см, ширина стержня рукояти — 1,8 см, ширина наворачия — 7,7 см, высота наворачия — 5,6 см. [Кирпичников. 1966. С. 82-83]. Вес меча в современном состоянии — 1260 г. [Ласкавый. 1993. С. 21].

Рукоять меча представлена прямым перекрестьем со скругленными концами, прямым основанием также со скругленными концами и сложнопрофилированной /трехдольной/ головкой наворачия. Предполагают, что рукоять имела сложную орнаментацию, выполненную в трудоемкой технике отделки: на заранее подготовленную бороздчатую поверхность железной рукояти укладывались, чередуясь между собой, проволоки меди, латуни и серебра, которые после обработки принимали вид плоских пластинок, что и создавало геометрический рисунок [Кирпичников. 1966. С. 31-32]. Меч относится к типу “V” по типологии Я.Петерсена [Petersen. 1919. P. 154-156].

В результате специальной обработки поверхности дола полоцкого меча на клинке была выявлена надпись, выполненная латинскими буквами ULFBERHT и дополненная вступительным крестом и разделительным крестом между буквами H и T, к тому же буквы U и L — слитные, т.е. имеют одну общую сторону [Кирпичников. 1966. С. 21, 32; Гурин. 1987. Рис. 34]. На обратной стороне клинка выведен знак, состоящий из четырех столбиков, разделенных композицией в виде плетения из пересекающихся полос [Гурин. 1987. Рис. 34]. Клинки с надписью ULFBERHT охватывают 14 типов мечей по типологии Я.Петерсена и относятся к концу IX — началу XI в. В странах Европы найдено 188-189 мечей с такой надписью и в будущем их число возрастет [Кирпичников, Толин-Бергман, Янссон. 2000. С. 108].

Находки мечей с такой надписью концентрируются в Скандинавии, Юго-Восточной Прибалтике и на Руси [Кирпичников. 1993. С. 78-79]. Возможно, надпись первоначально обозначала отдельного франкского мастера и, впоследствии, превратилось в своего рода марку или клеймо для высококачественных клинков, что производились уже группой оружейников или мастерскими, которые локализовались на среднем Рейне [Кирпичников. 1966а. С. 255]. По мнению некоторых исследователей, надпись ULFBERHT могла служить своеобразным знаком качества, которому могли подражать скандинавские и другие нефранкские кузнецы, допуская искажение изображения букв, нарушая их последовательность [Стальсберг. 1991. С.75-76]. Не решенным остается и вопрос, относящийся к расшифровке композиций на обратной стороне мечей с надписью ULFBERHT. Возможно, это ремесленные меты клинков, обозначавшие индивидуального производителя, но не являвшиеся фамильно закрепленными, или начертания, имевшие декоративное и заклинательное значение [Кирпичников. 1966а. С.259-260].

Мечи рассматриваемого типа использовались на европейском континенте от Британских островов и Скандинавии до Юго-Восточной Прибалтики и Среднего Поднепровья (Ирландия – 1, Норвегия – 6, Швеция – 3, Готланд – 1, Дания – 1, Финляндия – 10, Эстония – 1-2, Германия – 1, Польша – 1, на территории балтских племен – 13, Руси – 14) [Petersen. 1919. P.154-156; Кирпичников. 1966. С. 32; Kazakevicius. 1996. P. 61, 157].

В Прибалтике, за небольшим исключением, находки сконцентрированы у побережья Балтийского моря [Kazakevicius. 1996. 68 pav.]. На Руси все экземпляры происходят из курганных погребений Юго-Восточного Приладожья, Михайловского могильника, Гнездовского некрополя, из Шестовицы и Киева [Кирпичников. 1966. С. 80-83]. При расчистке на семи клинках выявлено клеймо ULFBERHT или остатки надписей, выполненных латинскими буквами. Датируются такие мечи X веком [Кирпичников. 1966. С. 32], хотя для норвежского материала хронологические рамки сужены до первой половины X века (Petersen. 1919. P. 154-156), а для балтского, наоборот, расширены до первой половины XI века [Kazakevicius. 1996. P. 157]. Такая концентрация мечей типа “V” близ ранних торгово-ремесленных и дружинных центров на Волжском и Волховско-Днепровском пути отражает присутствие на Руси варяжских дружин и поэтапность их инфильтрации в древнерусскую военно-дружинную организацию и культуру [Лебедев. 1991. С.301-303]. Вероятно, меч из Полоцка маркирует развитие подобных процессов на

территории Полоцкой земли. Косвенным подтверждением тому является сообщение письменных источников под 980 годом: “Бъ бо Рогъволодь пришедь из-заморья, имяше власть свою в Полотьскъ” [ПВЛ. 1996. С. 36].

К североевропейскому кругу древностей из Полоцко – Витебского Подвинья относятся копьа с удлинненно-треугольным пером, ромбовидным в сечении, выраженными плечиками и массивной втулкой с инкрустацией. В 1960-е годы в районе Лукомля (пограничная территория Полоцкой земли) на небольшой глубине случайно был найден скелет человека и возле него — наконечник копьа [Штыхов. 1978. С. 131-132]. Оно имеет широкое длинное перо с четким ребром, приподнятые плечики и короткую втулку, на которой сохранились следы инкрустации в виде ромбов, обрамленных ленточным плетением и треугольной фигурой. Артефакт соответствует типу “G” по типологии Я. Петерсена [Petersen. 1919. P. 29]. Из окрестностей Волковыска из предполагаемого курганного погребения X — XI вв. происходит наконечник подобных пропорций с гравированным орнаментом по серебру в виде ленточного плетения и ромбов [Кирпичников. 1966а. С. 13, 84-85].

Инкрустированные наконечники копий локализуются на территории Прибалтики, Финляндии и Скандинавии, главным образом на Готланде и датируются серединой-концом X — началом XI вв. [Nerman. 1929. P. 103-120; Kivikoski. 1973. P. 115-116; Thunmark-Nylen. 1998. Taf. 243-244; Мугуревич. 1965. С. 44-45; Кирпичников. 1966а. С. 13].

Достаточно показательно скандинавское оружие дистанционного боя в эпоху викингов. Оно представлено железными наконечниками стрел ланцетовидной формы. Такие артефакты содержатся в археологических коллекциях Витебска, Полоцка, Лукомля, Кастрицы (Полоцко-Витебское Подвинье), а также Браславского Поозерья, Понеманья, Полесья. Почти все наконечники характеризуются достаточно длинным пером с сечением в виде сильно сплющенного ромба, шейкой, коротким черешком с упором для древка и относятся к типу 62 варианту 2 по типологии А. Ф. Медведева. Экземпляры другой разновидности — типа 62 варианта 1 встречаются реже. Ланцетовидные наконечники трехгранного, квадратного, ромбичного и сплющенного сечения представлены единичными экземплярами: из Лукомля (тип 75 с валиком и без валика), Мозыря (тип 77), Кульбачино, Волковыска (тип 79, вариант 1(?)). По стратиграфическому показателю такие артефакты относятся к нижним слоям памятников — к X- первой половине XI вв. Эта датировка

в основном подтверждается скандинавским материалом с территории Древней Руси, южного побережья Балтийского моря, Восточной Прибалтики и Швеции [Каинов. 1999. С.58-59].

Вероятно, с присутствием выходцев из Скандинавии можно связывать распространение в Полоцко-Витебском Подвинье определенных предметов снаряжения всадника и коня.

Северной манере верховой езды с VII — VIII вв. и до середины XI в. было присуще использование металлического кнутовища с соединительным кольцом и обоймой с заклепками для бича и привесок [Кирпичников. 1973. С. 71-73]. Отдельные детали “звучащей” плети обнаружены в курганном погребении второй половины X- первой половины XI вв. у д. Экимань (окрестности Полоцка) и в ходе исследования курганный группы Озерцо II у поселения на р. Менка — в кургане второй половины X в. [Штыхаў. 1992. С. 119-121. Рис. 67.6-8; С. 173-174. Рис.61.13].

Рассмотрение историко-культурных процессов, происходивших в Полоцко-Витебском Подвинье на протяжении IX — XI вв. невозможно без обращения к такой специфической категории древностей как украшения и детали костюма.

Среди археологического материала региона выделяются своей яркостью и репрезентативностью ювелирные изделия, характерные для скандинавского вещевого комплекса. Их появление и дальнейшее развитие можно связывать с приходом норманнов.

В 1987 году на Нижнем Замке в Витебске в культурном слое X в. был найден фрагмент литого ладьевиного браслета [Бубенька 1996. С. 119]. Определить его точный размер невозможно, т. к. один из концов сломан. Сохранившаяся часть артефакта достаточно массивная: длина дуги – 11,8 см, максимальная ширина – 1,7 см, минимальная – 0,62 см. В поперечном сечении браслет имеет форму сегмента. Внешняя поверхность украшена глубоким рельефным орнаментом в виде зигзагообразных линий, обрамленных вертикальными валиками с краю и в центре. Вокруг этих элементов можно проследить пунктирную линию. Изображение отличается волнообразным характером и отсутствием острых углов. Такие артефакты имеют широкие параллели в Скандинавии, а также встречаются в Финляндии, Прибалтике и на северо-западе Руси в IX — XI вв. [Kivikoski. 1973. Fig. 736, 740; Левашева. 1967. С. 243].

В 1984 году в Полоцке на территории Нижнего Замка был случайно обнаружен клад из шести золотых браслетов, отдельные сохранились фрагментарно [АiН. 1993. С. 511]. Некоторые

дротовые четырехугольные и круглые в сечении браслеты имеют вес 78,41 г, 29,68 г, 48,64 г. и 41,77 г, соответственно. Аналогичные образцы представлены среди североевропейских древностей, в частности на Готланде [Thunmark-Nylen . 1998. Taf.155,6 – 9; 156, 1 - 3]. Вес последнего артефакта, разрубленного на две части, можно рассматривать как кратный денежной весовой гривне сер. X — XI вв. [Янин. 1956. С. 160]. В свою очередь, не только денежными единицами являются отдельные дирхамы из клада у д. Козьянки Полоцкого района, найденного в 1973 году местными жителями [Рябцевич. 1974. С. 380]. На семи монетах сохранилось изображение “сегнерова колеса” - символа ряда готландских камней и серии скандинавских щитовидных подвесок, и на восьми дирхамах выявлены буквообразные знаки, отождествимые со скандинавскими рунами [Мельникова. 2001. С. 146-149].

В ходе исследования в 1961 – 1962 гг. Верхнего Замка в Полоцке в слое с остатками деревянных сооружений XI строительного горизонта (датируется 1220-ми годами) была найдена игральная кость с вырезанными знаками, которые сопоставимы со скандинавскими младшими рунами [Мельникова, Седова, Штыхов. 1983. С. 188; Мельникова. 2001. С 251 – 253].

Как отражение трансформации мировоззрения выходцев из Скандинавии в Восточной Европе можно расценивать факт находки крестика “с грубым изображением Христа” на Нижнем Замке в Полоцке [Тарасаў. Мал. 48:1].

Среди других материалов Полоцко – Витебского Подвинья необходимо отметить находки ледоходных шипов, кубических замков и ключей к ним, односторонних костяных гребней, ножиц и других предметов североевропейского происхождения, которые в X – XI вв. становятся органичной частью местной культуры.

В заключение следует отметить, что представленный материал не исчерпывает всех возможностей артефактов для характеристики североевропейских древностей в Полоцко – Витебском Подвинье в эпоху викингов.

Літаратура

1. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Мн., 1993.
2. Бубенька Т.С. Ювелірныя ўпрыгожанні Віцебска X – XIVстст. // З глыбі вакоў. Наш край. Вып. 1, 1996.
3. Гуревич Ф. Д. Скандинавские находки на территории Белоруссии // Скандинавский сборник. 33. Таллинн, 1990.
4. Гуринов М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX – XIIIвв. Мн., 1987.
5. Каинов С.Ю. Ланцетовидные наконечники стрел из раскопок Гнездова // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. СПб., 1999.
6. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.1. М.-Л., 1966.
7. Кирпичников А.Н. Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX – XIII вв // Скандинавский сборник. 11. Таллин, 1966а.
8. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв. М.- Л., 1973
9. Кирпичников А.Н. 1993. Мечи с надписью ULFBERHT в Европе // Слов'яни і Русь. Ч., 1993.
10. Кирпичников А., Толин-Бергман Л., Янссон И. Новые комплексные исследования мечей эпохи викингов из собрания Государственного Исторического музея в Стокгольме // Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары. СПб., 2000.
11. Ласкавый Г.В. К истории оружия Белорусского Подвигья в VI – XIII вв. // Полоцкий летописец. 1 (2). Полоцк., 1993.
12. Лебедев Г.С. Этуд о мечах викингов // Клейн Л. С. Археологическая типология. Л., 1991.
13. Левашева В.П. Браслеты // Труды ГИМ. Вып. 43, 1967.
14. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи. М., 2001.
15. Мельникова Е.А., Седова М.В., Штыхов Г.В. Новые находки скандинавских рунических надписей на территории СССР // ДГ. 1981 год. М., 1983.
16. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X – XIII вв. Рига, 1965.
17. Поболь Л.Д. Древнерусский меч из Полоцка // Весці АН БССР. 1. Мн., 1960.

18. Повесть Временных Лет. М., 1960.
19. Рябцевич В.Н. Козьянковский клад // АО 1973 г., 1974.
20. Стальсберг А. О производстве мечей эпохи викингов // Вестник МГУ. История. 2, 1991.
21. Тарасаў С.В. Полацк IX – XVII стст. Мн., 1998.
22. Штыхаў Г.В. Пытанні гістарычнай тапаграфіі Полацка // Весці АН БССР. 2. Мн., 1963.
23. Штыхов Г.В. К вопросу пребывания норманнов в Полоцке // Тезисы докладов шестой Всесоюзной конференции по изучению Скандинавских стран и Финляндии. Ч. 1. Таллинн, 1973.
24. Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. Мн., 1978.
25. Штыхаў Г.В. Крывічы. Мн., 1992.
26. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956.
27. Kazakevicius V. IX-XIII a. Baltu kalavijai. Vilnius, 1996.
28. Kivikoski E. Die Eisenzeit Finnlands. Helsinki, 1973.
29. Nerman B. Die verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der Jungeren Eisenzeit. Stockholm, 1929.
30. Petersen. J. De norske vikingsverd. Christiania, 1919.
31. Pushkina. Scandinavian finds from Old Russia. A survey of their topography and chronology // The Rural Viking in Russia and Sweden. Lectures, 1997.
32. Thunmark-Nylen L. Die Wikingerzeit Gotlands. 2. Stockholm, 1998.

Археалагічны комплекс “Пабудова першай паловы XVI ст.”

(па выніках раскопак 2001-2002 гг. на Вялікім пасадзе г. Полацка)¹

Дук Д.У. /Наваполацк/

Падчас раскопак 2001-2002 гг. на Вялікім пасадзе г. Полацка (тэрыторыі, прылеглай да будынка былога Кадэцкага корпуса), намі быў даследаваны унікальны археалагічны комплекс – пабудова палачаніна першай паловы XVI ст. Пабудова захавалася на вышыню да 1 м. дзякуючы незвычайнай канструкцыі: яна была заглыблена ў зямлю, а верхняя яе частка, якая загінула ў пажары, цалкам перакрыла ніжні ўзровень, што паспрыяла захаванню вялікай колькасці артэфактаў.

Гісторыя даследавання комплексу налічвае два гады: у 2001г. намі была ўскрыта палова будынка – у раскоп-1 трапіла паўднёвая яго частка, у 2002 г. было вырашана даследаваць комплекс цалкам шляхам прырэзкі да раскопу –1 (4х10 м) раскопу- 2 (6 х 6 м), чаму спрыяла вольная ад дрэў і забудовы плошча на месцы размяшчэння помніка.

Пасля ўскрыцця ўсёй плошчы было высветлена, што пабудова ўяўляла сабой драўляны будынак змешанай канструкцыі памерам 3,45 х 3,3 м, размешчаны па накірунку паўднёвы-ўсход – паўночны-заход (**мал. 1**). Ніжняя частка пабудовы заглыблена ў культурны пласт XI-XV стст. і мацерыковы пясок на глыбіню ад 0,6 да 1 м (розніцу ў заглыбленні трэба прыняць з улікам натуральнага схілу мясцовасці ў бок Заходняй Дзвіны), верхняя перакрыта стратыграфічным пластом з матэрыяламі канца XVI-XVII стст. Перад пачаткам будаўніцтва была выбрана глеба (культурны пласт і мацерыковы пясок) да шчыльнай мацерыковай гліны чырвонага колеру. Разлік будаўнікоў быў менавіта такі, каб выкапаць катлаван і дайсці да шчыльнага пласта мацерыковай гліны, знівеліраваць яе паверхню, а пасля ўжо пачынаць будаўніцтва. Драўляныя сцены ўзводзіліся амаль ушчыльную да глебы і засыпаліся звонку тым жа мацерыковым пяском. Калі прыняць да ўвагі вышыню ўзроўня паверхні культурнага пласта ў XVI ст. то становіцца відавочным, што пабудова была адмыслова заглыблена ў зямлю на 1–1,2 м (!).

¹ Работа выканана пры падтрымцы Беларускага Фонда фундаментальных даследаванняў (тэма № Г 02М - 019).

Незвычайнымі з'яўляюцца канструкцыйныя асаблівасці будынка. Дрэва, з якой зроблены дом, лепш за ўсё захавалася з паўночнага боку: тут пабудова была глыбей урэзана ў плотны мацерыковы пясок і перамацерыковы суглінак, які затрымліваў вільгаць і перапыняў разбуральнае ўздзеянне кіслароду. З паўднёвага і заходняга боку, дзе заглыбленне пабудовы ў мацярык было не такім значным і дзе шчыльнасць культурнага пласта адпаведна была большай, дрэва захавалася толькі ў выглядзе праслойкі драўлянай парахні ці, ў лепшым выпадку, крохкай паўсгніўшай сарцавіны бяровенняў.

Паўночная і частка ўсходняй сцяны дома захавалася на вышыню да 0,8 м, таму правамоцна праводзіць рэканструкцыю ўсяго будынка, абапіраючыся на атрыманыя дадзеныя.

Пабудова заглыблена ў шчыльны пласт чырвонай мацерыковай гліны на 0,3 – 0,5 м і мацерыковы пясок – магільнік да 0,5 м. Ніжняя частка пабудовы была зрубнай: паўночна-заходняя частка на вышыню да 0,8 м (чатыры венцы), паўночна-ўсходняя на вышыню 0,65 м (тры венцы) (**мал. 1: 1**). Бяровенні, пакладзеныя ў аснову, ўяўлялі сабой абцясаныя з двух бакоў масіўныя сасновыя і яловы плахі таўшчынёй да 0,25 м і шырынёй да 0,15 м: такім быў ніжні ярус пабудовы. Верхні ярус быў зроблены з двух дошак таўшчынёй 0,03 м, якія захаваліся на вышыню 0,3 м. Дошкі былі пастаўлены на тарцы адна другой і змешчаны па вонкаваму (большаму) перыметру верхніх плах, якія былі дадаткова абцясаны зверху з мэтай нівеліроўкі паверхні. У паўночна-заходнім куце захаваліся рэшкі абгарэлага слупка дыяметрам 0,1 м, які з'яўляўся апорным элементам для дашчатых сценаў. Намі не было знойдзена цвікоў, якія б маглі сведчыць пра мацаванне дошак да апорнага слупка, можна выказаць меркаванне, што тарцы дошак уваходзілі ў пазы і замацоўваліся па прынцыпу шулы. Такія слупы па чатырох вуглах будынка, верагодна, з'яўляліся каркаснай асновай верхняй часткі пабудовы.

Пабудова мела драўляную падлогу, якая спарыхнела і фіксавалася ў выглядзе невялікай праслойкі драўлянай парахні, кавалкаў дрэва і драўляных валокан па ўсёй плошчы інтэр'ера на вышыні 0,6 м (узровень трэцяга вянца). Асаблівасць размяшчэння падлогі заключаецца ў тым, што яна знаходзілася значна ніжэй узроўню мацерыка ў сярэднім на 40 см і, гледзячы па накірунках валокнаў дрэва, размешчана яна была з захаду на ўсход. Верагодна, падлога трымалася на спецыяльных лагах, слядоў ад якіх не захавалася. Гэта можа тлумачыцца тым, што паўночныя і паўднёвыя сцены будынка на вышыні 0,6 м заха-

валіся дрэнна і некаторыя дробныя канструкцыйныя элементы, напрыклад, пазы ад лагаў, зафіксаваць было ўжо цяжка. Магчыма, падлога была керамічнай: пра гэта сведчыць праслойка вапны (заліўка пад падлогу) у комплексе з пліткамі падлогі.

Прастора ніжэй падлогі выкарыстоўвалася як склеп, на што ўказваюць знаходкі гаспадарчага тыпу: вялікая колькасць начыння (гаршкоў), бочка, якая была ўкапана ў паўднёва-ўсходнім куце і дрэнаж каля паўночна-ўсходняй сценкі будынка. На пэўным этапе існавання будынка склеп, верагодна, быў засыпаны глебай, на што ўказвае пахаваны чэрап сабакі ў паўночна-ўсходнім куце ніжэй узроўня падлогі.

Захаваліся фрагменты сасновых лагаў дыяметрам 8 см, пад якія пакладзена бяроза ў якасці гідраізалятара (**мал. 1:2**). Прызначэнне большасці лагаў верагодна гаспадарчае, некаторыя з лагаў ляжалі на мацерыковай гліне і служылі крапёжнай асновай для дошак другой драўлянай падлогі, якой было выслана дно склепа. Паміж мацерыковай глінай і дошкамі гаспадарчай падлогі знаходзілася невялікая праслойка (таўшчынёй каля 3-4см.) мелказярністага пяску, месцамі захаваліся рэшткі драўляных дошак падлогі.

Гліняная аснова, на якой знаходзілася пабудова, не прапускала вільгаць, гэта было ўлічана будаўнікамі і каб прадухіліць завадненне быў зроблены вадасток – да ўсходняй сценкі прымыкаў дрэнаж адметнай канструкцыі. У раскоп трапіла яго частка, даўжынёй 0,8 м. Дрэнаж зроблены ў форме жолаба з драўлянымі сценкамі, дошак асновы і драўляным перакрыццём. Бакавыя сценкі былі зроблены з дошак таўшчынёй 8 см і шырынёй 40 см, даўжынню дошак вызначыць не ўдалося з-за таго, што дрэнаж выходзіў далёка за межы раскопа. У верхняй частцы дрэнаж меў шырыню 45 см, сценкі звужаліся долу да 15см. У верхняй частцы бакавых дошак быў зроблены паз 12x10см. для рэйкі-перакладзіны, якая служыла адначасова распоркай і трымала драўлянае перакрыцце, якое захавалася ў выглядзе карычневатай праслойкі спарэхнелага дрэва.

Дрэнаж прымыкаў да ніжняга вянца пабудовы, якое ў месцы злучэння было спецыяльным чынам апрацавана і дапасавана да вусця дрэнажу. Дзеля гэтага ніжняя плаха была распілавана роўна напалову, тарцы плахі дадаткова абцясаны пад невялікім вуглом і пакладзены так, каб паміж канцамі плахі заставалася адлегласць на шырыню дрэнажа ў 45 см (**мал. 1:1**). Верагодна, дзеля абслугоўвання канструкцыі дрэнажу выкарыстоўваўся спецыяльны драўляны выраб, які быў знойдзены ў перадмацерыку пабудовы і захаваўся цалкам (**мал. 2:4**). Ён быў зроблены з

цэльнага кавалка сасны 56х28 см і меў прадольны трохвугольны выступ з двума закраінамі па тарцах, шырынёй адпаведна 4 і 7 см. Вышыня выступа была роўнай 9,5 см і ён лёгка дапасоўваўся да вусця дрэзнажнай адтуліны і перакрываў яго. Такім чынам, можна меркаваць, што гэты выраб не што іншае як засланка дрэзнажнага вусця, якой часта карысталіся, таму яна знаходзілася тут жа ў склепе пабудовы.

У паўднёва-ўсходнім куце была укапана драўляная бочка дыяметрам 50 см і глыбінёй 45 см, яе верхняя частка знаходзілася на адным узроўні з дошкамі падлогі. Бочка мела драўляную накрыўку, якая ў паўспарахнелым выглядзе да пачатку разбору культурнага пласта яшчэ стрымлівала зляжалую глебу, сама ж бочка была запоўнена вадой. Падчас разбору бочкі не былі знойдзены крапёжныя матэрыялы - толькі рэшткі драўляных сценак, накрыўкі і донца. Апошняе дае падставы меркаваць, што бочка была даўблёная і ўкапана для гаспадарчых патрэб, само размяшчэнне бочкі выключала магчымасць яе перамяшчэння. Дрэва, з якога была зроблена бочка, не падлягала кансервацыі з-за доўгатэрміновага ўздзеяння вады, таму захавалася ў выглядзе порыстых карычневатых кавалкаў арганікі, якія па структуры нагадваюць губку.

Пабудова была жылым домам, аб чым сведчыць драўляная падлога і знойдзеныя намі ў вялікай колькасці керамічныя пліткі падлогі, якія знаходзіліся разам з вельмі адметнай па форме белаглінянай (!) міскавай кафляй (мал. 3:7). Хутчэй за ўсё пліткі падлогі паходзяць ад прасторы вакол існаваўшай адначасова з будынкам печы дзеля супрацьпажарнай бяспекі. У запаўненні культурнага пласта вышэй узроўня падлогі былі знойдзены побытавыя металічныя і шкляныя рэчы, скабяныя вырабы і прылады з косці.

Асартымент знаходак дазваляе акрэсліць час існавання пабудовы ў межах першай паловы XVI ст. На карысць менавіта такога храналагічнага акрэсу ўказваюць наступныя прыкметы: па-першае, характэрныя прысадзістыя гаршкі з нізкім венцам і рабром па плечуку, зробленыя на ручным ганчарным крузе і шырока вядомыя па археалагічнаму матэрыялу Полацка і Полацкай акругі (мал. 3:1-2), па-другое, невялікі працэнт знаходак паліванай керамікі (2% ад усяго керамічнага посуду), пры гэтым керамікі, зробленай на нажным ганчарным крузе менш 1% – з'ява, характэрная менавіта для першай паловы XVI ст., па-трэцяе, выкарыстанне гаспадарамі будынка печы з міскавай кафлі, якая пазней сярэдзіны XVI ст. у Полацку не ўжывалася. Папярэдне можна адзначыць, што пабудова загінула падчас

Інфлянцкай вайны ў выніку пажару на Вялікім пасадзе, хаця магчыма больш ранні час спынення функцыянавання будынка.

Магчыма, што наземная плошча пабудовы была большай, у прыватнасці з паўночнага і ўсходняга боку зафіксавана падсыпка мацерыковага пяску на 0,5 м з дакладна вызначанымі межамі, на якой мог змяшчацца асноўны наземны будынак. Пра тое, што наземная частка гэтага будынка была зрубная, пераканаўча сведчаць рэчавыя матэрыялы: наяўнасць печы ў доме прадугледжвае трывалую і, галоўнае, уцяпленную канструкцыю памяшкання. Вакол будынка па ўсёй плошчы раскопаў–1-2 зафіксаваны пласт вугалю магутнасцю 10-15 см, які разам з перапаленымі рэчамі XIV-XVI стст. утрымлівае вялікую колькасць дробных фрагментаў бітай цэгля і рэшткаў абгарэлых плах.

Паходжанне незвычайнай канструкцыі звязана з цэнтральнаеўрапейскім уплывам – распаўсюджванне будынкаў каркаснага тыпу. У Паўночнай Швайцарыі і Паўночнай Германіі падобная канструкцыя з’явілася ў IX-XI стст. [15, 81] і ў XIII-XV стст. яна была шырока распаўсюджана на польскіх землях [14, 122]. Такая канструкцыя ў польскай археалагічнай навуцы атрымала назву “skieletowa”. Істотнай рысай многіх будынкаў з’яўляецца наяўнасць наземных плах, па краях якіх змяшчаліся апорныя слуповыя элементы драўлянага каркасу. Пры гэтым частка будынкаў мела склепы глыбінёй 1,4-1,8 м ці заглыбленую на 50 см ніжнюю частку [14, 110-111], у будынках знаходзіліся кафляныя печы [14, 118], яны мелі драўляную падлогу [14, 114] і з’яўляліся месцам жыхарства мяшчан [14, 119].

Рэчавы інвентар пабудовы даволі разнастайны. Усяго знойдзена 472 фрагмента керамічных вырабаў, з іх 425 фрагментаў – гэта гаршкі, 4 фрагменты накрывак, 3 - макотры, 1 - міскі, 3 - збана, 2 - кубачка, 3 - рынак, 2 - патэльняў, 2 - фляг, 5 - міскавай кафлі, 1 - бакала, 21 - плітак падлогі.

У пабудове знойдзены вялікі набор белаглінянага посуду: большасць гаршкоў (усяго сабрана 425 фрагментаў) выраблены з белай гліны з дабаўленнем невялікай колькасці сярэднезярністага пяску-рачніка - 277 фрагментаў ці 65%, астатнія - 148 (34,8%) – з чырвонай гліны, абпаленыя ў акісліцельным - 103 (24,2%) і аднаўленчым – 44 (10,3%) асяроддзі. Паверхня белаглінянага посуду апрацавана ў тэхніцы т. зв. пятністага абварвання ў хлебным раствору. Плямы абвары на светлай паверхні маюць светла-карычневы ці крэмавы колер і фіксуюцца з абодвух бакоў начынняў.

Усе гаршкі з пабудовы падзяляюцца паводле тэхналогіі абпалу і складу керамічнага цеста на чырвонагліняныя, шэрыя і белагліняныя.

Вялікай групай прадстаўлены белагліняныя абварныя гаршкі, якія маюць дыяметр венца ад 24 да 28 см. Венца з валікападобным авальным краем пастаўлена вертыкальна, гаршкі маюць невысокую шыйку і палогое рабро. Керамічнае цеста з невялікімі дамешкамі сярэднезярністага пяску, чарапок порысты, трохслойны (**мал. 4:3-4**). У асобных начынняў назіраецца тэндэнцыя да павелічэння вышыні шыйкі, венца становіцца больш масіўным, яго круглы край адагнуты вонку, шыйка мае ледзве прыкметны ўступ (**мал. 4:11-13**), некаторыя гаршкі арнаментаваны па рабру хвалістым арнаментам. Дыяметр края венцаў гэтых гаршкоў вагаецца ад 13 да 24 см. Большасць начынняў – шэра - і белагліняныя, маюць сляды акапчэння па знешняму, зрэдку – з унутранага боку, керамічнае цеста гэтых гаршкоў утрымлівае дамешкі жарствы дыяметрам да 2 мм.

Згаданая група гаршкоў не мае прамых аналогій з начыннямі іншых помнікаў Беларусі, іх паходжанне звязана з уплывам усходняй (наўгародскай, пскоўскай ці смаленскай) традыцыі [2, рис. 6; 9, рис. 1: тип 5, 7].

Асобна прадстаўлены гаршкі, зробленыя ў традыцыі XV ст., іх характэрнай рысай з’яўляецца наяўнасць рабра па плечуку і наляпнога валіка пад венцам (**мал. 4:14-20**). Некаторыя венцы па ўнутранаму краю маюць раўчук пад накрыўку, што з’яўляецца адметнасцю начынняў гэтага тыпу (**мал. 4:16-18**).

Да наступнай групы (**мал. 4:21-25**) належыць большасць гаршкоў акрэсленага перыяду. Гэтыя начынні маюць аналагічныя папярэднім гаршкам прапорцыі, за выключэннем края венца, якое крыху адагнута вонку, нярэдка ў форме карнізіка. Знойдзена як белагліняныя, так і шэрагліняныя гаршкі, якія маюць дыяметр венца ад 13 да 26 см. Шыйка некаторых гаршкоў пастаўлена амаль вертыкальна, што з’яўляецца працягам выкарыстання формаў XV ст. Гаршкі гэтага тыпу маюць прамыя аналагі з керамікай другой паловы XV – XVI стст. Масквы [2, рис.5], Пскова [8, 17], Смаленска [9, рис. 1: тип 5], Арэшку, Таржка і Наўгародчыны [2, рис. 6].

Захаваліся два гаршка поўнага профілю – белагліняны і шэрагліняны (**мал. 3:1-2**). Гэта прысадзістыя, шырокія сасуды, максімальнае пашырэнне прыходзіцца на верхнюю частку гаршка – плечук, кароткая шыйка, пастаўленая крыху пад накланам унутр (у першым выпадку) і вертыкальна (у другім) і пазначана уступамі з абодвух бакоў ад венца і плечука. Сярод беларускіх помнікаў XV-XVI стст. поўныя аналогіі гэты тып гаршкоў мае з Мсціслаўскім (тып II) посудам [5, 85].

Гаршкі наступнага віду маюць высокую шыйку і востры

край венца, які мае аднолькавую са сценамі таўшчыню (**мал. 4: 21-25**), прысутнічае арнаментация ў выглядзе хвалістага арнаменту па шыйцы. Край венцаў гаршкоў прыстасаваны пад накрывкі дыяметрам ад 19 да 28 см, большасць з іх – чырвонагліняныя, захаваўшыся сляды ад фармоўкі на ганчарным крузе ў выглядзе барознаў ад жарствы, паверхня іх бугрыстая, шэраховатая, неахайна апрацаваная, з моцным нагарам, толькі некаторыя з іх старанна загладжаны і не ўтрымліваюць грубых дамешак.

Асобная група гаршкоў мае адагнутае пад вуглом 45^0 венца, высокую шыйку і плечук з палогім рабром (**мал. 4:8-10**) - яны з’яўляюцца прататыпам распаўсюджанай у XVIII ст. формы гаршкоў з адагнутай шыйкай і палогім рабром па плечуку. Гэты тып прадстаўлены тонкасценнымі гаршкамі з порыстым чарапком з дамешкамі жарствы і пяску, дыяметр венцаў ад 14 да 24 см, венцы ўтрымліваюць арнаментацию ў выглядзе хваляў (з нахілам у левы бок), насечак і прамых гарызантальных палосак. Датуецца посуду тыпу XV- пач. XVI стст.

Сценкі большасці гаршкоў даволі тонкія, каля 0,5 см, тады як сценкі гаршкоў апошняй групы больш масіўныя, таўшчынёй да 1,2 см. Большасць гаршкоў маюць груба апрацаваную паверхню, гэта тычыцца як белаглінянай, так і шэраглінянай керамікі з адной толькі розніцай – у керамічным цесце белаглінянай абварной керамікі адсутнічае жарства. Грубае цеста і дрэнна абпалены чарапок з’яўляецца характэрнай прыкметай керамікі паўночнага рэгіёну Беларусі XIV-XV стст. [7, 32], па полацкіх матэрыялах можна адзначыць працяг гэтай познесярэднявечнай традыцыі ў канцы XV – першай трэці XVI стст.

Большасць донцаў гаршкоў першай паловы XVI ст. (87%) захавалі сляды падсыпкі сярэднезярністага пяску і жарствы (кварцу) дыяметрам да 0,4 см. Сценкі ў прыдоннай частцы адагнутыя пад вуглом каля 45^0 ? маюць розную таўшчыню ад 0,8 да да 1,5 см (**мал. 4:29-36**), некаторыя донцы ўвагнутыя, з некалькімі канцэнтрычнымі акружнасцямі з унутранага боку. Памеры донцаў ад 10 да 13 см.

Неабходна звярнуць увагу на наступную акалічнасць: нідзе больш у Полацку не знойдзена такой колькасці белаглінянай керамікі ў адным раскопе. Па-другое, адны і тыя ж формы гаршкоў з пабудовы першай паловы XVI ст. выраблены з белай і чырвонай гліны, з перавагай белаглінянай керамікі. Па-трэцяе, формы гаршкоў з’яўляюцца тыповымі для полацкай керамікі XVI ст., што не дазваляе разглядаць белагліняны посуд як прывазны.

Узнікае пытанне: чаму з'явілася патрэба вырабляць посуд з белай гліны, радовішчы якой шырока не распаўсюджаны ў паўночным рэгіёне Беларусі? На гэта можа быць толькі адно тлумачэнне: полацкі ганчар засвоіў і ўвасобіў у серыі сваіх вырабаў традыцыю, якую ён запазычыў у іншых землях. У першай палове XVI ст. беллагліняную кераміку масава выраблялі ў трох асноўных рэгіёнах, да якіх мог прычыніцца полацкі рамеснік: Масковія (Гжэль) [2, 156], Украіна (Кіеўшчына і Чарнігаўшчына) [3, 138] і Польшча [4, 64; 12, 27-28]. Першы рэгіён вельмі верагодны, калі ўлічыць частыя памежныя войны ВКЛ з Маскоўскім княствам у першай палове XVI ст. Полацкі рамеснік мог трапіць у маскоўскі палон ці апынуцца ў Масковіі ў выніку якіх-небудзь іншых абставін, і пасля вяртання ён пачаў вырабляць кераміку, у аснову фармовачнай масы якой была пакладзена белая гліна.

На паўднёвы "вектар" культурнай навацыі ўказваюць керамічныя вырабы індывідуальнай работы (фрагменты керамічных фляг і рукамыяў), знойдзеныя разам з беллаглінянымі гаршкамі, аднак гэтая акалічнасць можа толькі падцвердзіць факт шырокага ўжывання ў побыце палачан разнастайнай катэгорыі імпортных рэчаў, што было распаўсюджанай з'явай ў дамах гарадскога насельніцтва Беларусі. Прапорцыі украінскіх гаршкоў XIV-XVI стст. падобныя на распаўсюджаныя ў цэнтральных і ўсходніх рэгіёнах Беларусі [3, с. 129]. Гэтая рыса характарызуе групу гаршкоў, вырабленых на ручным ганчарным крузе ў традыцыйных старажытнарускай керамікі. Паказальна, што з укараненнем тэхнікі "тачэння" пры фармоўцы начыненняў апошнія набываюць стройныя (выцягнутыя прапорцыі) і робяцца з высакаякаснай светлай (каалінітавай) гліны [26, с. 129] – гэтых рысаў у полацкіх начыннях з пабудовы XVI ст. яшчэ не назіраецца.

Кераміцы цэнтральна- і заходнееўрапейскага рэгіёну ў XIV-XVI стст. пазначаныя характарыстыкі, у прыватнасці, прысадзістасць і адсутнасць шыйкі, увогуле не былі характэрны, наадварот, польскім начынням у пераважнай большасці ўласціва выцягнутасць прапорцый, прамое венца і выразная S - падобная шыйка.

Прыведзеныя дадзеныя не ставяць мэтай абсалютызацыю ступені роднасці непаліваных полацкіх гаршкоў з керамікай усходняга рэгіёну ВКЛ ў цэлым. У той ці іншай ступені кераміка XIV-XVI стст. паўночнага рэгіёну Беларусі мела падабенствы і з заходнееўрапейскім, і з прыбалтыйскім посудам [7, 38]. Асабліва важным у дадзеным выпадку прадстаўляецца факт

наяўнасці прамых рамесных стасункаў з паўночна-заходнімі гарадамі Расіі, у прыватнасці з Псковам і Смаленскам, што далёка не выпадае: менавіта Пскоў з XVI ст. становіцца адным з галоўных цэнтраў гандлю Маскоўскай дзяржавы з краінамі Захаду [6, 89].

Сярод іншых керамічных вырабаў знойдзена шэраг рэчаў індывідуальнай работы. Фрагмент рукамы адметнай формы мае ўсе прыкметы імітацыі ўсходняй, верагодна, турэцкай керамікі² (**мал. 3:15**). Рукамы зроблены на ручным ганчарным крузе і з абодвух бакоў пакрыты празрыстай злёнай палівай, керамічнае цеста з дамешкамі пяску-рачніка сфармавана з жалезістай гліны і мае крэмавы колер, звонку выраб пакрыты глазковым і хвалістым арнаментом.

Рукамы меў ручкі з адтулінамі, размешчаныя адна супраць другой, крышачка дыяметрам каля 10 см накрывала адтуліну - венца дыяметрам 8 см, крышачка не захавалася, аднак вядома, што вяроўка, якой прывязвалі ручкі рукамы, праз спецыяльны жолаб роўна пасярэдзіне перакрывала крышачку і не давала ёй упасць пры карыстанні рукамы. Рукамы падвешваўся на вяроўцы і мог нахіляцца ў два бакі ў залежнасці ад патрэбы, пры гэтым вада вылівалася праз спецыяльныя носікі - зліваны.

Па ўсёй верагоднасці гэты выраб мясцовай вытворчасці, аб чым сведчаць тэхналагічныя прыкметы яго выканання (цеста з сярэднезярністымі дамешкамі, выкарыстанне ручнога ганчарнага круга), аднак майстар, які зрабіў рукамы, быў добра знаёмы з традыцыямі аздаблення і фармоўкі імпартаванай блізкаўсходняй керамікі, што наклала адбітак на знешні выгляд усяго вырабу.

Тыпалагічна падобнымі на рукамы з’яўляюцца 2 фрагменты керамічных фляг (**мал. 5:17, 21**). Флягі былі зроблены са светла-шэрай гліны і пакрыты злёнай (!) палівай, па знешнему боку быў нанесены рэльефны арнамент з паралельных ліній і ў выглядзе сэрцаў з акружнасцямі каля востраго краю, упісанымі адна ў адну (**мал. 5:2**). Аналагічная дэталі арнаменту (сардэчкі) прысутнічае на прывазным посудзе з помніка Лучна-1 блізу Полацка (раскопкі М.В. Клімава), посуд стратыграфічна датуецца першай паловай XVI ст.³ Па светла-шэраму колеру-керамічнага цеста з дамешкамі дробназярністага пяску (выраб сфармаваны на ручным ганчарным крузе) і выразна арыента-

² Аўтар удзячны археолагу Н.І. Здановіч за вуснае вызначэнне і выказаныя заўвагі.

³ Інфармацыя пра артэфакты ласкава прадстаўлена навуковым супрацоўнікам Ін-та гісторыі НАНБ, археолагам М.В. Клімавым.

ісцаму арнаменту фляга адносіцца да групы вырабаў, зробленых пад уплывам Усходу, што не выключае яе мясцовую выт-ворчасць.

Рынкi з пабудовы адлюстроўваюць першы этап распаўсюджвання дадзенай катэгорыі посуду ў Полацку. Былі знойдзены 1 фрагмент донца і 2 ручкі ад рынкі, кавалкі донца былі пакрыты цёмна-зялёнай палівай, пакрытай светлым налётам - пацінай. Характэрнай асаблівасцю ручак ад рынак XVI ст. можна лічыць выцягнутасць іх прапорцый, венца з раструбам і невялікі дыяметр утулкі: 3,5 см. (**мал. 5:22**).

Макотры XVI ст. выраблены ў сярэднявечнай традыцыі на ручным ганчарным крузе і маюць рыфленыя сценкі, адагнутае венца і таўшчыню сценкак больш за 1 см (**мал. 5:19-20**). Знойдзенае ў пабудове першай паловы XVI ст. донца і сценка макотры (дыяметр 23 см) мела ўсе вышэйзгаданыя прыкметы, таўшчыня сценкі ў прыдоннай частцы дасягала 1,5 см, на зломе бачны дамешкі буйной жарствы, сценка макотры аздоблена высокім жгутавым арнамантам.

Патэльні выраблены на ручным ганчарным крузе па форме і знешняму выглядзе імітуюць старажытнарускія патэльні – латкі (**мал. 5:18; 3:10**): яны маюць тоўстыя сценкі (каля 1 см) і вялікую колькасць буйназярністых дамешак у цесце: жарствы (да 0,6 см) і пяску. Фармаваліся яны на ручным ганчарным крузе і маюць сляды нагару ад працяглага выкарыстання.

Краі двух накрывак прыспушчаны ўніз ці простыя прамыя (**мал. 3:8-9**), верагодна гэтыя вырабы мелі плоскую крышачку-стапу з адтулінай і былі выраблены ў традыцыях старажытнарускай керамікі.

Фрагмент венца і сценкі збана дае ўяўленне аб выкарыстанні ў першай палове XVI ст. зялёнай палівы і карбаванага арнамента (**мал. 3:4**).

Донца дымленага бакала з лашчэннем добра адфармавана і выраблена на нажным ганчарным крузе (**мал. 3:14**), фрагмент сценкі другога выраба сфармаваны са светлай порыстай гліны і мае далікатна выкананую рэльефную выяву жалуда, звонку і знутры начынне пакрытае празрыстай глазурай з крэмавым адценнем (**мал. 3:13**).

Утылітарныя вырабы адметнай формы міскавай кафлі знойдзены намi падчас даследавання пабудовы першай паловы XVI ст. (**мал. 3:7**). Кафля была зроблена з белай гліны і мае масіўнае донца дыяметрам 9,5 см, акруглае венца-раструб дыяметрам ад 16 да 20 см, агульная вышыня вырабу дасягае 13 см.

Да пячнага набору адносяцца таксама пліткі падлогі, якімі

высцілалася прастора каля печы з мэтаю супрацьпажарнай бяспекі. Пліткі зроблены з чырвонай гліны з дамешкамі буйных кавалкаў жарствы да 0,5 см, памеры плітак падлогі з пабудовы: 3х15х? см, 3,5х13х? см, 4х13х? см.

Знойдзена вялікая колькасць жалезных вырабаў. Калекцыя скабяных рэчаў прадстаўлена наборам для запірання дзвярэй і стаўняў: клямкі, завесы, дзвярная ручка, дэкаратыўныя цвікі, ў тым ліку рэдкай формы з гранёным наверхам (мал. 2:3), наважны замок (мал. 5:2).

Сярод побытавых рэчаў адзначым нож індывідуальнай формы (мал. 5: 15). Нож мае прафіляваную шыйку паміж лезам і чаранком, што характэрна для сталовых і раздзелачных нажоў XVI-XVII стст. з наборнымі тронкамі [1, 268]. Не выключана, што гэты нож з’яўляецца імпартам з нямецкіх земляў.

Цэльнаметалічнае далато мае вышыню 7,5 см, гранёны стрыжань з заостраным лязом і моцна спрацаваную квадратную шляпку памерам 3,5 х 4 см (мал. 2:1).

Да вельмі рэдкіх вырабаў трэба аднесці маленькую рытуальную сякерку – дакладную копію звычайнай вялікай сякеры (мал. 5:3), зробленую, на нашу думку, менавіта як абярэг. Гэтую выснову падцвярджаюць шматлікія цэнтральна- і ўсходнееўрапейскія матэрыялы [13, 261-265]. Ураджае дакладнасць, з якой была зроблена сякерка: каваль стараўся перадаць нават дробныя дэталі, і калі ўлічыць памеры выраба, то становіцца зразумелым, што ўвесь працэс быў надзвычай працаёмкі і вырабляць сякерку ў якасці, напрыклад, цацкі, было абсалютна не мэтазгодна.

З прадметаў асвятлення знойдзены жалезны лучнік з шасцю зажымамі, акрамя чыста утылітарнага значэння (павялічэнне колькасці святла) такі лучнік меў дэкаратыўны характар (мал.5:1).

Аконнае шкло ў дамах мяшчан з’яўляецца ў XVI ст., што характэрна як для насельніцтва ВКЛ, так і Польшчы [10, 6; 16,122]. Для шкляннення вокнаў да канца XVIII ст. ужываліся шыбкі невялікіх фарматаў, зробленых тэхнікай выдзімання. У Польшчы драўляныя пабудовы мяшчан у пач. XVI ст. мелі шкляныя вокны, зробленыя з акруглых ці фігурных шыбак [11, 182; 17, 79]. Прамакутныя і трохкутныя шыбкі – т. зв. “kaściki” і больш дробныя “tafeki” запаўнялі прастору паміж шыбкамі - гамулкамі (“gomółki”), якія былі, часцей, акруглай формы [16, 125]. Шыбкі апраўляліся ў алавыя ці свінцовыя абалоны і злучаліся пры дапамозе таго ж волава ці свінца ў большыя шкляныя лісты. Рамеснік павінен быў дбаць аб тым, каб укладзі

шыбкі ў правільную форму, дапасаваную да праёма акна. Пасля гэтага выраб устаўляўся ў драўляную раму і замацоўваўся на вокнах пры дапамозе завесаў і закрывак [16, 124-130].

У пабудове знойдзены невялікія фрагменты празрыстага аконнага шкла з зеленаватым адценнем таўшчынёй 3 мм, якое мела акруглы край (**мал. 3:5-6**), вядома, што ў якасці ізалятара паміж шкельцам і шыбай мог выкарыстоўвацца свінец, з якога былі зроблены некалькі фрагментаў абалонаў, знойдзеных намі разам з шыбкімі.

Шклянны посуд прадстаўлены келіхам, які меў выцягнутыя прапорцыі на шырокай ножке-стапе і прызначаліся для ўжывання дарагіх напояў (**мал. 3:11**). Захавалася ножка дыяметрам 6 см з цёмна-зялёнага паўпразрыстага шкла, пакрытая шчыльным слоём паціны. Храналагічны дыяпазон бытавання полацкіх келіхаў бярэ пачатак з XVI ст., але найбольшага распаўсюджвання гэты від шклянных вырабаў атрымаў з канца XVII ст. і ў XVIII ст.

Касцяныя праколі мелі, бадай, самую ўстойлівую форму прылад працы з катэгорыі касцяных вырабаў, іх знойдзена 2 экзэмпляры і па знешняму выглядзе (даўжыня каля 10 см) яны нічым не адрозніваліся ад падобных ім касцяных праколак перыяду жалезнага веку і сярэднявечча.

Такім чынам, у асартыменце асобных рэчаў відавочна прасочваюцца блізкаўсходнія матывы, гэтая рыса найбольш характарызуе індывідуальныя рэчы керамічнай вытворчасці (флягі, рукамы), аднак пераважная большасць керамічных вырабаў (гаршкі, патэльні) працягвае вырабляцца ў традыцыйных старажытнарускай кераміцы. На заходнееўрапейскі вектар указвае карбаваны арнамент на фрагменце збана і з'яўленне такіх катэгорый вырабаў як адметнай формы міскавая кафля і рынкі, з металічных вырабаў – гэта нож і свінцовыя акладкі, з шклянных рэчаў вылучаюцца келіх і аконныя шыбкі. На прыкладзе асобных катэгорый артэфактаў відавочны пераход да новага этапу развіцця матэрыяльнай культуры насельніцтва Полацка – эпохі ранняга Новага часу (XVI-XVIII стст.). З канца XVI ст. назіраецца росквіт матэрыяльнай культуры палачан у межах распаўсюджвання стылю маньерызму (ранняга барока). Неабходна адзначыць, што час засваення навацыяў у матэрыяльнай культуры не быў доўгі – ужо ў пачатку XVII ст. самы масавы від рамеснай вытворчасці – выраб посуду – цалкам перайшоў да прагрэсіўнай тэхналогіі выкарыстання нажнага ганчарнага круга.

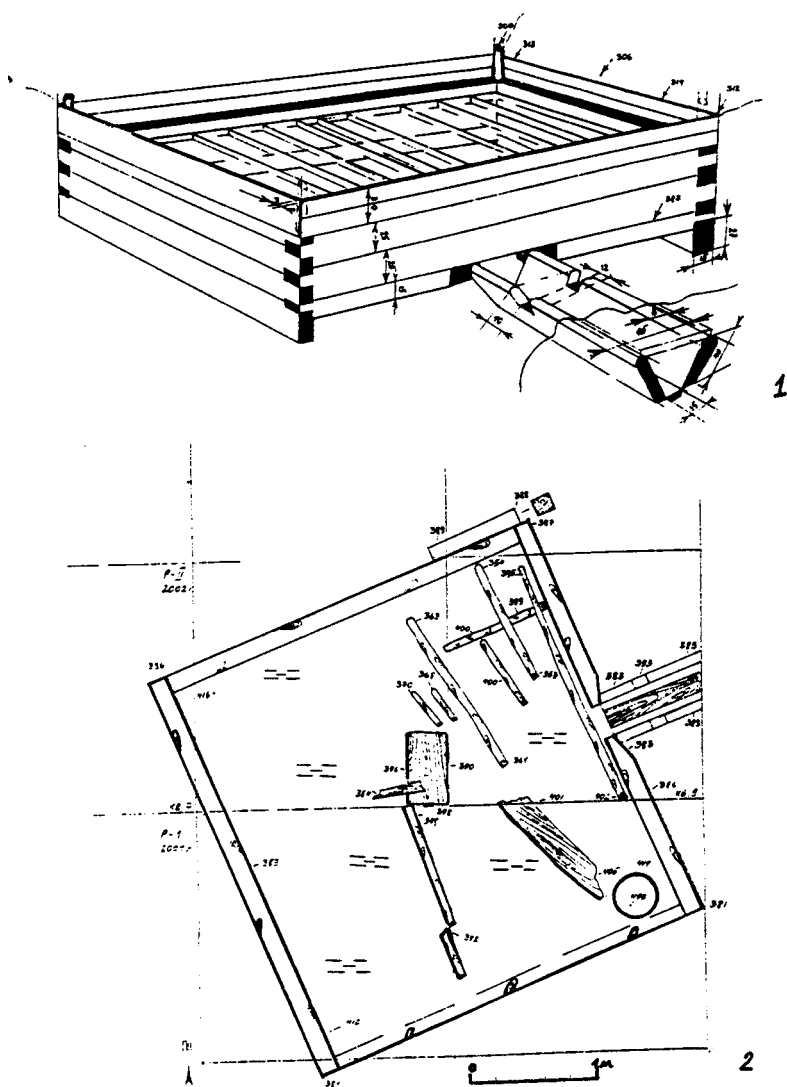
Літаратура

1. Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV-XVIII стст. – Мн., 2001.
2. Бойцов И.А. Красноглиняная керамика XV-XVI вв. из Большого Гнезниковского переулка (Москва) // Российская археология, 1999, №1, - с. 152-163.
3. Виноградська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні ў XIV-XVIII стст. // Археалогія, 1997, №2 – с. 129-140.
4. Здановіч Н.І., Трусаў А.А. Беларуская паліваная кераміка XI-XVIII стст. - Мн., 1993.
5. Здановіч Н.І., Трусаў А.А. Мсціслаўскі посуд XV-XIX стст. // Помнікі культуры: новыя адкрыцці. – Мн., 1985. - с. 195-200.
6. Кильдюшевский В.И. Горшководные изразцы в средневековом Пскове // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии. – СПб, 1994. – с. 89-96.
7. Левко О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белорусии. – Мн., 1992.
8. Седов В.В., Белецкий С.В. Культурный слой Пскова – памятник истории и культуры человечества // Археологи рассказывают о древнем Пскове. – Псков, 1992, с. 8-20.
9. Сергина Т.В. Опыт планиграфического исследования позднесредневековой городской керамики (по материалам раскопа УС-ХІ Смоленска) // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Псков, 1994. - с. 64-67.
10. Яніцкая М.М. Беларускае мастацкае шкло (16-18 стст.). – Мн., 1977.
11. Ciepiela S. Zabytki szklane z Solca nad Wisłą od końca XV do XVIII/XIX w. // Studia i materiały z historii kultury materialnej. T. XLV. - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971. – s. 173-214.
12. Mikołajczyk A. Naczynia datowane skarbami monet XIV-XVIII w. na ziemiach polskich. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1977.
13. Panasiewicz W., Wołoszyn M. Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów // Archeologia Polski, t. XLVII: 2002, z. 1-2, Warszawa, s. 245-286.
14. Piekalski J. Budownictwo z drewna w późnośredniowiecznym Wrocławiu // Archaeologia Historica Polona. T. 1. – Toruń, 1995, s. 107-125.

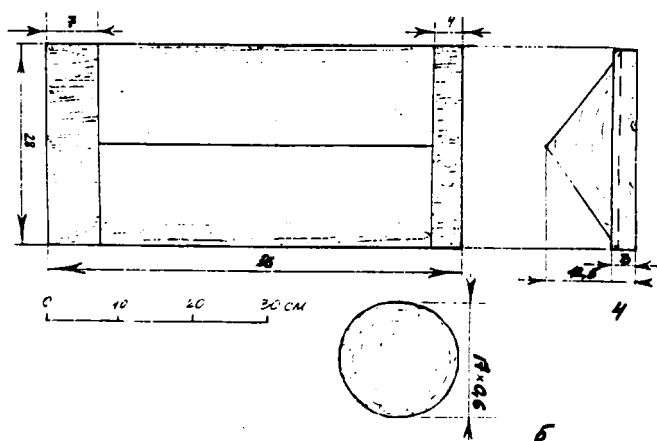
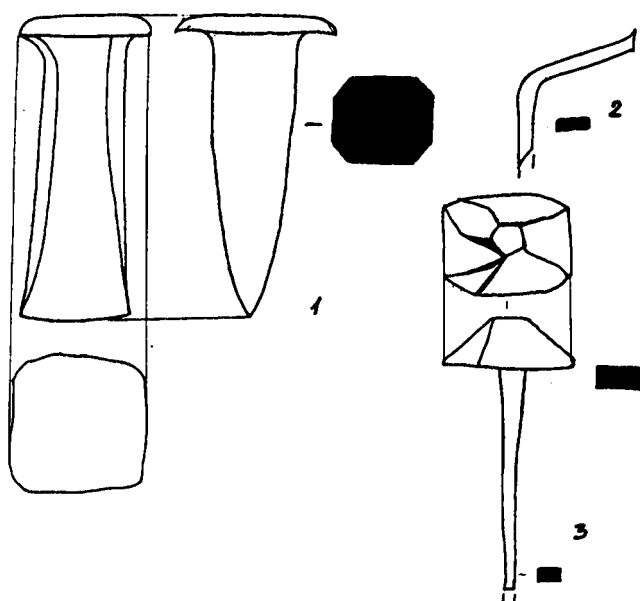
15. Piekalski J. Początki budynków o konstrukcji szkieletowej na terenie Środkowej Europy // *Archaeologia Historica Polona*. T. 3. – Toruń, 1996. – s. 73 – 86.

16. Wyrobisz A. Szkło w Polsce od XIV do XVII w. - Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968.

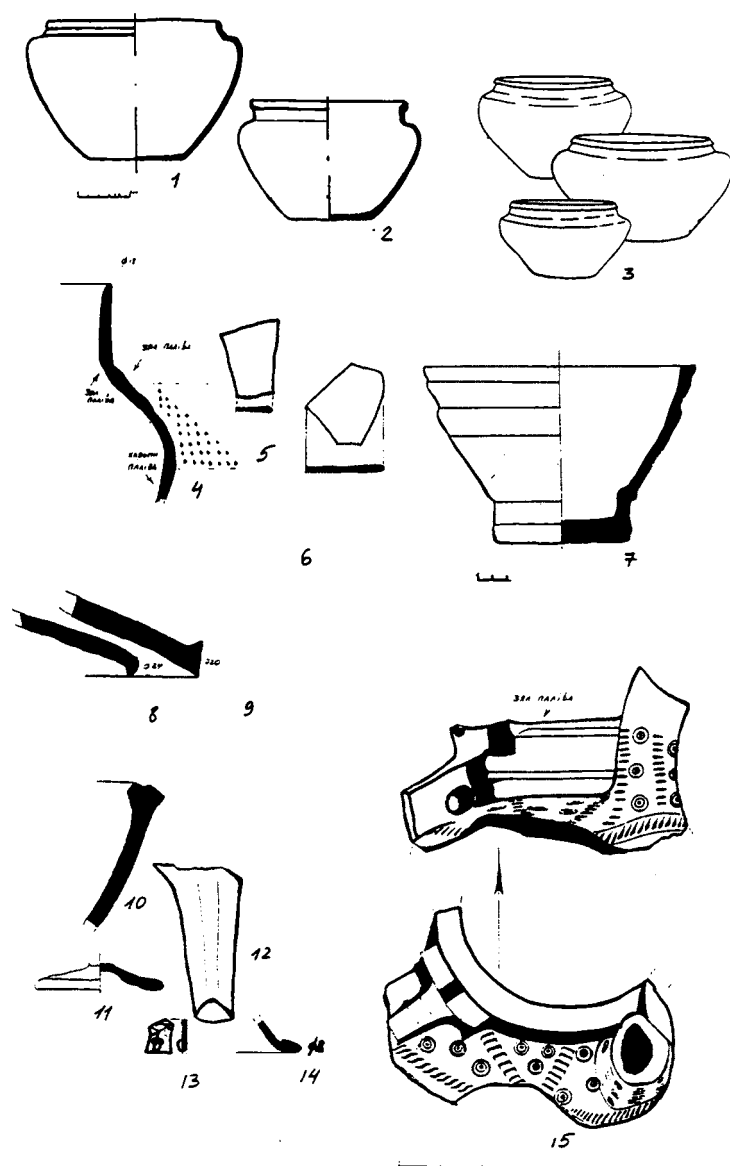
17. Wyrobisz A. Wytwórczość szklarska od połowy XIII do połowy XVII w. // *Polskie szkło do połowy XIX w.* - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987. – s. 48-62.

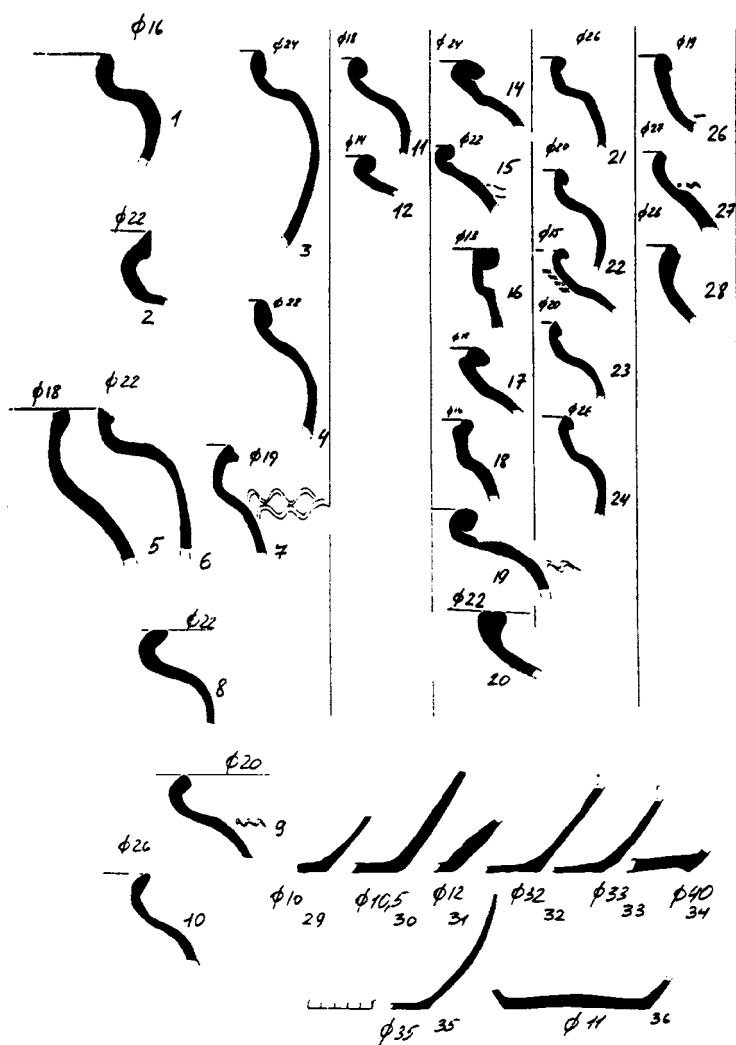
Мал. 1. Графічная рэканструкцыя пабудовы першай паловы XVI ст. (1) і планіграфія размяшчэння пабудовы на ўзроўні мацерыка (2).

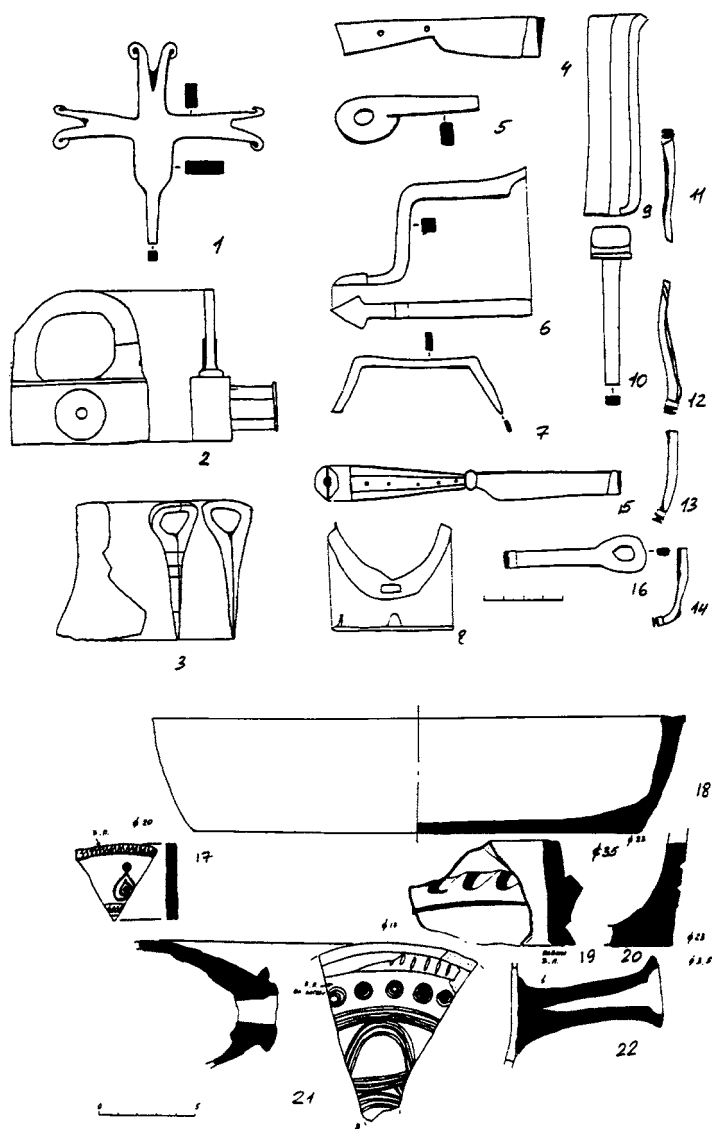
Мал. 2. Жалезныя (1-3) і драўляныя (4-5) вырабы з пабудовы

Мал. 3. Керамічныя (1-2, 4, 7-10, 12-15) і шкляныя (5-6, 11) вырабы з пабудовы і пскоўскія гаршкі першай паловы XVI ст.(3)

Мал. 4. Гаршкі з пабудовы

Мал. 5. Металічныя (1-14) і керамічныя вырабы (17-22) з пабудовы

Состояние, актуальные проблемы и перспективы развития археологии Полоцка

Дук Д.В. /Новополоцк/

Полоцк – самый древний город на территории Беларуси, на протяжении многих столетий являлся политическим и культурным центром Белорусского Подвинья. Археологическое изучение Полоцка является одним из приоритетных направлений развития отечественной исторической науки. Археологические источники не только существенно дополняют представления современников о далёком прошлом города, но и зачастую являются единственными достоверными историческими источниками.

Археологическое изучение города имеет более чем столетнюю историю, однако плановое археологическое изучение города началось в конце 50-х гг. XX в. Приоритетным направлением в то время считалось изучение т. н. древнерусских древностей (IX-XIII вв.), что обусловило выбор объектов изучения: древнейшего городища Полоцка и Верхнего замка. Именно в 50-е- 60-е гг. XX в. были проведены самые крупномасштабные раскопки этих памятников (экспедиции под руководством Р.Тарасенко, А. Митрофанова, Г. Штыхова). В результате раскопок впервые были получены неоспоримые подтверждения существования Полоцка в IX в., найдены ряд артефактов, свидетельствующих о высокоразвитой материальной культуре полочан, обозначены многие проблемы развития городской топографии. Итогом первого этапа археологического изучения города стала монография Г.В. Штыхова “Древний Полоцк”.

В 70-х гг. XX в. приоритетным направлением полоцкой археологии стало изучение древнейших памятников полоцкого монументального зодчества (экспедиции Г. Штыхова, П. Раппопорта, Н. Каргера). Локализовано местонахождение 10 храмов XII в., определены основные этапы и тенденции развития полоцкого храмового строительства в XI-XII вв.

В 80-х – середине 90-х гг. XX в. археология Полоцка стала развиваться на новом этапе, что связано с деятельностью ряда археологов, в первую очередь С. Тарасова, О. Трусова, Н. Зданович, В. Булкина. Приоритетными направлениями по-прежнему являлись вопросы развития культового строительства, городской

топографіі (монографія С. Тарасова “Полоцк IX-XVII вв.: Історія і топографія”) і матэрыяльнай культуры полачан IX-XVIII вв. С канца 90-х гг. плановыя археалагічныя изысканні праводзяцца на базе Полоцкага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Асноўнымі ітогамі археалагічнага изучэння Полоцка сталі наступныя палажэнні:

- Полоцк як горад (в сацыяльна-эканамічным разуменні) узнік не раней сярэдзіны XI в. на базе раннегорадскага славянскага паселення полацкіх крывічэй (канец VIII-X вв.) і развіваўся па схеме, традыцыйнай для большасці гарадскіх цэнтраў Усходняй Еўропы.

- В IX-XI вв. горад меў укрэплены дзінец (укрэплены адміністрацыйны цэнтр – так называемае Полоцкае гарадзішча), да якому прымыкала селішча – посад (с XVI в. – Ніжні замак). В XI в. дзінец горада пераносіцца на Верхні замак, актыўна разрастаюцца пасады, сельскія прадмесця з манастырамі, утвараецца ксятак ваерна-радыяльнай сістэмы застройки.

- Матэрыяльная культура полачан развівалася на ўсходнаславянскай аснове пад уплывам візантыйскай і рымскай культуры (IX-XIII вв.), у традыцыях готыкі (XIV-XV вв.), рэнесанса (XVI вв.) і барока (XVII-XVIII вв.).

Між тым існуе шэраг актуальных праблем, ступень вырашэння якіх у многім залежыць ад археалагічнага изучэння.

Першае. В цяперашняе час актуалізуецца пытанне аб паходжанні Полоцка. Полоцк ізначальна узнік як адміністрацыйны цэнтр полацкіх крывічэй, самыя раннія археалагічныя матэрыялы даюць прадстаўленне аб існаванні раннеславянскага паселення ў VIII в. С сярэдзіны IX в. горад шырока ўпамінаецца ў летапісах і скандынаўскіх сагах, яго развіццё праходзіла нараву з такімі паселеннямі Беларусскага Подзвіння як Віцебск і Лукомль.

Аднак існуюць усе асновы падаць, што пытанні ранняй історыі горада ўсё яшчэ далёкі ад вырашэння. Полоцкае гарадзішча, якому адводзіцца роля пераходнага паселення Полоцка, магло такім не являцца, а калі і являлось, то, верагодна ўсё, было далёка не адзіным. Значыцельнае аддаленне (акало 800 м) ад Дзвіны – крупнейшай воднай магістралі Усходняй Еўропы – сведчыць не на карысць узнікнення пераходнага паселення крывічэй на гарадзішчы мысавога тыпу ў аддаленні ад устья Полоты. Памімо

этого, городище имеет небольшие размеры (его площадь не превышает 1 га), что ставит под сомнение значительность роли памятника в бурных политических событиях X в.

Археологическое изучение городища осложнено из-за плотной гражданской застройки памятника, объём проведённых здесь археологических изысканий не является достаточным для окончательных выводов. Тем не менее, полученные артефакты говорят о наличии системы укреплений и освоении городища кривичами-славянами в IX в. У подножия городища располагалось первоначальное селище, т.е. поселение открытого типа. Наличие системы детинец – посад укладывается в традиционную схему развития древнегородских поселений, если не принимать в расчёт одно обстоятельство: городище действительно было укреплённым центром древнего Полоцка, однако, вероятнее всего, не единственным.

На наш взгляд, первоначальный административный центр Полоцка не мог располагаться в значительном удалении от Двины, а значит, его местонахождение должно быть локализовано с достаточной очевидностью. В качестве реального местоположения первоначального укреплённого поселения (или ряда поселений, из которых позже мог возникнуть город) можно рассматривать два основных памятника: 1) древний Заполотский посад (Заполотье), 2) Остров. Как в первом, так и во втором случае, археологические раскопки на памятниках проводились в незначительном объёме в сравнении с Верхним замком или Великим посадом.

Проведению крупномасштабных археологических изысканий в Заполотье препятствует плотная гражданская застройка сельского типа. Проведённые в Заполотье археологические раскопки и наблюдения показали довольно хорошую сохранность культурного слоя княжеского периода, а южный берег заполотского посада, омываемый Двиной, хранит большое количество артефактов периода IX-XIII вв., в том числе имеются находки, свидетельствующие о контактах с викингами (**рис.1,2**).

Культурный слой на Острове, который вплоть до XX в. имел естественную водную защиту, плохо сохранился по причине широкомасштабных земляных работ XX в. Археологические разведки на Острове выявили материалы княжеского периода, здесь же согласно данным письменных источников до XVI в. располагался монастырь Иоанна Предтечи, основанный по преданию миссионером Торвальдом в X в. Материалы частных коллекций, собранные на берегах Двины напротив Софийского собора, свидетельствуют о наличии здесь поселения эпохи

бронзы і ранняга жалезнага века (каменныя і жалезныя топоры архаічнага віда, кремнёвыя скребкі і др. прадметы). Не ісклучана, што Остров, які ў дрэвнасці быў са ўсіх бакоў акажэн Двіной і знаходзіўся ў выгодным месце з пункту гледжання навігацыі, не мог не прывлекчы ўвагу пераходных паселенцаў Полацка.

Второе. Не менш важны пытання ранняй гісторыі горада заключаюцца ў разгадцы этапаў засялення тэрыторыі горада ў дэ-государствённую эпоху. Матэрыялы балтскай днепро-двінскай культуры абнарыжаны на так называемым Полацкам горадышчы. Пры гэтым на памяtnіку не абнарыжён культурны слой банцё-ровскай культуры (VI-VIII вв.), паэтому адкрытым застаецца пытанне аб характэры засялення Полацка ў раннім сярэньвековье.

Усе гэтыя пытаньні могуць быць рашаны толькі пры ўмове правядзеньня комплексных археалагічных ізысканьняў на тэ-рыторыі Заполотья, Островнага пасадка і Полацкага горадышча. Правядзеньне археалагічных раскопак ў Заполотье і на Гора-дышчы крайне асложнена із-за шчыльнай заштройкы, нэ ў тэ жа часе вэзможна з сагласія мясцовых жыхароў. Остров прадста-вляе несомненны інтэрес для ісьсаватэляў, нэ па прычыне нашэрэньня культурнага шлоя прадведзеньне крупных раскопак на памяtnіку нэцэлесавобразна бэз прадведзеньня археалагічных разведок пугём шурфавкы з цэлю адрэдэляньня ўчасткаў з на-ілушчай сахраннасьцю культурнага шлоя.

И последнее, Полацк – крупнейший торговый и политиче-ский центр на территории Восточной Европы. До настоящего времени не получено однозначного ответа на вопрос о характере межднэначеских кантактаў на ранняй стадыі ісьсававаньня горада, актуальн пытанне аб характэры рассяленьня славян на тэрыторыі Белорусскага Подвння і взаімадзьяньня іх з бал-тскім насэленьнем, нэ адрэдэлена влняньне варягов на процэс становленьня госуаврствённости на крывічскіх зямлях і стэпэні іх влняньня ў Полацке.

Усе гэтыя пытаньні з дастаточнай авіднасьцю могуць быць рашаны толькі пугём прадведзеньня комплексных археалагічных раскопак. Абозначаныя праблемы – пэрвостэпэнныя для отэ-чэскай ісьсавічнаскай наўкы, так как от стэпэні іх рэшэньня завясёт вярэботка канцэпцыі становленьня белорусскай госу-аврствённости і сахраненьня ісьсавічна-культурнага нашлэдзя.

Рис. 1. Подвеска из частной коллекции Сергея Михейки, найдена на берегах Двины в районе Заполотья

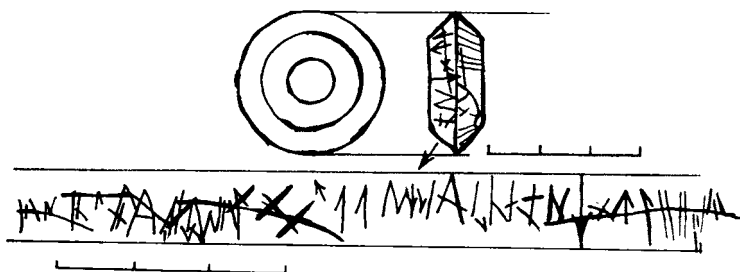

Рис. 2. Пряслице с граффити, Великий посад. Раскопки автора

3 гісторыі вывучэння археалагічных помнікаў Падзвіння (XVI – пачатак XX стст.)*

Дучыц Л.У. /Мінск/

Помнікі старажытнасці заўсёды цікавілі людзей. У часы сярэднявечча ў выніку спусташальных войнаў і эпідэміяў у многіх мясцінах часта змянялася насельніцтва і таму гублялася памяць аб з’яўленні гарадзішчаў і курганоў. У народзе нараджаліся розныя меркаванні пра іх паходжанне. Раскопкі старадаўніх могілнікаў яшчэ ў XIX ст. у народзе лічыліся вялікім святатцам. Але з цягам часу імкненне пазнаць сваё мінулае пераадоўвала ўсе забароны.

Першыя зафіксаваныя факты мэтанакіраванага вывучэння старажытнасцяў Падзвіння адносяцца да XVI ст. Вядомы храніст Мацей Стрыйкоўскі, які ў 1570-х гадах служыў у Віцебскім гарнізоне, звярнуў увагу на адзін з Барысавых камянёў у рэчышчы Заходняй Дзвіны каля г.Дзісны, а таксама апісаў Стары Віцебскі замак [Strykowski, 1847, т. 1, с. 241; т. 2, с. 109; Алексеев, 1996, с. 10-11]. У 1773 г. расійскі акадэмік І.І.Ляпёхін падчас сваёй экспедыцыі ўздоўж Заходняй Дзвіны таксама засяродзіў увагу на “Барысавых камянях” каля г.Дзісны [Таранович, 1935, с. 545-568]. Вялікая ўвага “Барысавым камяням”, як помнікам эпіграфікі, надавалася на працягу ўсяго XIX ст. Пра іх пісалі К.Шмідт, П.Кеппен, А.Плятар, А.Семянтоўскі, А.Сапуноў і інш. [Дучыц, 1985, с. 69-73].

Лічыцца, што ў 1790 г. былі праведзены першыя археалагічныя раскопкі на Падзвінні. Чэснік Вялікага княства Літоўскага Роберт Бржастоўскі раскапаў старажытнае пахаванне каля свайго маёнтка Мосар (на тэрыторыі сучаснага Глыбоцкага раёна). Пры чэрапе знойдзены бронзавыя бразготкі, гліняны гаршчок, а непадалёк шкілет каня. Знаходкі былі пасланы ў падарунак каралю Станіславу Аўгусту – вялікаму аматару старажытнасцяў. За свае доследы Р.Бржастоўскі атрымаў ордэн Святога Станіслава [Brezgo, 1928, с. 3-4; Алексеев, 1996, с. 16].

Шмат археалагічных адкрыццяў было зроблена за XIX ст. і ў пач. XX ст. Пра многія з іх паведамляецца ў манаграфіях

* Праца выканана пры дапамозе Беларускага Фонда фундаментальных даследаванняў. Праект № ГООР-001.

Г.А.Каханоўскага [Каханоўскі, 1984] і Л.В.Аляксеева [Алексеев, 1996]. Імёны многіх даследчыкаў добра вядомы, але ёсць і шэраг іншых людзей, якія ўнеслі свой уклад у вывучэнне старажытнай гісторыі Падзвіння. У сілу нейкіх абставінаў яны менш пісалі, або іх рукапісы не дайшлі да нас, ці ляжаць дзе-небудзь у архівах. У дадзеным артыкуле ўвага надаецца некаторым момантам гісторыі вывучэння ў асноўным Полацкага Падзвіння.

У пач. XIX ст. некаторыя помнікі ў час сваіх падарожжаў зафіксаваў З.Даленга-Хадакоўскі, які звяртаў увагу на ўрочышчы з назвамі тыпу Гарадзец, Гарадок, Гарадзішча [Погодин, 1872, карта]. З сярэдзіны XIX ст. мясцовыя памешчыкі, як і паўсюдна, захапіліся раскопкамі курганоў. Большасць з іх раскопвала курганы паблізу сваіх маёнткаў з мэтай папаўнення хатніх музеяў, на якія ў той час распаўсюдзілася мода. Некаторыя археолагі-аматары друкавалі паведамленні пра раскопкі, з'яўляліся членамі археалагічных таварыстваў, што існавалі ў Вільні, Маскве, Пецяrbургу і інш. вялікіх гарадах.

У сярэдзіне XIX ст. у наваколлі Полацка (Шпакоўшчына, Рудня, Нача, Валатоўкі), па берагах р.Дрысы і каля мястэчка Селішча на Ушаччыне курганы даследаваў выкладчык царкоўнай археалогіі Полацкай духоўнай семінары К.А.Гаворскі. Ён падрабязна апісваў структуру курганных насыпаў, запісваў народныя паданні пра старажытныя помнікі. Часам К.А.Гаворскаму дапамагаў памешчык А.Абрампольскі [Говорский, 1853, с. 98-103; Сементовский, 1890, с. 19]. У гэтыя ж гады курганы каля Ушачаў і в.Паўлі раскопваў памешчык Ф.С.Вільчынскі [Вильчинский, 1853, с. 33], а на памежжы сучасных Беларусі, Літвы і Латвіі – урач І.Брандт, які апісваў тыпы пахаванняў і прыйшоў да высновы аб прыналежнасці вывучаных магіл літоўска-латышскай і славянскай групам [Каханоўскі, 1984, с. 46]. У гэты ж перыяд раскопкі курганоў на Лепельшчыне праводзіў граф А.Плятар [Алексеев, 1967, с. 148-183].

Асаблівай увагі вартыя даследаванні М.Ф.Кусцінскага – уладальніка маёнтка Завідзічы пад Лепелем. Ён скончыў Віленскі дваранскі інстытут, Пецяrbбургскі універсітэт. Пасля жыву ў Завідзічах, займаўся сельскай гаспадаркай і археалогіяй. Археалогіяй ён захапіўся пад уплывам графа А.С.Уварава, які заснаваў Рускае імператарскае археалагічнае таварыства і Маскоўскае археалагічнае таварыства, быў арганізатарам першых археалагічных з'ездаў.

На Лепельшчыне М.Кусцінскі раскапаў больш сотні курганоў. Ён склаў археалагічную карту Лепельскага павета, рабіў схемы размяшчэння археалагічных помнікаў, фатаграфавалі

працэс раскопак і знаходкі, а рэчы перадаваў у Віленскі музей старажытнасцяў, Віцебскі статыстычны камітэт, Маскоўскі гістарычны музей. Чарапы з курганных пахаванняў адправіў у Маскоўскае таварыства аматараў прыродазнаўства і антрапалогіі. Частка знаходак захоўвалася ў хатнім музеі археолага, якія пасля набыў В.П.Федаровіч для свайго музея ў Віцебску. М.Ф.Кусцінскі актыўна ўдзельнічаў у археалагічных з'ездах, выступаў з дакладамі, друкаваў вынікі даследаванняў. У раскопках яму дапамагалі многія памешчыкі, у прыватнасці А.Рымскі-Корсакаў, Цэханоўскі [Кустинский, 1903, с. 232-235; Алексеев, 1996, с. 116-119].

У 1864 г. у складзе экспедыцыі ў Паўночна-Заходні край працаваў мастак Маскоўскай збройні Д.М.Струкаў. Акрамя архітэктурных помнікаў ён замалёўваў і археалагічныя аб'екты – гарадзішча ў Браславе, курганы каля в.Старое Сяло на беразе Заходняй Дзвіны, камень І.Кунцэвіча ў Віцебску і інш. [Алексеев, 1996, с. 93-44; Шыдлоўскі, 1996, с. 45-47].

Пачынаючы з 1869 г. праводзіліся археалагічныя з'езды [Головацкий, 1869, с. 147-152]. Усяго было праведзена 16 з'ездаў. Дзевяты з'езд праходзіў у 1893 г. у Вільні. Правядзенне 17 археалагічнага з'езда планавалася ў 1917 г. у Віцебску. З гэтай падрыхтоўкі гэтага з'езда ў Віцебску прайшла канферэнцыя з удзелам графіні П.С. Уваравай. Але рэвалюцыйныя падзеі перашкодзілі з'езду [Brežgo, 1928, s. 15].

У 1880 г. на Ушачыне помнікі старажытнасці вывучаў Ф.Верэнька. У асноўным ён даследаваў наваколіцы свайго маёнтка Пуцілкавічы. Верэнька Ф. скончыў Мінскую гімназію і Варшаўскі ўніверсітэт. Ён раскапаў курганна-жальнічныя могільнікі каля маёнтка, склаў падрабязную археалагічную карту мікрараёна. Рэчы з яго раскопак і справаздачы захоўваюцца ў Кракаўскім археалагічным музеі [Поболь, 1979, с. 117-124].

Пакуль што нам малавядома дзейнасць даследчыка пад прозвішчам М.М. Шамшур. У пратаколах пасяджэння камісіі па складанню археалагічнай карты, надрукаваных у 1889 г., ёсць згадка, што паведамленне пра старадаўнія рэчы, знойдзеныя каля Полацка і прызначаныя для Полацкага музея, рабіў М.М. Шамшур [Древности, 1889, с. 77]. Яшчэ вядомы артыкул за яго подпісам надрукаваны ў 1890 г. у газеце “Московские ведомости”. Там расказваецца аб раскопках каменных курганоў каля мястэчка Стары Пагост (зараз на тэрыторыі Міёрскага раёна) [Шамшур, 1890, № 10].

У канцы XIX ст. даследаваннем археалагічных помнікаў захапляўся выкладчык Полацкага кадэцкага корпуса І.І.Далгоў.

Ён праводзіў раскопкі курганоў каля вёсак Каз'яны і Красамай [Леонардов, 1911. с. 1-11]. У 1890-х гадах на Дзісеншчыне каля в.Псуя курганы раскопваў памешчык П.А. Церабнёў. Пазней некаторыя рэчы з яго раскопак трапілі ў Беларускі музей у Вільні [Луцкевіч, 1933, с. 4].

Ёсць звесткі, што ўладальнік маёнтка Іванск (зараз на тэрыторыі Чашніцкага раёна) В.Валадковіч праводзіў археалагічныя раскопкі на месцах баёў з мэтай пошукаў рэчаў ваеннай гісторыі [Гужалоўскі, 2001, с. 45].

У самым пачатку XX ст. прафесар Харкаўскага ўніверсітэта Л.Ю. Лазарэвіч-Шапялевіч даследаваў курганы і гарадзішчы на тэрыторыі Гарадоцкага, Себежскага і Невельскага павятаў. Ён адкрыў шэраг помнікаў у вярхоўях Ловаці і Заходняй Дзвіны, раскопваў курганна-жальнічны могільнік каля в.Дубраўка (зараз на тэрыторыі Гарадоцкага раёна) [Лазаревич-Шепелевич, 1904, с. 1-15].

Вялікую цікавасць у даследчыкаў выклікалі каменныя крыжы і камяні з надпісамі. Так, міністр фінансаў і генерал Я.Канкрын з архімандрытам Бельчыцкага манастыра І.Шулакевічам яшчэ ў пач. XIX ст. вывучалі каменныя крыжы і камяні з надпісамі каля в.Бяздзедавічы, што побач з Полацкам [Алексеев, 1996, с. 25-27]. Каменныя крыжы Полаччыны апісвалі К.Гаворскі [Говорский, 1853, с. 98-103], М.Кусцінскі [Кустинский, 1874, с. 92-93], Н.Кайгародаў [Кайгородов, 1912]. У 1913 г. А.А.Спіцын з Пецярбурга накіраваў свайго вучня К.В.Шэроцкага ў Полацк для назірання за культурным пластом каля кадэцкага корпуса, дзе рылі катлаван пад новы будынак. Шэроцкі К.В. таксама дапамагаў П.П.Пакрышкіну ў вывучэнні Сафійскага сабора [Тихонов, 1995, с. 154-175; Алексеев, 1996, с. 163-166].

Вялікі ўклад у вывучэнне археалагічных помнікаў Падзвіння ўнеслі А.Семянтоўскі [Сементовский, 1890], А.Сапуноў [Хмяльніцкая, 2001], Е.Раманаў [Алексеев, 1996, с. 145-148], дзейнасць якіх добра вядома.

Літаратура

1. Алексеев Л.В. 1967. Очерки истории белорусской дореволюционной археологии и исторического краеведения до 60-х годов XIX в. // Советская археология. № 1. С. 148-183.
2. Алексеев Л.В. 1996. Археология и краеведение Беларуси XVI в. – 30-е годы XX в. Мн.
3. Вильчинский Ф.С. 1853. Сообщение о раскопках курганов возле дер.Паули // Записки археологического общества. Т. 5. Перечень заседаний. СПб. С. 33.
4. Говорский К. 1853. Археологические розыскания в окрестностях Полоцка // Записки императорского археологического общества. Т. 5. Приложение. СПб. С. 98-103.
5. Головацкий Я.Ф. 1869. Об археологических трудах и исследованиях в Северо-Западном крае // Труды I Археологического съезда в Москве. М. С. 147-152.
6. Гужалоўскі А.А. 2001. Нараджэнне беларускага музея. Мн.
7. Древности. 1889. Протоколы. М. С. 77.
8. Дучыц Л.У. 1985. “Барысавы камяні” (гістарыяграфічны агляд) // Весці АН БССР. Серыя гуманітарных навук. № 4. С. 69—73.
9. Кайгородов Н. 1912. Екиманские древности (Из поездок по Витебской Беларуси. Археологические заметки). СПб.
10. Каханоўскі Г.А. 1984. Археалогія і гістарычнае краязнаўства Беларусі XVI-XIX ст. Мн.
11. Кустинский М. 1874. Надгробный камень над павшими в сражении в 1568 г., найденный в Лепельском уезде Витебской губернии // Древности. Т. 4. С. 92-93.
12. Кустинский М.Ф. 1903. Из заметок о курганах Лепельского уезда // Полоцкие Епархиальные ведомости. № 7. С. 232-235.
13. Лазаревич-Шепелевич Л.Ю. 1904. Извлечение из отчета об исследованиях и раскопках, произведенных в 1901 г. в Витебской губернии // Известия археологической комиссии. Вып. 6. СПб. С. 1-15.
14. Леонардов Д. 1911. Памяти действительного члена Витебской Ученой Архивной комиссии Ивана Ивановича Долгова // Полоцко-Витебская старина. Кн. 1. Ч. 2. Витебск. С. 1-11.

15. Луцкевіч Ант. 1933. Беларускі музей у Вільні. Вільня.
16. Поболь Л.Д. 1979. Древности Беларуси в музеях Польши. Мн.
17. Погодин М.П. 1872. Древняя русская история до монгольского ига. М. (карта З. Ходаковского).
18. Сементовский А. 1890. Белорусские древности. СПб.
19. Таранович В.П. 1935. Экспедиция академика И.И. Лепехина в Белоруссию и Лифляндию в 1773 году // Архив истории, науки и техники (Труды института истории, науки и техники АН СССР). Т. 5. Серия А. С. 545-568.
20. Тихонов И.Л. 1995. Традиции славяно-русской археологии в Петербургском университете (дореволюционный период) // Древняя Русь: новые исследования. Серия "Славяно-русские древности". СПб. С. 154-155.
21. Шамшур М.М. 1890. Белорусские древности Дисненского уезда Виленской губернии // Московские ведомости. № 10.
22. Шыдлоўскі К. 1996. Дзмітрый Струкаў у Браславе // Браслаўскія сшыткі. № 1. С. 45-47.
23. Breźgo B. 1928. Ochrona zabytków przedhistorycznych w Witebszczyźnie i w Inflantach Polskich. Warszawa.
24. Strykowski M. 1847. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszytkiej Rusi. Warszawa. T. 1. S. 241; T. 2. S. 109.

Средневековые материалы городища Ратюнки

(предварительные итоги изучения 1999-2002 гг.)

Егорейченко А.А. /Минск/

Браславское поозерье расположено в западных пределах Полоцкой земли. Исследования здесь проводили Л.В. Алексеев, М.А. Ткачев, Г.М. Семенчук (Браслав), Л.В. Дучиц (Масковичи), Г.М. Семенчук (Дрисвяты) и др. Одним из самых интересных памятников этого региона является городище Масковичи, при исследовании которого Л.В. Дучиц обнаружила сенсационную серию костей с нанесенными на них руническими знаками. По мнению исследовательницы, здесь могла находиться порубежная крепость, в состав которой входили выходцы из Скандинавии [Дучыц. 1991. С. 92, 93]

В 4 км юго-восточнее Маскович находится еще одно городище, Ратюнки, первые раскопки которого в 1978, 1979 и 1981гг. также предприняла Л.В. Дучиц [Дучиц. Митрофанов. 1994. С. 163-181]. Это укрепленное поселение внешне представляет собой как бы уменьшенную копию Масковичского городища, однако по материалам оно существенно отличается. Археологические исследования выявили на нем прежде всего многочисленные материалы днепро-двинской культуры и культуры штрихованной керамики. Наряду с ними в культурном слое присутствовала и серия находок, связанная с древнерусским периодом. Это – бронзовые булава, пронизка, фрагмент браслета, железные нож, кресало и ключ, стеклянные браслеты, шиферные пряслица. Кстати, и здесь найдена руническая кость, на которой есть изображение человека в короне и всадника. Далеко не рядовой набор находок позволил Л.В. Дучиц высказать предположение о том, что в Ратюнках находился феодальный двор, зависимый от Маскович [Дучыц. 1991. С. 90].

Раскопки на городище Ратюнки на протяжении последних 4 полевых сезонов (1999-2002 гг.) продолжает экспедиция Белгосуниверситета. Эти исследования существенным образом дополняют и в ряде случаев уточняют наблюдения Л.В. Дучиц.

Как и ранее, подавляющую часть находок составляли изделия I тыс. до н.э. Это – орудия труда, оружие, бытовые вещи, сделанные из кости и камня, обломки глиняной посуды днепро-двинской культуры и культуры штрихованной керамики. К этому же времени относятся и 13 очагов (12 глинобитных

и 1 каменный), которые располагались вдоль края площадки городища.

Средневековый слой на поселении стратиграфически не выделяется. Находки этого времени присутствуют во всей толще культурных напластований и характеризуют различные стороны жизни и быта его обитателей. Среди орудий труда представляет особый интерес редкий для нашей территории железный струг, который, как и скобель, служил для обдирания коры с бревен и строгания дерева. Подобный инструментарий в Новгороде бытовал в XI – XIII вв. Самым распространенным видом универсальных орудий труда являются ножи. Они имеют прямое лезвие, отделенное от черенка одним или двумя уступами. Длина целых экземпляров достигает 20 см. Сравнительно большую серию находок составляют железные рыболовные крючки. Размеры их – весьма разнообразны: от 3,5 до 15,5 см. Все они изготовлялись из прямоугольного в сечении стержня и применялись, в основном, для ловли крупной рыбы. О существенной доли рыболовства в хозяйственной деятельности насельников городища свидетельствуют и многочисленные остатки ихтиофауны. Так, в раскопках 2002 г. в материке была обнаружена большая яма, частично выходящая за пределы раскопа, в которой наряду с кружальной керамикой найдено свыше 1000 чешуек и костей рыбы. Среди других железных вещей отмечены иглы. Завершая характеристику инструментария, необходимо отметить находки шиферных пряслиц биконической или округлой в сечении формы.

Вооружение и снаряжение воина на городище представлено единичными, но достаточно выразительными изделиями. Так, Л.В. Дучиц сообщает о находке на поле рядом с городищем бронзовой шарообразной булавы, поверхность которой покрыта рельефным орнаментом в виде бугорков и крестиков. Согласно А.Н. Кирпичникову, близкие экземпляры были характерны для начала XIII в. [Дучиц. 1991. С. 43. Рис. 38:1]. Помимо этой находки в раскопе 2001 г. обнаружено железное колечко диаметром 1 см от кольчуги.

Весьма разнообразен ассортимент деталей одежды и украшений, состоящий главным образом из бронзовых изделий. Элементы костюма представлены грузиком-пуговицей округло-биконической формы с петлей для подвешивания и круглой плосковыпуклой фибулой. Совершенно аналогичная фибула обнаружена на городище Масковичи, а многочисленные аналогии им известны на территории Литвы, где они датируются XI – XIII вв [Дучиц. 1991. С. 61. Рис. 34:8]. К поясному набору

относятся две идентичные по форме накладки. Одна из них изготовлена из бронзы, вторая, по-видимому, из низкопробного серебра. Они состоят из четырех полукружий, расположенных крестообразно, с просверленными в них отверстиями, и двух диаметрально расходящихся полосок для крепления.

Достаточно выразительны украшения рук, которые представлены прежде всего браслетами. Три бронзовых браслета – однотипны. Они относятся к числу крученых с расплюснутыми концами. Близкий экземпляр известен в Новгороде, где он был обнаружен в слое рубежа XII – XIII вв [Седова. 1981. С. 98. Рис. 35:2]. Еще один бронзовый браслет относится к числу плетеных. Сохранился частично. По классификации М.В. Седовой, он стоит ближе к типу 2, однако не имеет овальных щитков на концах [Седова. 1981. Рис. 36: 7-11]. В Новгороде такие украшения бытуют на протяжении длительного времени: от рубежа XI – XII вв. до конца XIII в [Седова. 1981. С. 102]. Еще одна находка представлена фрагментом стеклянного круглого в сечении браслета черного цвета. Подобные украшения характерны для киевских мастерских XI в. (определение Т.С. Скрипченко).

К числу уникальных можно отнести бронзовое писало, представляющее собой иглу высотой 6,7 см, которая завершается трапециевидной лопаточкой высотой 4,2 см с двумя парами симметрично расположенных выступов с каждой стороны. Точные аналогии этой находке мне не известны, однако в Новгороде, где найдено около 200 писал, есть экземпляры с выступами на лопаточке, датируемые главным образом второй половиной XI - началом XII вв [Овчинникова. 1998. С. 83.].

Наконец, не имеет аналогов и половинка шахматной фигуры. Она сделана из кости, имеет цилиндрическое основание и зубчатую вершину.

Рассмотренный выше материал вкупе с находками Л.В.Дучиц характеризует явно не рядовое сельское поселение. С предположением исследовательницы о том, что здесь мог находиться двор дружинника, в принципе можно согласиться, но с одной принципиальной поправкой. Время зарождения этого поселения Л.В. Дучиц относит к концу XI в., однако новейшие исследования позволяют существенно удревнить начальную дату. В раскопе 2002 г. обнаружен дирхам с односторонней аверсной чеканкой. К сожалению, легенда сильно затерта, и тем не менее В.Н.Рябцевич по ряду признаков полагает, что монета чеканена в Самарканде при Саманидах во второй половине IXв. Все это дает основание отнести начало феодального поселения к концу IX - началу X вв., а его верхняя хронологическая граница определяется концом XIII в.

Літаратура

1. Дучиц Л.В., Митрофанов А.Г. Городище Ратюнки// Гістарычна-археалагічны зборнік. 1994. № 5. С. 163-182
2. Дучыц Л.У. Браслаўскае паазер'е ў IX-XIV стст. Мн. 1991
3. Овчинникова Б.Б. Писала средневекового Новгорода// Новгородские археологические чтения. Новгород. 1998.С.83-86
4. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). М. 1981

Комплексная антрапалагічная характарыстыка насельніцтва Полацкай зямлі X-XIII стст. (па дадзеным краніялогіі)¹

Емяльяныч В.А. /Наваполацк/

Антрапалагічныя даследванні старажытнага насельніцтва Полацкай зямлі распачаліся ў канцы XIX стагоддзя. Серыю чарапоў заходніх крывічоў вывучаў польскі антраполог І.Талька-Грынцэвіч. У першай палове XX стагоддзя краніялагічныя матэрыялы з раскопак Ф.Вярэнькі, В.Шукевіча, Г.Цэгак-Галубовіч даследвалі польскія антрапологі Л.Седлячэк і А.Вжосэк. У гэты ж час крывіцкія краніялагічныя серыі з раскопак А.Н.Ляўданскага і І.А.Сербава вывучалі савецкія антрапологі Г.Ф.Дэбец і Т.А.Трафімава. Краніялагічныя калекцыі, што захоўваліся ў музеях БССР, загінулі ў гады II Сусветнай вайны, таму наступныя даследчыкі (В.П.Аляксееў, Т.І.Аляксеева) у сваіх працах, прысвечаных этнагенэзу ўсходніх славян, карысталіся звесткамі па краніялогіі старажытнага насельніцтва Беларусі, апублікаванымі ў свой час Г.Ф.Дэбецам і Т.А.Трафімавай. У пасляваенныя гады на Беларусі ўзнаўляецца збор краніялагічных і астэалагічных калекцый, што было звязана з пачаткам дзейнасці групы антрапалогіі пры ІМЭФ АН БССР, пазней рэарганізаванай у Аддзел антрапалогіі і экалогіі чалавека. Краніялагічныя матэрыялы з тэрыторыі Полацкай зямлі X-XIII стагоддзяў, атрыманыя ў 70 – 80-я гады XX ст. ў выніку раскопак беларускіх археолагаў, вывучалі І.Чаквін і А.Кушнір.

З 2001 года распачаліся даследванні краніялогіі старажытнага насельніцтва Беларусі па новай праграме, якая ўключае, акрамя традыцыйнага марфалагічнага аналізу, вывучэнне палеадэмаграфіі і палеаэкалогіі выкапнёвых папуляцый. На працягу 2001-2002 гадоў намі праводзіліся даследванні краніялагічных матэрыялаў, што захоўваюцца ў фондах Аддзела антрапалогіі ІМЭФ НАНБ, прадстаўленых рознымі гістарычнымі эпохамі і рэгіёнамі Беларусі. У тым ліку была даследвана серыя, прадстаўленая матэрыяламі пахаванняў з тэрыторыі Полацкай зямлі X-XIII стагоддзяў (разам 87 чарапоў). У склад серыі увайшлі матэрыялы, якія ўжо вывучаліся І.Чаквіным і

¹Робота выканана пры садзеянні БРФФД №ГООР-001

А.Кушніром (29 чарапоў), а таксама новыя матэрыялы з раскопак Л.Дучыц, Г.Семянчука, Г.Штыхава, якія праводзіліся з 1988 па 2001 гады (разам 58 чарапоў). Серыя ўключае матэрыялы з курганных пахаванняў, а таксама матэрыялы грунтовага могільніка XI-XIII стст. каля в.Пашавічы (Браслаўскі раён, раскопкі Г.Семянчука) і матэрыялы грунтовага могільніка X-XI стст. каля в.Казлоўцы (Мёрскі раён, раскопкі Л.Дучыц і Г.Семянчука). Апошні могільнік утрымлівае фіна-угорскія элементы і, на думку Л.Дучыц, мог належыць летапіснай Нарове [6].

Марфалагічная характарыстыка

Сумарная серыя даследаваных мужчынскіх чарапоў (за выключэннем матэрыялаў з грунтовага могільніка Казлоўцы) характарызуецца даліхакраніяй (чарапны ўказальнік 74) пры вялікіх абсалютных памерах падоўжанага і высотнага дыяметраў чэрапа і сярэдніх – папярочнага. Твар сярэдневысокі, шырокі (як паводле дыяметру сківіц, так і паводле верхнетваравага ўказальніка), моцна прафіляваны ў гарызантальнай плоскасці з невялікім спласчэннем у верхняй частцы (назамаларны вугал 138°). Арбіты шырокія, нізкія як па абсалютнай велічыні, так і паводле арбітнага ўказальніка. Паводле насавага ўказальніка серыя адносіцца да катэгорыі сярэдняносых. Агульны вугал профілю твару характарызуе серыю як артагнатную.

Для сумарнай жаночай серыі характэрны тыя ж прапорцыі мазгавога і тваравага аддзелаў чэрапа, за выключэннем формы чэрапа (мезакранія, чарапны указальнік 75,8). У цэлым серыя жаночых чарапоў характарызуецца вялікімі памерамі падоўжанага дыяметру, сярэднімі - папярочнага і высотнага дыяметраў, сярэднешырокім тварам (паводле абсалютных памераў дыяметру сківіц і верхнетваравага ўказальніка), артагнатнасцю, нізкімі арбітамі, сярэднім носам. Сплошчанаць у верхняй частцы твару на жаночых чарапах выражана ў большай ступені, чым на мужчынскіх (назамаларны вугал $140,4^{\circ}$).

Калі параўноўваць атрыманыя характарыстыкі мужчынскіх чарапоў з дадзенымі, апублікаванымі Г.Дэбецам [4], то значных адрозненняў не назіраецца, за выключэннем невялікага павелічэння чарапнага ўказальніка (за кошт павелічэння папярочнага дыяметру чэрапа), а таксама павелічэння дыяметру сківіц. Апошні паказчык мае асаблівае значэнне, паколькі дазваляе дыферэнцыяваць антрапалагічныя тыпы на гэтай тэрыторыі. Сярэдняя велічыня дыяметру сківіц серыі полацкіх крывічоў, атрыманая Г.Дэбецам, склала 135,3 мм [4], што дазволіла Т.І.Аляксеевай аднесці полацкіх крывічоў да даліхакраннага

адносна шырокатварага антрапалагічнага тыпу [1]. Паводле дадзеных, атрыманых А.Кушніром і І.Чаквіным, дыяметр сківіц сумарнай крывіцкай серыі склаў 131,5 мм, у выніку чаго полацкія крывічы былі аднесены да даліхакранага сярэднятварага тыпу [8].

Праведзенае даследаванне не пацвердзіла назірання, зробленага А.Кушніром і І.Чаквіным. Наадварот, атрыманая намі сярэдняя велічыня дыяметру сківіц мужчынскай серыі нават перавышае сярэднія велічыні, прадстаўленыя Г.Ф.Дэбецам, і складае 137,5 мм. Разыходжанні ў ацэнцы сківічнай шырыні абумоўлены хутчэй за ўсё фрагментарнасцю матэрыяла (асабліва калі ўлічыць, што дугі сківіц, як правіла, дрэнна захоўваюцца), а таксама верагоднай разнастайнасцю антрапалагічных тыпаў, якія былі прадстаўлены на тэрыторыі Полацкай зямлі ў гэты перыяд.

Істотных адрозненняў паміж асобнымі тэрытарыяльнымі групамі ў межах даследаванай серыі крывіцкіх чарапоў не было выяўлена, за выключэннем серыі, прадстаўленай матэрыяламі курганнага могільніка Перавоз-4 (Глыбоцкі р-н, раскопкі Л.Дучыц). Для мужчынскіх чарапоў гэтай серыі характэрна памяншэнне масіўнасці, што праяўляецца ў змяншэнні падоўжанага дыяметру, а таксама мезакранная форма чэрапа (чарапны ўказальнік 75,8). У астатнім паводле асноўных прапорцый тваравага адзелу чэрапа серыя выяўляе падабенства з сумарнай серыяй.

Серыя мужчынскіх чарапоў з грунтовага могільніка Пашавічы (Браслаўскі р-н) не выяўляе істотных адрозненняў у параўнанні з матэрыяламі з курганных пахаванняў. Мужчынскія чарапы з грунтовага могільніка характарызуюцца масіўнасцю, вялікімі памерамі падоўжанага дыяметру і вышыні чарапной каробкі. У цэлым серыя выяўляе падабенства з серыямі з Лепельскага, Верхнядзвінскага, Гарадоцкага раёнаў. Нажаль, дадзеныя аб дыяметры сківіц адсутнічаюць з прычыны незадавальняльнага стану захаванасці матэрыялу.

Серыя мужчынскіх чарапоў з грунтовага могільніка Казлоўцы, якую Л.Дучыц схільна звязваць з летапіснай Наровай, стаіць абасоблена і вылучаецца большай грацыльнасцю ў параўнанні з сумарнай серыяй полацкіх крывічоў (за кошт памяншэння падоўжанага і папярочнага дыяметраў чэрапа), сярэднім скулавым дыяметрам (133 мм), а таксама выражанай сплюсчанасцю твару не толькі на узроўні арбіт, але і ў ніжняй яго частцы (назамалярны вугал $144,9^{\circ}$, зігамаксілярны – $130,8^{\circ}$). Жаночыя чарапы з грунтовага могільніка Казлоўцы не выяўляю-

ць такіх выразных адрозненняў у параўнанні з сумарнай серыяй жаночых крывіцкіх чарапоў. Бліжэйшыя аналагі серыі мужчынскіх чарапоў з грунтовага могільніка Казлоўцы прасочваюцца на тэрыторыі Латгаліі, дзе быў выяўлены антрапалагічны тып, генетычна не звязаны з балцкімі плямёнамі [5]. Апошні вылучаецца невялікім падоўжаным дыяметрам, мезакраннай формай чэрапа, шырокім і нізкім з паслабленай прафіліроўкай тварам. Падобны антрапалагічны тып быў уласцівы для курганага насельніцтва паўночна-заходняй часткі Расіі XII-XIV стагоддзяў, якое мела прыбалтыйска-фінскае паходжанне. На думку Р.Я. Дзянісавай, у VIII-XII стагоддзях на заселенай латгаламі тэрыторыі працягваюць захоўвацца асобныя астраўкі мясцовага фіна-моўнага насельніцтва [5]. Не выключана, што падобная сітуацыя была характэрна і для часткі тэрыторыі Полацкай зямлі, на што ўжо звярталі ўвагу археолагі [6].

Дэмаграфічная характарыстыка

На сучасным узроўні навуковых уяўленняў аб антропаэкалогіі папуляцый палеадэмаграфія разглядаецца ў якасці аднаго з вядучых прыёмаў палеаэкалагічнага даследавання. Палеадэмаграфічныя метады выкарыстоўваюцца для ацэнкі ступені прыстасаванасці папуляцыі і агульнай характарыстыкі яе статуса [9]. Дыферэнцыяваныя па полу і ўзросту паказчыкі смяротнасці разглядаюцца як маркеры генералізаванага і кумулятыўнага стрэсу [11]. Магчымасць найбольш поўнай дэмаграфічнай характарыстыкі дасягаецца толькі пры ўмове татальных археалагічных раскопак аднаго могільніка. У нашым распараджэнні знаходзіліся матэрыялы з розных могільнікаў, ніводны з якіх не быў даследаваны поўнасцю, таму мы аб'ядналі ўсе даследаваныя матэрыялы ў адну групу, якая характарызуецца прыкладна адным узроўнем сацыяльнага і эканамічнага развіцця. Натуральна, гэта пазбаўляе магчымасці рэканструкцыі цэлага шэрагу дэмаграфічных паказчыкаў і дазваляе скласці толькі агульныя ўяўленні аб асноўных заканамернасцях натуральнага руху насельніцтва ў гэты перыяд. На падставе атрыманых характарыстык узроставага размеркавання смяротнасці былі складзены табліцы дажыцця для агульнай палеапапуляцыі, а таксама табліцы дажыцця для мужчын і жанчын.

Табліца 1. Табліца дажыцця агульнай палеапапуляцыі

X	Dx	dx	lx	qx	Lx	Tx	Ex
0- 0.9	0	0	100	0.0	100.0	3766.7	37.7
1- 6.9	4	4.7	100	0.047	585.9	3666.7	36.7
7-14.9	2	13.9	95.3	0.146	706.8	3080.8	32.3
15-19.9	1	1.2	81.4	0.015	404.0	2374.0	29.2
20-29.9	13	15.1	80.2	0.188	726.5	1970.0	24.6
30-39.9	9	10.5	65.1	0.161	598.5	1243.5	19.1
40-49.9	23	26.7	54.6	0.489	412.5	645.0	11.8
50-59.9	16	18.6	27.9	0.667	186.0	232.5	8.3
60-х	8	9.3	9.3	1.000	46.5	46.5	5.0
Усяго	86	100					

Табліца 2. Табліца дажыцця мужчын

X	Dx	dx	Lx	qx	Lx	Tx	Ex
20-29.9	4	11.4	99.9	0.114	942.0	2754.5	27.6
30-39.9	4	11.4	88.5	0.129	828.0	1812.5	20.5
40-49.9	10	28.6	77.1	0.371	628.0	984.5	12.8
50-59.9	13	37.1	48.5	0.765	299.5	356.5	7.4
60-х	4	11.4	11.4	1.000	57.0	57.0	5.0
Усяго	35	99.9					

Табліца 3. Табліца дажыцця жанчын

X	Dx	dx	lx	qx	Lx	Tx	Ex
20-29.9	9	26.5	100	0.265	867.5	2147.0	21.5
30-39.9	5	14.7	73.5	0.200	661.5	1279.5	17.4
40-49.9	13	38.2	58.8	0.650	397.0	618.0	10.5
50-59.9	3	8.8	20.6	0.427	162.0	221.0	10.7
60-х	4	11.8	11.8	1.000	59.0	59.0	5.0
Усяго	34	100					

Сярэдняя чаканая працягласць жыцця ў даследаванай групе з улікам дзіцячай смяротнасці ($E_{0-6,9}$) складае 37,7 год. Гэты паказчык можна лічыць завышаным, паколькі рэальная дзіцячая смяротнасць павінна была быць значна вышэйшай. Скажэнні дадзеных аб дзіцячай смяротнасці ў нашым выпадку абумоўлены фрагментарнасцю даследаванага матэрыяла, а таксама слабай захаванасцю дзіцячых астанкаў. У гэтай сувязі з мэтай выкарыстання параўнальных дадзеных з іншых рэгіёнаў аналізавалася чаканая працягласць жыцця дарослага індывіда без уліку дзіцячай смяротнасці ($E_{20-29,9}$), якая для агульнай палеапапуляцыі

склала 24,6 год. Адсюль вынікае, што сярэдні ўзрост смерці дарослага індывіда складаў каля 44,6 год. Пры гэтым назіраюцца значныя адрозненні дэмаграфічных паказчыкаў у мужчынскай і жаночай частках папуляцыі. Сярэдняя працягласць жыцця (без уліку дзіцячай смяротнасці) для мужчын склала 47,6 год, для жанчын – 41,5 год. Пік інтэнсіўнасці смяротнасці ў мужчынскай частцы папуляцыі назіраецца ва ўзроставым інтэрвале 50-60 год, для жанчын былі характэрны два пікі - ва ўзроставых інтэрвалах 20-30 і 40-50 год. Сярод жанчын назіраецца таксама павышэнне верагоднасці смерці (*qx*) ва ўзроставых інтэрвалах ад 20 да 50 год амаль у два разы ў параўнанні з мужчынамі. Гэтыя факты ў сукупнасці з больш нізкай сярэдняй працягласцю жыцця жанчын могуць сведчыць аб ніжэйшым “узроўні жыцця” жаночай часткі папуляцыі ў параўнанні з мужчынамі, што у’яўляе карціну, тыповую для многіх палеапапуляцый, пачынаючы з эпохі неаліту [2]. Зніжэнне сярэдняга ўзросту жыцця жанчын і павышэнне смяротнасці ў маладым узросце былі абумоўлены перш за ўсё павышаным узроўнем рэпрадукцыі ў сукупнасці з нізкімі санітарнымі умовамі.

Cribra orbitalia

У працэсе вывучэння антропаэкалогіі насельніцтва Полацкай зямлі X-XIII стагоддзяў праводзіўся аналіз паталогій, вядомай пад назвай *cribra orbitalia*, якая уяўляе сабой змены косці на сводзе вачніцы ў выглядзе гіперплазіі і гіпертрафіі губчатага рэчыва (*diploë*). Прынята лічыць, што падобныя змены коснай тканкі адбываюцца пераважна ў дзіцячым узросце ў выніку захворвання жалезадэфіцытнай анэміяй, абумоўленай непаўнацэнным харчаваннем, альбо інфекцыйнымі ці паразітарнымі захворваннямі [13]. У сучаснай антрапалогіі *cribra orbitalia* разглядаецца ў якасці аднаго з маркераў стрэса, які дазваляе ацэньваць стан здароў’я папуляцый у шырокім сэнсе без уліку канкрэтных дыягназаў [3].

Агульная частата сустрэкальнасці *cribra orbitalia* ў даследаванай групе (за выключэннем дзіцячай часткі папуляцыі) склала 14,3%; пры гэтым сярод мужчын паталогія прадстаўлена ў 13,9% выпадкаў, сярод жанчын – у 14,7% выпадкаў. Сярод дзяцей *cribra orbitalia* прадстаўлена ў 47,1% выпадкаў, што тлумачыцца перш за ўсё больш высокай смяротнасцю дзяцей з наяўнасцю паталогіі.

Што тычыць параўнальных дадзеных, то частата распаўсюджвання *cribra orbitalia* на тэрыторыі сярэднявечнай Русі, па звестках Т.І.Аляксеевай, вагаецца ад 0 да 25% [3]. Пры гэтым

выяўляецца геаграфічная дыферэнцыяцыя ў распаўсюджанні паталогій: найбольш нізкія значэнні назіраюцца на поўначы, найбольш высокія – на поўдні, у вобласці рассялення северан, палян і ў Любечы. Традыцыйна групы з больш высокай сустракальнасцю паталогій разглядаюцца як менш паспяховыя ў адаптацыі да ўмоў навакольнага асяроддзя. Існуе таксама меркаванне, што пашырэнне сустракальнасці *cribra orbitalia* ў эпоху неаліту ў параўнанні з папярэднімі эпохамі было абумоўлена пераходам да земляробства, што суправаджалася павелічэннем долі мучных і крупяных прадуктаў у рацыёне харчавання [11]. Папуляцыі, звычайны рацыён якіх характарызуецца недахопам жалеза, у большай ступені падвержаны жалезадефіцытнай анэміі, і адпаведна, большай сустракальнасці *cribra orbitalia*, чым папуляцыі, чыя дыета ўключае дастатковую колькасць жалеза жывёльнага паходжання [10]. Такім чынам, павелічэнне частот сустракальнасці *cribra orbitalia* ў паўднёвых папуляцыях сярэднявечнай Русі магло быць абумоўлена больш высокім узроўнем развіцця земляробства ў лесастэпавай зоне, і адпаведнымі зменамі ў рацыёне харчавання. Параўнальна невысокая сустракальнасць паталогій на тэрыторыі Полацкай зямлі ўскосна можа сведчыць аб захаванні значнай долі жывёлагадоўлі ў сельскагаспадарчай вытворчасці насельніцтва Полацкай зямлі X-XIII стагоддзяў. У больш позні перыяд (XVIII-XIX стст.) сельскае насельніцтва з тэрыторыі Беларусі выяўляе больш высокія значэнні частаты сустракальнасці паталогій – 18% [7].

Атрыманыя вынікі носяць папярэдні характар і патрабуюць далейшай дэтэлізацыі па меры назапашвання краніялагічнага матэрыялу.

Літаратура

1. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973.
2. Алексеева Т.И., Федосова В.Н. Ранние этапы славянской колонизации Русского Севера. Часть 1. Антропологический состав. Палеодемография// Вопросы антропологии, 1992, Вып.86.
3. Алексеева Т.И., Бужилова А.П. Население древнерусских городов по данным антропологии: происхождение, палеодемография, палеоэкология / Российская археология, 1996, №3.
4. Дзёбц Г.Ф. Чарапы Люцынскага могільніку і старажытных славян Беларусі і месца апошніх у палеатропалогіі Усходняй

Эўропы// Працы секцыі археолёгіі Інстытута гісторыі Беларускай АН. Мн., 1932, Т.3.

5. Денисова Р.Я. География антропологических типов балтских племен и этногенетические процессы в I- начале II тысячелетия н.э. на территории Литвы и Латвии// Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. Рига, 1990.

6. Дучыц Л.У. Археалагічныя дадзеныя аб прыбалтыйскіх фінах на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя н.э. // Гісторыя Беларусі. Жалезны век і сярэднявечча. Мн., 1977.

7. Емельянчик О.А. К проблеме исследования экологических стрессов на палеоантропологических материалах (cribra orbitalia в сельских популяциях 18-19 веков с территории Беларуси)// Антропология на рубеже веков. Мн., 2002.

8. Кушнир А.И., Чаквин И.В. Новые материалы к антропологической характеристике населения Полоцкой земли X-XIII веков// К 1125-летию Полоцка: Конф. "История и археология Полоцка и Полоцкой земли". Полоцк, 1987.

9. Федосова В.Н. Развитие современной палеодемографии (методические проблемы)// Российская археология, 1994, № 1.

10. El-Najjar M.Y., Ryan D.J., Turner C.G. II, Lozoff B., 1976. The etiology of porotic hyperostosis among the prehistoric and historic Anasazi Indians of Southwestern United States. American Journal of Physical Anthropology, 44: 477-488.

11. Goodmen A.H., Martin D.,L., Armelagos G.J., Clark G., 1984. Indications of stress from bone and teeth. Paleopathology and the origin of agriculture. Academic Press, Orlando.

12. Piontek J., 1985. Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny. UAM, Poznań.

13. Stuart-Macadam, P., 1985: Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition. American Journal of Physical Anthropology, 66: 391-398.

Таблица 4. Средние размеры и указательные мужских черепов с названными X-XIII ст. с территории Полоцкой земли

№ паводке Мягкая	Примерно	Суммарная серия (кранич)	Кранич (паводке Г.Дубеца, 1932)	Глыбокий Р-и (Перавоз)	Лепельский Р-и (Ворань, Домажары)	Курганная могильник Верхнедвинский (Лисна, Абрамова, Защиряны)	Кривичи-Орзавичи, Панежжа (Заслауль, Барысу, Габича)	Кривичи Пашавичи, (Казлоуны, Мерск район)	Грунтовыя могильник Нарова
1	Полоужаны диаметр	189,6(27)	189,8(29)	185,5(8)	192,0(4)	192,0(3)	191,3(4)	190,0(5)	191,7(3)
8	Паворонны диаметр	140,1(27)	134,4(29)	140,5(8)	139,5(4)	137,0(3)	139,0(4)	142,0(5)	140,3(3)
8.1	Чарпаны Указальник	74,0(27)	73,1(29)	75,8(8)	72,7(4)	71,4(3)	72,9(4)	74,9(5)	73,2(3)
17	Высотны диаметр	137,5(24)	135,3(27)	134,6(8)	139,3(4)	134,0(2)	134,5(2)	140,4(5)	142,7(3)
45	Диаметр сквиц	137,6(8)	135,6(14)	137,7(3)	135,0(3)	139,0(1)	—	144,0(1)	—
48	Верхняя вышина твару	69,5(20)	67,4(24)	68,0(7)	69,5(4)	71,0(3)	70,0(1)	68,3(3)	74,0(2)
48.45	Верхнегвары указальник	49,6(8)	50,4(14)	47,2(3)	50,4(3)	52,5(1)	—	51,4(1)	—
40	Дажыны аставання твару	99,2(19)	99,7(24)	97,1(7)	103,5(4)	101,0(2)	96,0(1)	98,3(3)	98,5(2)
5	Дажыны аставання чэрпа	105,5(23)	104,3(26)	104,6(8)	107,3(4)	109,5(2)	106,0(1)	104,2(5)	105,0(3)
40.5	Вугал выстування твару	93,8(19)	96,0(24)	92,9(7)	96,7(4)	92,5(2)	90,6(1)	94,5(3)	93,0(2)
51	Шырыня арбты	44,1(24)	—	44,6(9)	43,5(4)	44,7(3)	44,0(2)	43,8(4)	43,7(3)
52	Вышыня арбты	32,4(25)	—	32,8(9)	31,0(4)	33,7(3)	31,5(2)	32,4(5)	33,0(3)
52.51	Арбтыня указальник	73,3(24)	—	73,5(9)	71,2(4)	75,4(3)	71,6(2)	72,6(4)	75,2(4)
54	Шырыня носу	25,3(18)	—	25,1(7)	24,0(4)	25,5(2)	26,0(1)	27,0(3)	26,0(1)
55	Вышыня носу	52,5(24)	—	53,1(7)	52,3(4)	54,7(3)	52,0(2)	50,6(5)	52,7(3)
54.55	Насава указальник	48,6(18)	51,6(22)	47,5(7)	46,1(4)	46,5(2)	52,0(1)	54,1(3)	50,0(1)
DS/DC	Насава указальник	58,5(12)	—	64,5(4)	56,8(2)	52,2(2)	56,0(1)	51,3(3)	—
SS/SC	Смаглыны указальник	50,0(22)	—	55,7(7)	—	44,3(3)	45,0(2)	44,0(5)	—
77	Назавярыня вугал	138,0(20)	—	138,3(8)	136,3(3)	136,5(2)	142,0(1)	139,8(3)	137,3(2)
<70	Зімакскіярыня вугал	125,0(12)	—	130,6(4)	122,5(3)	124,5(1)	117,0(1)	124,0(2)	—
									130,8(4)

Да пытання рэканструкцыі старажытнай забудовы Полацка

Здановіч Н.І. /Мінск/

За доўгую няпростую гісторыю Полацка на цэле сучаснага горада з'явілася вельмі шмат “белых плям”. Гэта страчаная па розных прычынах старажытная забудова. І, бадай што, самая адметная гэтым сучасная вуліца Леніна. Намі даследавалася пляцоўка ля дома № 35, першапачаткова прызначаная пад забудову з улікам ранейшай горадабудаўнічай сітуацыі.

Археалагічныя раскопкі праводзіліся тут на працягу двух сезонаў. У 1991 годзе распрацоўваліся 7 разведачных шурфоў у розных месцах будучага катлавана з мэтай выяўлення культурнага слою і вызначэння яго магутнасці [1]. У 1992 годзе па выніках разведкі на пляцоўцы распрацоўвалі два раскопа: раскоп 1 плошчаю 6х14 м, усходняя мяжа якога праходзіла на адлегласці 28,8 м ад дома №35, і раскоп 2 (6х6 м), што адстаяў ад першага на адлегласці 4 м ва ўсходні бок. Абодва раскопа прымыкалі ўшчыльную да тратуара (мал.1).

Высветлілася, што гэта месца было заселена яшчэ ў XII ст. Пра характар першапачатковай забудовы, на жаль, цяжка меркаваць, таму што намі прасочаны толькі сляды шматлікіх мацерыковых ям рознай канфігурацыі са знаходкамі гэтага часу.

Матэрыялы XIV—XV стст., як і другой паловы XVII ст., нешматлікія. Прычына вельмі простая: прыкладна ў канцы XVII ст. гэта пляцоўка была знівеліравана пад новае будаўніцтва. Слой быў зрэзаны найбольш у паўночнай частцы (дзе знаходзілася прыроднае ўзвышша), а ў цэнтры раскопа добра бачна праслойка жоўтага пяску і суглінка, якой раўнялі пляцоўку [2, ліст.8]. У выніку культурныя напластанні гэтых часоў засталіся некранутымі ў мацерыковых ямах, а ўсё астатняе было ссунута ў бок вуліцы (куды рэльеф паніжаўся). Пра гэта сведчыць наяўнасць знаходак XII — XVII стст. у пластах 2-3 на ўчастку ўздоўж тратуара.

Тры з выяўленых мацерыковых ям уяўлялі сабою сляды жылых пабудоваў (мал.2). Адна з іх (№1 у нас) знаходзілася на адлегласці прыкладна 18 м ад края сучаснага тратуара і ў 31-32-х метрах на захад ад дома №35. Мы трапілі на паўночна-усходні бок пабудовы, што мела шырыню больш 180 см і была заглыблена ў мацярык. У ёй была выяўлена гліняная пляма ад печы,

блізкая да квадрата з бокам каля 70 см. Сярод знаходак – кавалкі глінянай абмазкі, перапаленай цэглы (7х14,5-15 см), венца і донца ад гаршковай кафлі з квадрыфольным вусцем. Магчыма, менавіта з яе і была зроблена печ у выяўленай пабудове. Увогуле ж культурны слой моцна перамяшаны, таму што адначасова ў пласце сустракаліся знаходкі XII і XIX — пач. XX стст.

У заходнім профілі раскопа 1, у квадратах А3-А4 выявіўся вонкавы бок драўлянай пабудовы (№2) (яе паўднёва-усходні кут) [2, ліст 6]. Захаваліся тры ніжніх і два тарцавых бярвяны. У мацерыковай яме ўздоўж сценкі знойдзены рэчы XII (на мацерыку) і XVI стст. (непаліваны і паліваны посуд, абутковая падкоўка, шпора, 2 нажа, кавалкі шклянога посуду і фрагменты паліванай кафлі з гербам “Ляліва”). Характар знаходак дазваляе аднесці пабудову да жылой. Знаходзілася яна на адлегласці прыкладна 7 м на поўнач ад края тратуара і каля 35 м на захад ад лініі заходняй сцяны дома №35 (мал.2).

На адлегласці каля 4 м на ўсход ад пабудовы №2 намі выяўлены яшчэ адзін драўляны дом (пабудова №3), што, мяркуючы па знаходках, функцыянаваў адначасова з ёй. Рэшткі будынка захаваліся ў мацерыковай яме, перакрытай слоём ужо ўзгада-нага нівеліровачнага пяску і гліны, дзякуючы чаму ўтварыўся закрыты археалагічны комплекс.

Пабудова была заглыблена ў мацярык з паўднёвага боку на 0,5 м, а з заходняга амаль на 1,2 м. У паўночнай сцяне добра захаваліся 2 бярвяны, паўднёвая і заходняя чытаюцца па палосах драўлянай трухі. Памеры дома з поўдня на поўнач 4,6 м, а з усходу на захад не менш чым 4 м. [3].

Усходнюю мяжу мацерыковай ямы з гэтай пабудовай мы выявілі ў раскопе 2 на адлегласці 6,8-6,9 м ад заходняй сцяны дома, але дакладнага следу ўсходняй сцяны не прасачылі (культурны слой тут пашкоджаны электракабелем). Аднак тое, што будынак меў прамакутную, а не квадратную форму і быў арыентаваны ўздоўж дарогі, на адлегласці 4,5 м ад края тратуара, не выключаюцца.

Падлога ў доме была драўляная, пакладзеная на гліняную аснову. Пасярэдзіне дома, на адлегласці 0,5 м ад заходняй сцяны, былі выяўлены ямы ад слупоў печы. Мяркуючы па іх, печ была квадратная з бокам каля 1 м ля падмурка. Кавалкі тонкіх (да 5 см) цаглінак-плітак ля самай печы маглі быць рэшткамі падлогі, выкладзенай ля топачнай адтуліны з мэтамі супрацьпажарнай бяспекі. Падобную з’яву мы назіралі ў Полацку ля печышчаў у будынках сярэзіны — другой паловы XVII ст. Вакно ў доме мела шкляныя шыбы прамакутнай і трохкутнай

формы. Яно (ці яны) месціліся ў паўднёвай сцяне дома, што ішла паралельна Дзвіне. Уваход у будынак быў, відаць, ва ўсходняй сцяне дома. Менавіта каля ўсходняй сцяны быў знойдзены трохкутны навасны замок. На жаль, мы не змаглі дэталёва даследаваць паўночна-усходні кут дома. Мяркуючы па знаходках (2 цэлых кухонных гаршка і фрагменты іншага кухоннага посуду) менавіта тут знаходзілася печ для гатавання страваў, вядомая па інвентарах канца XVI – XVII ст. як “печ цагляная” ці “печ простая”, у адрозненне ад печы кафлянай, што звычайна месціцца ў “святліцы” [4]. Ва ўсходнім профілі раскопа 1 добра бачна, што выяўленая пабудова двойчы гарэла, але пасля першага пажару была адноўлена (нават прыдатная кафля была выбрана з развалу). [2, ліст 9]. Магчыма, гэта здарылася ў вайну 1632-34 гг. У развале першапачатковай печы знойдзена донца гаршковай кафлі і 2 кавалкі паліваных кафлін. Новая печ была складзена з тэракотавай кафлі з чатырохбаковай сіметрыяй. Дах пакрывала пляската дахоўка таўшчынёй 1,5 см. Пасля другога пажару сядзіба не аднавілася і месца гэта доўга не забудоўвалася. Такое магло здарыцца, хутчэй за ўсё, пад час вайны сярэдзіны XVII ст..

Жылыя дамы на гэтым месцы былі збудаваныя толькі ў канцы XVII ці пачатку XVIII ст. Пра гэта сведчаць найперш рэшткі двух печышчаў. Першае выяўлена ў шурфе 3 у 1991 годзе (пабудова № 4). Знаходзілася яно на адлегласці 31 м ад дома №35 і 6,35 м ад края дарогі (4,5 м ад края тратуара). Развал печышча выбіраўся з узроўню 70-75 см да 180 см. Печ складалася з кафлі са змешчанай рамкай з выявай вянка, які ўтвараў авальны медальён у цэнтры. Кафліны пакрытыя карычневай і бела-эмаляй. У печ была ўмуравана адна гербавая кафля, хутчэй за ўсё, з гербам гаспадара. Канструкцыя печы ўключала таксама цагліны памерам 13х5 і 12,5х5,5 см. Мяркуючы па кафлі, печ збудавана ў канцы XVII — пач. XVIII стст. У развале яе знойдзена денга 1735 г.

Рэшткі другой печы былі выяўлены ў шурфе 2, што знаходзіўся прыкладна ў 9 м на поўнач ад шурфа 3, амаль на адной лініі з ім. Зафіксавана яно па слою абпаленай гліны, у якім выяўлены цагліны таўшчынёй 3-3,5 см і дугі ад печы, на адной з якіх зроблены адбіткі денгой 1735 ці 1740 гг.

У 1992 годзе ў раскопе 1, пачынаючы з глыбіні ад 30 да 60 см уздоўж раскопа былі выяўлены 3 рады драўляных слупоў, што пачыналіся на адлегласці каля 3 м на поўнач ад шурфа 3 і ўключалі ў сябе плошчу шурфа 2. Адлегласць паміж слупамі ў радзе пераважна 140 ці 100 см, а паміж радамі – 200-210 см.

Крайнія з выяўленых радоў знаходзяцца на адлегласці 440 – 450 см. Культурны слой утрымліваў шмат трэсак і драўлянай трухі. Гэтыя факты, а таксама надзвычайная насычанасць слаёў кавалкамі посуду, кафлі, шкляных і металічных прадметаў (больш 10 тыс. знаходак) пераканалі нас ў тым, што перад намі — рэшткі драўлянай пабудовы XVIII ст. Пабудова (№5) была збудавана каля сярэдзіны XVIII ст., перпендыкулярна дарозе, на адлегласці не менш чым 3 м на поўнач ад пабудовы №4. Яе памеры не менш як 10 (поўнач-поўдзень) на 5 м.

Мяркуючы па археалагічных знаходках, дом загінуў недзе ў пачатку XIX ст. (магчыма, пад час вайны 1812 года). Месца, дзе ён стаяў, было часткова забрукавана камянямі (двор новага дома?). Над брукоўкай была знойдзена манета 1811 года. Дом уздоўж дарогі праіснаваў крыху даўжэй. Ва ўсялякім разе, у развале печы ў шурфе 3 быў знойдзены штампаваны напарстак сярэдзіны XIX ст.

У раскопе 2, што быў разбіты ўздоўж дарогі, на ўсход ад раскопа 1, былі выяўлены рэшткі яшчэ аднаго дома, цалкам збудаванага з цэгля ці з цагляным цокальным паверхам (пабудова №6). Цагляная муроўка захавалася на вышыню 180-190 см, а бутавы падмурак меў магутнасць 50 см [2, ліст 10, 12]. Заходняя сцяна дома выяўлена на адлегласці 19,9 м ад дома 35, а ўсходняя—8,9 м. Такім чынам, прыкладная даўжыня дома ўздоўж дарогі 11 м. Таўшчыня цаглянай сцяны 50 см у верхняй частцы і 60 см у першым радзе над бутавай муроўкай. Памеры цэгля з муроўкі (28-29х13,5-14х6-6,5 см) адпавядаюць фармату цэгля з “Эканамічнага дома” канца XVIII ст. Будынак быў абтынкаваны. Пазней, бліжэй да сярэдзіны XIX ст., да ўсходняй сцяны была зроблена цагляная прыбудова (паўночная сцяна прыбудовы выяўлена на адлегласці 8 м ад края дарогі). Цэгла з прыбудовы адрозніваецца па памерах (23,5-24,5х10-12х4-5 см), і сама сцяна прыкладзена да усходняй сцяны пабудовы без перавязкі. Для падмурка прыбудовы знойдзена манета 1840 г.

Нажаль, памеры раскопа не дазволілі выявіць шырыню будынка. Паўднёвая сцяна яго знаходзіцца пад сучасным трагуарам. Мяркуючы па таму, што мы прасачылі ўсходнюю сцяну на даўжыню 6 м, дом меў шырыню не менш за 7-8 м. Магчыма, яго паўночная сцяна не выходзіла за межы паўночнай сцяны дома 35. Мяркуючы па наяўнасці прыбудовы, уваход у дом, ці адзін з уваходаў, традыцыйна знаходзіўся з усходняга боку дома. Унутраная частка дома, на жаль, не распрацоўвалася, бо выходзіла за межы раскопа. У сцэльным развале камянёў уздоўж усходняга профілю раскопа 2 былі знойдзены толькі

кавалкі белай эмалевай кафлі XIX ст.

Двор дома быў забрукаваны. Брукоўка, і даволі добрай захаванасці, была выяўлена ў шурфах № 2, 5 і 7. Наяўнасць брукоўкі над апісанай вышэй драўлянай пабудовай з печчу сярэдзіны XVIII ст. (пабудова № 5) сведчыць пра тое, што пад час будаўніцтва цаглянага дома ўздоўж дарогі яе ўжо не было. Існавала толькі драўляная пабудова ўздоўж дарогі, з улікам якой і было выбрана месца для новага дома ў канцы XVIII ст. (адлегласць паміж імі была прыкладна 3-4 м). Пасля разбурэння азначаных дамоў даследаваная намі пляцоўка больш не выкарыстоўвалася пад забудову.

Такім чынам, археалагічныя раскопкі паказалі, што засяленне гэтай часткі горада пачалося ў XII ст. Яшчэ ў XVI ст. дамы будаваліся па ўсёй пляцоўцы, але са строгай арыентацыяй па баках свету (**мал.2**) (пабудовы № 1-3). Магчыма, усе тры дома ўяўлялі сабой адзіны сядзібны комплекс (сядзіба шляхціча, мяркуючы па гербавай кафлі), з якіх адзін, з печчу з гаршковай кафлі, размешчаны ў глыбіні, пад гарою, быў прызначаны для служак. На карысць версіі сядзібнага комплекса сведчыць і факт размяшчэння пабудовы №№2 - 3 на адлегласці ад лініі вуліцы. Гэта плошча паміж домам і вуліцаю традыцыйна (паводле інвентароў) прызначалася для агародчыка (кветніка, палісадніка), абгарожанага, як і ўвесь сядзібны комплекс, плотам з брамаю.

У канцы XVII ці ў пачатку XVIII ст. жылыя дамы “набліжаюцца” да лініі сучаснай вуліцы Леніна (пабудова №4), якая была вузейшая за цяперашнюю. Такой жа лініі вулічных фасадаў вымушаны былі прытрымлівацца і ў канцы XVIII ст.

Дамы XIX ст. будуюцца ўжо, паводле горадабудаўнічых нормаў Расійскай імперыі, па “чырвонай лініі” вуліцы, а двары забрукоўваюцца. Сведчаннем таму – дом №35, а таксама даследаваная намі пабудова № 6. Апошняя – сведчанне гарадскіх уладаў знайсці сродкі барацьбы з пажарамі, а магчыма і з вільгаццю ў дамах полацкіх месцічаў (традыцыя будаваць дамы на высокім цагляным цокалі).

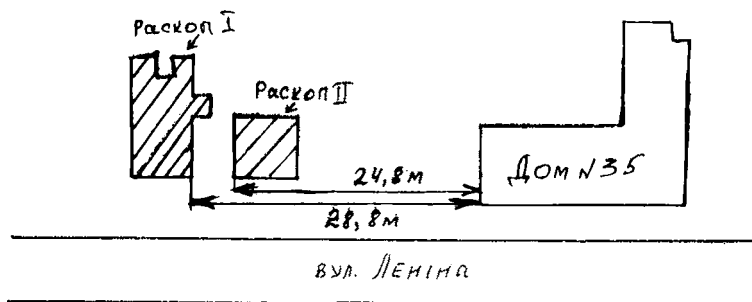
Літаратура

1. Здановіч Н. І. Справаздача пра архітэктурна-археалагічныя раскопкі летам 1991 г. Аб'ект: Помнік архітэктуры XIX ст. – былы жылы дом па вул. Леніна, 35.

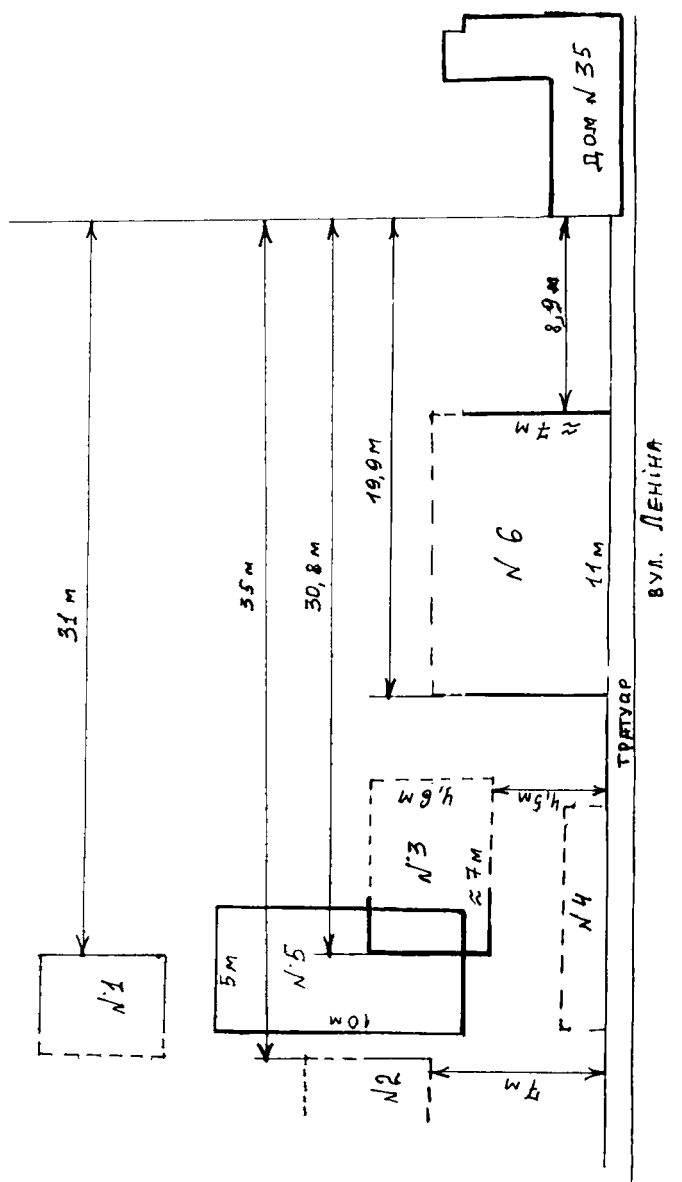
2. Здановіч Н.І. Справаздача пра археалагічныя даследаванні па вул. Леніна, 35 у г. Полацку ўлетку 1992 г.

3. Здановіч Н. Комплекс рэчаў з пабудовы XVI ст. з Полацка // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі (Матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі 21 – 23 красавіка 1997 г.). – Полацк, 1998. С. 125 – 140.

4. Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII – XVIII вв. Владение Сморгонь. Мн., Наука и техника, 1977. С.16-30.

Мал. 1. Схема размяшчэння раскопаў

Мал. 2. План-схема размяшчэння розначасовых пабудоваў на даследаванай пляцоўцы
(№ 1-3 - дамы XVI ст.; № 4-5 - дамы XVIII ст.; № 6 дом канца XVIII-XIX стст.)

“Клад” викинга из поймы Березины

Иов О.В. /Минск/

Летом 2000 г. в правобережной пойме Березины (Днепровской) в 0,8 км от деревни Брили С.Захаровым были обнаружены фрагменты меча и серебряной гривны, 8 гирек-разновесов и 256 арабских дирхамов. Все они были рассыпаны на материковом речном песке, большей частью на площади ок. 2 кв. м. За пределами этого основного скопления встречались единичные экземпляры монет. О находке было сообщено членам археологической экспедиции Института истории НАНБ, проводившим работы на противоположном берегу реки.

В месте находки нами были организованы археологические раскопки. Всего вскрыто 36 кв. м. Поверхность раскопа ровная, слегка наклонена в сторону русла реки, покрыта слабой растительностью, мягкая. Известно, что поймы рек постоянно нарастают за счет ежегодного отложения приносимых паводковыми водами осадков. Эти ежегодные осадки образуют своеобразный пойменный слой, в нашем случае — болотистый слой черного цвета, который после дождей превращается в топкую грязь. Его мощность на данном участке поймы составляет 0,3—0,4 м (на большей части площади шурфа — 0,3 м). Под черным слоем залегает среднезернистый речной песок желтого цвета. Находки располагались непосредственно на песке или в нижней части пойменного слоя, на глубине 0,27—0,35 см от поверхности. В ходе работ выявлены 9 монет и две гирьки. Далее раскоп решено было не расширять, поскольку расстояние между его стенками и наиболее удаленной от места концентрации основной массыклада находкой составило более 1 м.

Таким образом, весь Брилевский денежно-вещевой комплекс включает в себя 265 дирхамов и их фрагментов, 10 гирек-разновесов, фрагмент шейной гривны, 10 фрагментов меча. Серебряная гривна была свернута в спираль и использовалась владельцем как платежное средство на вес. Она изготовлена из серебряного дрота квадратного сечения (0,6х0,6 см). Один конец гривны обрублен, второй на протяжении последних 2 см сужается и приобретает круглое сечение. Общая длина изогнутого дрота — 38,5 см, вес — 78 г. Подобные гривны нередко находят вкладах эпохи викингов вместе с дирхемами (напримерклады из Унгени 1937 г. и Кушки 1896 г. в Латвии) [Urtans, 1977]

Меч сохранился в 10 фрагментах: железное навершие,

перекрестье с частью рукояти и клинка и 8 кусочков клинка. Относится к наиболее распространенному типу каролингских мечей “Н” с треугольным навершием (по Я. Петерсону). В Европе известно около 600 таких мечей, относящихся к IX - I пол. X вв. Среди скандинавских клинков эпохи викингов они составляют 48%. А.Н.Кирпичников считает, что большинство мечей типа “Н”, найденных на территории Скандинавии, находились в употреблении скорее не в IX, а в X - начале XI вв. (Кирпичников, с. 105). Производились такие мечи в мастерских на Нижнем Рейне и практически все клеймились.

Навершие меча выковано из 1 куска металла, имеет форму равнобедренного треугольника с закругленными углами. Его ширина 8,45 см, высота 4,67 см, толщина 3,54 см. Вся наружная поверхность навершия покрыта линейно-геометрическим орнаментом — рядами параллельных бороздок (на 1 мм — по две). На эти бороздки набиты пластины листового серебра. К сожалению, серебряное покрытие сохранилось только на отдельных участках.

Железное перекрестье имеет ладьевидную форму. Его длина — 10,3 см, высота — 2,1 см, толщина — 3,3 см. Также как и навершие, оно украшено рядами параллельных бороздок, выполненных в той же технике. Серебряное покрытие сохранилось частично.

Судя по фрагментам клинка, он был массивный, широкий, плоский, несколько суживающийся к острию, с долом в средней трети полосы. Его ширина у основания сейчас равна 5,4 см, однако, в действительности она была шире, так как металл сильно корродирован. Из-за плохой сохранности фрагментов клинок не удастся полностью реконструировать, хотя налицо все его детали. Попытки обнаружения клейма с помощью рентгена и химической обработки также закончились неудачно.

В торговле эпохи викингов для взвешивания благородного металла использовались две разновидности гирек: 14-гранные в виде куба с усеченными углами и сферические с уплощенными полюсами. Как отмечалось выше, в Брилевском комплексе выявлено всего 10 гирек. 4 из них изготовлены из медного сплава и имеют 14-гранную форму; 6 — железные, сферические, плакированные медью. Сохранность медных гирек удовлетворительная, только некоторые грани сильно повреждены. Железные гирьки сильно проржавели, только некоторые участки их поверхности сохранили медную плакировку. На слабоповрежденных прямоугольных гранях многогранных гирек виден пуансонный орнамент в виде точек (глазки) — показатель весового номинала.

Нужно отметить, что до Брилевской находки, в Беларуси были зафиксированы всего лишь две 14-гранные гирьки. Одна из них найдена на городище Зазоны в Браславском районе (раскопки А.Егорейченко 1999 года) (Колобова, 2001), вторая — в ходе обследования поселения на р. Менке (д.Городище под Минском) в 2001 г. (материалы Ю.А.Заяца).

Брилевские гирьки имеют следующие характеристики:

1. 14-гранная. Изготовлена из медного сплава. Расстояние между тремя парами квадратных граней: 0,62, 0,64, 0,6 см, вес — 1,59 г. На трех гранях заметны следы тройных “глазок”-пуансонов — углублений правильной круглой формы (диаметр ок. 0,2 см) с рельефной точкой в центре, — расположенных в виде “пирамидки”.

2. 14-гранная. Изготовлена из медного сплава. Расстояние между тремя парами квадратных граней: 0,62, 0,6, 0,64 см, вес — 1,59 г. На пяти гранях отчетливо видны тройные “глазки”-пуансоны, аналогичные предыдущим. Шестая квадратная грань имеет вогнутую, гладкую поверхность, возможно, повреждена.

3. 14-гранная. Изготовлена из медного сплава, вес — 2,31 г. Расстояние между тремя парами квадратных граней: 0,63, 0,62, 0,63 см. Три ее квадратные грани имеют хорошую сохранность. Как и на предыдущих гирьках, на них имеются тройные “глазки”-пуансоны, расположенные “пирамидкой”, но меньшие диаметром — ок. 0,1 см. По периметру эти грани декорированы пунктирной линией, состоящей из углубленных квадратиков со стороной ок. 0,04 см. Три остальные квадратные грани сильно повреждены, каких-либо изображений не сохранилось.

4. 14-гранная. Изготовлена из медного сплава, вес 3,08 г. Расстояние между тремя парами квадратных граней: 0,73, 0,78, 0,79 см. На 2 квадратных гранях имеются по 6 “глазок”-пуансонов, расположенных 2-мя параллельными рядами по 3 “глазка” в ряд. Диаметр “глазок” — ок. 0,12 см. По периметру эти грани декорированы пунктирной линией состоящей из углубленных прямоугольничков размером ок. 0,02x0,03 см. Остальные квадратные грани сильно повреждены, изображения не сохранились. Лишь на одной поврежденной плоскости остались фрагменты пунктирной линии.

5. Сферическая (здесь и далее — с уплощенными полюсами). Изготовлена из железа, есть следы медной плакировки, благодаря которой она сохранила форму. Гирька почти не сохранила металла, сильно проржавела. Ее вес — 2,72 г, диаметр — 1,22 см, высота — 0,99 см. Следов декора нет.

6. Сферическая. Изготовлена из железа. Как и предыду-

шая, была плакіравана медзю; захраніла форму, но металла змяшчае мала. Веса — 3,47 г, дыяметр — 1,36 см, вышата 0,96 см. Следов дэкара нет.

7. Сферычная. Згатовлена з жалеза, прыблізна на паловіне паверхні захранілася медная плакіровка. Сільна карозіравана. Веса — 10,16 г, дыяметр 1,6 см, вышата 1,3 см. Следов дэкара нет.

8. Сферычная. Згатовлена з жалеза, медная плакіровка захранілася частічна. Веса — 16,91 г, дыяметр — 1,9, вышата — 1,43 см. На адным з круглых уплошчэнняў захраніліся фрагменты дэкара. Па перыметру круглая плоскасць афармлена двума канцэнтрычнымі акружнасцямі — углубленымі лініямі з рэльефнымі круглымі пунктамі дыяметрам ок. 0,04 см. Дыяметры акружнасцей — 0,9 і 0,6 см. Внутры гэтых акружнасцей існуюць следы па крайняй меры аднаго пуансона дыяметрам ок. 0,2 см. Вероятнее всего, их было больше.

9. Сферычная. Згатовлена з жалеза, плакіровка захранілася частічна. Веса — 16,95 г, дыяметр 2,12, вышата — 1,66 см. Следов дэкара нет.

10. Сферычная. Згатовлена з жалеза, плакіровка не захранілася. Веса — 24,45 г, дыяметр — 2,2 см, вышата — 1,67 см. Дэкор не захраніўся.

Падобны Брылевскаму комплекс гірек канца IX в. нам невядомы.

Среди найденных 265 монет — 189 экз. целых и 76 фрагментов. Они представляют собой куфические дирхемы, их подражания и монетные кружки без признаков чеканки. Исходя из определения В. Н. Рябцевича старшая монета была выпущена в 742/743 г., младшая в 890/891 г. Соответственно находку у дер. Брили правомерно датировать временем между 890 и 892 гг.

Учытваючы, што россыпь прадметаў лежала ў кожна годна затапливаемой пойме, на рачном песке, вполне логичным выглядит вывод о том, что мы имеем дело собственно не с кладом, как таковым, а с утерянными при драматических обстоятельствах ценностями воина-торговца (викинга). Возможно, трагедия произошла на судне или возле него, на мелководье, во время вооруженной стычки. Пораженный воин с обнаженным мечом (в раскопе не найдены детали ножен) упал в воду, выронив при этом оружие и потеряв кошель.

Літаратура

1. Кирпичников А.Н. Новые комплексные исследования мечей эпохи викингов из собрания Государственного исторического музея в Стокгольме // Славяне, фінно-угры, скандинавы, волжские булгары.
2. Колобова И. Весовые гири в Древней Руси. Зазонская находка // Браслаўскія чытанні. 2000. Браслаў, 2001.
3. Urtans V. Senâkie depozîti Latvijâ. Riga, 1977.

Źródła do dziejów drukarni Kolegium Jezuickiego i Akademii Połockiej (1787-1820)

Kadulska Irena /Gdańsk/

Drukarnia w Połocku na Białej Rusi pracowała w ostatnich dziesięcioleciach pracy księży jezuitów w tym mieście. Od początku istniała jako jedyna wówczas europejska placówka typograficzna zakonu. Swoją szybki rozwój zawdzięczała zarówno przywilejowi własnej cenzury jak i wzrostowi zapotrzebowania na książkę przydatną w pracy misyjnej i szkolnej. Jej prestiż wzmocnił się w 1812 roku, gdy stała się jednostką akademicką. Swą działalność oparła o zasadę samofinansowania – tj. fundusze uzyskane ze sprzedaży książek przeznaczano na dalszą produkcję wydawniczą¹.

Opis siedmiu pomieszczeń drukarni zawdzięczamy dziś dwom inwentarzom. Pierwszy pochodzi z 1817 roku (uzupełniony w 1818) i znajduje się w Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku². Drugi, ze stycznia 1820 roku jest kopią oryginału z rzymskiego Archiwum Romanum SI i znajduje się w Archiwum Towarzystwa Jezusowego w Krakowie³. Prócz opisów, inwentarze zamieszczają spis pracowników, których pod koniec było osiemnastu – w tym 13 uczniów. Do pomieszczeń drukarni należała też księgarnia z dwoma magazynami.

Warto tu dodać, że przyuczani do zawodu chłopcy drukarscy zyskali w jezuickiej oficynie znakomite przygotowanie i po wydaleniu zakonu z Rosji stali się poszukiwanymi specjalistami. Już 9 września 1820 r. witebski cywilny gubernator prosił Ekscelencję – Ministra Oświecenia Publicznego o przekazanie dla urzędu guberni, pojezuickiej maszyny drukarskiej i 48 pudów różnych czioneń, a nade wszystko chłopców pojezuickich dla obsługi urzędów – tj. „trzech biegłych składaczy i trzech drukarzy”⁴.

¹ Hasło: Drukarnie. W: Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. Oprac. L. Grzebień SJ przy pomocy Zespołu Jezuitów. Kraków 1996, s.132-133.

² Akta wizyty kolegiów rezydencji Zakonu Jezuickiego najdujących się w Archidiecezji Mohylewskiej, podane za rok 1818. Rkps NHAB Mińsk F 1781 26 1398 k. 1-130 v.

³ Opisy i inwentarze Kolegium Połockiego skreślone w styczniu 1820 roku, które przepisał z Archiwum Generalskiego ks. Tomasz Wall. Rkps ATJ Kr. 1326, s. 1-102.

⁴ Catalogo dei fondi particolari da studiare in Russia. Rkps Archiwum Romanum Societatis Iesu Rzym (ARSI) – syg. Coll. Gaillard, sch. 34, RUSSIA – Ministerstwo Narodnego Prosvieščeniia No 6, f. 401- v.

Mimo odmowy, prośbę powtórzył po roku. Zarazem do Ministerstwa wpłynęła (12.03.1821 r.) prośba z Odessy o sprzęt, czcionki – głównie niemieckie i “o ludzi nauczonych drukować”⁵. Ostatecznie, Główny Zarząd Szkół zdecydował o przekazaniu całości księżom pijarom w 1822 r. Sądzić należy, że przynajmniej w początkowej fazie fachowcy pozostali w Połocku.

Drukarnia, jako obiekt cenny, została dokładnie zinwentaryzowana na każdym etapie jej przekazywania. Pierwsze spisy sporządził w roku 1820 lustrator – Kirił Kanarowski-Sochowicz, którego korespondencję z Ministerstwem znajdujemy w zbiorze RUSSIA w Archivum Romanum SI w Rzymie⁶. Obok tego liczne dokumenty, zwłaszcza z lat 1822-1831 przechowuje Archiwum w Mińsku⁷. Spisy druków i protokoły posiada też Dział Rękopisów Wileńskiej Biblioteki Uniwersyteckiej (VUB).

Z tych archiwaliów wyłania się szczegółowy obraz wyposażenia pomieszczeń drukarni w sprzęty, maszyny i narzędzia. W preserni stały cztery maszyny drukarskie a piąta – najnowocześniejsza nie została jeszcze osadzona. Wymagała specjalistycznej wiedzy i aż do 1830 r. nie potrafiono jej uruchomić⁸. Znamy też liczbę pras introligatorskich, rodzaje, wielkości i wagę czcionek wraz z ozdobnikami, języki liter, rodzaj farby, ilość i rozmiary papieru drukarskiego i okładkowego, rodzaje i kolory ryz papieru. Były to zapasy na miarę dwuletniej produkcji niedużej papierni. Wyczerpywanie tych zasobów trwało długo i pijarzy nie zdolali do końca 1830 r. zużyć całości⁹.

⁵ Z prośbą tą zwrócił się do Ministerstwa proboszcz parafii rzymsko-katolickiej w Odessie – Lindl⁷, który pisał o potrzebie założenia drukarni przy seminarium powstającym w Kraju Noworosyjskim.

Rkps ARSI, Coll. Gaillard, sch. 34, Russia No 6 f.425-v.

⁶ Był to głównie rejestr ilościowy książek, pomocy i sprzętów szkolnych, muzeum, sprzętów drukarni i zapasów papieru. Dotyczył trzech kolegiów: w Połocku, w Witebsku i w Użwałdzie. Rkps ARSI, Coll. Gaillard, f.381-382 v. Szczegółowe rejestry książek i pomocy innych kolegiów zachowały się w Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (LVIA) w Wilnie: F 567 2 poz. 935 - Katalog biblioteki kol. w Mściśławiu, 1820 r.; F 567 2 poz. 956 - Opis biblioteki i matematycznych instrumentów kol. w Mohylewie; F 567 2 poz. 949 - Katalog biblioteki kol. w Orszy.

⁷ Dokumenty rękopiśmienne dotyczące drukarni, sprzętu, czcionek, zapasów papieru, książek w księgarni, w magazynach drukarni, na korytarzach i w sieniach znajdują się wraz z fragmentami urzędowych sprawozdań i wyciągów w NHAB w Mińsku głównie w Fondzie 1357. Dotyczą one: rekwizycji księgarni i drukarni akademickiej (1820 rok), komisijnego przekazania jej pijarom (1822 rok), przyjmowania od pijarów przez komisję (1830 rok), przygotowania tzw. “rozdzielników” książek, sprzętu, czcionek (1831 rok). Równoległe spisy (często z dodatkiem nowych szczegółów - np. księgarskie ceny egzemplarzy) w VUB rkps F 2 KC 610, oraz liczna urzędowa korespondencja, rozproszona w wielu fondach.

⁸ Pismo z 17 X 1830, Rkps NHAB Mińsk, F 1135-1-83, k.54; spis z 7 II 1831, Rkps NHAB Mińsk, jw., k. 139 v. We wszystkich pismach maszyna ta jest zapisywana jako nowa, nieosadzona.

⁹ Rkps NHAB Mińsk F 3157 1 83, k. 139 v.

O wszystkim tym mówię tu i teraz w wielkiej ogólności, gdyż szczerze ramy konferencyjnego spotkania narzucają ograniczenia.

Wszystkie przykłady i dokumentacja archiwalna, którą zebrała autorka pozwalają na sformułowanie wniosku, iż uzyskujemy cenny obraz wyposażenia modelowej drukarni końca XVIII i początków XIX wieku. Wiarygodność tę potwierdzają podpisy jezuitów – księdza Wincentego Żołądzia prezesa drukarni akademickiej.

Zwróćmy teraz uwagę na możliwości, które dawał materiał zecerski, czyli czcionki. Lustrator Sochowicz wymieniał litery łacińskie, polskie, rosyjskie, niemieckie, greckie i żydowskie, które ważyły ponad 382 pudy tj. około 6,5 tony. Ze spisu druków wynika, że tłoczono także wiele książek francuskich i łotewskich oraz pojedyncze włoskie. Wyposażenie pozwalało drukarni na tłoczenie druków wielojęzycznych, często edytorsko starannych, w tym wielu druków specjalistycznych.

Drukarze połocky odlewali własne litery oraz sprowadzali m. in. czcionki z Francji przez Lubekę do Wilna za pośrednictwem Józefa Zawadzkiego¹⁰.

O wydawanych przez swą oficynę książkach jezuita informowali w Katalogu książek połockiej typografii¹¹. W roku 1822 zanotowano jeszcze 20 egzemplarzy tego katalogu. Dziś, wobec jego braku, możemy sporządzić w oparciu o źródła niepełny wykaz druków, ich cen i nakładów wskazując książki w drukarni, w dwóch magazynach księgarni, na korytarzach i w sieniach porzucone po wyniesieniu. Dołączono wykazy książek odebranych podczas kradzieży i odzyskanych przez policję.

Na podstawie rejestrów z Archiwum w Mińsku i Biblioteki w Wilnie (tu podano spis braków, nadmiarów i cen) autorka sporządziła tabelę zbiorczą: Spis książek połockiej drukarni Akademickiej przejętych komisynie od jezuitów w 1820 roku¹². Spis obejmuje 149 **tytułów** w magazynach i 122 na korytarzach (tytuły powtarzają się). Ogólna liczba **egzemplarzy** wynosi 104.648 (po odliczeniu braków). Liczba podana początkowo przez Sochowicz była więc zaniżona.

Nakłady zapisane w tabeli odzwierciedlają liczbę egzemplarzy dostępnych w sprzedaży. Nakłady wyjściowe były znaczniejsze.

¹⁰ Materiały do dziejów literatury i oświaty. Przyg. T. Turkowski, jw., s.379-380. List z dnia 25 lipca 1807 r. powołuje się na korespondencję z **Józefem** Zawadzkim z sierpnia 1806 r. - tj. na złożone przez jezuitów połockich zamówienie "sprowadzenia liter pisma francuskiego".

O zakupach czcionek w giserni **Piotra** Zawadzkiego w okresie organizacji drukarni połockiej w 1787 roku piszą Kaczorowski, Sękowski, jw., s.224-229.

¹¹ Katalog zapisano w rosyjskojęzycznej wersji spisu książek typografii; rozdawany był zapewne bezpłatnie, brak ceny. Rkps NHAB Mińsk, F 3157 1 83, 127 v. nr 39.

¹² Zbiór ten odzwierciedla faktyczny stan książek 1820 roku w księgarni, drukarni, magazynach, w korytarzu przy drukarni i w sieniach. Nie jest jednak równoznaczny z kompletnym wykazem wszystkich druków połockich.

Uogólniając – nakłady były bardzo wysokie, zwłaszcza nakłady książek tanich w cenie od 10- do 40 kopiejek. Spośród tanich książek (15 kp.) najwyższy nakład miała Nauka czytania pisma polskiego, Połock 1818, zachowana w liczbie 3.439 egz. Z tej liczby nieomal tysiąc egz. uległo rozproszaniu, zanim w 1830 przekazano je białoruskim szkołom. Z nakładu najdroższej (12 rb.) pięciotomowej edycji Kazań 1808 Piotra Skargi pozostało po 12 latach jeszcze 839 pełnych kompletów. Było jednak zapotrzebowanie na twórczość Skargi, skoro likwidatorzy zastali w drukarni jego Żywoty Świętych “zaczęte drukować”.

Połowę wszystkich druków stanowiły tanie książki religijne – modlitewniki, śpiewniki, medytacje, litanie inne. Wśród nich, do wydawnictw wysokonakładowych należały książki nabożne w języku łotewskim (Kołposzona – 2649 – 40 kp. za sztukę) i seria książeczek w języku niemieckim. Zupełnym zaś ewenementem były Złote ołtarzyki, wydane w trzech wersjach cenowych – na papierze białym lubeckim, błękitnym i szarym. Wersja błękitna zbliżała się do wyczerpania, zaczęto więc dodruk.

Książki te wysoko ceniono. Jeszcze po latach w 1833 r. administrator Archidiecezji Mohylewskiej słał pisma do połockiego dziekana zapytując go, gdzie się znajdują słynne Złote ołtarzyki¹³.

Wymieńmy ogólnie – już bez przykładów, podręczniki matematyki, historii, geografii, filozofii, katechizmy i elementarze – wydawane we wielu językach. Elementarzom towarzyszyły słowniki, często trójjęzyczne, oraz gramatyki tych języków.

Literaturę piękną reprezentują wznowienia starożytnych mówców, historiografów i wzorcowych poetów, oraz wybór klasyki polskiej - np. Rymy Jana Kochanowskiego, dzieła Krasickiego, psalmy Karpińskiego, poezje i dramaty jezuitów połockich. “Miesięcznik Połocki” – zapisano egzemplarze z roku 1818 i 1820 – ale także **dwukrotnie** z roku 1819.

Tu znajdziemy także jeden bardzo wczesny druk z **1779** roku, a więc sprzed oficjalnego uruchomienia typografii¹⁴.

O polityce wydawniczej ośrodka połockiego wiele mówią przedmowy i wstępy do edycji, często pisane w imieniu drukarni. Obok słów niezbędnej poprawności wobec władzy wyraźniej i silniej brzmią tony patriotyczne oraz świadomość własnej tożsamości.

Książka drukowana w Połocku była precyzyjnie wkomponowana w proces dydaktyczny, co potwierdzają zachowane programy zajęć dla poszczególnych roczników.

Równocześnie dostarczała przykładów gatunkowych i wiedzy o

¹³ Rkps VUB Wilno F4 – A 4573.

¹⁴ Dziesięć niedziel nabożeństwa do Św. Ignacego. Połock 1779. W magazynie pozostało 1.630 egz.; jest to chyba dodruk.

artystycznych prawidłał pięknego wiersza. Uczyla także wzorców zachowań moralnych, o czym mówią nam pamiętniki uczniów¹⁵.

Drukowane w Połocku książki, zwłaszcza związane z edukacją były rozsyłane do tych wszystkich szkół Białorusi i Imperium Rosyjskiego, gdzie zakon prowadził nauczanie. Taki był obowiązek drukarni i cel jej pracy. Możemy więc mieć satysfakcję, że młodzież tutejsza znała szlachetne strofy Horacego i Wergiliusza, dźwięczne mowy Cyserona i komentarze Cezara. Złote strofy Kochanowskiego i wiersze mądrego Krasickiego dostępne były młodzieży także w kolegiach w Dyneburgu, Krasławiu Mohylewie, Mścislawiu, Orszy, Rydze, Witebsku, Użwałdzie, być może w Petersburgu i dalej. W ten sposób – poprzez książkę – Akademia Połocka stała się ośrodkiem kultury europejskiej zachowującym siłę oddziaływana jeszcze przez wiele lat po zamknięciu Uczelni.

¹⁵ Otto Śd'isze o swym religijnym i patriotycznym zapale pod wpływem lektury Jerozolimy wyzwolonej w przekładzie Piotra Kochanowskiego. Była to lektura szkolna. O. Ślizień, Z pamiętnika rodziny Ślizniów. Ze zbiorów J.M.Giżyckiego w Krakowie. Rkps ATJ Kr. 1027-XV, k. 149 – v.

SPIS KSIĄŻEK

polockiej drukarni akademickiej przejętych komisynie od jezuitów w 1820 roku

TABELA ZBIORCZA

1. Opis magazynu księgarskiego przy drukarni mieszczącego się w dwóch salach i na korytarzu

W sali pierwszej:

Nr	Autor	Tytuły książek	Tomy	Miejsce wydania	Rok wydania	Liczba egzemplarzy	Cena egz. wg katalogu drukarni	Egzemplarze niedoliczone nadmiar (superata +) lub brakujące (-) w stosunku do pierwszego spisu	Format	Liczba egzemplarzy
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2.	Langans'	Słownik juridiszkij	1	Polock	1791	256	3 rb.	+14	4 ^o	270
3.	[K. Szyrwid]	Elementarz polsko-francusko-niemiecki	1	Polock	1813	1280	—	—	12 ^o	670
10.	—	Krótką nauka o początkach rachunków	1	Polock	1816	1.125	—	—	—	—
12.	[J.K. Gottsched]	Gramatyka niemiecka we dwóch częściach	1	Polock	1801	3.157	1 rb. 20 kp	+50	8 ^o	2.306
14.	—	Ustawy przystojnej obyczajności	1	Polock	[1805]	245	—	—	12 ^o	225
19.	—	Elementarz łotewski	1	Polock	[1808]	2.150	15 kp.	+50	8 ^o	2.360 + Libri incompleti
20.	—	Katolicki katechizm na 2-gą klasę w języku niemieckim. Toż samo na klasę 1-szą	1	Polock	1812	580	40 kp.	+72	—	—
35.	—	Dziesięć niedziel nabożeństwo do Św. Ignacego	1	Polock	1812	690	20 kp.	+89	—	—
36.	D. Richardot	Historia o monarchiach assyryjskiej i perskiej	1	Polock	1779	1.130	25 kp.	+500	—	—
40.	—	La Verté	1	Polock	1813	930	60 kp.	+100	8 ^o	3.420
43.	—	Kratkie wypiski iz niektorzych pisatlej	1	Polock	1816	22	16 kp.	+2	8 ^o	40
46.	—	Nabożeństwo dla niewiast do Św. Ignacego	1	Polock	1793	410	40 kp.	-11	8 ^o	915
82.	—	Artis rhetoricae ac poeticae institutiones editio nova	1	Polock	1816	1.552	10 kp.	+15	—	—
98.	T. Tasso	Jerozolima wyzwolona	1	Polock	1819	265	1 rb.	+5	8 ^o	1.866
							8 rb.	+56	8 ^o	330

W sali drugiej:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
4.	N. Muśnicki	Zabawki teatralne	2	Polock	1803	180	4 rb.	+19	8 ^o	100
11.	E. Alvar	Gramatyka języka łacińskiego	1	Polock	1819	782	1 rb. 20 kp.	+3	8 ^o	388
12.	G. J. Caesar	O wojnie francuskiej ksiąg ośmioro	1	Polock	1818	380	1 rb. 20 kp.	+6		
26.	—	Slovar latinskij	1	Polock	[1819]	170	—	—	32 ^o	290

Лучна-1: стратыграфія і храналогія феадальнай сядзібы

Клімаў М.В. /Мінск/

Гісторыя адкрыцця і даследавання помніка Лучна-1 непасрэдна звязана з лакалізацыяй манастыра св. Міколы на Лучне, згаданага ў дакументах [Полоцкие грамоты, 1978, С.113, 137]. Менавіта, падчас пошуку месцазнаходжання дадзенага манастыра вясной 1998г. аўтарам артыкула сумесна з крэйзнаўцам С.М. Глушковым быў выяўлены помнік Лучна-1. Помнік змяшчаецца на левым беразе р. З. Дзвіна, за 12 км на ўсход ад г.Полацка і за 300м. на захад ад усходняй ускраіны в. Лучна Полацкага раёна. Археалагічныя даследаванні на помніку праводзіліся з 1998 па 2002гг. аўтарам артыкула. На помніку было закладзена 4 раскопа. Раскопы № 1, № 3 і № 4 склалі агульную даследаваную плошчу, роўную 1320 м.кв., раскоп № 4, які змяшчаўся за 22м. ад раскопа № 1 быў раскапаны на плошчы 48 м.кв. Такім чынам, агульная даследаваная плошча на помніку склала 1368м.кв. Першыя ж археалагічныя раскопкі выявілі разнастайны матэрыял: шкло, шмат жалезных вырабаў, разнастайны набор керамічнага посуду, што на першым этапе даследавання памылкова дало аўтару раскопак весці гаворку аб лакалізацыі манастыра св. Міколы на Лучне. Матэрыялы атрыманыя падчас археалагічных раскопак 1999-2002 гг. дазволілі ўдакладніць храналогію помніка і выявіць храналагічны разрыў паміж існаваннем манастыра, які згаданы ў дакументах каля 1552 г. [Полоцкая ревизия..., 1905, С.177-178] і помнікам Лучна-1, доказы чаго і разглядаюцца ніжэй пры аналізе стратыграфіі і храналогіі помніка.

Асаблівасці стратыграфіі помніка Лучна-1 выкліканы малой магутнасцю культурнага слоя на помніку, якая вагаецца, без уліку глыбінь ям, у межах ад 0,3 да 0,55м. У выніку гэтага ўвесь слой, у верхняй і ніжняй скаладаючых частках, утрымлівае матэрыялы, спалучаныя з усім перыядам існавання помніка, што не дазваляе вылучыць гарызонты або ярусы. Падчас назірання за культурным слоём помніка і сапастаўленні гэтых дадзеных з планам мацерыковай паверхні высветлілася, што нераўнамернасць магутнасці слоя помніка носіць аб'ектыўны характар і спалучана з агульным планам яго забудовы: каля былых пабудов магутнасць слоя дасягае 0,4 – 0,55м., на незабудаванай частцы помніка – 0,3 – 0,35м. У гэтым і праявілася нераўнамернасць

накаплення культурнага слоя на помніку.

Увесь слой на помніку Лучна-1 мае характэрную шэрую афарбоўку з уключэннем асобных праслоек светла-шэрага, цёмна-шэрага і чорнага колеру, акрамя гэтага фіксуюцца лінзы пяску, фрагменты апаленага дрэва і вуголлі, фрагменты апаленай і неапаленай гліны, фрагменты ад цэгля, керамічных плітак, камяні і вапняк. Верхняя мяжа шэрага слоя, па глыбіні на 0,15 – 0,20м. ад дзённай паверхні - разворваецца, таму колер і склад гэтай часткі слоя носіць не аб'ектыўны характар і змяшчэнне тут матэрыялаў з'яўляецца выпадковым.

Ніжэй верхняй мяжы шэрага слоя, на глыбіні 0,2 – 0,25м. ад дзённай паверхні па плошчы помніка фіксуецца цёмна-шэрая праслойка. Заўважана сувязь гэтай праслойкі, магутнасцю 0,05 – 0,45м. з месцамі канцэнтрацыі мацерыковых ямаў і індывідуальных знаходак, іншымі словамі, з плошчай забудовы помніка. Сувязь паміж гэтай цёмна-шэрай праслойкай і пабудовамі падкрэсліваецца слядамі пажара, які знішчыў пабудовы на помніку Лучна-1, а менавіта, наяўнасцю ў самой гэтай праслойцы ўключэнняў апаленай і неапаленай гліны, вуголляў. Большасць з выяўленых ям-слупавыя. Іншыя ямы - аднародныя па складу запаўнення звычайна ўтрымліваюць некалькі праслоек і выразныя сляды пажара, бо непасрэдна злучаны з пабудовамі, якія загінулі падчас дадзенага катаклізму.

Для ўстанаўлення храналогіі помніка былі ўжыты стратыграфічны і тыпалагічна-параўнаўчы метады. Ніжняя дата помніка і пачатак яго існавання выяўляецца пры аналізе масавых матэрыялаў з раскопаў №1, №3, №4 і па выніках даследавання плошчы раскопа №2, у які часткова ўвайшла частка пабудовы XI – XIII стст.

Пачатак існавання помніка магчыма датаваць канцом X пачаткам XI стст. Аб гэтым сведчыць прысутнасць фрагментаў керамікі з карнізікам і знаходка ў слоі гіркі-разнавагі, якая датуецца па вызначэнні Ш.І. Бекцінеева канцом X— пачаткам XIстст.

У раскопе №2 цікавасць для храналогіі помніка прадстаўляюць ямы №1 і №3, поўнасцю запоўненыя бітымі фрагментамі керамічных гаршкоў, якія мелі венцы аднога тыпу, так званыя венцы, з завернутым унутр карнізікам (мал.2:12-16) Акрамя таго, у запаўненні ямы №1 знаходзіўся ўток да дзіды (мал.2:3), у яме №3 – шпора(мал.2:4), псаліі (мал.2:1), язычок да фібулы (мал.2:10), пацерка (мал.2:9), праселкі з шыферу (мал.2:7-8) і скроневае кальцо (мал.2:5). Звернемся да даціровак выяўленых рэчаў. Фрагменты керамічных гаршкоў, з карнізікам,

завернутым унутр сустрэты на многіх археалагічных помніках. Падобныя гаршкі вылучаны Г.В.Штыхавым у спецыфічна полацкі тып керамікі (тып IV) [Штыхов, 1975, с. 82]. У Заслаўі падобныя гаршкі фіксуюцца ў сляях XI — 1 палове XIII ст. [Заяц, 1995, с. 77], у Віцебску — у пластах XII-XIII стст. [Левко, 1992, С.29, мал. 3], ў курганах з трупapakладаннямі каля в.Кублішчына [Дучыц, 1991, с. 17]. Датаванне іншых рэчаў не выклікае складанасцей. Псаліі з раскопа №2 былі характэрны для перыяду XI — XIII стст. (**мал.2:1**) Найбліжэйшая аналогія падобных псалій паходзіць з пасаду старажытнага Друцку, са слаёў 2-й паловай XII ст. [Ляўко, 1999, С.11, мал.25:6] Форма шпоры тыповая для XI-XIII стст. Шпоры з гарызантальнай схемай аднесены А.Н.Кіпрічнікавым да I тыпу і датуюцца X-XII стст. [Кіпрічніков, 1973, С.63, 64] На шпоры з Лучна бачны сляды інкрустацыі, што характэрна для шпор падобнага тыпу і з іншых помнікаў Беларусі. [Зверуго Я.Г., 1975, С.112] Скроневае кальцо належыць да крывіцкага тыпу, і сустракаецца ў шэрагу курганных пахаванняў, якія магчыма датаваць XI ст. [Штыхаў Г.В., 1992, С.152, мал.59:16]. Шкляная пацерка датуюцца ў межах X — XII стст., па вызначэнні Т.С.Скрыпчанкі, за што ёй прыносім удзячнасць. Шыферныя праселкі бытавалі на адзначанай тэрыторыі ў XI-XIII стст. Уток для дзіды таксама належыць да катэгорыі раннесярэднявечных матэрыялаў і па форме амаль не адрозніваецца ад утока, што паходзіць з раннесярэднявечных матэрыялаў Навагрудка [Гуревич, 1981, С.107, мал.88:5] Язычок да фібулы тыповы для фібул, якія бытавалі ў X-XIII стст., тым больш, што ў слоі раскопа №2 выяўлена бронзавая падковападобная фібула з язычком (**мал.2:2**) і адна — без язычка. Такім чынам, комплекс ям №1 і №3 па сукупнасці матэрыялаў магчыма датаваць канцом XI-XII стст. Гэта датаванне дапаўняюць знаходкі, што паходзяць са слоя помніка: манетападобная прывеска з крыжыкамі (**мал.2:6**) і фрагменты шкляных бранзалетаў (**мал.2:11**). У Полацку ўжыванне шкляных бранзалетаў прасочваецца з канца XII да канца XIII стст. [Тарасаў, 1998, С.32] Такім чынам, рэчавы матэрыял з раскопа №2 і слоя помніка ўказвае на існаванне помніка Лучна-1 з канца X да XIII стст.

Асаблівасці існавання помніка ў перыяд XIV-XVI стст. Лучна-1 трэба разглядаць у кантэксце храналогіі трох комплексаў: 1) комплекса матэрыялаў, спалучаных з пабудовамі XIV-XVI стст.; 2) нумізматычнага комплекса; 3) комплекса пахаванняў.

Непасрэдна аб існаванні пабудовы ў вышэй адзначаны перыяд сведчаць падмуркавыя ровікі, сляды апечкаў, канцэнтрацыя

індывідуальных знаходак і сляды пажару, які знішчыў помнік.

У якасці адноснага храналагічнага маркера на помніку Лучна-1 выступаюць ровікі, ад ніжняга падмуркавага бярвеня, якое закопвалася ў мацерыковую паверхню. Падобны будаўнічы прыём прасочваецца выразна на раскапанай плошчы (**мал.1**) і вядомы з даследаванняў на Запалоцкім пасадзе ў раскопах №1 і №2 1986г. [Тарасаў, 1998, с.124-125, мал. 28 – 29]. Аналіз накіраванасці ровікаў і характар мацерыковых ям пацвярджаюць тое, што ў 2-й палове XV ст. на помніку адбываецца перабудова (**мал.1**).

Некаторыя з індывідуальных знаходак выступаюць у якасці істотных храналагічных маркераў. Падобнымі знаходкамі з’яўляюцца ключы, найбольш характэрныя тыпы якіх прыведзены ў артыкуле (**мал.3:5-6**) Па наўгародскай класіфікацыі яны блізкія да тыпаў “В” і “Д” і верхняй мяжой іх бытавання выступае 1-я палова XVст. [Колчин, 1982, С.162]. З XIVст. характэрна і ўжыванне нажоў з накладнымі тронкамі і меднымі клёпкамі [Археалогія Беларусі, 2001, С.268]. Адзін з падобных экзэмпляраў быў выяўлены ў зачыненым комплексе ямы №10, раскопа №4 [Клімаў, 2001]. напачатку і напрыканцы драўляных тронкаў нож меў медныя пласціны.

Згодна з аналізам стратыграфіі верхняй дата існавання комплекса пабудоў спалучана з пажарам, які знішчыў помнік, таму рэчы, якія патрапілі пад высокатэмпературнае ўздзеянне і знаходзяцца ў комплексах, што маюць сляды пажару, выступаюць у якасці верхняга храналагічнага маркера помніка. Сярод падобных рэчаў найперш заслугоўвае ўвагі керамічны посуд.

У яме №10, раскопа №3 (**мал.3:2**), і ў яме №36, раскопа №4 (**мал.3:3-4**) былі выяўлены поўнапрофільныя начынні, якія падвергліся высокатэмпературнаму ўздзеянню і змяшчаліся сярод матэрыялаў пажарышча, якое ўтварылася на месцы пабудоў [Клімаў, 1999, 2000]. Выяўленыя пасудзіны датуюцца ў межах XV – пачатку XVI стст. У гэтай сувязі цікавасць уяўляюць фр-ты кафлі, што паходзяць з развалу кафляной печы (яма №10). Два поўнапрофільных фр-ты кафлі мелі наступныя памеры: вышыня – 20,5-21 см., дыяметр вусця – 14-15 см., дыяметр донца – 7,5-8 см. На доннай частцы фіксуецца падсыпка з жарствы. Дадзеныя памеры блізкія да памераў гаршковай кафлі з Заслаўя і Клецка, вышыня якой, на думку Ю.А. Зайца, пацвярджае выраб высокай гаршкападобнай кафлі і ў XV-XVIстст. [Археалогія Беларусі, 2001, С.324]. Са слою пажарышча, на месцы былой пабудовы (Яма №53, раскопа №4), паходзіць і глечык, выраблены з ка-

меннай масы і пакрыты саляной палівай (**мал.3:1**). На сценках пасудзіны засведчаны сляды ад пажару, падчас якога ён быў разбіты. Падобныя пасудзіны магчыма датаваць XV-XVI стст. [Археалогія, 2001, С.311]. У раскопах №3-4 выяўлены некалькі фрагментаў чорнаглянцаванага посуду, які таксама магчыма аднесці да каменнага тавару, шэраг з іх паходзіць са слою пажару [Клімаў, 1999, 2000, 2001].

Нумізматычны комплекс помніка Лучна-1 прадстаўлены асобнымі знаходкамі манет і двума скарбамі. У слоі помніка выяўлена 3 дэнарыі літоўскіх (пенязі) пачатку XVст., 6 грошай пражскіх, 4 з якіх належаць да часу Вацлава IV, медны гелер з г.Львувека (Сілезія) XVст., тры дэнарыі Александра Ягелончыка, тры паўгрошы Жыгімонта I Старога, адзін з іх датаваны 1512г, другі – 1508г. і солід, “барацінчык” літоўскі 1665г. (фальшывы), з манаграфіяй Іераніма Кіршенштайна*. З ліку вышэй пералічаных манет, у ямах, якія ўтрымлівалі матэрыялы пажару, былі знойдзены: дэнарыі Александра Ягелончыка, гелер з г.Львувека і паўгрош каронны Жыгімонта I Старога, датаваны 1508г. Гэта дае магчымасць падцвердзіць датаванне знішчэння помніка пачаткам XVIст., дакладней, не раней 1508г.

Два скарбы на помніку знаходзіліся на адлегласці 3м. адзін ад аднога, у паўночна-заходняй частцы раскопа №4 (2002г.) Першы з іх складаўся з 6 манет, завернутых у тканіну, абвязаных завязкай і пакладзеных ў гаршковую кафліну. Верхняя дата гэтага скарба – 1547г. Другі са скарбаў складаўся з 222 манет, таксама завернутых у тканіну, абвязаных завязкай і пакладзеных у гаршчок разам са скураной часткай абутку. Верхняй датай гэтага скарба з’яўляецца 1551г. Характар захавання скарбаў сведчыць аб іх захаванні пасля знікнення феадальнай сядзібы.

Са знікненнем феадальнай сядзібы існаванне помніка не перапынілася – на яго месцы, вясковыя жыхары суседняга паселішча зрабілі могілкі. Могілкі змяшчаліся бліжэй да берага р. З. Дзвіны, за выключэннем 2-х пахаванняў (**мал.1:5,11**). Усяго на помніку выяўлена 12 пахаванняў, толькі адно з якіх – па-за межамі магільнай ямы. Акрамя пахавання №11 усе астатнія арыентаваны з адхіленнямі па лініі захад-усход. Усе пахаванні ўтрымліваюць трупапакладанні і з’яўляюцца безінвентарнымі. Частка пахаванняў зроблена каля былых пабудов, аб чым сведчыць наяўнасць гаспадарчых ям, што належылі пабудовам (**мал.1:12-18**) а таксама і тое, што некаторыя з пахавальных ям

* За вызначэнне манет прыносім удзячнасць В.Н. Рабцэвічу і Ш.І. Бекцінєеву.

перакрываюць ямы, якія мелі дачынне да пабудовы (мал.1:5,11) З улікам наяўнасці ў пахаваннях слою з вуголлямі магчыма зрабіць выснову аб з'яўленні пахаванняў пасля перапынення жыццядзейнасці на помніку – у XVIст.

Такім чынам, прыведзеныя матэрыялы па стратыграфіі і храналогіі помніка дазволілі нам прыйсці да высновы аб тым, што помнік Лучна-1 у сваім развіцці прайшоў некалькі этапаў. Першапачаткова, у X— пачатку XI стст. на дадзенай тэрыторыі з'яўляецца паселішча, характар якога з-за фрагментарнасці матэрыялаў застаецца пакуль не зразумелым. У XII-XIII стст. Лучна-1 развіаецца як феадальная сядзіба, аб чым сведчаць комплексы рэчаў з раскопа №2 і асобныя знаходкі са слою. У XIV-XV стст. на сядзібе адбываюцца істотныя змены звязаныя з яе перабудовай. І напачатку XVIст. сядзіба знікае ў выніку разбуральнага пажару. Пасля гэтага катаклізму на месцы сядзібы былі ўтвораны вясковыя могілкі, храналогія існавання якіх мае адносны характар.

Літаратура

1. Археалогія Беларусі. У 4т. Т.4. Помнікі XIV-XVIIIстст. — Мн.: Беларуская навука, 2001.
2. Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок.— Л.:Наука, 1981.
3. Дучыц Л.У. Браслаўскае Паазер'е.— Мн.:Наука і тэхніка, 1991.
4. Заяц Ю.А. Заславль в эпоху феодализма. – Мн.: Навука і тэхніка, 1995.
5. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск.— Мн.: Наука и техника, 1975.
6. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIIIвв.— Л.:Наука, 1973.
7. Клімаў М.В. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Полацкага раёна ў 1998г.// Архіў ІГ НАН Беларусі, спр. №1704
8. Клімаў М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Полацкага раёна ў 1999г.// Архіў ІГ НАН Беларусі, спр. №1827
9. Клімаў М. Справаздача аб археалагічных раскопках на помніку Лучна-1 і выведках на тэрыторыі Полацкага раёна ў 2000г.// Архіў ІГ НАН Беларусі, спр. №1846.

10. Клімаў М. Справаздача пра археалагічныя раскопкі на помніку Лучна-1 і выведкі на тэрыторыі полацкага раёна ў 2001г.// Архіў ІГ Нан Беларусі, спр.№1941

11. Колчин Б.А. Хронология Новгородских древностей.// Новгородский сборник. — М.:Наука, 1982.

12. Левко О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии. — Мн.: Навука і тэхніка, 1992.

13. Левко О.Н. Отчёт об археологических исследованиях на территории Оршанского Поднепровья в 1999г.// Архіў ІГ НАН Беларусі, спр. №1800.

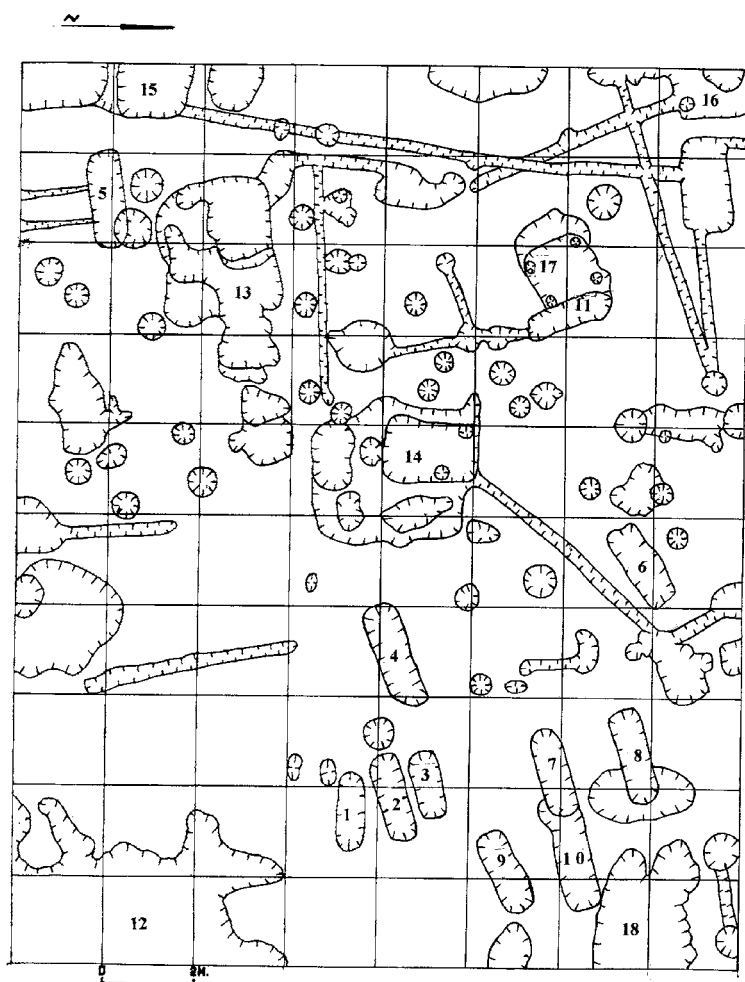
14. Полоцкая ревизия 1552г./К изданию подготовил И.И.Лаппо/ — М., 1905.

15. Тарасаў С.В. Полацк IX-XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія. — Мн.: Беларуская навука, 1998.

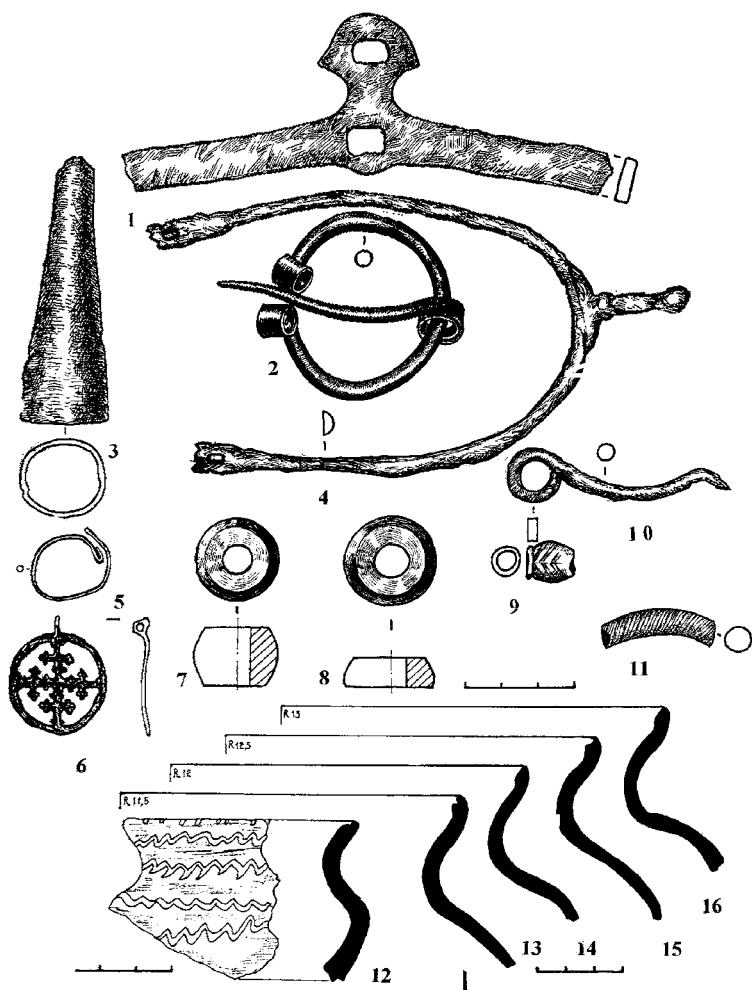
16. Полоцкие грамоты X — начала XIVв. /Составила А.Л. Хорошкевич/ - М., 1978., Вып.2

17. Штыхов Г.В. Древний Полоцк. — Мн.: Наука и техника, 1975.

18. Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганаў у Паўночнай Беларусі.— Мн.: Навука і тэхніка, 1992.

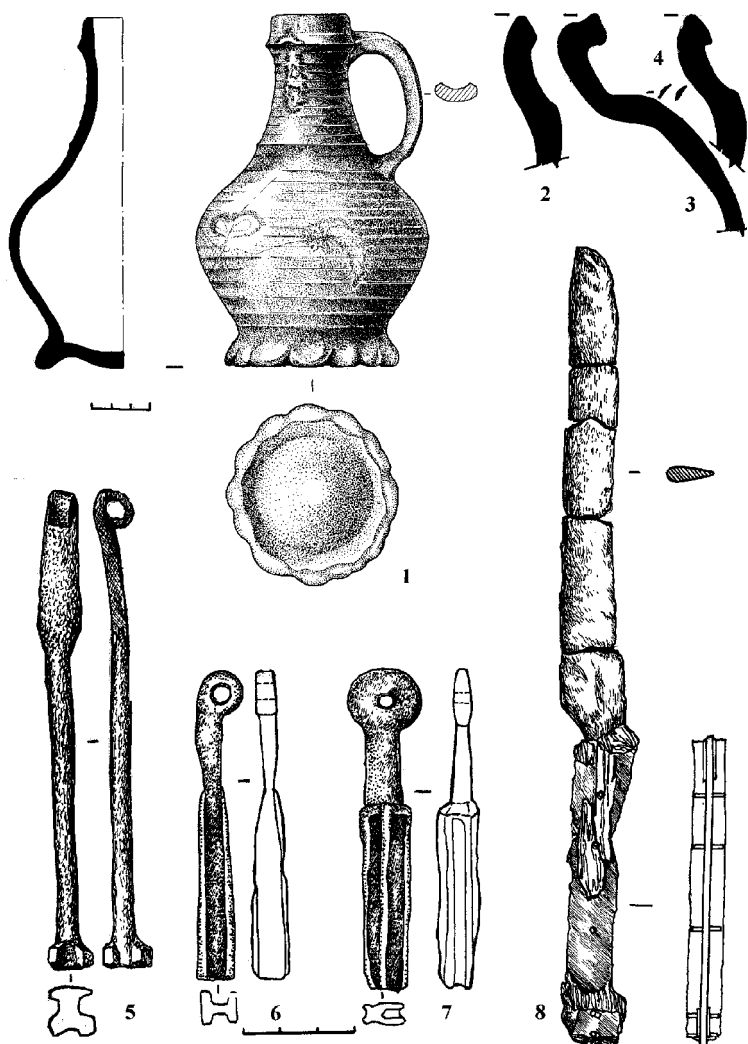

Мал.1. План мацерыковай паверхні заходняй часткі раскопаў
 №№1,3,4 на помніку Лучна-1. №№1-11 – пахавальныя ямы;
 №№12-18 – ямы гаспадарчага прызначэння

Мал.2. Комплекс рэчаў X-XIII стст. з помніка Лучна-1.

1- Псаліі; 2- падковападобная фібула; 3-уток; 4-шпора; 5-скроневое кальцо; 6- манетападобная падвеска; 7-8-праселкі; 9-пацерка; 10-язычок да фібулы; 11-фрагмент бранзалета; 12-16-фрагменты керамічных начынняў. 1, 3, 4, 10-жалеза; 5-срэбра; 2, 6-бронза; 7-8-шыфер, 9, 11-шкло

Мал.3. Комплекс рэчаў XIV-пачатку XVстст. з помніка Лучна-1.

1- глечык; 2-4- фрагменты венцаў керамічных пасудзін;
5-7-ключы; 8- нож. 5-7- жалеза, 8 – жалеза, медзь

Полацкі скарб 1997 г.

Колабава І.Н. /Мінск/

25 студзеня 1489 г. магістр Лівонскага Ордэна Іоган Франг фон Лорынгхофэн (1483-1494), знаходзячыся ў Вендэне (ныне – Цэсіс у Латвіі) падпісвае адрэсаную рэвельскаму магістрату грамату: “...бурмістрам і райцам нашага ордэнскага горада Рэвеля... сяброўскі паведамляем вам, што нейкія рускія прыехалі ў Рыгу з Полацка, які ў Літве, маючы пры сябе фальшывыя манеты, адбітыя па ўзору вендэнскіх. На адным баку – герб, а на другім – рэвельскі крыж з кропкай. Аднаго з іх схапілі і ён сказаў, што такіх манет адбіта палову ластва (ласт – 72 пуда. – **І.К.**) і яны завезены да нас. Такім чынам, ... будучы папярэджанымі вышэйсказаным засцяражыце сваіх месціцаў і гандляроў. І яшчэ, любыя падданыя, гэтыя фальшывыя манеты, мабыць, пасланы з Полацка ў Пскоў, каб пераслаць іх адтуль ў нашу краіну... Узоры гэтых манет у запечатаным выглядзе дасылаем вам, каб вы іх аглядзелі і змаглі засцерагчыся. Калі вам стане вядома, што нехта мае ці збывае фальшывыя манеты, прыцягвайце яго да адказнасці” [1, с.103, №153].

У “Хроніцы правінцыі Лівонія” 1584г. рэвельскага пастара Бальтазара Рюсава згадваецца аб арышце ў 1494г. лівонскіх купцоў за тое, што “рэвельцы аднаго рускага, адбіваўшага ў іх горадзе фальшывыя шылінгі, да смерці зварылі адпаведна Нямецкаму праву” [2, с.32, №22а]. Гэта паведамленне, адстаўшае ад апісваемай падзеі на шмат гадоў, нельга прымаць на веру: цяжка паверыць, што наўгародзец схітрыўся наладзіць такую рызыкаваную акцыю не ў параўнальна бяспечных “хатніх” умовах, а ў цэнтры Ордэна. Лагічна меркаваць, што ён прывозіў фальшывыя манеты з Полацка, з якім Ноўгарад, як і Пскоў, меў стабільныя гандлёвыя зносіны.

Увогуле, гандлёва-эканамічная актыўнасць Полацка традыцыйна (з часоў ранняга сярэднявечча) захоўвала двайную геаграфічную накіраванасць – паўночную (на Пскоў і Ноўгарад) і паўночна-заходнюю (на Ўсходнюю Прыбалтыку). Таму няма нічога дзіўнага ў тым, што беларускія скарбы з ордэнскімі манетамі канцэнтруюцца на Полатчыне і Віцебшчыне.

У грамаце 1493г. і Хроніцы 1584 г. гаворка ідзе аб білонных шылінгах – самым аб’ёмным кампаненце грашовай гаспадаркі Лівоніі XV-XVI стст.

У летку 1997г. на калекцыянерскіх рынках Беларусі

з’явілася значная колькасць фальшывых манет, маючых, па існуючых звестках паходжанне са знойдзенага “на беразе ракі” ў Полацку скарба. Дакладнае месца і колькасць манет у скарбе не вызначана.

Вядома 14 падробак пад ордэнскія шылінгі Рэвеля, якія паступілі ў Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі (1экз.), Нумізматычны кабінет пры БДУ (7 экз.), прыватныя калекцыі (6 экз.) [3, 4].

Манеты вызначаліся ў Нумізматычным кабінёце пры БДУ Аўтарства фальшывых шылінгаў належыць, безумоўна, двум рэзчыкам штэмпеляў, узроўні майстэрства якіх непараўнальны: першы зрабіў удалыя рэплікі аўтэнтычных манет, другі – іх непісьменны імітаванні.

Усе яны капіруюць рэвельскія шылінгі як XV, так і XVIстст.

Вытворцы штэмпеляў ігнаравалі элементарна-абавязковыя нормы вытворчага цыклу манетных двароў. Яны не абцяжарвалі сябе складаннем аднастайнага лігатурнага сплаву, аддавая перавагу розным падручным матэрыялам (медзь, латунь, срэбра, ў тым ліку нават і бліжэй да хімічна чыстага).

Плюшчэнне сыравіны ажыццяўлялася вельмі неахайна, без верыфікацыі – ў лісты з рознай таўшчыней. У выніку зробленыя з іх манетныя кружкі пры прыкладна правільных шылінгавых памерах (18,1 – 20,1 мм) дэманструюць значныя ваганні масы (ад 0,60 да 1,45 г). Адбіўка, як і на манетных дварах Лівоніі, вялася неспалучанымі штэмпелямі.

Найбольш верагодны час выпуска “шылінгаў” скарба 1997г. – прамежак паміж 1540 і 1550 гг.

Падробкі пад шылінгі Лівонскага Ордэна з гэтага скарбу з’яўляюцца паўфабрыкатамі, таму пры вызначэнні дакладнага месца знаходкі скарбу і правядзенні адпаведных археалагічных даследаванняў, адкрываецца магчымасць знаходкі рэшткаў майстэрні полацкіх фальшываманетчыкаў, якую па аб’ёмах вытворчасці, можна лічыць першым манетным дваром на тэрыторыі Беларусі.

Літаратура

1. Hansrecesse. Dritte Abteilung. Herausgegeben von Verein fur hansische Geschichte. Dritter Land. Leipzig. 1888.
2. Russov B. Chronica der provintz Lyfland. Bart, 1584 /Scriptores rerum Livonicarum. Riga-Leipzig, 1883.
3. Колобова И.Н., Рябцевич В.Н. Фальсификация шиллингов Ливонского Ордена в Полоцке конца XV — первой половины XVI в. /Нумизматика на рубеже веков. Труды Государственного Исторического музея. Выпуск 125. Нумизматический сборник. Часть XV. М., 2001. С.170-187.
4. Колобова И. Полоцкий монетный двор XV — середины XVI вв. (фальсификация шиллингов Ливонского ордена). /Mennice między Bałtykiem a morzem Czarnym – Wspólnota dziejów. Materiały z III Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Warszawa, 1998. S.131-134.

Вопыт манаграфічнага вывучэння Полацкай тытунёва-махорачнай фабрыкі

Краско В.Д. /Полацк/

Вывучэнне эканамічнага развіцця горада ў парэформены перыяд прадстаўляе несумненную цікавасць для пазнання агульных заканамернасцяў фарміравання і развіцця капіталізму. Архіўныя фонды дазволілі ўстанавіць састаў і колькасць прамысловых прадпрыемстваў на вывучаемай тэрыторыі. Фабрычныя ведамасці, справаздачы паліцмаістараў даюць звесткі аб колькасці рабочых, прадукцыі фабрык, сыравіне, месцы закупкі матэрыялаў, гандлевых сувязях. Такія дакументальныя матэрыялы дазволілі ўкласці параўнальна поўны спіс прамысловых прадпрыемстваў, якія былі размешчаны ў межах Полацка і Полацкага павета ў парэформенны перыяд. Але немагчыма абмяжоўвацца толькі вывучэннем геаграфіі прамысловасці і колькасцю прадпрыемстваў. Глыбей зразумець асаблівасці развіцця капіталістычнай прамысловасці горада дазваляе аналіз дзейнасці канкрэтных прадпрыемстваў. Каштоўнай крыніцай з'яўляюцца фабрычныя архівы. На жаль, яны не захаваліся цалкам. Але і асобныя дакументы прадстаўляюць цікавасць, таму што дапамагаюць аднаўляць гісторыю канкрэтнай фабрыкі. Сёння я хачу прыцягнуць увагу да тытунёва-махорачнай фабрыкі, якая працавала ў Полацку з 1882г. па 1917. Выбар прадпрыемства не выпадковы. Гэта фабрыка ўпамінаецца ў гістарычнай літаратуры, захаваўся будынак фабрыкі, а ў экспазіцыі краязнаўчага музея ёсць рэкламны штамп курыльнага тытуню "Бакун". Фабрыка адыгрывала значную ролю ў эканамічным жыцці горада, але матэрыял аб ёй даволі выпадковага характара. У Нацыянальным архіве РБ знаходзяцца 2 неанатаваныя справы, якія ўтрымліваюць інфармацыю аб дзейнасці фабрыкі з 1901 па 1910 гг. Асобныя звесткі можна сустрэць і ў іншых справах. Гэтыя архіўныя справы на сённяшні дзень былі незапатрабаваныя. Для прыкладу дастаткова сказаць, што ў раздзеле спраў ў лісце карыстальніка прыходзілася ставіць першы подпіс.

Тытунёва-махорачная фабрыка зарэгістравана на падставе пасведчання № 5037, выдадзенага Віцебскім губернскім Акцызным упраўленнем 21 снежня 1882г. Спачатку фабрыка размяшчалася ў 2-павярховым доме купца Лейбы Эпштэйна на

Верхне-Пакроўскай вуліцы (зараз К.Маркса, 20). Уладальнік фабрыкі, купец 2-гільдыі Янкель Рыўлін, нейкі час не меў значных капіталаў. За дом ён плаціў арэндную плату 50 рублёў у год і памеры дзейнасці былі абмежаваны. На фабрыцы працавала ледзь болей дзесятка чалавек, тавар збываўся ў Полацку і Полацкім павеце. Дакладна невядома, калі Рыўлін пабудаваў уласны дом. Але ўжо ў 1891 г. фабрыка размяшчаецца ў цэнтры горада, ва ўласным 2-павярховым доме, супраць базарных крам, на в. Спаскай. (сёння вуліца Энгельса). З левага боку ад фабрыкі знаходзіўся каменны дом полацкага мешчаніна Беніяміна Баркана, з правага – драўляны дом наследнікаў Капейкіна, побач – іншыя драўляныя забудовы розных уладальнікаў. Спачатку фабрыка была прымітыўна абсталявана, але затым уладальнік уносіць значны капітал, прыкладна ў 1896 г. набывае газавы (нафたавы) рухавік фабрыкі “Грод и К” ў Лейпцыгу. Такое блізкае суседства з драўлянымі забудовамі прыводзіла да непаразуменняў з суседзямі. У архіве захавалася справа, з якой бачна, што ў 1901 г. полацкія мяшчане, якія жылі побач падавалі прашэнне паліцмайстару з просьбай закрыць фабрыку і ўзбудзіць судовы працэс. Аргументы былі наступныя: “Фабрика состоит в центре города против базарных лавок, наполненных самыми разными воспламеняющими товарами, окружена нашими деревянными постройками. Были случаи воспламенения. Мы не можем гарантировать свои постройки от пожара. Агенты страхового общества не принимают в страхование наше имущество. Трудно пройти рядом от табачной пыли и от сильного запаха и стука керосинового двигателя. Просим сделать распоряжение перенести фабрику за пределы города или уничтожить керосиновый двигатель”. У выніку праведзенага абследавання фабрыкі было прынята рашэнне, што рухавік не прадстаўляе небяспекі. Для даследвання вывучаемага пытання гэта справа цікава тым, што захавалася апісанне фабрыкі, адкуль бачна, што фабрыка была невялікая, знаходзілася на другім паверсе і займала 5 пакояў. Першыя 4 заняты памяшканнямі для вырабу тытуню, а 5-я, невялікая, уладкавана спецыяльна для рухавіка, з дапамогай якога прыводзіліся ў рух 2 крашыльных станка. Уваход у гэты пакой дазваляўся толькі машыністу, столь была абшыта металам. Дым ад рухаваіка выходзіў на вуліцу праз комін. На фабрыцы адсутнічала вентыляцыя, у паветры пастаянна знаходзілася маса шкоднага для здароўя тытуневага пылу, што вызывала справядлівыя скаргі і забастоўкі рабочых.

Розныя па характару дакументы паказваюць умовы най-

му, працы, працягласць працоўнага дня, правілы ўнутранага распарадку, колькасць нясчасных выпадкаў і іх прычыны, колькасць рабочых і сумы заробку.

З 1 студзеня 1897 г. на Віцебскую губерню распаўсюджваецца дзеянне правіл аб нагляду за прамысловымі фабрыкамі і заводамі. Фабрыканты павінны былі не пазней 15 студзеня прадставіць правілы ўнутранага распарадку, расцэнкі зароботнай платы рабочых і табель грашовых спагнанняў. На падставе гэтых дакументаў можна ўстанавіць, што на полацкую фабрыку рабочыя наймаліся на неакрэслены тэрмін. На працягу першых сямі дзен да атрымання разліковых кніжак гаспадар і рабочы мелі права разлічыцца у любы час. Пасля атрымання кніжкі дагавор найму лічыўся сапраўдным і скасаваць яго можна было згодна Прамысловага Статута. Разліковая кніжка выдавалася кожнаму рабочаму бяплатна. Да заканчэння дагавора забаранялася зніжаць зароботную плату, павялічваць працоўны час і колькасць працоўных дзен. Рабочы таксама не меў права патрабаваць павелічэння заробку. Працоўны дзень на фабрыцы пачынаўся ў 8 гадзін раніцы і заканчваўся ў 8 вечара. Перапынкі для абедару с 14 да 16 гадзін. У сувязі з тым, што на фабрыцы ўсе рабочыя спачатку былі яўрэі, напярэдадні яўрэйскіх святаў і суботніх дзен работы заканчваліся ў 16 гадзін летам і ў 14 гадзін зімой. У нядзелю фабрыка пачынала працаваць пасля 14 гадзін. Таксама фабрыка не працавала ў святочныя дні, як яўрэйскія, так і хрысціянскія: усяго 27 дзен у гаду: 18 – хрысціянскіх і 8 яўрэйскіх. У 1910 годзе на фабрыцы працуюць ужо рабочыя-хрысціянскія. Захаваўся дакумент ад 30 красавіка 1910г. з просьбай інспектара ўладальніку фабрыкі прадставіць магчымасць 8-мі рабочым праваслаўнага веравызнання прыняць удзел ў перанясенні мошчаў Еўфрасінні Полацкай. Разлік з рабочымі праводзіўся штотыднёва па чацвяргах за выключэннем рабочых, якія займаліся ўпакоўкай і аклейваннем бандэроляў – яны атрымлівалі грошы 2 разы ў месяц, 1 і 15. Грашовыя спагнанні з рабочых не браліся, але гаспадар меў права за дрэнную працу ці парушэнне дысцыпліны адмовіць рабочаму ў месцы. Захаваліся і расцэнкі зароботнай платы рабочых на 12 лютага 1897г. Рабочыя атрымлівалі ў месяц ад 3 да 17 рублёў. Самая вялікая плата была ў рабочага, які займаўся сушкай і вырабам тытуню. У 1901 г. на фабрыцы працавала 30 чалавек, з іх 8 жанчын. Дакументы, якія датуюцца канцом 1903 года, падпісаны яшчэ Я.Рыўліным, але ў студзені 1905 года сустракаецца подпіс загадчыцы фабрыкі наследнікаў Рыўліна. Можна меркаваць, што недзе ў 1904 годзе Янкель Рыўлін памірае, і загадчыцай фабрыкі,

а з 1906 г. уладальніцай становіцца яго жонка, Нехама Хая Іоселева Рыўліна, а сын Шолом Янкелев Рыўлін лічыцца павераным у справах. У 1906 г. фабрыка атрымала таварны знак “Петух” № 15240, які быў выдадзены на падставе рашэння Міністэрства гандлю і прамысловасці ад 17 верасня 1906г. Вядома, што ў гэты час пашыраюцца і гандлевыя сувязі фабрыкі : прадукцыя вывозіцца ў Харкаў і губернію, дзе яна карысталася попытам за добрую якасць. Але ў 1909годзе фабрыка сутыкаецца з канкурэнцыяй з боку ўладальнікаў тытуневай фабрыкі Валадарскіх (Крамлянчуг). У сувязі з гэтым вытворчасць і адпаведна колькасць рабочых памяншаецца, і такая сітуацыя працягвалася да 1914 года. У першыя месяцы вайны Полацкая тытуневая фабрыка працавала з поўнай нагрузкай у сувязі з узрослым попытам з боку арміі. Заказы інтэндантства на махорку ўнеслі ажыўленне ў работу фабрыкі. З ліпеня па лістапад 1914 года вытворчасць павялічылася на 25%. У 1915 годзе ў Полоцку ўвогуле працавала толькі адна тытуневая фабрыка. Неягледзячы на складанасці з чыгункай, павелічэнне акцызу фабрыка не спыніла работу да 1917 года. Але у 1916 г. фабрыка лічыцца як тытунева-махорачная фабрыка Ш.Я.Рыўліна і М.Л.Коцельсона. Колькасць рабочых з 1914 па 1917гг. хісталася ад 28 да 17. Вядома, што пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі дом, дзе знаходзілася фабрыка, быў перададзены пад іншыя патрэбы. У савецкі час не было спроб наладзіць у горадзе тытуневую вытворчасць.

О датировке начального и финального этапов развития средневекового Друцкого комплекса

Левко О.Н. /Минск/

Две возвышенности, укрепленные земляными валами, на территории современной деревни Друцк Толочинского района Витебской обл. и ближайшее их окружение составляют тот комплекс археологических памятников, который явился основой ярчайшего военно-политического и культурно-экономического центра на территории Беларуси на протяжении X-XVI вв.

Археологическое изучение Друцкого комплекса производилось в два этапа. *Первый этап* охватывает 1956-1962, 1965 и 1967 гг., когда российским археологом Л.В.Алексеевым, судя по его новейшей публикации [2, с.79], было заложено XXII раскопа на территории детинца и один (раскоп XXIII) на территории окольного города. Сразу оговоримся, что ни один из этих раскопов, общая площадь которых составляет более 1800 кв.м [2, с.78, рис.2.] не был засыпан. Глубина ям раскопов колебалась от 1 до 3 м, в них выросли кусты и деревья, а сложенный вдоль краев раскопов отработанный грунт оплыл и слился с погребенным под ним нетронутым культурным слоем. Так выглядел детинец древнего Друцка спустя 32 года, когда в связи с подготовкой к его 1000-летию в 1999 г. начался *второй этап* исследований Друцкого комплекса. Раскопки на территории детинца (Р.IV - 100 кв.м), окольного города (Р.III - 132 кв.м), посад (Р.I, р.V - 196 кв.м) и прорезка между валами (Р.II - 48 кв.м) в течение 1999-2000 гг. осуществлялись автором данной статьи [6, с.92, рис.].

Поскольку следы раскопов Л.В.Алексеева на детинце были отчетливыми, то раскоп 1999 г. (Р.IV- по О.Н.Левко) был прирезан вплотную к южной стене раскопа XVI-М.31 (по Л.В.Алексееву). Таким образом, представилась возможность сопоставить результаты исследований данных участков. Другие раскопы второго этапа закладывались на участках, где Л.В. Алексеев исследований не проводил (посад, окольный город). В новейшей публикации 2002 г. на плане его раскопок [2, рис.2] в отличие от плана, приведенного в монографии "Полоцкая земля" (1966 г.) уже обозначен и раскоп у вала окольного города (заложен в 1965 г.). В тексте он пронумерован как XXIII-Е.21 [2, с.79], или как "ар В.23" со ссылкой на рис. 2 [2, с. 86], хотя судя

по плану, это б.21. Такие несоответствия буквенно-цифровым обозначениям раскопов в тексте и на плане неоднократны. Разнятся и сведения о площади раскопа XXIII. В одном месте публикации указано, что она равна 20 кв.м. [3, с.95], а на следующей странице уточняется, что раскоп XXIII захватил лишь западную часть ара Е-21 и его площадь составила 40 кв.м. [3, с.96]. Возможно, данное разночтение объясняется тем, что обозначенный на плане [2, рис.2] раскоп был доведен до материка лишь по одной (западной) линии квадратов АЕЛРХ [2, с.86]. Трудно сказать, какие раскопы и на каких площадях были доведены до материка на территории детинца. Общих сведений такого рода Л.В. Алексеев не приводит. Выборочно названы размеры и номера раскопов, привязка к плану не всегда верна. На рис. 3 [2, с.80] представлены профили раскопа VI в центре детинца, указывающие на то, что западный и южный участки не были доведены до материка. *Материк (?- О.Л.) – “серый, серо-желтый песок с многочисленными западинами”*, как отмечает Л.В.Алексеев, в раскопе VI залегал на 7-м штыке [2, с.79]. Исследователь проследил во всех раскопах на детинце 4 слоя. В целом, они сопоставимы по структуре со слоями, выделенными О.Н.Левко на всех исследовавшихся в 1999 г. участках Друцка [6, с.87-101]. Разница заключается в том, что *верхний слой* по О.Н.Левко объединяет первый и второй слои по Л.В.Алексееву. Соответственно, *средний слой* включает третий и четвертый слои. Что же касается т.н. материка, представленного у Л.В.Алексеева серым и серо-желтым песком, то есть основания полагают, что это тот *нижний слой* светлосерого цвета, который имел наиболее выраженный характер в раскопе I на территории посада (1999 г.) Здесь он достигал мощности 0,4-0,6 м (3-5-й пласты и подавляющее заполнение ям в материке). На ряде участков в данном слое присутствуют прокаленная глина, угли и зола. В раскопе IV на детинце (1999 г.) нижний светлосерый слой присутствовал не на всей площади. Наибольшей мощности 0,2-0,3м он достигал на юго-западном участке, был насыщен углями и прослежен в большинстве материковых ям. Наиболее сложная стратиграфия у раскопа III на территории окольного города (1999 г.). Здесь под *светлосерым третьим по счету слоем* мощностью 0,1-0,3 м с большим количеством углей и наиболее ранними городскими материалами (пласты от 5-го до 8-го на разных участках раскопа) выявлен *четвертый очень светлый предматериковый слой*. Он зафиксирован почти на всей площади раскопа, имеет мощность до 0,2 м и содержит лепную керамику. Следов пожара в этом слое нет.

Соотнеся структурно культурные напластования в раскопах детинца, окольного города и посада, следует отметить, что эти слои имели различную мощность и различались количественно не только в пределах одного раскопа, но и на разных участках Друцка. В раскопе V (2000 г.) на посаде с южной стороны детинца было выявлено всего два слоя. Причем *верхний слой*, аналогичный верхнему слою предыдущих раскопов, являлся основным как на всем раскопе, так и в заполнениях материковых ям. Его мощность в раскопе равна 0,2-0,4 м. В ямах 1-4, связанных с жилыми постройками и углубленных в материк на 0,5 - 1,4 - 2,1 м в этом слое присутствует горелое дерево, кирпичный бой, глиняная обмазка. Второй слой интенсивно темной окраски (соответствует среднему слою на других раскопах) зафиксирован только в кв.16 (яма 5). Он также насыщен углями.

Таким образом, имея достаточно хорошо выраженную стратиграфию раскопов 1999-2000 гг. на всех участках Друцкого комплекса, и вполне сопоставимую со стратиграфией раскопов Л.В.Алексеева на детинце, можно определиться с хронологией начального и финального этапов его развития.

Начальный этап складывается из материалов, представленных в нижних напластованиях, а также в материковых ямах, имеющих такое же заполнение. Как уже обосновывалось в ряде публикаций О.Н.Левко [6, с.96-97; 4, с.5-8, рис.3; 5, с.16-29], наиболее ранние посёлки на Друцком волоке и в т.ч. на территории Друцка, предшествовавшие появлению кривичей, принадлежат населению, центры которого размещались на городищах (Багриново, Кисели). Этому же населению принадлежат и курганные захоронения по обряду трупосожжения в округе Друцка (Синчуки, Арава, Дроздово). Они соотносятся с периодом функционирования племенного центра на одной из двух друцких возвышенностей (предположительно, на территории окольного города, где выявлен самый ранний слой с лепной керамикой). Хотя во главе племенного центра в Друцке в X в. находились кривичи, продвинувшиеся сюда с севера, основным населением были славяне, освоившие данную территорию с юга во второй половине I тыс. н.э. [7, с. 12]. Об этом свидетельствуют, в первую очередь формообразующие признаки керамики с городищ, которая нашла свое развитие и в материалах X в. с территории Друцка и окрестных курганов. Л.В. Алексеев считает некоторые погребальные урны из курганов в Синчуках (курган № 3) близкими к лепным и датирует их X в. Он же соотносит их с наиболее ранними сосудами “из

материковых западин” друцкого городища (детинца). Названная “гнёздовской” посуда с “манжетообразным” венчиком [1, с.11], как и погребения с деревянными оградками характерны для культуры типа Луки-Райковецкой на правом берегу р. Днепр [5, с.181, 183, 186].

В нижних напластованиях Друцкого комплекса как Л.В. Алексеевым (на детинце), так и О.Н. Левко (на территории окольного города) выявлены предметы, которые датируются X-началом XI вв. и могут связываться как с поселениями племенной поры, так и с раннегосударственным центром – “градом” Друцком и его посадом. К ним относятся “гончарные сосуды с манжетообразным венчиком, обилие стеклянных бусин-лимонок, замок типа “А” древнейшего вида - кубический с Т-образным ключевым отверстием и плоским ключом в виде квадратной лопаточки” [1, с. 11], найденные Л.В.Алексеевым на детинце. В новейшей его публикации приводятся дополнительные материалы нижнего слоя “у материка”. Это серебряные нашивные бляшки с тиснением в виде крестообразных пальметок (оголовье коня), бронзовая лунница, серебряная зерненная бусина, крестообразная подвеска, серебряная булава с фигурной выпуклой головкой, датируемые X в. [2, с.82-83, рис.4:3,8,10,12,13]. На территории окольного города в нижних напластованиях О.Н.Левко выявлены 2 плоских ключа в виде квадратной лопаточки, пружинные ножницы, пластинчатые орнаментированные бронзовые перстни и браслеты, бубенчик с прорезью, бронзовый орнаментированный пинцет [8, с.16, рис.3:7,8,10].

Таким образом, можно утверждать, что раннегородские материалы присущи как поселению на территории детинца, так и поселению на территории окольного города. Изначальная датировка “града” Друцка должна соответствовать упоминанию о строительстве в нем церкви св.Богородицы в 1001 г. Следовательно, к этому году “град” уже существовал.

Важным является также определение времени сооружения дерево-земляных укреплений вокруг детинца и окольного города, превративших их в таковые. Соотнося вещевой материал с выделенными структурно слоями, Л.В.Алексеев пришел к выводу, что *пограничьем между нижним культурным слоем (X-XI вв.) и слоем, относящимся к удельному времени (XII-XIII вв.) должен быть слой пожарища, датированный им 1116 г.* (военные события, описанные в летописи). Этот пожар прослеживается практически во всех раскопах детинца, окольного города и посада. Выше него встречаются горизонты, содержащие фрагменты деревянной застройки, а также стеклянные браслеты, шиферные пряслица, половые плитки и др.

Прорезка вала на детинце не производилась, не считая разреза между валами детинца и окольного города, затронувшего нижнюю часть их внешней стороны (Левко О.Н., 1999 г., раскоп II). На окольном городе как в раскопе XXIII (1965г.) так и в осуществленном также Л.В.Алексеевым “разрезе вала” на аре Г-20 (на планах Друцка это место не отмечено) прослежен слой толщиной 0,2-0,3 м, уходящий под насыпь вала [2, рис.8, 10]. По мнению Л.В.Алексеева, он перекрыт пожаром 1116г. и содержит керамику, датированную Г.П.Смирновой “в личной беседе XI-началом XII в., скорее XI в.” [2, с.88]. Исследователь, отмечает, что вещей подобных нижнему слою детинца, в раскопе XXIII он не нашел, поэтому “детинец и окольный город были возведены в разное время – детинец в середине XI в.(? - О.Л.), а окольный город в его конце” [2, с.88]. Правда, на этой же странице, но тремя абзацами ранее, перечислив все возможные датировки друцкой керамики, предложенные Г.П.Смирновой и М.В.Малевской, Л.В. Алексеев пишет: “Остается заключить, что окольный город создан после 1116 г. на месте неукрепленного селища, возникшего у детинца во второй половине XI в.” [2, с. 88]. Если датировка укреплений окольного города временем после 1116 г. опирается на археологический материал, то отнеся их к концу XI в., Л.В.Алексеев пытается связать “превращение Друцка в феодальный центр” и само сооружение окольного города с деятельностью Всеслава Полоцкого. Неоднократно, вопреки собственному археологическому материалу, данный исследователь “устанавливает хронологию” этапов развития Друцка, привязывая ее к историческим личностям (Всеслав Полоцкий, Дмитрий Друцкий) или событиям. Так, по Л.В.Алексееву “окончательно город прекратил существование в 1514 г. при нападении на него войск Василия III” [3, с.97].

Раскопки на посаде напротив въезда в окольный город с западной стороны (раскоп I, 1999 г.) и на территории окольного города (раскоп III, 1999 г.) позволили О.Н.Левко сделать вывод, что эти поселения развиваются одновременно с детинцем, имея те же слои, как по структуре, так и по содержанию вещевого материала [6, с. 90 – 92, 97]. Опираясь на публикацию Л.В.Алексеевым разрезов и керамики, связанных с оборонительными сооружениями окольного города и результаты прорезки 1999 г.(Левко О.Н., раскоп II), можно полагать, что земляные укрепления детинца возводились в XI в., а окольный город построен на месте неукрепленного посада в XII в. В этот период городским посадом была также ближайшая территория с западной стороны за рвом. Раскоп V (2000 г.) дал незначительный материал, дати-

руемый XII в. (два пряслица, 1 стеклянный браслет и несколько венчиков), слой этого времени не выражен. Следовательно, поселение на южном участке Друцка за вром развивается только с XII в. и то не очень интенсивно.

Финальный этап в развитии отдельных составляющих средневекового Друцка также заслуживает особого внимания. Он соотносится с деятельностью разветвленного рода белорусской шляхты – князей Друцких, известного по источникам XIV-XVI вв. Именно этим временем датируется верхний слой на укрепленной части Друцкого комплекса. М.А.Ткачев возразил Л.В.Алексееву относительно гибели города в конце XV – начале XVI вв., приведя сведения письменных источников о “держаниях” в Верхнем и Нижнем замках Друцка (соответственно детинце и окольном городе) на протяжении XVI в. Друцкий замок обозначен и на картах 1562, 1589, 1595 и 1613 гг.[10, с. 136-137]. Раскопками 1999 г. выявлены остатки углубленных в материк построек XIV, XVI вв. на территории окового города [4, с.202, мал. 81]. Многочисленная бытовая керамика, характерная для замков этого времени (Заславль, Дубровно, Шклов и др.), подковки на каблук, удила, шпора, пластинки от доспехов, ключи, замки, ножи – неполный перечень предметов, датируемых XIV-XVI вв., выявленных в раскопках детинца и окового города. В раскопе V на посаде также вскрыты подвальные помещения построек. В двух из них (ямы 3, 4) найдены серебряные пражские гроши. Ранний (Карл I (IV) (1346-1378) датируется 1350/1354-1374 гг. Две другие монеты чеканены после 1405 г. (Вацлав IV(1378-1419). В нижней части ямы 2 (глубина до 2,1 м в материке) собраны керамика и стекло XVII в., выше встречалась керамика более ранняя, соответствующая постройкам с монетами. Здесь, как и на территории окового города более поздние строения прорезали постройки XIV-XV вв. Изразцы и поливная керамика, поздние формы железных предметов (XVIIв.) встречены и в раскопе I 1999г. на посаде. Таким образом, Друцк продолжает свое развитие в течение XIV-XVII вв. Замковые части функционировали вплоть до конца XVI в., а неукрепленный посад в качестве местечка существовал и в XVIIв.

Літаратура

1. Алексеев Л.В. Минск и Друцк // Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология). Мн., 1998. с. 10 – 19.
2. Алексеев Л.В. Древний Друцк (письменные источники, топография, время возникновения). К празднованию тысячелетия Друцка 1001-2001 гг.// Российская археология, 2002. № 1, с.74 – 91.
3. Алексеев Л.В. Друцк в XII-XVI вв. (общие вопросы истории памятника) // Российская археология, 2002. № 2, с.81– 98.
4. Археалогія Беларусі. У чатырох тамах. Т.4. Помнікі XIV-XVIII стст. Мн., 2001.
5. Археология Украинской ССР. В трех томах. Т.3. Киев, 1986.
6. Ляўко В.М. Новыя археалагічныя даследаванні Друцка і яго акругі // Друцк старажытны. Мн., 2000. с. 87 – 113.
7. Левко О.Н. Формирование и развитие территориально-административных центров северо-восточной Беларуси в IX-XVIII вв. Автореф. дисс... доктора ист. наук. Мн., 2000.
8. Левко О.Н. Друцк и Друцкая волость (историко-археологическая реконструкция) // Древнему Друцку 1000 лет. Материалы к научно-практ. конференции. Витебск, 2001. с. 5 – 17.
9. Левко О.Н. Племенные структуры, погосты и волости Оршанского Поднепровья в конце I – начале II тысячелетия // Веснік МДУ імя А.А.Куляшова. № 1(8). 2001. С. 16 – 29.
10. Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мн., 1991.

Полацкая трагедыя 1705-1710 гадоў

Марозава С.В., Марозаў С.П. /Гродна/

Учыненая каранаванай асобай і яго прыбліжанымі, полацкая драма часоў Паўночнай вайны змусіла тады ўздрыгнуць сваёй бессэнсоўнай жорсткасцю еўрапейскія каралеўскія двары, каталіцкі свет. Пры ўсім імкненні замаўчаць трагічныя падзеі ў Беларусі і Украіне 1705–1710 г. - афіцыйныя колы Рэчы Паспалітай не былі зацікаўлены ў пашырэнні пра іх звестак, бо Пётр I выступаў саюзнікам Аўгуста II – яны набылі шырокі розгалас у тагачаснай Еўропе. А потым пра іх забыліся на паўтара стагоддзі.

У сувязі з абвяржэннем расійскім ўрадам інфармацыі замежнай прэсы аб праследаванні уніятаў пры скасаванні ў 1839 г. Брэсцкай царкоўнай уніі ў 1863 г. у Парыжы была апублікавана ананімная брашура “Гісторыя забойства базыльянаў у полацкай царкве царом маскоўскім, і г.д. у 1705-тым годзе 30 чэрвеня старога [стылю]”. У яе аснову было пакладзена апавяданне сучасніка той разні – кансультара (дарадцы) базыльянскага ордэну Антона Завадскага [9]. У 1880 і 1906 г. полацкая трагедыя 1705–1710 г. знайшла некаторае адлюстраванне ў працы познанскага біскупа Эдварда Лікоўскага “Дзейнасць уніяцкай царквы ў Літве і Русі ў XVIII і XIX стагоддзі” [11]. Значную ўвагу тым падзеям удзяліў Аляксей Дзяруга ў спецыяльнай манаграфіі “Пётр Вялікі і уніяты і царкоўная унія ў 1700–1711 г.”, якая выйшла ў 1936 г. у Вільні [8]. Расійская гістарыяграфія, не схільная да выкрыцця прадстаўнікоў пануючай дынастыі, абыйшла маўчаннем крывавыя ўчынкi стваральніка імперыі. На Беларусі пра іх не было прынята згадваць аж да канца мінулага стагоддзя. Вярнуць у гістарычную памяць нашага народа жахлівыя здарэнні амаль 300-гадовай даўнасці ці не першым паспрабаваў пісьменнік К.Тарасаў. У 1990 г. ён падзяліўся з чытачамі “ЛіМа” тымі асацыяцыямі, якія выклікае ў яго бронзавая шыльда ў гонар прабывання ў Полацку творцы новае Расеі [7]. У 1994 г. у “Таямніцах полацкай гісторыі” пра тыя падзеі распавядаў чытачам Уладзімір Арлоў [2].

У адрозненне ад гісторыі знішчэння Сафійскага сабора ў 1710 г. справа Пятра I з полацкімі базыльянамі ў 1705 г. нядрэнна адлюстравана ў тагачасных крыніцах, якія аднак пакідаюць прабелы ў нашых ведах і, маючы некаторыя розначытання, не дазваляюць адназначна вырашыць шэраг дэталей. Сярод

гэтых крыніц наступныя:

- згаданае парыжскае выданне 1863 г.;
- “Паведамленне Яна Альшэўскага, суперыёра базыльянскага манастыра ў Віцебску, аб забойстве полацкіх базыльян”;
- “Паведамленне аб жорсткіх злачынствах, учыненых вялікім князем Маскоўскім над манахамі Полацкага манастыра ў Беларусі XI і XII ліпеня 1705 года,” дасланае з Польшчы нунцыям Спада папе рымскаму;
- “Дыярыуш спусташэння базыльянскага кляштару ў Полацку”, які хутчэй за ўсё напісаны Янам Альшэўскім для рымскай кангрэгацыі прапаганды веры і да гэтага часу захоўваецца ў яе архіве;
- “Мемарыял Пятра I”, абвешчаны ў Вільні ў ліпені 1705 г. дзеля абялення цара ў вачах Еўропы. Гэты выразна тэндэнцыйны дакумент стаў падмуркам для пазнейшых ацэнак разглядаемых падзей афіцыйнай расійскай навукай;
- “Кароткі і беглы нарыс гісторыі крывавага забойства, зробленага ў Полацкім манастыры базыльянскіх уніятаў рукой маскоўскага цара і яго світай 11 і 12 ліпеня 1705 г.,” напісанае 17 ліпеня 1705 г. у Ракаве (пад Мінскам);
- Ліст кіеўскага уніяцкага мітрапаліта Льва Заленскага да папы рымскага ад 18 жніўня 1705 г.;
- Запіс Магілёўскай хронікі паміж 14 і 16 сакавіка 1708 г. [3]; а таксама іншыя крыніцы.

У 2000 г. выдавецтва “Сафія” выпусціла зборнік дакументаў пад назвай “Полацкія пакутнікі” пра трагедыю 11 ліпеня 1705 г. у кафедральнай царкве [5]. Яго дакументы, шэраг з якіх пералічаны вышэй, пакладзены ў аснову прапануемай вашай увазе рэканструкцыі тых падзей.

Побач з апублікаванымі крыніцамі выкарыстаны копіі ватыканскіх дакументаў 1705-1710 г., выяўленыя С.Марозавай [4] у Дзяржаўным гістарычным архіве Расійскай Федэрацыі ў Маскве у фондзе Яўгенія Шмурло – даследчыка першай трэці XIX ст. ватыканска-рускіх адносін [1]. Гэтыя дакументы (лісты, данясенні і інш.) ўдакладняюць некаторыя нюансы трагедыі 1705 г., даюць уяўленне пра яе рэзананс у еўрапейскіх краінах, прыадкрываюць таямніцу знішчэння Сафійскага сабора. Узятыя разам, крыніцы згаданага зборніка і маскоўскага архіва дазваляюць убачыць у тых падзеях не проста эксцэс мясцовага маштабу, але ўпісаць іх у кантэкст тагачаснай міжнароднай рэлігійна-палітычнай сітуацыі.

Афіцыйныя колы Расійскай дзяржавы ад пачатку ўзненавідзелі уніяцкую царкву, з’яўленне якой пазбаўляла створаны ў 1589 г. Маскоўскі патрыярхат духоўнай улады над Кіеўскай мітраполіяй. Дзевятым артыкулам “вечнага” міра 1686 г. Расія дамаглася сабе права апекі над праваслаўнымі аднаверцамі ў Рэчы Паспалітай, а тым самым – права на супрацьдзеянне любому поступу царкоўнай уніі на Беларусі. Цар Пётр стаў першым выкарыстоўваць гэты права, якое адкрывала яму шлях да ўмяшання ва ўнутраныя справы суседняй краіны. Узмацнёная Масква надавала вялікае значэнне гэтаму артыкулу, на якім грунтавала свае адносіны з аслабелай і раздзіраемай унутранымі супярэчнасцямі Рэччу Паспалітай.

Між тым, у парушэнне гэтага дагавора тры праваслаўныя епархіі ў Рэчы Паспалітай: Перамышльская, Львоўская і Луцкая – на працягу 1692–1702 гг. прынялі унію, што выклікала немалое абурэнне ў Маскве. Гэта закранала дзяржаўныя інтарэсы Расіі – канверсія праваслаўных на унію змяншала колькасць яе прыхільнікаў і прыцяляў у Рэчы Паспалітай, была ударам па амбіцыях Пятра I як апякуна праваслаўя, за якое ён пагражаў суседняй краіне нават вайной. Так што ён уступаў у 1705 г. на тэрыторыю Беларусі ўжо з варожымі для уніяцкай царквы намерамі, да таго ж падагрэтымі маскоўскімі праваслаўнымі іерархамі.

Напярэдадні цар прасіў благаславення на вайну са шведамі патрыярха і епіскапат. Тыя абвясцілі, што іхняе і божае благаславенне будзе мець моц толькі ў тым выпадку, калі ён выкараніць унію ў Рэчы Паспалітай. Як даносіла ў ВКЛ разведка, цар атрымаў на той нарадзе “благаславенне хутчэй на барацьбу з уніяй, чым са шведамі”.

Дзейнасць цара-рэформатара, які ў першай чвэрці XVIII ст. прарубаў для сваёй дзяржавы “вакно ў Еўропу”, некаторыя даследчыкі параўноўваюць з дзейнасцю беларуска-ўкраінскіх уніяцкіх лідараў, выводзіўшых свае народы з векавой духоўна-культурнай ізаляцыі ад Захаду да дыялогу і кантактаў з ім. Пры гэтым яны на цэлае стагоддзе апырэдзілі еўрапеізацыю Расіі, распачатую Пятром Вялікім [10]. Але цар Пётр, які далучаў сваю краіну і народ да еўрапейскай цывілізацыі, “не пускаў” туды беларускіх і ўкраінскіх уніятаў, жадаючы трымаць іх у арбіце расійска-праваслаўнага ўплыву. З уступленнем маскоўскіх войскаў на тэрыторыю Беларусі і Украіны адкрывалася магчымасць адпомсціць уніятам за іх “адступствы” ад праваслаўя, у тым ліку і апошнія.

Летам 1705 г. цар накіроўваўся на галоўны тэатр ваенных

дзеянняў, які знаходзіўся тады ў Прыбалтыцы, праз Віцебск і Полацк. Ледзь прыбыў ён у Віцебск, як загадаў сячы абразы з выявай кананізаванага ў 1643 г. Язафата Кунцэвіча, выхваляўся спаліць астанкі уніяцкага святога. Тады разбілі і скінулі ў Дзвіну статую Кунцэвіча, усталяваную на тым месцы, дзе пасля забойства было ўтоплена яго цела.

Празмерным цяжарам лягла на Полацк кантрыбуцыя на ўтрыманне расійскага гарнізона. Базыльянскі манастыр абавязалі “карміць 26 масквіян з коньмі”. Нічога добрага ад наведвання расійскім правіцелем іх горада полацкія базыльяне не чакалі. Перад яго прыездам вывезлі з Сафійскага сабора ў Жыровіцы срэбную труну з астанкамі св. Язафата. У немалой ступені спрычыніліся да іх пераследу скаргі, якімі закідвала Пятра праваслаўнае духавенства і манаства, што да гэтага часу ў невялікай колькасці засталася ва ўсходніх раёнах Беларусі. Да падачы скаргаў іх стымулявалі пятроўскія рэзідэнты, якія ўжо некалькі гадоў дзейнічалі тут, падпітваючы міжканфесійную канфрантацыю.

10 ліпеня цар са світай шумна і ўрачыста адзначылі ў Полацку дзень св. Пятра. Прысутныя на свяце гараджане пляскалі ў далоні ў гонар расійскага манарха. 11 чэрвеня ў шматлюдным акружэнні Пётр накіраваўся ў Сафійскі сабор, які тады належаў базыльянам. Вікарый Канстанцін Заячкоўскі стаў паказваць яму храм: спыняўся пры кожным алтары, тлумачыў паходжанне абразоў, адчуваючы прыхаваную раздражнёнасць цара. Небяспеканібы вісела ў паветры.

Канфлікт адбыўся ля алтара св. Язафата, які ўвенчвала па-майстэрску зробленая яго драўляная скульптура з тапаром, усаджаным у галаву. “Хто прывёў яго да ліку святых?” – спытаў цар. “Вярхоўны рымскі першасвяціцель,” – адказаў базыльянскі прапаведнік, выхаванец папскай Брунсбергскай калегіі Тэафан Калбячынскі. “Дык вы, уніяты, рымскай царквы?” – раз’юшаны, наступаючы на яго, выкрыкнуў Пётр. Паводле іншых звестак, царскую лютасць выклікаў адказ на яго ж пытанне: “Якой веры былі тыя людзі, што забілі св. Язафата?” – “Той жа, што і вы, ваша царская міласць”. “Дык гэта мы – тыраны,” – у гневе ўсклікнуў манарх і ўдарыў кулаком свайго субядседніка. Той паляцеў на падлогу. На бедалагу накінуўся царскі пёс. Тэафан Калбячынскі стаў першай ахвярай расправы. Паводле адных звестак, яго назаўтра павесілі, паводле другіх, цар ці то адсек яму галаву, ці то разам з Меншыкавым працялі яго шпагамі наскрозь. Потым Пётр збіў кіем К. Заячкоўскага і паадцінаў яму вушы. У гэты ж час яго афіцэры жудасна пасяклі ў другім баку

царквы рэгент (кіраўніка) царкоўнага хору Якуба Кнышэвіча, які праз нейкі час ад ранаў памёр. Пасечаны афіцэрамі і памылкова залічаны імі да мёртвых, манах Язэп Анкудовіч выжыў, каб стаць сведкам той расправы ў полацкай святыні. Вось чаму ў крыніцах згадваюцца то чацвёрта, то пяцёра ахвяраў, хоць не выключана, што пятаю ахвяраю была невядомая нам асоба.

Пасля таго цар са світай уварваліся ў манастырскі будынак і пачалі збіваць манахаў, двум з іх удалося уратавацца ўцёкамі. Чатыры чалавекі, якія схаваліся ў сутарэннях, былі схоплены і 22 тыдні ўтрымліваліся ў вязніцы.

Суперыёра (старэйшага) полацкага манастыра, доктара тэалогіі Якуба Кізікоўскага, “чалавека вялікай вучонасці і прыкладнага жыцця”, усю ноч катавалі, як і К.Заячкоўскага, каб дазнацца месца схову манастырскіх скарбаў і астанкаў Кунцэвіча. Назаўтра іх, змардаваных, павесілі. К.Заячкоўскага прымусілі несці адцятыя вушы на выцягнутых руках да месца кары. Шыбеніцу змайстравалі на тэрыторыі Спаскага манастыра высокую, каб было відаць здалёк. У аднаго манаха вярхоўка абарвалася. Ён, паводле некаторых звестак, яшчэ жывы, упаў на зямлю, апусціўся на калені пад шыбеніцай і стаў маліцца. Цар загадаў кінуць манаха ў вогнішча. Хутчэй за ўсё спалілі і цэлы іншых забітых, каб уніяты не прызналі іх за пакутнікаў і святых.

Сафійскі сабор і манастыр былі аддадзена на разрабаванне. Іх маёмасць часткова была перададзена цару, часткова – у маскоўскую казну. Праваслаўнае духавенства адмовілася прыняць храм у сваё ведамства, тады яго зачынілі на замак і Пётр сам “уласнай пячаткай запячатаў дзверы”.

Змрочныя часы наступілі тады для ўсіх прыхільнікаў уніі, галоўная віна якіх была ў тым, што іх вера разыходзілася з расійскім праваслаўем. Заспяшаліся ад іх ганцы ў Вільню, Варшаву і Рым з просьбамі аб паратунку і заступніцтве.

Пра полацкую трагедыю ў Рыме ведалі ўжо ў кастрычніку. “Святлейшы князь маскоўскі, - пісаў у жніўні папе рымскаму Кліменту XI кіеўскі мітрапаліт Леў Зеленскі, - з’явіўшыся на дапамогу Польшчы, узбудзіў жорсткае ганенне на рускіх уніятаў, умяртвіўшы і падвергнуўшы ўсялякім катаванням 9 манахаў у Полацкай царкве. ... Ён пагражае вынішчыць уніятаў на Русі і пры гэтым абавязвае сябе бязбожнай клятвай”. Мітрапаліт заклікае папу хадатайнічаць перад каралём і вальможамі Рэчы Паспалітай, каб тыя ўзялі уніятаў пад сваю апеку і выратавалі ад гэтага шаленства. 27 верасня расійскаму паслу ў Дрэздэне была пададзена нота з асуджэннем “жорсткай выхадкі супраць базыльянскіх манахаў”.

Афіцыйная расійская прапаганда старанна прыкрыла зладзействы Пятра I бачнасцю палітычных рэпрэсій у адказ на мнімыя палітычныя і ваенныя злачынствы уніятаў. Мемарыял Пятра I, выдадзены ў Вільні ў ліпені 1705 г., абвінавачваў іх у патаемным ліставанні са шведамі, непачцівасці і знявазе манарха, супраціве “людзям Яго Царскае Вялікасці..., на што тыя, раззлаваўшыся, самі пачалі гэтых ліхадзеяў без шкадавання секчы”.

Новая хваля антыуніяцкай апастазіі паўтарылася ў маі 1710г. 1 мая ўзляцеў у паветра Сафійскі сабор ад выбуху пораха, падкладзенага туды маскоўскімі салдатамі. 3, 4, 5 мая і ў наступныя дні былі ўшчэнт разрабаваны уніяцкія манастыры і цэрквы ў Полацку і ваколіцах. Гэта князь Аляксандр Меншыкаў загадаў адбіраць усё, каб на будучыя часы уніі нічога не засталася. Па распараджэнню цара была ўстроена аблава на уніяцкіх архіерэяў. У 1709 г. быў схоплены, вывезены ў Расію і 6 гадоў утрымліваўся на Салаўках, дзе і памёр у няволі, луцкі уніяцкі епіскап Дыянісі Жабакрыцкі, які незадоўга да таго прыняў унію. Манахі шукалі паратунку ў лясх, уцякалі ў глыб краіны.

27 мая настояцель полацкага базыльянскага манастыра Лаўрэн Капарскі, якому самому прыйшлося ўцякаць у Вільню, паведамляў мітрапаліту: “Разрабаваны ўсе манастыры Беларусі... Усе манахі разбегліся і я знайшоў выратаванне ў лясх, паколькі настояцеляў захопліваюць у палон і вывозяць спачатку ў Полацк, а потым далей у Масковію; такім было распараджэнне князя Меншыкава”. “Сябар твой, вялікі цар маскоўскі, - пісаў Л. Капарскі да польскага караля, - ледзь не кожны дзень (як мы мяркуем, ты выпадкова гэтага не ведаеш) робіць у межах твайго царства жорсткія ганенні на рускую царкву... Мы ўжо не згадваем пра тое зверскае забойства рускіх уніяцкіх манахаў, здзейсненае у Полацкім кафедральным саборы самім царом і іншымі, ... але паведамляем з глыбокай сардэчнай горыччу пра тое, што здарылася ў гэтым нашым 1710 г., як справа рук людзей Вялікага Цара, а менавіта ў маі месяцы разбураны да аснавання падкладзеным порахам (параховым падкопам) Полацкі кафедральны сабор...”.

Кансултар базыльянскага ордэна 15 чэрвеня паведамляў генерал-пракуратару ў Рым: “...Сафійскі сабор разбураны падкладзеным порахам. ... разрабавалі ўсё начынне ў манастырах. Полацкі настояцель, полацкі прыёр ... і іншыя расшукваліся для захопу, але, тайна папярэджання, ... уцяклі ў Вільню.” Генерал ордэна базыльян у лісце з Супрасля ад 21 жніўня моліць Рым

паўздзейнічаць на польскага караля, каб той “абараніў нас перад царом, яго саюзнікам”.

Падзеі ў Полацку, разам з іншымі дзеяннямі Пятра I, моцна дыскрэдытавалі яго ў вачах каталіцкай Еўропы. Папа рымскі і польскі кароль неаднаразова прасілі яго тады пакінуць уніятаў у спакоі. 22 лістапада 1710 г. апостальская сталіца публічна кінула цяжкае абвінавачанне ў бок расійскага правіцеля, хай сабе і пераможцы пад Палтавай, за яго праследаванне уніяцкай царквы. Гэта быў рэдкі ў тагачаснай Еўропе голас выразнага асуджэння крывавых дзеянняў Пятра I на беларуска-ўкраінскіх землях.

Ці не настаў час трывала прاپісаць згаданыя факты нашай мінуўшчыны, інфармацыя пра якія адсутнічае нават у спецыяльнай працы па гісторыі Полацка [6], на старонках навуковай і вучэбнай літаратуры і ў гістарычнай памяці беларускага народа?

Літаратура

1. Дзяржаўны гістарычны архіў Расійскай Федэрацыі ў Маскве. Ф. 5965 “Шмурло Яўгеній Францавіч”, воп. 1, спр. 537.
2. Каранаваны забойца // Арлоў У. Таямніцы полацкай гісторыі.- Мн.: Беларусь, 1994. - С. 268–288.
3. Магілёўская хроніка Трафіма Сурты і Юрыя Трубніцкага // Беларускія летапісы і хронікі. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – С. 363–364.
4. Марозава С. “Унеятом не быть”// Палессе. Літаратурна–гістарычны і грамадска–культурны часопіс (Гомель). – 1997. – № 1 (2). – С. 94–96.
5. Полацкія пакутнікі: Збор дакументаў/ Укладаньне і апрацоўка М.Баўтовіча. – Полацак: Сафія, 2000.
6. Полоцк: Исторический очерк / АН БССР, Институт истории; Редкол.: П.Т.Петриков (отв. ред.) и др. 2-е изд., перераб и доп. – Мн.: Наука и техника, 1987.
7. Тарасаў К. Пятроўскія мясціны: Некалькі сумных думак ля музейнага рарытэта // Літаратура і мастацтва. – 1990. – 14 верасня.
8. Deruga A. Piotr Wielki a unicy i unja kościelna 1700–1711. – Wilno: Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, 1936.

9. Historia o pozabianiu bazilianow w polockiey cerkwi przez cara moskiewskiego, etc. w roku 1705tym dnia 30 junia starego. – Paryz, 1863.

10. Kumor B. Geneza i zawarcie unii brzeskiej //Unia Brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich / Pod red. R.Łużnego, F.Ziejki, A.Kępinskiego. – Kraków: “Universitas”, 1994. – S. 41.

11. Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. – Poznań: J.Leitgeber, 1880; Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. – Wyd. 2. – Warszawa: Gebether i Wolff, 1906. – Cz. 1–2.

В.Е. Данилевич

Михальченко С.И. /Брянск/

Василий Ефимович Данилевич родился 28 января 1872 г. в Курске. После окончания 4-ой киевской гимназии поступил в Университет Св. Владимира. Будучи студентом, занимался историей Руси под руководством главы киевской школы историков профессора В.Б.Антоновича. В 1880-х - начале 1900-х годов вышли в свет одиннадцать книг учеников Антоновича (А.М.Андрияшева, Д.И.Багалея, П.В.Голубовского, А.С. и М.С. Грушевских, В.Е.Данилевича, М.В.Довнар-Запольского, П.А.Иванова, В.Г.Ляскоронского, Н.В.Молчановского), объединенных общей исследовательской программой. Все они посвящались изучению отдельных земель древней Руси от момента появления первых известий о земле до инкорпорации ее в Великое княжество Литовское (ВКЛ), то есть до конца XIV - начала XV вв. Книги были построены по общей схеме: вначале помещался географический очерк земли, затем исторический. Некоторые авторы (например Ляскоронский) особое внимание уделяли археологическим источникам, склонность к использованию которых проявлял и сам В.Б.Антонович; другие (в частности, Довнар-Запольский) отдали дань этнографическим). Таким образом, Данилевич, будучи учеником Антоновича, воспринял от учителя территориальный подход к изучению русской истории.

К окончанию университета он написал медальное сочинение “Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.” (Киев, 1896). Подготовка книги к печати заняла настолько много времени, что Данилевич даже был вынужден перенести на год сдачу выпускных экзаменов. Поэтому, окончив университет в 1895г., он получил диплом только в 1896г. Поскольку Данилевичу не удалось остаться при кафедре, он получил место преподавателя (по протекции профессора Киевского университета В.С.Иконникова) в Бакинском реальном училище. Сохранилось письмо его к Иконникову с благодарностью за помощь в получении места)¹. Однако уже менее, чем через два месяца, в другом письме Данилевич умолял помочь с переводом в любой университетский город, где есть библиотека, так как в Баку совершенно нет условий для занятий наукой и ужасные ученики в училище².

¹ Институт рукописи Центральной научной библиотеки имени В.И.Вернадского НАН Украины (далее ИР ЦНБ).-Ф. III.-№ 48709.-Л. 1.-От 31 октября 1896 г.

² ИР ЦНБ.-Ф. III.-№ 48702 от 14 декабря 1902 г.; № 18703 от 3 мая 1902 г.

С 1897 по 1900 г. Данилевич работал учителем в Юрьевском реальном училище, затем в течение года — в Ревельской Александровской гимназии. Летом 1901 г. подал в отставку и поселился в Харькове, где стал готовиться к сдаче магистерских экзаменов. Переезду именно в Харьков способствовала помощь его старшего товарища Д. И. Багаля, профессора местного университета. После успешной сдачи экзаменов в 1902 г. Данилевич в следующем, 1903 г., начал читать лекции и вести практические занятия в Харьковском университете как приват-доцент по кафедре русской истории, параллельно преподавая в гимназиях города. (При начале курса русских древностей Данилевич прочел пробную лекцию “Значение нумизматики в изучении русской истории”³, отдав ей предпочтение перед двумя другими темами — “Отношения полоцких князей к другим русским князьям в XII в.” и “Падение митрополита Даниила”⁴). Однако несмотря на благожелательное отношение и поддержку руководства университета (а Багаля в 1906 г. стал ректором университета), удачную учебную деятельность, занятия наукой у Данилевича шли вяло. За 1903—1907 гг., судя по собственному признанию, он сменил несколько тем магистерской диссертации (к сожалению, их точные формулировки установить не удалось). “Только переход к третьей теме, — писал историк 30 марта 1905 г. Иконникову, — дал мне возможность стать на твердую почву”⁵. Эта третья тема была посвящена, судя по всему, вопросам управления Слободской Украины в XVII и XVIII вв. Во всяком случае, именно по этой проблематике ученый собирал материалы в московских архивах в 1905 и 1907 годах⁶. Переход к изучению более позднего, чем в медальной работе, хронологического периода Данилевич совершил потому, что, по его мнению, “только в этих отделах истории можно найти вопрос, не тронутый ни исследователями, ни дилетантами”. А его привлекала возможность “вести самостоятельное изыскание, не путаясь в многочисленных противоречиях и большей частью шатких теориях”⁷.

³ См.: Записки Императорского Харьковского университета (ЗИХУ).- 1903.-Кн. 4.- С. 165-198.

⁴ ИР ЦНБ.-Ф. III.-№ 48701.-Л. 1 об. От 23 января 1903 г. Письмо Иконникову.

⁵ ИР ЦНБ.-Ф. III.-№ 48700.-Л. 1 об. - 2.

⁶ Данилевич В. Е. Отчет о командировке в Москву летом 1907 года для занятий в архивах //ЗИХУ.- 1907.- № 3-4.- С. 39-44.

⁷ ИР ЦНБ.-Ф. III.-№ 48700.-Л. 2.

Малой удачности научных занятий Данилевича в Харькове способствовала и бедность тамошних библиотек, и проблемы в личной жизни. Поэтому он с радостью принял предложение своего старого товарища Довнар-Запольского о переходе в Киевский университет, когда в 1907 г. умер занимавший там вторую профессиру по русской истории П.В. Голубовский и возникла вакансия. (Довнар-Запольский еще в 1905 г. когда Голубовский подал прошение об отставке по болезни, предлагал Данилевичу переезд в Киев. Но Голубовский забрал прошение и переезд тогда не состоялся). Переход из Харькова не был, впрочем, очень простым делом: факультет хотел видеть на кафедре Антоновича опытного профессора со степенью. Однако, к счастью для Данилевича, подавший на конкурс профессор Львовского университета М.Грушевский, совершенно не устраивал факультет из-за своих украинофильских взглядов, поэтому он не был избран, и с 1907 г. Данилевич стал приват-доцентом Киевского университета.

В отличие от Харькова, где Данилевич читал факультативные спецкурсы, в Киеве он преподавал обязательный курс по древней русской истории⁸, а также источниковедение и историографию. В Киеве он работал также на Высших женских курсах.

К сожалению, так же как и в Харькове, несомненные успехи Данилевича как преподавателя⁹ не сопровождались научными успехами. Судя по переписке, Данилевич не оставлял работы над диссертацией, но окончить ее никак не удавалось, между тем завершали свои диссертации уже ученики Довнар-Запольского и самого Данилевича. Среди них первыми были Е. Д. Сташевский и Г.А. Максимович. Компильтивный характер диссертации Сташевского был виден многим, в том числе Довнар-Запольскому и Данилевичу, однако Сташевскому все-таки удалось в 1913 г. получить степень магистра, несмотря на ряд отрицательных отзывов (в том числе Данилевича). Советы сочувствовавших Данилевичу коллег мало помогали, диссертация не получалась. (Например, близкий Данилевичу Максимович неоднократно призывал учителя ускорить работу над текстом. 13 октября 1913 г. он писал: “Душевно надеюсь, что Ваши

⁸См. вступительную лекцию Данилевича к курсу древней русской истории, прочитанную 29 сентября 1907 г. на тему “Разделение русской истории на периоды” - ИР ЦНБ.- Ф. XXIX.- № 218.- Лл. 1-22.

⁹“Мои ученики поставили мне в заслугу то обстоятельство, что я являюсь носителем старых традиций, и я этим горжусь”, - писал он графине Уваровой 19 марта 1915 г. (ОПИ ГИМ.- Ф. 17.- Оп. 1.-Д. 550.-Лл. 61 об.).

работы продвигаются вперед и что Вы собираетесь уже печатать, начинайте поскорее, стоит только начать, а там уже само собою пойдет”¹⁰).

30 апреля 1914 г. Данилевич писал графине Уваровой: “Мне очень хотелось так закончить мою диссертацию, чтобы предложить ее для “Трудов XV Археологического съезда”. Но масса дела по службе не позволит мне окончить подготовку ее к печати ранее конца июня”¹¹.

В другом письме читаем: “Вам удивительно не везет с этой диссертацией, а нужно Вам поскорее захватить кафедру”¹². (Тем временем, в начале 1914 г. остепенился и Максимович. Объявленный вскоре конкурс по кафедре русской истории привел к избранию в начале 1915 г. Сташевского. Данилевич мог остаться и продолжать чтение необязательных курсов, но он посчитал унижительным для себя “быть приват-доцентом при Сташевском”¹³, как раз в 1915 г. развернулось т. н. “дело Сташевского”, показавшее его личную нечистоплотность). Летом 1915 г. Данилевич стал приват-доцентом в Варшавском университете. Однако и здесь ему не повезло: он предполагал, что будет жить в Варшаве, работать в тамошних богатых библиотеках и через два года займет кафедру. “С этой целью,— писал он 19.02.1916г. Уваровой,— и день и ночь работал над моей диссертацией весь прошлый семестр, чтобы поскорее окончить ее”. Но с приближением линии фронта к Варшаве университет был эвакуирован в Ростов-на-Дону, где продолжать работу стало невозможно, поскольку университетская библиотека осталась в Варшаве, а местная была очень слаба. Попытка Данилевича найти место в столицах не увенчалась успехом, 1917-ый год он встретил в Ростове. Включившись с началом революции в политическую борьбу, он выступал с публичными лекциями, в которых смешивались марксистские положения и украинские националистические идеи¹⁴. После провозглашения независимости Украины и образования в Киеве Украинского университета Данилевич переехал в Киев и стал профессором этого университета.

¹⁰ ИР ЦНБ.-Ф. XXIX.-№ 1206.-Л. 1- 1 об.

¹¹ Отдел письменных источников Государственного исторического музея (ОПИ ГИМ).- Ф. 17.-Оп. 1.-Д. 550.-Л. 57 об.

¹² ИР ЦНБ.- Ф. XXIX.- № 1216.

¹³ ОПИ ГИМ.-Ф. 17.-Оп. 1.-Д. 550.-Л. 65 об. Письмо Уваровой от 19.02.1916.

¹⁴ См. тексты лекций: “Очерк революционного и рабочего движения в России” (прочитана 30 марта 1917 г. в Харькове) -ИР ЦНБ. - Ф. XXIX.- №72; “Украина и Россия. Причины, по которым Украина нужна России” (30 сентября 1917 г., Таганрог), “Переяславский трактат 1654 г.” (6 октября 1917г., Ростов) - Там же. № 111.

После 1920 г. он преподавал в разных вузах Киева (Институте народного образования, Институте красной профессуры), читая как общие курсы истории СССР, так и спецкурсы по исторической географии и по истории Белоруссии (на украинском языке). Сотрудничал с УАН, являясь управляющим Археологической комиссией¹⁵.

В.Е. Данилевич умер в конце 1936 г., вскоре после возвращения из командировки в Москву, где он изучал опыт работы московских вузов (МГУ, ИФЛИ)¹⁶. В историографии он так и остался автором единственной монографии — о Полоцкой земле¹⁷.

¹⁵ ИР ЦНБ.-Ф. XXIX.-№ 105, 117, 146. См. также: Данилевич В. Ю. Життєпис професора Данилевича; Багалій Д. І. Оцінка наукових праць проф. Данилевича // Зап. Історику – філологічного відділу Українського АН.- 1919.- Т. 1.- С. LXXXV, LXXXIX.- LC.

¹⁶ См. “Блокнот № 23” с записями за 1936 г.-ИР ЦНБ.-Ф. XXIX.-№ 117.

¹⁷ Список работ Данилевича к 1919 г. см.: Зап. ІФВ УАН.- 1919.-Т. 1.-С. LXXXVI-LXXXIX. Кроме монографии там только мелкие рецензии, а также статьи и заметки по археологии и нумизматике.

Семантика некоторых зооморфных изображений на полоцкой кафле

Мишин П.И. /Новополоцк/

Представления о строении Вселенной неоднократно изменялись на протяжении веков. Древние знания о макрокосме и действующих в нём силах, зародившиеся и существовавшие в отдалённые времена, доходят до нас в форме малопонятных поверий, странных ритуалов, а также загадочных знаков и изображений, в особенности на предметах имеющих сакральное значение. И то, и другое, и третье зачастую остаётся непонятым именно в силу того, что представления древних людей о строении Вселенной и населяющих её существах утрачены.

Этот доклад посвящён семантике одной из разновидностей зооморфных изображений, а именно – изображениям миксаморфных существ, т.е. существ, в которых соединяются части тел различных животных (микс – смешанный). Подобные создания встречаются в мифологических системах различных народов, а их изображения встречаются повсюду, в том числе и в Полоцке.

Так в 1988 году во время земляных работ, надзор за которыми проходил под руководством С.В. Тарасова, был обнаружен фрагмент печной кафли середины XVII в. с изображением так называемого ситаргла – собаки, с птичьими чертами (обычно крылья, в данном случае – когти), покрытой чешуей. (рис.1а)

Расшифровка этого образа имеет длинную историю, начавшуюся с установления Тревер связи его с иранским божеством Сэнмурвом – чешуйчатой крылатой собакой, охраняющей Дерево Всех Семян и помогающей людям.[11] Тогда же была высказана гипотеза о том, что Ситаргл, упомянутый в ПВЛ [6, с. 424] как один из богов Владимирского пантеона, восходит своими корнями именно к Сэнмурву. Развил эту гипотезу Б.А.Рыбаков, считавший, что Ситаргл отвечал за охрану посевов (заимствовав эту функцию у Сэнмурва – охранника Древа Всех Семян) и связывался с божеством плодородия Переплутом. [9] Б.А. Рыбаков приводил в качестве примеров изображения существ, похожих на крылатых собак, на предметах искусства домонгольской Руси и на книжных миниатюрах. [9] Однако М.А. Васильев в своей книге “Язычество восточных славян накануне крещения Руси” [3] отрицает связь изображений крылатых собак в чешуе с образом языческого Ситаргла, называя их драконами

романского типа, имеющими собачью голову с бородкой, змеобразное тело и крылья [3, с. 66-168] а также подчёркивает, что на сегодняшний день мы не имеем никакой информации об облике этого славянского божества и указывает, что функции его также до конца не ясны.[3, с. 218]

Для того, чтобы разобраться в функциях и предназначении такого персонажа, как крылатый пёс в чешуе необходимо проанализировать его изображение в контексте представлений о Вселенной, в которой он обитает и действует.

Вселенная в архаическом мировоззрении представлялась как совокупность миров. Каждый мир – единство границ в пространстве, времени и поведении, населённый существами, которые считают людьми только себя. Критерием принадлежности к людям является соблюдение границ мира. Любой, нарушает границы – кто не принадлежит к миру – не является человеком для его обитателей. В древнейшие времена мир образовывало одно-единственное поселение людей. Связи между поселениями вызвали расширение и слияния миров вплоть до современного состояния единого мира, однако архаические представления существовали и существуют по-прежнему, указывая человеку, что есть только тот мир, в котором живёт он и людьми могут считаться лишь подобные ему. За границами любого мира и, следовательно, между отдельными мирами находится т.н. дикое пространство [2, с. 183], где не существует чётких правил, законов, ограничений, где властвует магия и встречаются самые невероятные существа.

Несмотря на все опасности дикого пространства обитатели различных миров должны контактировать друг с другом, т.к. это взаимовыгодно. Так люди получают от контакта с потусторонними мирами прежде всего технологии (в основном информационные т.е. магические, но иногда и онтологические, предметные), которые дают богатство (урожай, добыча молока ведьмами и пр.), защиту, силу, власть, любовь и прочее, в чём только может нуждаться человек. Кроме того, в потусторонний мир уходят мертвые и из него же приходят новорождённые, что в какой-то мере ставит людей в зависимость от потусторонних миров. Обитателям иных миров необходимы жертвы, как средство питания, а институт жертвоприношений необходимо создать и поддерживать знаменами и т.п. Кроме того люди нередко оказывают помощь в борьбе одних мифологических существ против других. Так свершение ритуалов помогает богу Громовержцу победить своего противника.

Для установления контактов с существами из иных миров нужно пересечь дикое пространство между своим миром и ми-

рами этих существ. То есть, для путешествия из одного мира в другой необходимо покинуть свой мир, пересечь пространство между мирами и попасть в мир – цель.

Определив мир как единство пространственных, временных и поведенческих описаний, определим выход за пределы мира, как преодоление его границы в пространстве, времени или поведении. Тот, кто переступил границу и вступил в дикое пространство без должной защиты¹ теряет человеческие черты, включая форму, и становится животным. Это представление появилось, вероятно, из наблюдений за животными, что обитают вне любого человеческого мира.

Став животным человек совершает путь между мирами. Выбор облика того или иного животного зависит от особенностей дороги к миру-цели. Если это небесный мир богов, значит необходимо стать птицей, если подземный мир мёртвых – необходимо превратиться в змею или иное хтоническое существо.

Приблизившись к миру-цели нужно проникнуть в его пределы, окружённые, как мы уже говорили, пространственными, временными и поведенческими ограничениями. Пространственные границы, обязательные для представителя каждого мира, включают и форму тела, которым он обладает. Таким образом, проникая в чей-нибудь мир, путешественник должен принять тот облик, который будет соответствовать описаниям этого мира.

Всё это относится не только к людям, но и к богам, демонам и прочим существам, поскольку для совершения своих мифологических деяний им также нужно перемещаться из одного мира в другой. В результате, имея намерение изобразить своих богов, люди оказывались в сложном положении – какой из обликов божества выбрать – его облик в родном мире, облик при путешествии или облик в мире-цели? В результате эти облики соединяются и появляются изображения мискаморфных существ.

Со временем, при развитии антропоморфизме, уже не происходит превращений в животных. Различные существа либо используют животных в качестве ездовых² (птицы, волки)³,

¹ Под защитой подразумевается прежде всего ношение различных предметов, которые делают из человека часть его мира: одежда с орнаментом, татуировка, ритуальные шрамы и т.п.

² В индуизме существует даже специальный термин, обозначающий ездовое животное бога – вахана.

³ Так в индуизме Вишну имеет ездовым животным Гаруду, царя птиц[4, с.266] Яма восседает на чёрном буйволе[5, с. 683]. Ведьмы в европейской традиции ездят на взнузданных волках[1, с. 229], свиньях и иных животных; скандинавская Фрейя ездит на колеснице, запряжённой кошками или просто верхом на кошке [8, с. 572] и т.д.

либо применяют различную животную атрибутику – крылья⁴, перья, чешую, когти и пр. и изображаются соответственно.

Для того, чтобы определить функции мифологического персонажа, необходимо, т.о. рассмотреть какие животные участвовали в формировании его образа и далее, зная о принадлежности животных к определённым мирам, судить о передвижениях этого персонажа, а значит и о его функциях. Эту схему можно применять для анализа любого миксаморфного образа, отвечая на вопрос, почему именно тот или иной мифологический персонаж изображался именно в таком облике, для лучшего понимания как его функций, так и функций ритуалов, в которых он использовался и предметов, на которых он изображался.

Изображённое на кафле существо имеет тело собаки с птичьими чертами, покрытое чешуей. Скорее всего обладание симаргла этими атрибутами проистекает из функций его прототипа Симурга, в задачу которого входила охрана Древа Всех Семян от хтонических существ – змеев.[3, с. 125] Борьба с ними требовала возможности свободного перемещения и доступа в нижние миры. Отсюда чешуя – атрибут змеи, хтонического существа. С другой стороны Сэнмурв в иранской традиции помещался на вершине мирового древа, т.е. в мире верхнем. Следовательно, необходимы атрибутика птицы, существа неба – крылья, перья либо, как в нашем случае, когти.

Тело собаки представляется наиболее сложным для интерпретации. Вероятнее всего она появилась в силу необходимости борьбы с хтоническими существами и в мире людей. Для того, чтобы проникать в мир людей обычно использовалось изображение самого человека (отсюда такие образы как ангелы в христианстве, Гаруда в индуизме [4, с. 266]). Выбор собаки связан по всей видимости с реформами Зороастра⁵, в результате которых произошло переосмысление хтонических сил, как тёмных, а также чёткое разделение светлых и темных сил. Собака, лишившись своей негативной стороны, стала почитаться в зороастризме как существо приближенное к богам, отважный защитник рая. Поэтому для проникновения в человеческий мир был выбран именно образ собаки. Так получился Крылатый Пёс,

⁴Гермес, в греческой мифологии бог-вестник, водитель душ умерших, бог путешественников, бог границ обут в крылатые сандалии/10, с. 292/. Ангелы в христианской мифологии имеют крылья.

⁵Изображения крылатой собаки в чешуе появляются приблизительно в V в. до н.э. /3, с. 138/

защитник человека и не только человека от тёмных, враждебных сил. Это обусловило широкую популярность как персонажа, так и его изображения [7, с. 437; 3, с. 140], использовавшегося как символ защиты, а также как символ посредничества между тремя мирами: человеческим, божественными и подземным.

Использование образа сямаргла в данной трехчастной композиции выглядит полностью соответствующим его функциям. Сямаргла охраняют символ плодородия, расположенный в центре (Богиня-Мать либо Мировое Древо) от хтонических существ (что отсылает нас к сюжету основного мифа), а также транслируют силу плодородия во вне. Расположение подобного сюжета на печи целиком соответствует функциям, приписываемым печи в народной традиции, как средоточию плодородия в доме.

Сюжет, представленный на **рисунке 16** (раскопки 1987 г. в Полоцке на площади Свободы под руководством Тарасова С.В.), также поддаётся анализу с позиции предложенной концепции. На изображении мы видим собак с птичьими когтями и львиной гривой. Зная, что атрибутика птиц, открывает дорогу в верхний мир, а лев традиционно соотносится в нижнем, хтоническом миром (вспомним 1-е Петра 5, 8 Трезвитесь, бодрствуйте, потому что противник ваш диавол ходит, как рыкающий лев, ища, кого поглотить), мы можем сделать вывод, что изображённое существо по своим функциям идентично сямарглу.

Рассмотрим с позиции предложенной концепции ещё один образ, самый распространённый из всех типов миксаморфных существ – образ дракона. Его появление связано с т.н. основным мифом, о борьбе между Громовержцем и его хтоническим противником, который обычно изображается в виде змеи. Для того, чтобы змей мог совершить похищение, являющееся завязкой сюжета (кражу влаги, коров, жены Громовержца) он должен подняться в мир богов, верхний мир, расположенный в небе. Отсюда – крылья.

Выводы. Существование миксаморфных изображений объясняются необходимостью перемещения мифологических существ в разные миры Вселенной. Поскольку для перемещения в разные миры использовались образы различных животных, то при конструировании внешнего вида мифологического персонажа происходило смешение его различных обликов, в результате чего появлялись миксаморфные существа. Зная, чей облик использовался для перемещения в какой-то конкретный мир мы можем судить о функциях персонажа и о его месте в структуре мифологической Вселенной. Что касается изображе-

ний на представленной кафле, то изображённые на них симарглы получили свой облик в виду необходимости борьбы с хтоническими существами во всех трёх мирах. Способность к защите и перемещению между мирами и обусловило использование этих образов для защиты главного источника плодородия дома – печи.

Литература

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу.: в 3 т. М.: ТОО “Современный писатель”, 1995. – Т.3.
2. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
3. Васильев М.А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси. Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. – М.: «Индрик», 1999. – 326 с.
4. Гринцер П.А. Гаруда // Мифы народов мира. – М., 1980. Т.1. – С. 266-267
5. Гринцер П.А. Яма // Мифы народов мира. – М., 1982. Т.2. – С. 682-683
6. Иванов В.В., Топоров В.Н. Семаргл // Мифы народов мира. – М., 1982. Т.2. – С. 424-425
7. Лелеков Л.А. Симург // Мифы народов мира. – М., 1982. Т.2. – С. 436-437
8. Мелетинский Е.М. Фрейя // Мифы народов мира. – М., 1982. Т.2. – С. 572
9. Рыбаков Б.А. Русалии и бог Симаргл-Переплут. // Советская археологии, 1967, №2. – С. 91-116.
10. Тахо-Годи А.А. Гермес // Мифы народов мира. – М., 1980. Т.1. – С. 292-294
11. Тревер К.В. Собака-птица: Сэнмурв и Паскудж. // Из истории докапиталистических формаций. – М.-Л., 1933. – С. 293-328.

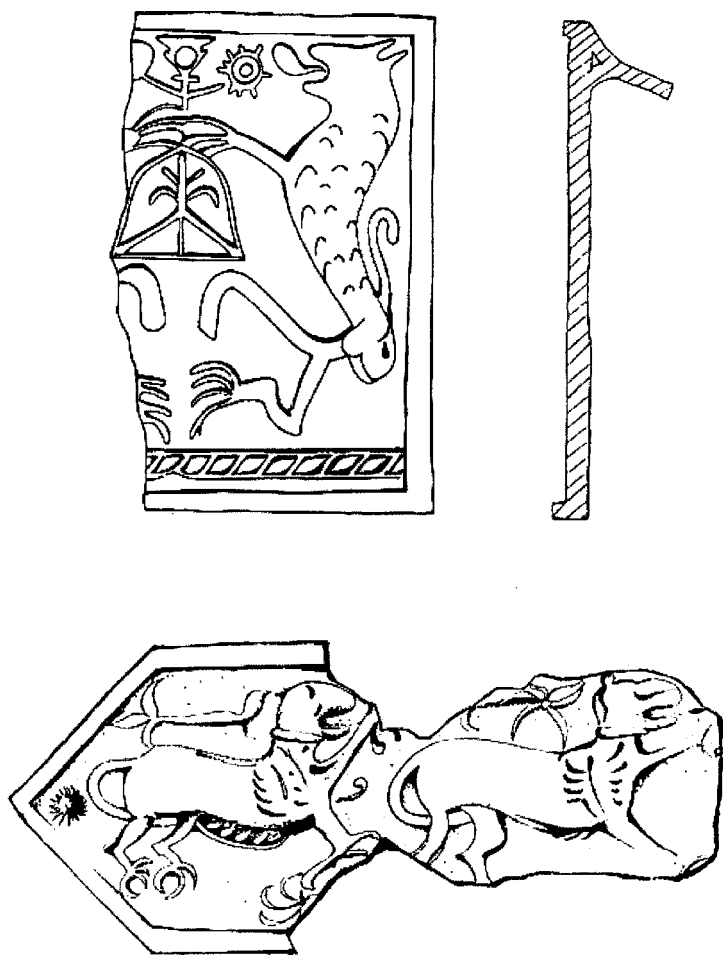

Рис. 1. а, б

Кераміка курганнага могільніка Навасёлкі

Плавінскі А.М., Плавінскі М.А. /Мінск/

Курганны могільнік Навасёлкі размяшчаецца ў 1 км ад Мядзеля каля былой вёскі Навасёлкі. Ён даследаваўся ў 1961г. (Ю.І. Драгун), 1962 (І.М. Цюрына) і 1988 - 1990гг. (В.Н. Рабцэвіч, А.М. Плавінскі). Усяго было раскапана 35 насыпаў. Такая колькасць курганоў дазваляе распрацаваць дастаткова надзейную храналогію пахавальнага помніка.

Калекцыя керамічнага посуду з Навасёлак налічвае 28¹ адзінак. Кераміка можа стаць важкім храналагічным індыкатарам для вызначэння датыровак як асобных пахаванняў, так і могільніка ўвогуле. Аднак, тыпалагізацыя такой выбаркі немэтазгодна. Таму мы толькі вылучым групы максімальна блізкіх пасудзінаў, у выпадку, калі гэта магчыма. Не аб'яднання ў групы экзэмпляры апісваюцца асобна.

Сістэматызацыя глінянага посуду звычайна праводзіцца паводле найбольш устойлівай і характэрнай прыкметы - профіля верхняй часткі пасудзіны з венцам. Улічваецца таксама сукупнасць усіх прыкметаў пасудзіны.

Да *першай групы* адносяцца гаршчкі № **18 (мал. 1:1), 20 (мал. 1:2), 22 (мал. 1:3)**. Усе яны ляпныя, маюць конусападобную форму з прамым ці злёжку адагнутым венцам. Край венца акруглы. Колер пасудзінаў чырванавата - карычневы ці карычневы, у цеста дададзены буйназярністы пясок і жарства. Пасудзіна № **18** была адзіным прадметам пры пахаванні, № **20** не мае вузкай даты па інвентары, № **22** паводле пахавальнага інвентара датуецца ў межах к. Х-пач. ХІст. (ХІст.). Да гэтага варта дадаць, што № **18** змяшчаўся ў кургане з крэмацыяй, а № **20** і **22** - з інгумацыяй. Аналогіі гэтай групе можна знайсці сярод керамікі культуры доўгіх курганоў - другі тып пав. В.В. Сядова [Седов, 1974, с. 26, рис. 21:5 - 8, 11], які ў Падзвінні быў непасрэдным папярэднікам раннекругавых гаршчкоў [Енуков, 1990, с. 84 - 91, рис. 30, 31:1, 5, 40:1 - 4; Штыхаў, 1992, с. 51 - 52]. Пасудзіны *першай групы* можна прадатаваць Хст. (а магчыма і пачаткам ХІст.). Улічваючы, што № **20** і **22** знойдзены пры тру-

¹ Две пасудзіны ў музейных зборах не выяўлены (№ **4** і **28**), дзве знойдзены ў фрагментах, якія не дазваляюць аднавіць поўны профіль (№ **14** і **21**). Такім чынам, калекцыя керамікі з Навасёлак налічвае 24 цэлыя формы. Да гэтага можна дадаць 2 гаршчкі з Навасёлак (?), апублікаваныя Л.Д. Побалем.

папакладаннях, іх дату можна звязіць прыкладна да др.п. Хст., а № 22 да к. Х-пач. XI стст. (паводле інвентара).

Вельмі блізкая да *першай групы* па форме пасудзіна № 27 - ляпная прыземістая з канічным тулавам, добра выяўленым плечыкам і прамым, кароткім, вертыкальным венцам (**мал. 1:7**). Пасудзіна знойдзена пры пахаванні па абрадзе інгумацыі, якое, паводле інвентара, можа быць прадатавана Х-ХІстст. Разглядаемы экзэмпляр таксама знаходзіць сабе аналогіі ў посудзе культуры смаленскіх доўгіх курганоў і можа быць прадатаваны Хст. [Енуков, 1990, рис. 31:6, 15], а, ўлічваючы змяшчэнне пры трупapakладанні, гэтую дату можна звязіць да другой паловы стагоддзя.

Да *другой групы* адносяцца нізкія ляпныя пасудзіны з кароткім адагнутым венцам з акруглым краем (№ 19, 26) (**мал. 1:5, 6**). Экзэмпляр № 19 мае акруглае тулава, а ў № 26 тулава хутчэй канічнае, і па выглядзе ён набліжаецца да місы. Абедзве пасудзіны паходзяць з пахаванняў з інгумацыяй, № 19, паводле інвентара, датуецца самым к. Х-п.п. XI стст., а № 26 - Х-ХІстст. Блізкі па форме да разглядаемай групы, але ганчарны, гаршчок знойдзены на гарадзішчы ў Лагойску і датуецца Хст. [Штыхов, 1992, рис. 1:9]. Сярод ганчарнай керамікі Заслаўя пасудзіны з аналагічным венцам аб'яднаны Ю.А. Зайцам у тып ІА аддзела 1. Даследчык лічыць гэты тып раннім, датуе яго др.п. Х-пач. ХІстст. і адзначае блізкасць да ляпной керамікі [Заяц, 1993, с. 108, 113]. Такім чынам, пасудзіны *другой групы* можна прадатаваць др.п. Х-пач. ХІ стст.

У кургане № 26 былі знойдзены дробныя фрагменты вялікай ляпной пасудзіны са слабапрафіляваным венцам - № 21 (**мал. 1:4**). Цеста з дамешкам дробных кавалкаў кварца, лепка грубая, абпал даволі слабы, колер чырвоны. Мяркуючы па захаваныхся фрагментах, дыяметр венца мусіў быць каля 30см, а дыяметр донца - каля 10 - 11см.

Да *трэцяй групы* належаць ганчарныя гаршчкі з акруглымі плечыкамі і моцна пафіляваным загнутым унутр венцам, край венца акруглы. Цеста чырвона - карычневага колеру, у якасці дамешка былі выкарыстаны пясок і дробная жарства. Да групы належаць 3 пасудзіны (№ 1, 2, 5). Паводле інвентара, яны могуць быць прадатаваны Х-ХІстст. (№ 2, 5) (**мал. 2:2, 3**) і ХІст. (№ 1) (**мал. 2:1**). У Полацку аналагічны тып венца сустракаецца ў XIV гарызонце - ХІст. [Штыхов, 1975, рис. 42:16].

У *чацвёртую групу* аб'ядноўваюцца добра абпаленыя кружалыныя пасудзіны (№ 3, 9, 15, 17) (**мал. 3:1 - 4**) з конусападобным тулавам і адагнутым венцам з жалабком на ўнутраным

баку. Тры экзэмпляры з чатырох датуюцца ХІст. (№ 3, 15, 17), а адзін - ХІ-к. ХІІ стст. (№ 9). У Заслаўі пасудзіны з аналагічнай формай венца - тып ІА аддзела 4 выкарыстоўваліся толькі ў ХІст. [Заяц, 1993, с. 115], у Полацку яны таксама датуюцца ХІст. [Штыхов, 1975, рис. 42:17]. У Мінску вельмі блізкія гаршчкі аб'ядноўваюцца ў тып Г5 і датуюцца канцом ХІст. [Загоруйскі, 1982, с. 241 - 242]. Такім чынам, пасудзіны *чацвертай групы* варта адносіць да ХІст.

Да *пяттай групы* належаць ганчарныя гаршчкі з конусападобным ці акруглым тулавам і падоўжаным адагнутым венцам - № 11, 16, 23 (мал. 4:1 - 3). Пасудзіна № 11 арнаментавана па плечыку лінейным арнаментам. Гаршчок № 16 пакрыты па тулаву і плечыку лінейным, а па плечыку яшчэ і хвалістым арнаментам. Усе тры пасудзіны маюць на донцах клеймы. Знойдзены яны пры пахаваннях па абрадзе інгумацыі і, паводле пахавальнага інвентара, датуюцца: № 11 і 23 - ХІст., а № 16 - к. Х-пач. ХІІстст. У Заслаўі венцы падобнага тыпу датуюцца к. Х-п.п. ХІІстст. [Заяц, 1993, с. 113], у Ваўкавыску - др.п. Х-ХІ стст. [Зверуго, 1975, с. 69]. Да гэтай жа групы адносяцца два ганчарныя гаршчкі са збораў Дзяржаўнага археалагічнага музея ў Варшаве, апублікаваныя Л.Д. Побалем, якія, верагодна, паходзяць з навосёлкаўскіх курганаў [Поболь, 1979, с. 182., рис. 100:1, 2] (мал. 7:4,5).

Да *шостай групы* належаць дзве вельмі падобныя невялікія ганчарныя пасудзіны - № 10 і 12. Абпал раўнамерны, колер светла - карычневы. Гаршчок № 10 мае амаль прамое слаба адагнутае венца (мал. 5:1), № 12 адрозніваецца больш прафіляваным венцам (мал. 5:2). Абодва гаршчкі пакрыты падобным хвалістым арнаментам, а № 10 у дадатак яшчэ і лінейным. Гэтыя дзве вельмі блізкія па выглядзе і фактуры пасудзіны маюць на донцах аднолькавыя клеймы, што дазваляе меркаваць аб іх верагоднай адначасовасці. Так як № 12 датуецца паводле пахавальнага інвентара к.ХІ-пач. ХІІстст., дык і № 10 можна аднесці да гэтага ж часу.

Пасудзіна № 6 мае крутыя плечыкі і венца з «карнізікам» (мал. 2:4). Цеста карычневага колеру з дамешкам пяску і дробнай жарствы. Гаршчок № 6 быў знойдзены ў кургане з інгумацыяй і паводле пахавальнага інвентара датуецца Х-ХІстст. На донцы маеца кляймо - крыж у коле (мал. 6:3). Венца з падобным «карнізікам» звычайна датуюць Х-ХІстст. [Заяц, 1993, с. 114; Штыхов, 1975, с. 81].

Гаршчок № 8 мае канічнае тулава з крутымі плечыкамі і зрэзаным вонку венцам са слабым жалабком (мал. 2:8). Цеста

карычневага колеру з дамешкам дробнай жарствы і пяску. Знойдзены ў кургане з інгумацыяй, які, паводле інвентара, датуецца X-XI стст. Блізкі гаршчок паходзіць з курганнага могільніка Заслаўя [Штыхов, 1992, рис. 4:6].

Гаршчок № 24 вылучаецца конусападобным тулавам і адагнутым венцам (**мал. 5:3**). На донцы маецца кляймо. Экзэмпляр паходзіць з аднаго кургана з пасудзінай № 23 групы пяць. Па пахавальным інвентары, ён датуецца XI ст.

Пасудзіна № 25 мае канічнае тулава, адагнутае венца, плечыкі аздоблены хвалістым арнамантам (**мал. 5:4**). Колер чырванавата - карычневы. На донцы - кляймо. Паводле пахавальнага інвентара, пасудзіна датуецца XI ст.

Пасудзіна № 13 мае канічнае тулава і прамое венца (**мал. 7:1**). Беднасць пахавальнага інвентара не дазваляе вызначыць больш - менш вузкую датыроўку кургана.

Гаршчок № 14 знойдзены ў фрагментах (1 фр. венца і 13 сценак) (**мал. 7:2**), ён паходзіць з перакопа і, напэўна, належыць да познесярэднявечнага часу.

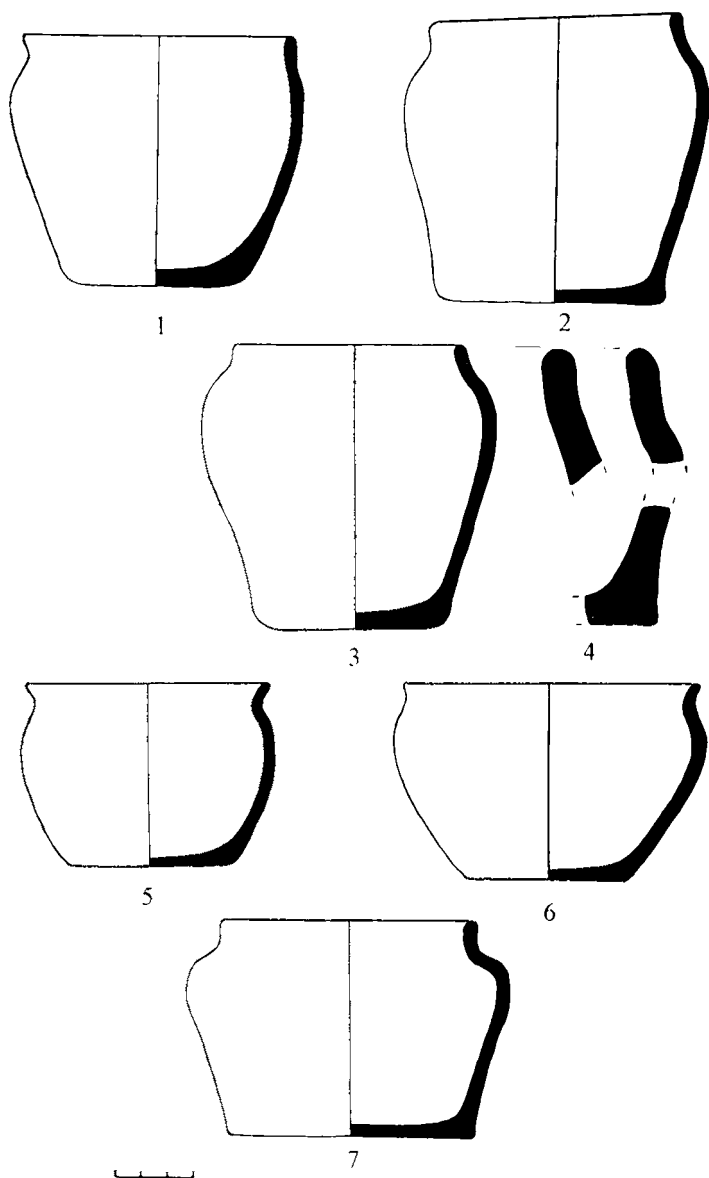
З 18 захаваўшыхся цалкам ганчарных пасудзін 11 мелі на донцах клеймы (клеймы з раскопак 1988-1990 гг. разглядаліся ў спецыяльным артыкуле [Плавинский, 1998, с. 62 - 63]). Гэта вельмі высокі адсотак (61%) посуду з клеймамі.

Аналіз керамікі з курганнага могільніка Навасёлкі дазваляе прадатаваць асноўную яе частку др.п. X-XI стст. (да пач. XII ст.). Такая датыроўка керамічнага комплексу дае магчымасць скарэктаваць час існавання самога могільніка. Керамічны комплекс Навасёлкаў знаходзіць сабе шырокія аналогіі ў іншых пахавальных помніках беларускага Падзвіння. Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу значны адсотак ганчарнага посуду з клеймамі. Далейшае вывучэнне керамікі з курганаў усходняга берага возера Нарач дазволіць удакладніць храналогію не толькі саміх гэтых пахавальных помнікаў, але і вызначыць час і асаблівасці засялення рэгіёна полацкімі крывічамі.

Літаратура

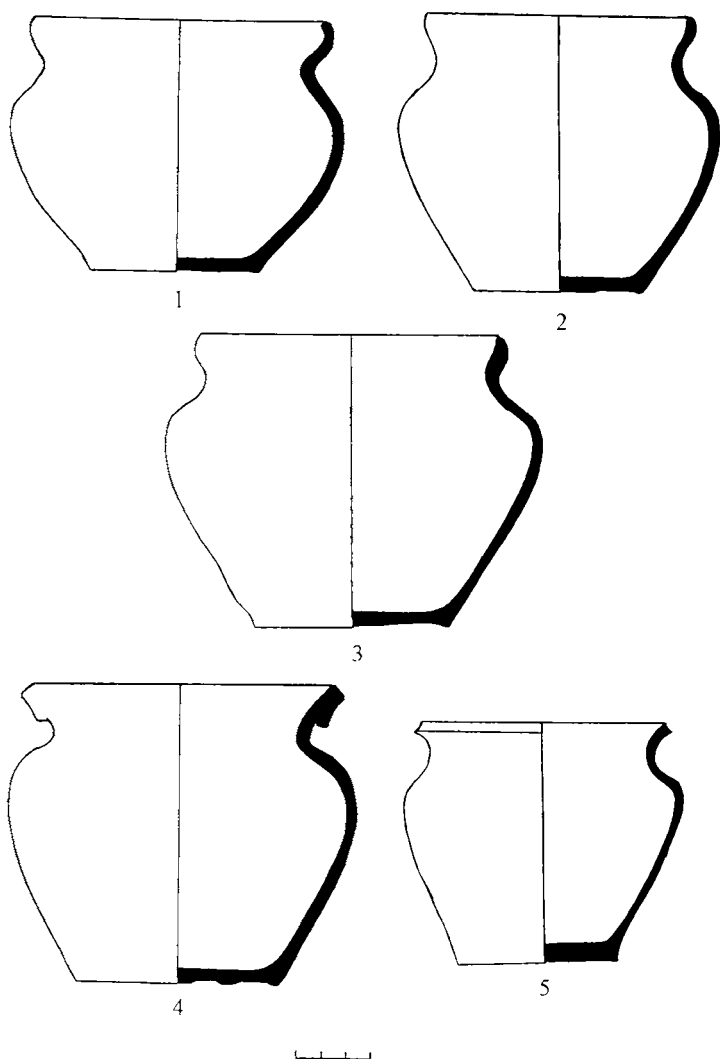
1. Енуков В.В. Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей. М., 1990.
2. Загорюльский Э.М. Возникновение Минска. Мн., 1982.
3. Заяц Ю.А. Керамическая посуда Заславля X-XVIII вв. // Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі. Мн., 1993.
4. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X-XIV вв. Мн., 1975.
5. Плавинский А.Н. К вопросу о гончарных клеймах // Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология). Мн., 1998.
6. Поболь Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши. Мн., 1979.
7. Седов В.В. Длинные курганы кривичей // САИ, 1974. Вып. Е1-8. М.
8. Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX-XIII вв.). Мн., 1975.
9. Штыхов Г.В. Круговая керамика Полоцкой земли X-XI вв. в сравнительном изучении // Древнерусская керамика. М., 1992.
10. Штыхаў Г.В. Крывічы. Мн., 1992.

№	№ кургана інвентара	датыроўка кургана пав. пахавальнага раскопак і год	аўтар раскопак	фармоўка вышыня (h) у см	дыяметр вёсца (d1) у см	дыяметр тулава (d3) у см	дыяметр донца	навунась месца захавання	завугі	малюнак
1	1	XI ст.	Драгун Ю.І., 1961	ганчарны	11,2	12,8	14	7	кляймо МАКМ, інв 1194	2:1, 6:1
2	2	X-XI ст.	-/-	-/-	12,5	12	14	7,5	кляймо -/-	2:2, 6:2
3	3	XI ст. (к. X-XI ст.)	-/-	-/-	12,3	10	12,5	7,5	-/-	3:1
4	4	X-п.п. XI ст.	-/-	ляны	—	—	—	—	?	у фондах МАКМ
5	5	X-XI ст.	Цюрына Г.М., 1962	ганчарны	12	12,6	15	8	—	прадмет адсутнічае
6	9	X-XI ст.	-/-	-/-	12	13	13,8	8	кляймо НМГ і КБ КП 8263	2:3
7	11	—	-/-	-/-	—	—	—	8	-/-	7:3
8	12	X-XI ст.	-/-	-/-	9,5	10,5	11,3	6,6	—	2:8
9	13	XI-XI ст.	-/-	-/-	12	12	13,5	6,5	—	ВЛМ 3:2
10	14	апчв. XI-пач. XII ст.	-/-	-/-	8	10,5	11	5,5	кляймо	кляймо аналітычнае №12
11	15	XI ст.	-/-	-/-	10	10	12	7	кляймо	5:1, 6:5
12	16	апчв. XI-пач. XII ст.	-/-	-/-	10,5	11	12,5	6,5	кляймо	4:1, 6:4
13	17	—	-/-	-/-	-/-	-/-	14	10	14	кляймо налітнічае №10
14	18	—	-/-	-/-	—	≈16	—	—	-/-	5:2, 6:6
15	19	др.п. X-XI ст.	-/-	-/-	12,5	12	15	8	кляймо	—
16	21	к. X-пач. XII ст.	-/-	-/-	14	13	16	8	кляймо	фрагменты, з перакопа
17	22	XI ст.	Рабырэвіч В.Н., Плавінскі А.М., 1989	-/-	11,3	13,7	15,2	8,2	—	3:4
18	23	—	-/-	ляны	9,5	10	11	6	—	1:1
19	24	к. X-не пазней сяр. XI ст.	-/-	-/-	7	9	9,6	6	—	1:5
20	25	X-	-/-	-/-	11	9,5	11,5	8	—	1:2
21	26	—	-/-	-/-	—	≈30	—	10-11	—	фрагменты
22	28	XI і п.к. X-пач. XI ст.	-/-	-/-	10,8	8,5	11	6,5	—	1:3
23	29	XI ст.	Рабырэвіч В.Н., Плавінскі А.М., 1990	ганчарны	10	12,7	13,8	7	кляймо	4:2, 6:10
24	29	XI ст.	-/-	-/-	14	13,2	15	8,5	кляймо	5:3, 6:9
25	31	XI ст.	-/-	-/-	11,8	12	14,4	6,2	кляймо	5:4, 6:1
26	32	др.п. X-XI ст.	-/-	ляны	7,5	11	11,7	6	—	1:6
27	34	др.п. X-XI ст.	-/-	-/-	8,2	9,5	12	9,2	—	1:7
28	35	X-пач. XI ст.	-/-	-/-	—	—	—	—	?	у фондах ВЛМ
29	—	?	?	ганчарны	11,5	12	?	7	—	прадмет адсутнічае
30	—	?	?	-/-	11	12	?	?	—	ДзАМВ, №1045, ф.96/А
									-/-	7:5

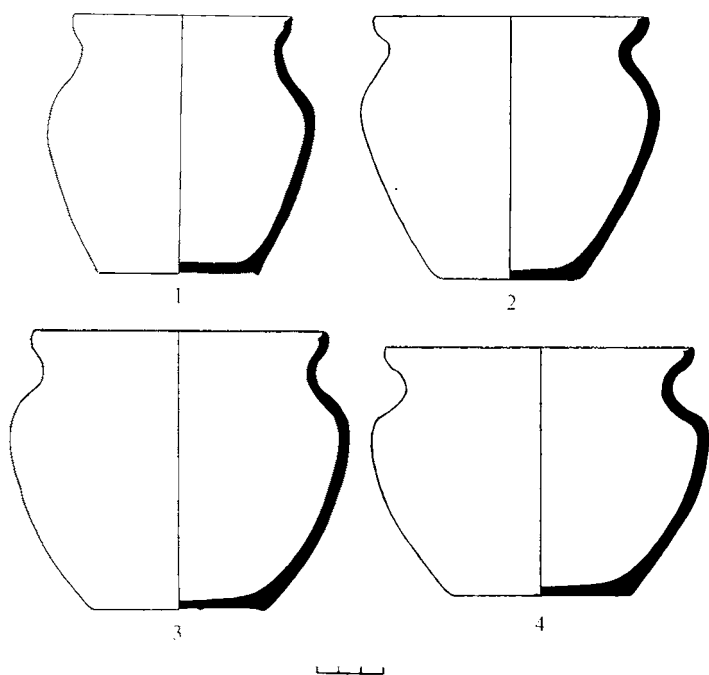

Мал. 1. Ляпны посуд курганнага могільніка Навасёлкі:

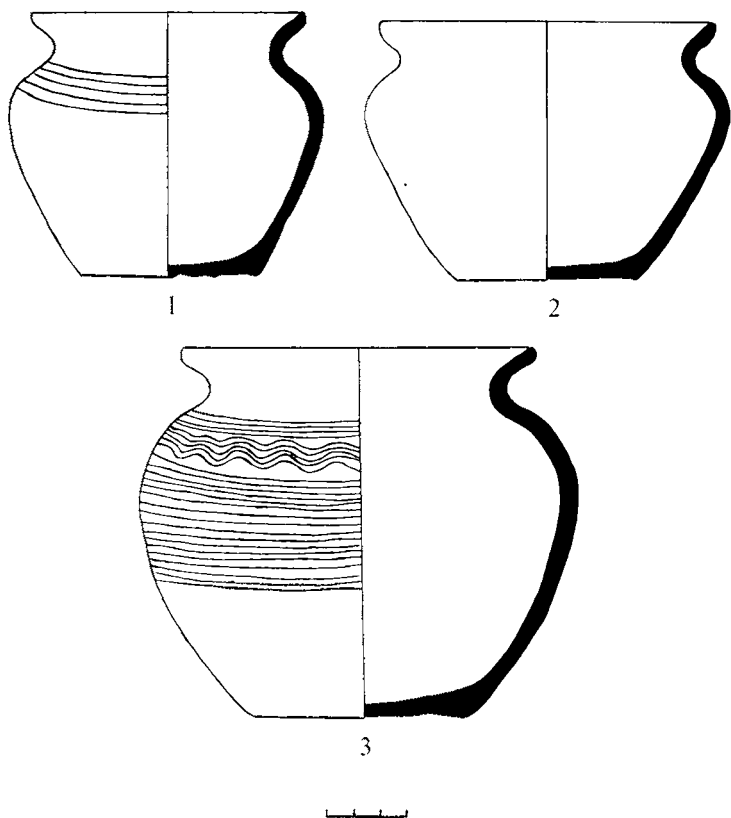
1 - № 18, 2 - № 20, 3 - № 22, 4 - № 21, 5 - № 19, 6 - № 26, 7 - № 27

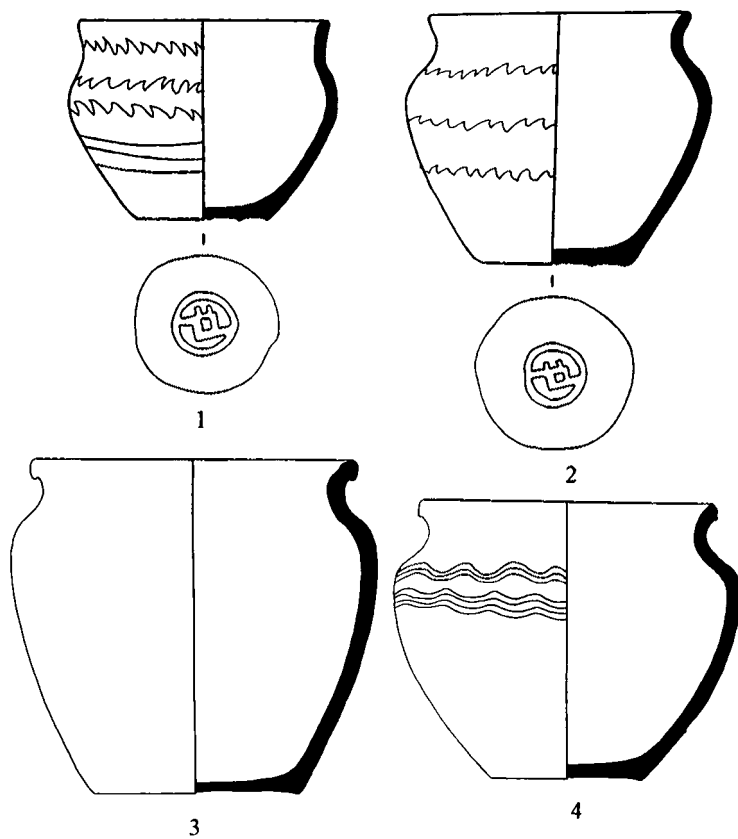
Мал. 2. Ганчарны посуд курганнага могільніка Навасёлкі:
1 - № 1, 2 - № 2, 3 - № 5, 4 - № 6, 5 - № 8

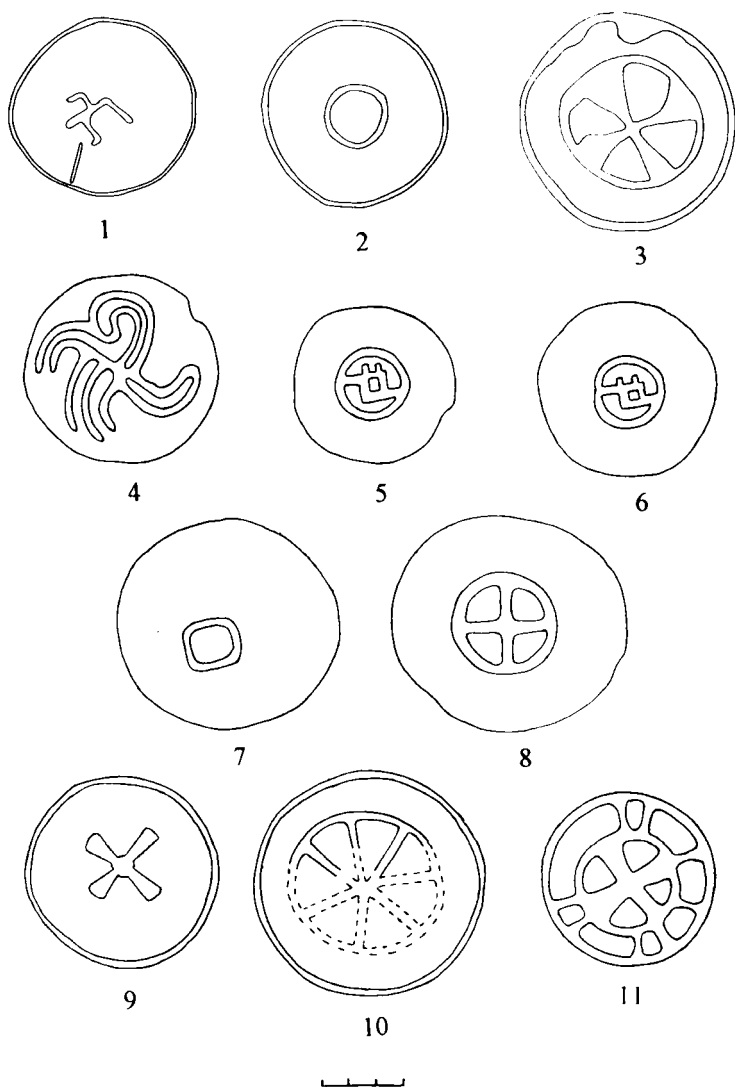
Мал. 3. Ганчарны посуд курганнага могільніка Навасёлкі:
1 - № 3, 2 - № 9, 3 - № 15, 4 - № 17

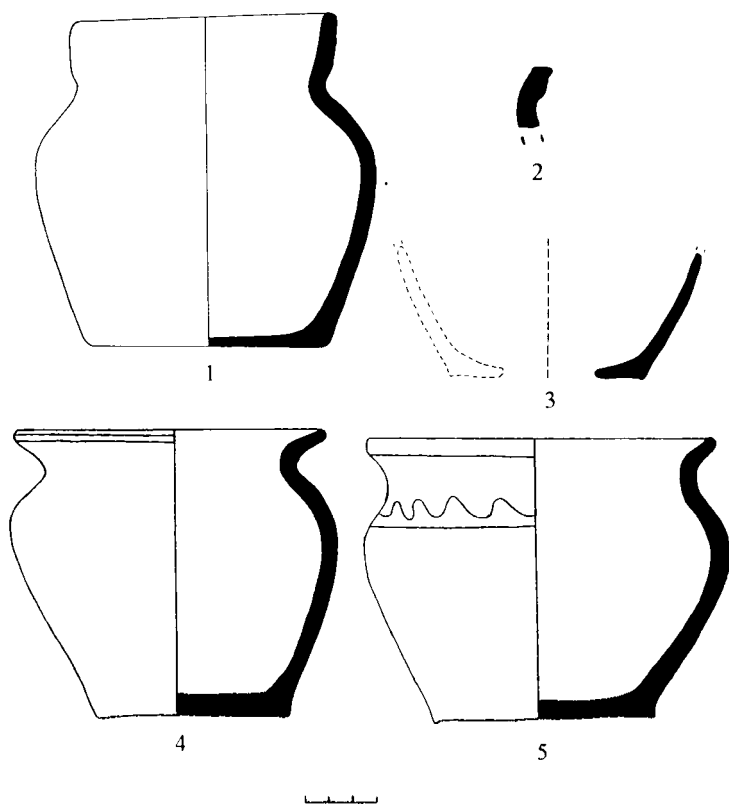
Мал. 4. Ганчарны посуд курганнага могільніка Навасёлкі:
1 - № 11, 2 - № 23, 3 - № 16

Мал. 5. Ганчарны посуд курганнага могільніка Навасёлкі:
1 - № 10, 2 - № 12, 3 - № 24, 4 - № 25

Мал. 6. Ганчарныя клеймы: 1 - № 1, 2 - № 2, 3 - № 6, 4 - № 11, 5-
№ 10, 6 - № 12, 7 - № 15, 8 - № 16, 9 - № 24, 10 - № 23, 11 - № 25

Мал. 7. Ганчарны посуд курганнага могільніка Навасёлкі:
1 - № 13, 2 - № 14, 3 - 7, 4 - № 29, 5 - № 30

Козьянковское сокровище

Рябцевич В.Н. /Минск/

Фонды Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника хранят крупнейший денежный депозит Древней Руси. Основные результаты исследований этого уникального памятника (см. **Приложение**) изложены ниже.

24 апреля 1973 г. на правом берегу Западной Двины у деревни Козьянки, примыкающей к юго-западной окраине Полоцка, открыта огромная залежь монетного серебра.

Место находки, расположенное в 300-350 м от реки, лишено культурного слоя. Многочисленные берестяные обрывки, перемешанные с монетами, свидетельствуют, что клад был завернут в бересту. Значительная его часть была расхищена непосредственно после обнаружения. Ныне известны 7690 целых и фрагментированных монет (7599 хранятся в Полоцком музее, 91 /из числа разошедшихся по рукам/ атрибутирована по карандашным эстампам и фотографиям).

Абсолютное большинство монет представлено дирхамами Арабского халифата, эмитированными в северной Африке, на Ближнем Востоке, в Закавказье, Иране, Афганистане и Центральной Азии.

Неатрибутируемая монета с легендой-биллингвой - 1 экз.

Умайады (Иракская ветвь¹) - 1 экз.

Халиф? Монетный двор Васит.

Аббасиды - 349 экз.

Халифы - ал-Махди (775 - 785), Харун ар-Рашид (786 - 809), ал-Амин (809 - 813), ал-Мамун (813 - 833), ал-Мутасим биллахи (833 - 842), ал-Васик биллахи (842 - 843), ал-Мутаваккил алиллахи (847 - 861), ал-Мутазз биллахи (866 - 869), ал-Мутамид алиллахи (870 - 892), ал-Мутаид биллахи (892 - 902), ал-Муктафи биллахи (902 - 908), ал-Муктадир биллахи (908 - 932), ал-Кахир биллахи (932 - 934).

Монетные дворы - Мадина́т Арра́н, Арраджан, Мадина́т Исба́хан, Арминия, ал-Ахваз, Ту́стер мин ал-Ахваз, Бардаа, ал-Басра, Балх, Васит, Мадина́т Балх, Тифлис, Джаннаба, ал-Хуттал, ар-Рафика, Мадина́т Зе́рендж, Рас ал-Айн, Су́рра ман-Раа,

¹ Иракская ветвь Умайядов правила с 661 по 750 гг. (Босворт К.Э. Мусульманские династии. М., 1971. С. 29).

Мадина́т ас-Салам, Самарканд, ал-Куфа, Мадина́т Мах ал-Куфа, ал-Мухамма́дия, Марв, ал-Маусил, Нисабур.

Бунды (ветвь в Фарсе) - 1 экз.

Эмир - Имад ад-даула абу-л-Хасан Али (934-949).

Монетный двор - Шираз.

Абу-Дауди́ды - 1 экз.

Эмир - Ахмад ибн Мухаммад ибн Ахмад.

Монетный двор - Шираз.

Саффари́ды - 36 экз.

Эмиры - Амр ибн ал-Лайс (878 - 900), Абу Хавс и Тахир ибн Мухаммад ибн Амр (900 - 908), Ахмад ибн Мухаммад ибн Халаф ибн Али (922 - 925).

Монетные дворы - Арраджан, Джаннаба, Мадина́т Зерендж, Седжестан, Шираз, Марв, Фарис, Нисабур.

Самани́ды - 6847 экз.

Эмиры - Исмаил ибн Ахмад (892 - 907), Ахмад ибн Исмаил (907 - 914), Исхак ибн Ахмад (913-914), Наср ибн Ахмад (914 - 943), Йахья ибн Ахмад (926 - 933), Нух ибн Наср (943 - 954).

Монетные дворы - ал-Аскар, Андараба, Балх, Самарканд, аш-Шаш, Марв, Нисабур, Бийар, Бухара, Маадин, Маргинан, ал-Хуттал, Фарван.

Эмир Рафи ибн Харсама - 1 экз.

Нисабур - 2 экз.

Эмир (наместник халифа) - Лайла ибн Нуман (920 - 921).

Монетный двор - Нисабур.

Булга́р - 4 экз.

Ханы - Бармак (913 - 918), Микаил ибн Джафар (918 - 921).

Монетный двор - Булгар.

Неопределенные (из-за стертости) дирхамы - 4 экз.

Подражания - 435 экз.

Имитации эмиссий Аббасидов (117 экз.), Саманидов (212 экз.), неустановленных прототипов (106 экз.).

Монетные кружки без признаков чеканки, выдержанные в метрологических нормах куфических дирхамов - 4 экз.

Старшая монета - умайадский дирхам, чеканенный в Васите, младшая - саманидский дирхам Нуха ибн Насра 333 г.х.

(944/945 гг.), чеканенный в Самарканде.

Представляется несомненным, что Козьянковское сокровище - разбойничья казна, пополнявшаяся, прежде всего, за счет “гостей”, ладьи которых проходили по западновинскому отрезку “пути из Варяг в Греки”. Дата сокрытия - середина 940-х гг. (не ранее 944 г.).

Клад содержит ряд весьма редких монет. Остановимся лишь на двух из них...

1. Неатрибутируемая монета с легендой - билингвой (фрагмент 1/2)

Av. Линейная (трехстрочная) легенда - нечитаемые иероглифообразные знаки (1-я строка), искаженное письмо куфи (2-я и 3-я строки), имитирующее шахаду (см. примеч. 4); круговая легенда - нечитаемые “иероглифы”.

Rv. Линейная (четырёхстрочная) и круговая “иероглифическая” легенды.

Академик Х.М. Френ опубликовал такую же монету из клада XI в., упомянув о “половине другого экземпляра сей же монеты” из клада 1-ой четверти X в., найденного “при Гефле в Швеции”. Прочтя 2-ю и 3-ю строки аверсной легенды как “Благословение Узбеку!”, он выдвинул весьма спорную атрибуцию этой загадочной монеты, отнеся ее к “древней Турецкой державе в средней Азии” VIII-IX вв., а Узбека - к “Государям Турецкой династии”².

Еще одна такая монета зафиксирована кладом конца X в., открытым “в Познанской области, в Оборникском округе, близ городка Обржицко, на р. Варте” в 1842 г.³; наконец, один ее экземпляр имеется в собрании Государственного Эрмитажа.

2. Аббасиды, ал-Кахир. Шираз, 322 год хиджры (933/934гг.)

Av. Линейная (пятистрочная) легенда - “Нет Бога кроме / Аллаха единого / нет сотоварища ему⁴/ Абу Касим⁵ сын / амира правоверных”; круговая внутренняя легенда - “Во имя Аллаха чеканен сей дирхам в Ширазе в году втором и двадцатом и трехсотом”; круговая внешняя легенда - “Аллаху принад-

² Френ Х.М. Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды. СПб., 1832. С. 47, 55 - 58 (примеч. “о”).

³ Марков А. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). СПб, 1910.

⁴ Шахада - символ веры (Коран. Сура 112).

⁵ Один из сыновей ал-Кахира, известный также под именем Абдул Азиза (Тизенгаузен В.Г. Монеты Восточного халифата. СПб., 1873. С. 248, №2367).

лежит власть прежде и после, и настанет время, когда правоверные возрадуются триумфу Аллаха”⁶.

Rv. Линейная (пятитистрочная) легенда - “Аллаху / Мухаммад / посланник Аллаха / ал-Кахир биллахи / мстящий врагам / Аллаха за веру Аллаха”⁷; круговая легенда - “Мухаммад посланник Аллаха, который послал его с руководством и верою истинною, дабы свершить победу над всеми [иными] верами, если бы даже противились этому язычники”⁸.

Описанный дирхам замечателен двумя последними строками реверсной линейной легенды - “Мстящий врагам Аллаха за веру Аллаха”. Этот необычный, единственный в своем роде халифский титул, промелькнувший в кратковременное правление ал-Кахира (31 октября 932 г. - 23 апреля 933 г.), связан с бурными событиями истории раннесредневекового Востока.

Первая половина X в. в Арабском Халифате - период острейшего противостояния партий и кланов, “расцвеченного” дворцовыми интригами и заговорами, вероломством и убийствами. Воистину, время это - неисчерпаемый кладёзь сюжетов на тему “проклятые халифы”...

В 295 г.х. (908 г.) на престол всходит тринадцатилетний Абу-л-Фадл Джаффар ал-Муктадир биллахи. Менее, чем через год - 20 Раби 296 г.х. (17 декабря 908 г.) он низложен в результате очередного дворцового переворота. Троном овладевает его двоюродный дядя Абдаллах под именем ал-Муртада.

Ал-Муртад, однако, оказался “халифом на час”: уже на следующий, 21 Раби, день он убит, а его сторонники наголову разгромлены дворцовой стражей под предводительством евнуха Муниса.

Ал-Муктадир, вновь обретший престол, жалуется своему спасителю титул “Амир ал-умара” (“Амир над амирами”). Титул этот соответствовал военному сану главнокомандующего, не имея отношения к возглавлявшемуся вазиром гражданскому ведомству.

Нemoщность ал-Муктадира как государственного деятеля вполне закономерно порождает яростное соперничество двух основных ветвей власти - военной и гражданской.

⁶ Коран. Сура 30, аяты 3-4.

⁷ Известны и другие дирхамы с такой же пятитистрочной легендой: 321 г.х. (933г.) - Шираз, 322 г.х. - Мадина ас-Салам, ал-Маусил, Насибин, Сурра ман-раа, ал-Ахваз, Тустер-мин ал-Ахваз (Тизенгаузен. Указ. соч. С. 248 - 249, № 2374, 2377 - 2382).

⁸ Коран. Сура 9, аят 33.

Честный (по меркам своего времени, разумеется), благоразумный и расчетливо-бережливый Мунис сталкивается с постоянным противодействием слабовольного, похотливого и расточительного халифа. Логическим следствием сложившейся при дворе ситуации становится постоянное чередование на вазирском посту Али ибн ал-Фурата (креатуры ал-Муктадира) и Али ибн Исы (приверженца Муниса).

В свое третье правление ал-Фурат действует слишком опрометчиво, чем невольно способствует росту числа своих недругов. В конечном итоге, ал-Муктадир вынужден пожертвовать фаворитом: в 316 г.х. (928 г.) вазиром становится наперстник ибн Исы - известный каллиграф и ученый Мухаммад ибн ал-Мукла.

Вскоре из-за конфликта между главой государственного сыска и ближайшим окружением халифа столица державы Мадина́т ас-Салам ("Город Мира" - будущий Багдад) охвачена мятежом, в котором на стороне оппозиционных ал-Муктадиру сил активно участвует Мунис.

В Мухарамме 317 г.х. (феврале 928 г.) ал-Муктадир дестронизирован. Престолом овладевает его брат Абу Мансур Мухаммад ал-Кахир биллахи.

Это событие спровоцировало новые волнения в столице. После непродолжительных, в несколько дней, колебаний Мунис вновь возвращает трон ал-Муктадиру. Ал-Мукла, однако, по инициативе последнего отстранен от вазирства, что приводит к возобновлению смуты.

Вконец растерявшийся халиф отстраняет от власти и Муниса. Теперь уже экс- "Амир ал-умара" бежит в провинцию, а затем стягивает верные ему войска к Мадина́т ас-Саламу. В битве 27 Шавала 320 г.х. (31 октября 932 г.) ал-Муктадир погибает.

На престол возвращается ал-Кахир, первым шагом которого становится физическое устранение тех, кто по сути помог ему повторно овладеть властью. В Шабане 321 г.х. (августе 933 г.) он казнит Муниса и многих из его сподвижников, после чего обзаводится титулом "Мстящий врагам Аллаха за веру Аллаха"...

Ал-Мукла, в отличие от Муниса, успел скрыться. Собрав войско, он 6 Джуммада 322 г.х. (23 апреля 934 г.) врывается в Мадина́т ас-Салам, пленяет ал-Кахира и ослепляет его.

Поскольку халиф, как наместник Аллаха, не должен был иметь телесных изъянов, слепота оставленного в живых ал-Кахира исключила вероятность его возвращения на трон. Влача жалкое существование, он умирает в 339 г.х. (950 г.).

Приложение

Библиография Козьянковского клада

1973

Рабцэвіч В.Н., Стуканаў А.А. Манеты Арабскага Халіфата на тэрыторыі Беларусі // Помнікі культуры і гісторыі Беларусі. № 4. Мн.

1974

Рябцевич В.Н. Козьянковский клад // Археологические открытия 1973 года. М.

1991

Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К. Граффити на восточных монетах. Л.

1993

Добровольский И.Г., Рябцевич В.Н. Козьянковский клад куфических монет / Всероссийская нумизматическая конференция. Вологда.

Рабцэвіч В.Н. Казьянкоўскі манетны скарб / Энциклапедыя. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Мн.

Рябцевич В.Н. Козьянковский клад (предварительные итоги исследования) / Беларуская канферэнцыя гісторыка?. Мн.

1996

Рябцевич В.Н. Козьянковский клад куфических дирхамов (основные итоги исследования) / Другая Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя “Ісламская культура татар-мусульман Беларусі, Літвы, Польшчы з беларускай і іншымі культурамі”. Ч. 2. Мн.

1997

Добровольский И., Рябцевич В. Козьянковский клад куфических дирхамов / Rozwoj muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego - dawniej i dzis - na Bialorusi, Litwie, Materiały z II Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Warszawa.

1998

Рябцевич В.Н. Дирхамы Арабского халифата в денежном обращении Полоцкой Земли (IX - X вв.) / Славяне и их соседи. Археология, нумизматика, этнология. Мн.

1999

Рябцевич В.Н. Имитации куфических дирхамов в кладе, найденном у дер. Козьянки Полоцкого р-на / Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця. Мн.

Полоцкий пожар 1643 года

Рябцевич Д.В./Минск/

“Дня двадцать девятого месяца июля в среду во второй половине пополудня дома и маестности всех панов обывателей в Полоцку погорели...

Всё место Полоцкое – замок вышни и нижни, коллегіум, костёлы, церкви, ратуш, вежи паркан и все оздобы (башни и городская стена и все красоты. – Д.Р.) места Полоцкого в попёл обратились”, - сообщают записи в книге Полоцкой ратуши от 31 августа по 2 сентября 1643 г.¹

В этом, одном из самых сокрушительных в истории города, бедствии обвинена Федора Моргунова – служанка купца “пана Паука” и супруги его “пани Паучихи”.

Протокол “узнавання” (судебного следствия) гласит : “Та девка на ганку хусты белыя валковала и имела две денги серебряные Московские², которыя почала гнуть на корали, и уронила оные денги, которые из рук её на помост ганковы вниз на землю упали...

Запалила она лучину и с огнём шукала под ганком на земле и нашла одну денгу, а другую, шукая за порогом в сенях, где были сено и солома, упустила искру или уголёк и, не найдя другой денги, на ганок вышла и, хусты поволковавши, пошла в огород (сад.- Д.Р.), а з огорода идя, убачила, что в сенях дымится, и сразу залила ведром воды..., но то не помогло, ибо уже дыма и огня полно было”, пламя перебросилось на соседние дома...³.

2 сентября вынесен “декрет” (судебный приговор): “Девка Федора Моргунова дом пана Паука со злобы запалила и этой своей злобой и безбожным деянием как дом пана Паука, так и всё место Полоцкое попёл превратила... Заботясь о том, дабы впредь злоба людская не ширилась и таковое буйство людей безбожных в месте не кровоточило, ту девку Федору Моргунову ухваем (приговариваем. – Д.Р.) на спаленне, дабы в поле за местом живо (заживо. – Д.Р.) в прах спалёна была. Затем та девка по декрету нашему живо спалёна”⁴.

Обратимся к “денгам серебряным Московским”, которые Федора “почала гнуть на корали”...

¹ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т.1. Вильна, 1867. С.350,351.

² Денгой в Беларуси этого времени обычно именовалась копейка.

³ Археографический сборник документов... Т.1. С.351.

⁴ Там же. С.353.

В рассматриваемое время денежное хозяйство Великого княжества Литовского базировалось на монетах Речи Посполитой, Ливонии (Шведской Прибалтики) и Западной Европы; продукция же денежных дворов России играла в нём весьма скромную роль.

Последнее обстоятельство, противоречащее, на первый взгляд, общеизвестным стабильно активным контактам княжества со своим восточным соседом, явилось закономерным следствием отсталости русской монетной системы, представленной практически одним номиналом – “проволочной” серебряной копеей⁵.

Высокопробная (960°-980°), но крохотная (0,45-0,46 г, 7x14мм) копейка “не вписывалась” в монетную систему княжества: неудобная для счёта и обращения, она по своим качественным показателям была непомерно дорогой платёжной единицей среди биллоновых разменных номиналов (от солида до полуторагрошовика), а по метрологическим параметрам – слишком мелкой среди полноценных номиналов (от трёхгрошовика до талера).

Непопулярные в сфере денежного обращения, “денги Московские” пользовались в Беларуси большим спросом как высококачественное сырьё для ювелирного дела, а также – как своеобразный полуфабрикат при изготовлении монист: скрученные (по большему диаметру) в трубочки, они нанизывались на шнур.

Помимо цитировавшейся выше книги Полоцкой ратуши, известны и другие акты и источники, упоминающие “денги-корали”; случалось, что уже обращённые в “бусины” копейки возвращались в рыночное обращение, и поэтому фиксируются денежными депозитами и единичными находками монет (см. **Приложения А, Б**).

⁵Копейки чеканились на кусочках серебряной проволоки, которые при плющении приобретали неправильно-оваловидную форму. В такой же технике sporadически (ограниченными тиражами) выпускались фракции копеек в S (денга) и j (полушка).

Приложения

А. Актовые источники

1. Реестр приданого дочери брестского мещанина Филиппа Букриевича (10 ноября 1638 г.): "...денег на шнуре полтрети копы (2,5 копы, т.е. 150 экз. – Д.Р.)"⁶.

2. Завещание брестской мещанки Устинки Костюковичовой (7 февраля 1665 г.): "...денгов Московских на шнурку тридзесци (тридцать. – Д.Р.)"⁷.

Б. Клады и единичная находка

3. Дер. Великое село Верхнедвинского р-на Витебской обл. 1983. Клад, в составе которого – копейка Дмитрия Ивановича (Лжедмитрия I; 1605-1606), скручивание которой в трубочку не доведено до конца. Младшая монета – 1616г.

Хр.: Нумизматический кабинет Белгосуниверситета⁸.

4. Гомельская обл. Неизвестное место находки. Ок. 1941. Клад, в составе которого – копейка Дмитрия Ивановича, свёрнутая в трубочку. Младшая монета – 1627 г.

Хр.: Гомельский областной музей⁹.

5. Дер. Кудин Бельничского р-на Могилёвской обл. 1896. Клад, в составе которого – свёрнутая в трубочку денга Ивана IV (Грозного; 1533-1584). Младшие монеты – 1650-е гг. (не ранее 1654г.)¹⁰.

6. Гор. Полоцк. 1990-е гг. Единичная находка – золотая копейка Василия Ивановича (Шуйского; 1606-1610)¹¹, свёрнутая в трубочку. Местонахождение неизвестно; сохранился фотоснимок реверсной стороны.

Сообщение Л.Ф. Данько (Полоцк).

⁶Акты, издаваемые Археографическою Комиссиею, Высочайше утверждённою для разбора древних актов в Вильне. Т.5. Вильна, 1872. С.316.

⁷Там же. С.447.

⁸Рябцевич Д.В. "Денги Московские" в Великом княжестве Литовском XVI-XVII вв. (денежная и товарная функции) / Десятая Всероссийская нумизматическая конференция. Псков, 15-20 апреля 2002г. Тезисы докладов и сообщений. М. 2002. С.198.

⁹Там же.

¹⁰Архив Института истории материальной культуры Российской Академии Наук (СПб.). Ф.1 – д.159, л.1,5; д.293, л.57 об.-58. Ф.2 – д.37, л.175 об. Отчёт Императорской Археологической комиссии за 1896 г. СПб., 1898. С.127. Рябцевич Д.В. Монеты России в кладах XVII в. на территории Могилёвщины / Минулае і сучасная гісторыя Магілёва (зборнік навуковых прац удзельнікаў Другой Міжнароднай канферэнцыі "Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць"). Магілёў, 2001. С.71, №2. Он же. "Денги Московские" В Великом княжестве Литовском XVI-XVII вв.". С.198.

¹¹Эмитирована в 1610 г.; обращалась по курсу 10-ти серебряных копеек.

Полацкі земскі суд у другой палове XVI – першай трэці XVII стст.

Радаман А.А. /Мінск/

1. Крыніцы

Даследчык, якога цікавіць дзейнасць пэўнага земскага суда ВКЛ, у першую чаргу звяртаецца да актавых, дэкрэтавых і інш. кніг дадзенага суда. На жаль, абсалютная большасць полацкіх земскіх кніг за XVI – першую трэць XVII стст. загінула¹. Захавалася толькі адна аўтэнтычная актавая кніга полацкага земскага суда за вывучаемы перыяд, якая ўтрымлівае дакументы трохкрольскіх і траецкіх рокаў 1623 г.²

Карысным магло быць і вывучэнне актавых кніг Полацкага гродскага суда, у якіх часам актыкаваліся выпісы з земскіх судовых кніг, аднак і гродскія кнігі Полацкага ваяводства за вывучаемы перыяд не захаваліся³. З гэтай прычыны, асноўнымі крыніцамі, якія дазваляюць скласці пэўнае ўяўленне аб персанальным саставе полацкага земскага суда і дзейнасці полацкіх земскіх судовых ураднікаў у вывучаемы перыяд, з’яўляюцца кнігі запісаў і судовых спраў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага⁴, а таксама выпісы з рашэнняў полацкага земскага суда, якія захаваліся ў архівах, музеях і зборах рукапісаў бібліятэк краін Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Асобныя дакументы, якія тычацца дзейнасці Полацкага земскага суда за вывучаемы перыяд, былі надрукаваны ў XIX – XX стст.⁵

¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 1778. Полацкі земскі суд Галоўнага Літоўскага Трыбунала. Воп. 1.

² НГАБ. Ф. 1778. В. 1. Спр. 1. Актавая кніга (12.I.1623 – 21.VI.1623). 324 арк. Яшчэ ў некалькіх справах гэтага ж фонда ўтрымліваецца некалькі выпісаў з актавых кніг полацкага земскага суда за другую палову XVI – пачатак XVII ст.

³ НГАБ. Ф. 1734. Полацкі гродскі суд. Воп. 1. У фондзе захаваліся справы за толькі за 1660–1795 гг.

⁴ Российский государственный архив древних актов. Ф. 389. Литовская метрика. = Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. КМФ-18 (далей: Метрыка ВКЛ).

⁵ Так па падліках М. Улашчыка ў выданні “Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном Архиве в Витебске” было надрукавана 159 актаў Полацкага земскага суда (Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М.: Наука, 1973. С. 172).

2. Стварэнне Полацкага земскага суда

Яшчэ ў першыя гады Інфлянцкай вайны 1558–1582 гг., на Віленскім сойме 1559 г., сярод просьбаў, якія былі скіраваны да Жыгімонта Аўгуста ад пасольства Полацкай зямлі, вылучалася просьба аб устанаўленні суддзяў і прысяжнага пісара ў ваяводстве, аб дараванні павятовай пячаткі і аб захаванні прывілеяў і вольнасцей Полацкай зямлі пры ўзысканні памятнага, віжовага і дзецкаванага⁶. Адказ вялікага князя Жыгімонта Аўгуста на гэту просьбу Полацкай зямлі быў вельмі простым. Палачанам прапаноўвалася пачакаць зацвярджэння другога Статута, які меркавалася хутка ўхваліць.⁷

Аднак у 1563 г. амаль усё Полацкае ваяводства занялі маскоўскія войскі, а полацкі ваявода Станіслаў Давойна⁸ быў узяты ў палон пры захопе Полацка. У наступным 1564 г. значная частка тэрыторыі ваяводства на поўдзень ад Дзвіны была Вялікім Княствам Літоўскім адваявана і паводле перамір’я, заключанага 20–22 чэрвеня 1570 г. у Маскве на тры гады, засталася ў яго складзе⁹.

У айчынай і замежнай гістарыяграфіі трывала замацавалася сцвярджэнне Рышарда Меніцкага, пра тое, што “... *ani za Zygmunta, ani za Henryka Wależego sąd ziemski w Połocku nie został ustanowiony*...”¹⁰. Так у 1999 г. у Энцыклапедыі гісторыі Беларусі Вячаслаў Насевіч сцвердзіў, што толькі пасля вяртання ў 1579 г. у склад ВКЛ цэнтральнай і паўночнай часткі Полацкага ваяводства “*структура кіравання ў ваяводстве была прыведзена ў адпаведнасць з адміністрацыйнай рэформай 1565–1566 гг. і Статутам ВКЛ 1566 г.: адменена дзеянне абласных прывілеяў (за выключэннем права мясцовай шляхты выбіраць ваяводу,*

⁶ Русская историческая библиотека, издаваемая императорской археографической комиссией.: В 33 т. / СПб., 1872–1927. Т. XXX: Литовская Метрика. Отделы I–II. Ч. III: Книги публичных дел. Т. I / Под ред. И. И. Лаппо. Юрьев, 1914 (далее: РИБ. XXX). Стб. 285–290.

⁷ РИБ. XXX. Стб. 285–290.

⁸ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Wydanie nowe będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i piśmach Strykowskiego przez Mikołaja Malinowskiego oraz rozprawą o latopiscach ruskich przez [Ignacego] Daniłowicza, pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań: W 2-ch tt. Warszawa, 1846. N. II. S. 413.

⁹ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 г.) / Изд. по поручению Императорского Московского общества истории и древностей Российских кн. М. Оболенским и проф. И. Даниловичем. – М.: Университетская типография, 1843. – №№ 188–190. С. 290–301.

¹⁰ Mienicki Ryszard. Stanisław Dowojno, wojewoda połocki // Ateneum Wileńskie. 1937. R. XII. S. 480.

пацверджанага дэкрэтам 1569 г.), уведзены пасады кашталяна, суддзі земскага, падкаморага і інш., збіраўся павятовы соймкі, на якім выбіраліся 2 паслы на сойм”¹¹.

Ні адна з выдадзеных на гэты час гісторыка-дакументальных хронік “Памяць” раёнаў гістарычнай Полаччыны таксама не змяшчае ніякай інфармацыі пра дзейнасць полацкіх соймкіаў і полацкіх земскіх судовых ураднікаў за перыяд з 1563 па 1579 г.¹² Падставай такіх сцвярджэнняў доўгі час заставалася “*Списание повестов Великого Князства Литовского и владниковъ въ нихъ*” выдадзенае М. Любаўскім¹³, якое сапраўды не ўтрымлівае ніякіх дадзеных адносна намінацыі ў час адміністрацыйна-тэрытарыяльнай і судовай рэформы 1565–1566 гг.¹⁴ полацкіх судовых ураднікаў і нават замоўчвае прозвішча тагачаснага полацкага кашталяна пана Юрыя Мікалаевіча Зяновіча¹⁵.

Як сведчаць матэрыялы 266 і 267 кніг судовых спраў Метрыкі ВКЛ, першая намінацыя на судовыя ўрады ў Полацкім ваяводстве адбылася ўсё ж яшчэ ў 1570 г. 29 красавіка 1570 г. у Варшаве пачаўся супольны вальны сойм Рэчы Паспалітай абодвух народаў, першы пасля Люблінскай уніі, які завяршыў сваю працу 11 ліпеня таго ж года¹⁶. Сойм разгледзеў сандамірскае пагадненне лютэранаў, кальвіністаў і мараўскіх братоў, якое не згаджаўся прызнаць Жыгімонт Аўгуст, зацвердзіў канстытуцыі,

¹¹ Насевіч В. Полацкае ваяводства // ЭГБ. Т. 5: М – Пуд. 1999. С. 524–525.

¹² *Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Верхнядзвінскага р-на: У 2-х кн. Кн.1. Мн.: Паліграф. афармленне. Мн., 1999. 528 с.;* *Памяць: [Гіст.-дакум. хроніка Лепельскага р-на]. Мн.: Беларусь, 1999. 640 с.:іл.;* *Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Міёрскага р-на. Мн.: Беларуская навука, 1998. 630 с.;* *Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мн.: БелЭн, 2002. 912 с.:іл.;* *Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацкага р-на. Мн.: Вышэйшая школа. Мн., 1999. 700 с.;* *Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Чашніцкага р-на. Мн.: Беларуская навука, 1997. 542 с.: іл.*

¹³ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. Прил. № 79. С. 226–232 (па 2 пагінацыі). Гл.: Vilimas D. Dėl pirmojo LDK pareig(.)nį s(.)rašo // Lietuvos istorijos metraštis. 2000 metai. Vilnius, 2001. P.55–72.

¹⁴ Праект Другога Статута ВКЛ упершыню прадугледжваў абмежаванне права вялікага князя прызначаць земскіх судовых ураднікаў і ўжо з 1565 г., яшчэ да канчатковага ўвядзення Статута 1566 г. у дзеянне, вялікі князь пачынае выдаваць намінацыйныя прывілеі на вакантныя „вряды” у складзе земскіх павятовых судов (земскага суддзі, падсудка і земскага пісара), выбіраючы кандыдатуру ўрадніка з ліку 4-х электаў, якія, у сваю чаргу, выбіраліся на элекцыйным соймкіу сярод шляхты дадзенага павета.

¹⁵ “...Полоцкое: кашталян, хоруговъ сикоража, въ белом полю гербъ...” (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 529. Арк. 216 адв.).

¹⁶ Konopczyński Wł. Chronologia sejmów polskich. 1493–1793 // Polska Akademia Umiejętności. Archiwum Komisji Historycznej PAN. Seria II. T.IV (ogólnego zbioru XVI). № 3. Kraków, 1948. S. 141.

прадпісаныя Гданьску і скончыў сваю работу, адклаўшы рэцэсам астаннія справы да наступнага сойма¹⁷.

Разам з тым, Жыгімонт Аўгуст і паны-радныя ВКЛ разгледзелі ўсё ж некаторыя бягучыя справы, вырашэнне якіх было запатрабавана жыццём беларуска-літоўскай дзяржавы. Адной з іх была праблема замяшчэння вакантных пасадаў у розных ваяводствах і паветах Княства¹⁸. Так, праз месяц пасля заключэння перамір'я з Маскоўскай дзяржавай, 28 ліпеня 1570 г. упершыню быў сфарміраваны першы склад полацкага земскага суда¹⁹.

На пасаду судзі земскага быў прызначаны дзяк вялікакняжацкай канцылярыі Лукаш (Багданавіч) Гарабурда (*“Лукаш Гарабурда”*)²⁰, пасол да Івана IV у 1560 г., які з 1563 па 1569 г. знаходзіўся ў маскоўскай няволі. На пасаду падсудка атрымаў прызначэнне Іван Невельскі (*“Иван Невельский”*)²¹, а на пасаду земскага пісара – Васіль Іванавіч Корсак (*“Василей Иванович Корсак”*). У гэты ж дзень быў прызначаны і першы полацкі падкаморы – Анікей Корсак (*“Оникей Корсак”*). Уласную пячатку полацкі земскі суд атрымаў аднак толькі ў наступным 1571 г.²²

Спрэчным застаецца пытанне пра месца пасяджэнняў полацкага земскага суда, які мог працаваць у 1570–1572 гг. у Дзісне ці Лепелі²³.

¹⁷ Рэцэ сойма гл. у выданні: Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących, na walnych sejmiech koronnych od seymu wiślickiego roku Pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone. Volumen secundum, ab anno 1550 ad annum 1609 acta Reipublicae continens. Warszawa: w drukarni J. K. M. i Rzeczypospolitej, w Collegium Warszawskim Scholarum Piarum sumptem publicum przedrukowane, roku Pańskiego 1733. (далее: VL II). S. 807–830.

¹⁸ Радаман А. А. Элекцыйныя соймікі Браслаўскага павета ў другой палове XVI ст. // Браслаўскія чытанні. Матэрыялы V-й навук.-краязнаўчай канф., прысвечанай 935 годдзю першай згадкі Браслава ў пісьмовых крыніцах, 27-28 красавіка 2000 г. / Браслаўскае музейнае аб'яднанне, Браслаўскае краязнаўчае таварыства імя О. Гедэмана. Браслаў, 2001. С. 75–83.

¹⁹ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 267. Арк. 311–312 адв.

²⁰ N 28.VII.1570 г. (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 267. Арк. 311–311 адв.). Да прызначэння на пасаду земскага судзі – дзяк канцылярыі ВКЛ.

²¹ N 28.VII.1570 г. (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 267. Арк. 311 адв.–312; Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 266. Арк. 419 адв. – 420: “...перво сего водле уфалы соймное и статуту меновано Ивана Невельского...”).

²² На адбітках пячаткі Полацкага земскага суда, якія захаваліся на позвах канца XVI ст. чытаецца тэкст: “PIECZEC POWIATU ZIEMI POŁOCKIEY 1571” (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Potockich z Radzunia (APR). № 322. Пагінацыя ў справе на вясну 2002 г. адсутнічала).

²³ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 56. Арк. 1–6.

3. Персанальны склад полацкага земскага суда ў другой палове XVI – першай трэці XVII стст.

Як хутка высветлілася, полацкі падсудак І. Невельскі не меў зямельнай уласнасці на тэрыторыі ваяводства²⁴. На думку літоўскага даследчыка Дар’юса Вілімаса, Невельскі ўвогуле мог быць на той час беззямельным шляхціцам, ці мог мець зямельную ўласнасць на тэрыторыі, якая была падкантрольная на той час Маскве²⁵. Нельга аднак выключыць магчымасць, што Невельскі на той час меў зямельную маёмасць па-за межамі ваяводства ў іншых паветах княства²⁶. У намінацыйным прывілеі І. Кубліцкаму²⁷, які быў наступнікам Невельскага на пасадзе, адзначаецца, што Невельскі “*не маючы оселости... под-судком быти не хотел*”²⁸. Гэта безумоўна можна патлумачыць як імкненне І. Невельскага пасля атрымання пасады атрымаць і зямельную маёмасць на Полаччыне, але гэта ж выказванне можа сведчыць і пра высокую правасвядомасць падсудка, які, магчыма, сам адмовіўся ад пасады.

Пасля таго як Невельскі пакінуў пасаду, вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст, у адпаведнасці з нормамі Статута ВКЛ 1566 г., якія рэгламентавалі парадак прызначэння на вакантныя пасады ў складзе земскага суда [Статут ВКЛ 1566. IV, 1²⁹]³⁰, прызначыў элекцыйны соймік Полацкага ваяводства. На сойміку, у прысутнасці полацкага кашталяна і лепельскага старосты пана Юрыя Мікалаевіча Зяновіча, а таксама дзісенскага старосты Баркулаба Корсака³¹, полацкай шляхтай на вакан-

²⁴ Згодна з нормамі Статута ВКЛ 1566 г. чалавек, які не зямельнай маёмасці ў дадзеным павеце, або ваяводстве, не меў і права займаць у ім ніякія земскія пасады.

²⁵ Вилимас Дарюс. Поветовые вьядники земских судов ВКЛ (1564–1600). Начало формирования группы шляхетских “юристов” // Традицыі і перспектывы інстытутаў парламентарызму ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ў XVI – XVIII ст. Спасылка 13 (у друку). “Магчыма, што яго маёнткі у той час былі спалены маскоўскай арміяй ці знаходзіліся на акупіраванай маскавіянамі тэрыторыі” (з ліста Д. Вілімаса).

²⁶ Mienicki R. Egzulanci połoccy. S. 63.

²⁷ Гл. Mienicki R. Egzulanci połoccy. S. 64.

²⁸ Метрыка ВКЛ. Воп. I. Спр. 266. Арк.419 адв.– 420.

²⁹ Временник Московского Императорского общества Истории и древностей Российских. Книга XXIII. Москва, 1855 (далее: Временник XXIII). С.62–64.

³⁰ Zakrzewski Andrzej B. Ograniczenie przez sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego monarszego prawa mianowania urzędników sądowych, XVII – XVIII w. // Lietuvos Valstybė XII–XVIII a.– Vilnius, 1997. (далее: Zakrzewski. Ograniczenie.). S.173.

³¹ Згадваецца на пасадзе: 1564 г. (Полное собрание русских летописей. Т.32.

Хроника Литовская и Жмойтская. Хроника Быховца. Баркулабовская летопись. Летопись Аверки и Панцырного. М.: Наука, 1975. С.174).

тнюю пасаду былі абраны 4 электы, імёны якіх, змешчаныя ў лісце элекцыі былі адасланыя манарху праз баярына полацкага Сідара Іванавіча Азерскага. З ліку абраных электаў 12.IV.1571г. у Варшаве вялікі князь Жыгімонт Аўгуст прызначыў на месца полацкага падсудка Івана Кубліцкага (*“Иван Кублицкий”*)³². Аднак пражыў І. Кубліцкі пасля прызначэння на падсудства нядоўга.

Як нядаўна высвятліў Васіль Варонін, 7.VII.1574 г. у сваім лісце да Барбары Саламярэцкай, удавы полацкага ваяводы С. Давойны, дзісенскі староста Б. Корсак пісаў: *“Здесе в земли Полоцкое суд земский не засажон, а с тых прычин, иж подсудка од двух лет не маем, умер едучы з Варшавы, а без господара его милости некому подсудка подать”*.³³ Такім чынам, улічаючы тое, што ліст пісаўся ў 1574 г., полацкі падсудак памёр у 1572 г. Як высвятліў Д. Вілімас, пісар земскі В. Корсак памёр яшчэ раней, паколькі 26.IV.1571 г. намінацыйны прывілей на пасаду земскага пісара атрымаў яго наступнік Фёдар Шаула (*“Фёдор Шаула”*)³⁴.

На жаль, не маем у нашым распадраджэнні дакументаў, якія сведчаць пра дзейнасць першага полацкага земскага суддзі пасля яго намінацыі ў ліпені 1570 г., таму лёс Л. Гарабурды застаецца невядомым. Невядомы нам і намінацыйны прывілей на пасаду яго наступніка – Есіфа Янавіча (Іванавіча) Корсака, аднак ён выступае з тытулам земскага суддзі полацкага ўжо на Віленскім дзяржаўным з’ездзе, які адбыўся у Вільні ў час бескаралеўя ў кастрычніку – лістападзе 1574 г.³⁵, што сведчыць пра смерць Лукаша Гарабурды і прызначэнне Есіфа Корсака на пасаду полацкага земскага суддзі яшчэ пры жыцці Жыгімонта Аўгуста. Са сказанага вышэй можна зрабіць выснову, што на пачатак безгаспадарства пасля смерці Жыгімонта Аўгуста, полацкі земскі суд не быў цалкам укамплектаваны. Пасаду земскага суддзі ўжо займаў Е. Корсак, пасаду земскага пісара – Ф. Шаула, але пасада падсудка заставалася вакантнай. Г. Люлевіч адшукаў дакумент, у якім сцвярджаецца, што пасля смерці Жыгімонта Аўгуста ў Полацкім ваяводстве адбыўся элекцыйны соймак, на якім быў выбраны падсудак, аднак Генрых Валуа ў

³² N 28.VII.1570 г. (Варшава) (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 267. Арк.311 адв.–312).

³³ AGAD. APR. Nr 322. (пагінацыя адсутнічае). Інфармацыя Васіля Вароніна.

³⁴ AGAD. AR. Dz. II. Supplement. D. Nr. 14 D. S.1–2.

³⁵ Згадваецца на пасадзе ў X.–XI.1574 г. (Уманец Ф. М. Русско-литовская партия в Польше 1574–1576 г. // ЖМНП. Ч. CLXXXII. 1875, декабрь. С. 257; Lulewicz H. Gniwów o unię ciąg dalszy. S. 183.

свой кароткачасовы побыт у Кракаве не зацвердзіў выбар полацкай шляхты³⁶. Нічога невядома і пра намінацыі на пасаду падсудка полацкага ў прамежку ад 1575 да 1580 г.

Як вядома, звычайныя суды, якія судзілі ад імя вялікага князя, спынялі сваё дзеянне ў час безгаспадарства, а іх функцыі перадаваліся надзвычайным каптуровым судам. На тэрыторыі ВКЛ, па звестках, якія захаваліся, першыя каптуровыя суды былі створаны ўжо ў 1573 г.³⁷ Так у Новагародскім павеце ў склад першага каптуровага суда ўвайшлі земскі суддзя, падсудак, земскі пісар, а таксама 4 дэпутаты, якія былі абраныя на павятовым сойміку³⁸.

Пасля ўцёкаў Генрыха Валуа ў Францыю, у лістападзе 1574 г. (верагодна 9.XI.), Галоўны з'езд ВКЛ у Вільні прыняў дакумент, вядомы як "Парадак святой справядлівасці". Дакумент гэты дакладна вызначаў парадак дзейнасці судовоў да вяртання Генрыха, ці да новай элекцыі³⁹. У гэты перыяд судаводства павінна было абавірацца на суды земскія і гродскія, якія павінны былі функцыянаваць у ранейшым складзе і на падставе ранейшых прававых норм. Позвы земскія павінны былі выдавацца "*pod tytułem króla j. m. Henryka pana naszego i pod pieczęcią zwykła koźdemu wojewodztwu i powiatu*", а аналагічныя позвы гродскія "*pod tytułem i pieczęcią wojewody albo starosty sądowego*". Земскія рокі было вызначана аднавіць у 1 студзеня 1575 г.⁴⁰ Аднак, у Полацкім ваяводстве ў гэты час пасада падсудка заставалася вакантнай і земскі суд не мог функцыянаваць.

Калі стала зразумела, што Генрых не вернецца з Францыі ў Рэч Паспалітую, полацкая шляхта сабралася на соймiк ў Беразвечы, дзе выбрала склад каптуровага суда, у які ўвогуле не ўвайшлі земскія судовыя ўрадынікі. У адной са спраў Архіва Патоцкіх з Радзыня ў Варшаве захаваўся выпіс з пастановы гэтага суда, які засядаў у Дзісне, ад 2 студзеня 1576 г. Гэты выпіс дазваляе скласці ўяўленне пра склад і кампетэнцыю першага вядомага нам каптуровага суда Полаччыны: "*на рокох уфаленых*

³⁶ Інфармацыя пераказана др. Генрыкам Люлевічам 28.XI.2002 г.

³⁷ 5.I.1573 "Каптур в повете Пинском" (Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacyi Krasieńskich. / Franciszek Pułaski. Warszawa: Nakładem Funduszy szwedzieńskich. Nr 128. Rkps. 2963. K. 145 (Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego szwedzieńskiego. Tomy XXIII–XXIX)); "Универсаль по щастливой коронации Его Королевское милости (со) стороны судов" ад 28.IV.1574 г. (Метрыка ВКЛ 57. Арк.112 адв.; Лаппо И.И. Земский суд. С.266; Lulewicz H. Gniewów o unieć ciąg dalszy. S. 163.

³⁸ НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 885. Арк. 77.

³⁹ Lulewicz H. Gniewów o unieć ciąg dalszy. S. 182–187.

⁴⁰ Lulewicz H. Gniewów o unieć ciąg dalszy. S. 184.

*на з(ъ)езде березвецом передо мною, Яроцом Остафьевичом Корсаком, депутатом, обраным от панов шляхты бояр рыцарства земли Полоцкое; передо мною, Стретом Тишкевичом, подстаростим дисенским, а передо мною, Львом Корсаком, судьёю гродским дисенским, высажеными на суды, водле постановенья березвецкого, вси sprawy суду кгородскому и земскому належачие отсуживать ставши [почали]...*⁴¹

Падсудак земскі полацкі не быў прызначаны і пасля прызнання Стэфана Баторыя вялікім князем літоўскім у 1576 г. Паводле дадзеных 66 кнігі запісаў Метрыкі ВКЛ толькі 16 лютага 1580 г., ужо пасля вызвалення Полацка, менскі падстароста і полацкі земскі пісар Фёдар Шаула (“*Фёдор Шаула*”) быў прызначаны на вышэйшую пасаду полацкага падсудка⁴². У гэты ж дзень дзяк вялікакняжацкай канцылярыі Юры Катавіцкі (“*Юрей Котовицкий*”) быў прызначаны на пасаду земскага пісара.⁴³ У новым поўным складзе полацкі земскі суд працаваў з 1580 па 1586 г.

Праз некалькі месяцаў пасля прызначэння менавіта земскі пісар Ю. Катавіцкі разам з падкаморыям Анікеям Корсакам прадстаўлялі Полацкае ваяводства на Віленскім дзяржаўным з’ездзе ВКЛ (Віленскай канвакацыі), дзе 7.V.1580 г. вялікі князь літоўскі Стэфан Баторый выдаў пацвярджальны “*Привилей обывателям воеводства Полоцкого на права и волности их*”⁴⁴. У прывілеі між іншым адзначалася: “*одно што се dotyczyет справ судовых врадом нашим господарским – гродскому и земскому – належачих, ино яко в туютишем панстве нашем Великом Князстве Литовском тые sprawy на тых ворадах отправуют се, по тому же водле статуту прав земских Великого Князства Литовского и в тэй земли воеводства Полоцкого на ворадах наших гродском и земском тые sprawy отсуживаны и отправованы быти мают*”⁴⁵. Такім чынам, адзіная папраўка да старадаўняга Полацкага земскага прывілея тычылася дзейнасці полацкіх судов, створаных у час сістэмнай рэформы дзяржаўнага ладу ВКЛ.

⁴¹ Выпіс з кніг судовых (каптуровага суда) Полацкага ваяводства ад 2.I.1576г. (AGAD. APR. № 322).

⁴² Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 66. Арк.44–44 адв. У 212 кнізе Метрыкі ВКЛ падаецца аднак іншая дата – N 17.II.1580 г. (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 212. Арк.15–15 адв.

⁴³ N 16.II.1580 г. (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 66. Арк.45–45 адв.; Спр. 212. Арк.15 адв.– 16 адв. – намінацыйны прывілей; 16 адв.–17 адв.– ліст да шляхты ваяводства.

⁴⁴ Архив СПб ИИ РАН. Русская секция архива. Коллекция 13. Коллекция Музея Русского Археологического общества. Оп. 1. № 312 (в отдельном пакете).

⁴⁵ ИЮМ. XXVIII. Витебск 1900. № 42. С.221–233 (1547: 224–231).

27.VII.1586 г. будучы полацкі кашталян⁴⁶ суддзя земскі полацкі Есіф Янавіч (Іванавіч) Корсак першым у ваяводстве атрымаў намінацыю на пасаду полацкага войскага, якой раней у ваяводстве не было⁴⁷. Пры гэтым у намінацыйным прывілеі адзначаецца, што Есіф Корсак склаў абавязкі земскага суддзі. Новы земскі суддзя аднак не быў прызначаны. Трэба патлумачыць, што ў іерархіі пасадаў, якая была прадугледжана ухвалай Гарадзенскага сойма 1567 г.⁴⁸ войскі стаяў вышэй земскага суддзі і прызначэнне на войскаўства было для Есіфа Корсака авансам, таму і натуральным было ў адпаведнасці з законам пакінуць ранейшую пасаду. Аднак у іерархіі пасадаў, якая была зацверджана Статутам 1588 г.⁴⁹ суддзя земскі стаіць ужо вышэй войскага. Таму Есіф Корсак хутка вяртаецца да выканання абавязкаў земскага суддзі, пакінуўшы пасаду войскага, якая зноў становіцца вакантнай⁵⁰. У фондах Цэнтральнага гістарычнага архіва Украіны ў Кіеве захаваўся выпіс з кніг полацкага земскага суда ад 10.I.1592 гг. які пацвярджае, што ў гэты час Есіф Корсак выконваў зноў абавязкі земскага суддзі⁵¹. Толькі 20.VIII.1597 г. Есіф Корсак атрымае чарговы аванс, калі будзе прызначаны ўжо на сенатарскую пасаду – менскага кашталяна.

Пасля прызначэння Е. Корсака на сенатарскую пасаду, у адпаведнасці з нормамі Трэцяга Статута ВКЛ [Статут ВКЛ 1588. IV, 1–2⁵²], быў скліканы элекцыйны сойм. На ім 20.XI.1597 г. былі выбраны 4 электы на стаўшую вакантнай пасаду земскага суддзі. З іх ліку 10 студзеня 1598 г.⁵³ Жыгімонтам III Ваза быў

⁴⁶ Вилимас Д. Поветовые вьядники земских судов ВКЛ (1564–1600). Начало формирования группы шляхетских “юристов” // Традиции і перспектывы інстытутаў парламентарызму ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ў XVI – XVIII стст. Спасьылка 11 (у друку).

⁴⁷ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 73. Арк.209 адв. – 210; Метрыка ВКЛ.

Воп. 1. Спр. 74. Арк.122–122 адв.

⁴⁸ Максимейко. Сеймы. Прил. С.176.

⁴⁹ Статут ВКЛ 1588 г. Р.ІІІ. Арт.6. С.116

⁵⁰ Яшчэ ў двух пазнейшых намінацыйных прывілеях на полацкае войскаўства гаворыцца аб тым, што намінацыя здзейснена ўпершыню, аднак гэта можна патлумачыць памылкай канцэлярыі. Так у намінацыйным прывілеі Андрэю Лавэйку (“Андрей Ловейко”) на пасаду войскага полацкага, які быў выдадзены ў Варшаве 23.III.1590 г., адзначана, што “В воеводстве полоцком до сего часу войскога не было” (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 77. Арк.72–72 адв.). Памёр Андрэй Лавэйка да 1.X.1592 г. (вядома з намінацыі наступніка).

⁵¹ Цэнтральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІА України у Києві). Ф. 49. “Фонд Патоцкіх (1435–1918)”. Оп.1. Спр.819. Выпіс з кніг земскіх полацкіх ад 10.I.1592 г. Арк.1. Дакумент напісаны на старабеларускай мове лацінскімі літарамі.

⁵² Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. С.138–141.

⁵³ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 83. Арк.280–280 адв.

прызначаны на пасаду выдатны жаўнер, пісар польны літоўскі⁵⁴, раней войска полацкі, Фронц (Францішак) Барташэвіч Жук, гербу “Сляпы воран”. Аднак праз нядоўгі час Ф. Жук памёр. Таму, ужо 15 сакавіка 1599 г. на элекцыйным сойміку, які адбыўся пасля яго смерці, быў выбраны электам на пасаду земскага судзі Яраш Астаф’евіч Корсак (“*Ярош Астафьевич Корсак*”), які атрымаў намінацыйны прывілей на пасаду 28.IV.1599г.⁵⁵ Ён, як і падсудак полацкі Ф. Шаула згадваюцца на сваіх пасадах яшчэ 24 студзеня 1602 г.⁵⁶

Верагодна на трохкрольскіх земскіх судовых роках, ці на грамнічным сойміку 1602 г. у прысутнасці шляхты ваяводства, ураднікаў земскіх і дворных, пакінуў пасаду па сваёй волі з прычыны старасці (“*про зольшость лет*”) і саступіў яе “*коледзе своему*” пісару земскаму Ю. Катавіцкаму падсудак Ф. Шаула⁵⁷. Ю. Катавіцкі (“*Юрей Котовицкий*”) быў авансаваны на пасаду падсудка на элекцыйным сойміку, які адбыўся 15.V.1602 г., і амаль праз месяц 12.VI.1602 г. атрымаў ад Жыгімонта III Вазы намінацыйны прывілей⁵⁸. На тым жа элекцыйным сойміку на якім Ю. Катавіцкі быў авансаваны з пасады земскага пісара на падсудства, былі абраныя і 4 электы на пасаду земскага пісара, а менавіта⁵⁹: 1) Раман Корсак (“*Роман (Васильевич) Корсак*”); 2) Аляксандр Тышкевіч (“*Александр Тишкевич*”); 3) Пётр Шчыт (“*Пётр Щыт*”) і 4) Фёдар Рэвут (“*Фёдор Ревут*”)⁶⁰. З іх ліку намінацыю на пасаду земскага пісара атрымаў 12.VI.1602 г. Аляксандр Тышкевіч (“*Александр Тишкевич*”; “*Aleksandr Tyszkiewicz*”)⁶¹, які згадваецца на пасадзе пісара яшчэ 7.V.1607 г.⁶². Аднак ўжо 15.VIII.1611 г. Тышкевіч згадваецца ў крыніцах на пасадзе земскага судзі⁶³.

⁵⁴ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII – XVIII w. Spisy / Pod red. A. Gąsiorowskiego. PAN, Biblioteka Kórnicka, Instytut Historii. Ń.XI: Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV – XVIII wieku. Spisy / Opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994. № 753.

⁵⁵ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 85. № 2. Арк.2–2 адв.

⁵⁶ ИЮМ. XXVIII. № 52. С.262–267.

⁵⁷ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 85. Арк.187.

⁵⁸ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 85. Арк.187.

⁵⁹ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 85. Арк.187 адв.

⁶⁰ Дэпутат Трыбунала ВКЛ у 1596 г.

⁶¹ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 85. Арк.187 адв.

⁶² Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rkps.360. № 74. K.190–191v (mikrofilm BN № 7887).

⁶³ 15.VIII.1611 г. (Wisner Henryk. Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa, 1611–1648 // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1978. R.XXIII. S.127).

Пісар гродскі полацкі Даніэль (Даніла) Шчыт-Забельскі (“*Даниель Щит (Щыт)-Забельский*” (“*Забелуский*”); “*Daniel Szczyt Zabielski*”), які згадваецца на пасадзе полацкага земскага пісара 03.I.1614 г.⁶⁴ ужо 3.XI.1617 г. на элекцыйным соймаку, які адбыўся па смерці Ю. Катавіцкага, быў “згодне” авансаваны на пасаду падсудка. Прызначэнне на пасаду ён атрымаў 20.XI.1617г.⁶⁵

На тым жа соймаку 3.XI.1617 г. адным з 4 электаў на пасаду земскага пісара быў абраны Міхал Тышкевіч (“*Михаил Тишкевич*”; “*Michai Tyszkiewicz*”), які як і Шчыт-Забельскі атрымаў прызначэнне на пасаду 20.XI.1617 г.⁶⁶

У такім складзе (суддзя – Аляксандр Тышкевіч, падсудак – Даніэль Шчыт-Забельскі, пісар земскі – Міхаіл Тышкевіч) полацкі земскі суд працаваў да 1636 г.

Высновы

1. Утварэнне земскага і падкаморскага судаў у Полацкім ваяводстве, якое планавалася ў час сістэмнай рэформы дзяржаўнага ладу ВКЛ, стала рэальна магчымым толькі пасля падпісання перамір’я з Масквой 20.VII.1570 г.

2. Ажыццяўленне судовай рэформы ў ВКЛ, якая пачалася ў 1564 г. выданнем Бельскага прывілея, завяршылася толькі 28.VII.1570 г., калі ў апошняй адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінцы ВКЛ – Полацкім ваяводстве быў утвораны земскі і падкаморскі суд, а таксама вызначаны персанальны склад гэтых судаў.

3. Аналіз персанальнага складу полацкага земскага суда за вывучаемы час даў наступныя высновы:

— з 6 земскіх пісараў Полацкай зямлі 3⁶⁷ з цягам часу былі прызначаны на вышэйшую пасаду – падсудка⁶⁸, 1 авансаваны адразу на судзейства земскае, 1 так і не дачакаўся авансу і памёр з тытулам земскага пісара.

⁶⁴ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 91. Арк.235 адв.

⁶⁵ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 92. Арк.243–243 адв. Памёр да 15.III.1636 г. (вядома з намінацыі наступніка – інфармацыя В. Галубовіча).

⁶⁶ Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 92. № 376. Арк.242 адв.–243. У 1636 г. быў авансаваны на пасаду падсудка. Прызначаны 15.III.1636 г. (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 111. Арк.545 адв.–546 – інфармацыя В. Галубовіча).

⁶⁷ Да іх трэба далучыць пісара земскага полацкага Міхаіла Тышкевіча, які 15.III.1636 г. быў прызначаны на пасаду падсудка па ў. Д. Шчыта Забельскага (Вільня) (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 111. Арк.545 адв.–546 – інфармацыя Віталія Галубовіча).

⁶⁸ З іх 3 памерлі з гэтым тытулам і 1 – Міхаіл Тышкевіч – быў авансаваны з падсудства на судзейства N 31.X.1644 па ў. А. Тышкевіча (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 114. Арк. 640–640 адв. – інфармацыя Віталія Галубовіча).

— з 5 падсудкаў 3 былі раней земскімі пісарамі, 2 прызначаліся ўпершыню адразу на гэтую пасаду. 3 падсудкі так і не дачакаўшыся авансу памерлі з названым тытулам, 1 адмовіўся ад пасады з прычыны старога ўзросту, яшчэ 1 пакінуў пасаду з прычыны адсутнасці зямельнай маёмасці ў ваяводстве.

— з 5 земскіх суддзяў 1 раней быў полацкім гараднічым, пісарам польным літоўскім і войскім полацкім; 1 – полацкім земскім пісарам. 4 земскіх полацкіх суддзяў так і памерлі з названым тытулам і толькі 1 зрабіў сенатарскую кар’еру.

— з усіх ураднікаў полацкага земскага суда вывучаемага перыяду лепшую кар’еру зрабіў земскі суддзя Есіф Іванавіч Корсак, які спачатку атрымаў намінацыю на вышэйшую на той час пасаду полацкага войскага, праз некаторы час, у выніку змяненняў і іерархіі земскіх пасадаў, вярнуўся да выканання абавязкаў земскага суддзі, а ў 1597 г. атрымаў прызначэнне на пасаду спачатку менскага, а потым і полацкага кашталяна.

Русіны ў вачах заходніх хрысціян XIII–XIV стст.

(паводле інфлянцкіх хронік)

Сагановіч Г.М. /Мінск/

Раздзяленне хрысціянскай царквы на рыма-каталіцкую і ўсходне-праваслаўную, да якога дайшло ў 1054 г., не адразу размежавала хрысціян на “сваіх” і “чужых”, тым больш не адразу стала фактарам светагляду сярэднявечных людзей. Да XIII ст. розніца паміж усходнім і заходнім хрысціянствам прынамсі ў балта-славянскім рэгіёне мала адчувалася, пра што найлепш сведчыць практыка мяшаных шлюбаў (русінаў з палякамі, немцамі, скандынавамі і літоўцамі). Калі ў 1203–1204 гг. Канстанцінопалем авалодалі крыжаносцы, рымскі папа Інакенці III стаў спрабаваць пашырыць сваю ўладу ды лацінскі абрад і на ўсходняе хрысціянства, што не магло не прывесці да канфлікту паміж каталікамі і “схізматэкамі”, як сталі называць хрысціян усходняга абраду.

У развіцці гэтага канфлікту важная роля належала вопыту крыжовых паходаў, падчас якіх выпрацоўваліся падставовыя прынцыпы стаўлення хрысціянскіх дзяржаў да іншаверцаў. Самым зборным азначэннем усіх іншаверцаў той эпохі быў тэрмін “сарацэны”, які тычыўся найперш народаў ісламу (арабаў, а потым туркаў), хоць яўрэяў і язычнікаў таксама адносілі да іх¹. Вось жа парадокс гісторыі ў тым, што праз якое стагоддзе пад “сарацэнамі” ў Заходняй Еўропе сталі разумець і хрысціян-русінаў.

Спачатку адносіны рыма-каталіцкай Еўропы ды іншаверцаў былі ў прынцыпе талерантныя. У стаўленні да іх галоўнае значэнне мела канцэпцыя справядлівай вайны (*bellum justum*). А справядлівая вайна дапускалася толькі як дзеянні па абароне веры, якой пагражалі іншаверцы (1), і як вайна для вяртання земляў, што раней належалі хрысціянам (2). Аднак сучаснік Тамаша Аквінскага кардынал Гасціенсіс прапанаваў дактрыну, якая пазбаўляла іншаверцаў права на ўласнасць і сваю форму палітычнай арганізацыі. Згодна з яго канцэпцыяй, кожная вайна супраць іншаверцаў лічылася справядлівай, у тым ліку прэвентыўная².

¹ Winowski L. Innowiercy w poglądach uczonych zachodniego Chrześcijaństwa XIII–XIV wieku. Wrocław, 1985. S.170.

² Winowski L. Op. cit. S.171.

Гэтыя прававыя прынцыпы, сфармаваныя ў час крыжовых паходаў для рэгулявання адносін хрысціянскай Еўропы да ісламскага свету, у XIII ст. сталі пераносіцца і на балта-славянскі рэгіён³. А пасля нашэсця мангола-татараў на Еўропу рыма-каталіцкія тэолагі і юрысты часта ставілі Русь у адзін шэраг з язычнікамі або іншавярнымі ворагамі хрысціянства. Так, рымскі папа Інакенці IV у адным з лістоў назваў прусаў, ліваў і эстаў супольнікамі татараў, пасля чаго падобныя закіды адрасаваў і русінам⁴. Хоць у 1259 г., плануючы прэвентыўны крыжовы паход супраць манголаў, папа Аляксандр IV рэкамендаваў Нямецкаму ордэну кааперавацца з суседзямі, пад якімі разумеліся і русіны⁵, праз пяць гадоў папа Урбан IV дэклараваў, што схізматыкі-русіны, літоўцы і іншыя няверныя разам з татарамі нападаюць на Польшчу, трактаваную ў Рыме як памежная зямля хрысціянства⁶. Гэтаксама Андрэас з Эскабары ў Канстанцкім трактаце пра Ордэн напісаў, што “варварскія неахрышчаныя народы, менавіта сарацэны, рутэны, паганяны і няверныя”, жорстка атакуюць хрысціянства з чатырох бакоў свету⁷. Урэшце, у 1273 г. аламоўцкі біскуп Бруна ў пасланні да папы заклікаў Грыгора X арганізаваць крыжовы паход на паўночны ўсход Еўропы супраць тых народаў, якія пагражалі нямецкім і багемскім хрысціянам, назваўшы сярод іх прусаў, літоўцаў і русінаў як схізматыкаў⁸. Вядома, што зварот Бруна матываваўся палітычнымі інтарэсамі (біскуп чакаў папавай падтрымкі для караля Атакара II, хацеў дамагацца для яго імператарскай кароны, таму выстаўляў свайго манарха як адзінага абаронцу хрысціянства, гіпербалізуючы пагрозу з боку няверных), аднак, незалежна ад матываў, гэты прыклад пацвярджае, што ў XIII ст. побач з Палестынай ды іншымі “сарацэнскімі” землямі тэатрам крыжовай вайны стаў і ўсходнееўрапейскі рэгіён, заселены ў асноўным славянамі.

Самае цікавае тут не ў перыпетыях той барацьбы, а ў стэрэатыпах успрымання ўдзельнікаў супрацьстаяння. Матэрыял

³ Winowski L. Stosunek średniowiecznej Europy do obcych – innowierców // Prawo kanoniczne. R.IV. Warszawa, 1961. S.651

⁴ Voigt J. Codex diplomaticus prussicus. Bd.1. Koenigsberg, 1836. Nr. 91, 156.

⁵ Гл.: Sarnowsky J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks // The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick. Ed. by M.Barber. Varium, 1994. S.256.

⁶ Preussisches Urkundenbuch. Bd.1. T.2. Nr.222. S.166-167.

⁷ Weise E. Die Amtsgewalt von Papst und Kaiser und die Ostmission. Marburg/Lahn, 1971. S.86.

⁸ Jakštas J. Das Baltikum in der Kreuzzugsbewegung des XIV Jh. Die Nachrichten Philipps de Mezieres über die baltischen Gebiete // Commentationes alticae. Bd.VI/VII (1959). Hf.3. S.5.

для іх выяўлення ўтрымліваюць наратыўныя крыніцы. Найкаштоўнейшым помнікам тут застаецца насычаная дэталю хроніка Генрых Латыша.

Для храніста Генрых полацкія рутэны, з аднаго боку, – “чужыя”, ворагі лацінскай царквы, асабліва іх кароль Уладзімір, пра якога канкрэтна напісана, што той “заўжды хацеў разбурыць лацінскі касцёл”. З другога боку, стаўленне да іх у аўтара асаблівае, зусім не такое, як да мясцовых ліваў, летаў ці літоўцаў. Мясцовым народам храніст прыпісвае дзікасць, падступнасць, няшчырасць, лютасць, параўноўвае іх з ваўкамі, чые пашчы пагражаюць божым авечкам (г.зн. пастве маладога інфлянцкага касцёла). Пра рутэнаў жа Генрых спачатку піша наогул нейтральна, хоць расказвае акурат пра іх паходы на інфлянцкія замкі. Больш за тое, у некаторых выпадках ён выразна падкрэслівае хрысціянскасць палачан. Так, апісваючы напад рыцара Данііла Леневардэна на Кукенойс у 1208 г., Генрых заўважае, што, захапіўшы замак, іх людзі “рутэнаў, як хрысціян, не адважыліся забіваць...”⁹. Тое ж было пры нападзе на Герцыке ў наступным годзе: пераследуючы рутэнаў, рыцары біскупа Альберта “з павагі да хрысціянства, забівалі толькі некаторых, болей жа бралі ў палон ці дазвалялі ўцячы...”¹⁰. У эпізодзе падпарадкавання князя Ёсвалада рыжскаму біскупу, паводле храніста, сам Альберт называе рутэнаў “хрысціянамі” (хоць у хроніцы звычайна пад такім азначэннем выступаюць толькі лаціняне), а Ёсвалад называе лацінян “братамі па хрысціянству”¹¹. Наогул, хрысціянства тут з’яўляецца тым, што яднае каталіцкага біскупа Альберта і праваслаўнага князя Ёсвалада.

Адмоўныя характарыстыкі рутэнам Генрых Латыш пачаў даваць толькі пасля таго, як Вячка ў 1208 г. падманым шляхам забіў 17 рыцараў ордэнскай залогі ў Кукенойсе. Цяпер храніст піша пра “каварную задуму” Вячкі¹², “хлуслівае каварства рутэнаў” і нават пра “бруднасць папярэдніх жыхароў” Кукенойса¹³. Падчас помсты ўцекачы з гэтага замка пераследаваліся ўжо без літасці, і, паводле хронікі, усе злоўленыя – і латгалы, і селы, і рутэны – аднолькава жорстка караліся смерцю¹⁴.

⁹ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С.А.Аннинского. Москва-Ленинград, 1938. С.102.

¹⁰ Тамсама. С.114.

¹¹ Тамсама. С. 115.

¹² Тамсама. С.102.

¹³ Тамсама. С.111.

¹⁴ Тамсама. С.104.

Па меры нарастання ўзаемнай варожасці цямнелі і фарбы, якімі маляваліся рутэны. У разгар вайны Інфлянцкага ордэна з Псковам і Ноўгарадам, пад 1216 г. дзесяты прыезд біскупа Альберта ў Рыгу храніст падаў як збаўленне лацінскага касцёлу "ад рутэнаў і іншых язычнікаў"¹⁵. Пасля гэтага змешчана і створаная ім метафара праваслаўнай царквы як "рутэнскай маці, заўжды бясплоднай і бяздзетнай, што імкнулася падпарадкоўваць краіны не для адраджэння да хрыстовай веры, а дзеля падаткаў і здабычы."¹⁶ Аднак, яшчэ раз падкрэслію, гэта ўжо быў перыяд зацятых ваенных канфліктаў з Ноўгарадам і Псковам. У Падзвінні такой напружанасці хроніка не зафіксавала. Нават у 1214 г., калі рыцары займаюць Герцыке, яны ўсім дазваляюць уцячы з замка¹⁷.

Рэзюмуючы, можна сказаць, што ў цэлым успрыманне рутэнаў у хроніцы Генрыхы хутчэй амбівалентнае, чым адназначна адмоўнае. З імі заключаюцца ўзаемавыгодныя ваенны і гандлёвы дагаворы, прадстаўніцы іх княскіх родаў выходзяць замуж за нямецкіх рыцараў і г.д. Як бачым, у першай трэці XIII ст. нават святар лацінскага касцёла ў сваіх уяўленнях пакідае магчымасць талерантнага суіснавання ўсходняга і заходняга хрысціянства, прадстаўленага ў хроніцы "рутэнамі" і "немцамі".

Наступнай вярта разгледзець "Хроніку Лівоніі" Германа Вартберга, напісаную ў самым канцы 1370-х гадоў. Хоць "Інфлянцкая рыфмаваная хроніка" была створаная раней, па колькасці інфармацыі для гісторыі Полацкай зямлі менавіта твор Вартберга можна ставіць на другое месца пасля хронікі Генрыхы Латыша. Яе аўтар найчасцей згадвае рутэнаў нейтральна, без якіх-небудзь адмоўных эпітэтаў, аднак часта называе іх "ерэтыкамі" (*Irrgläubigen*)¹⁸, паказвае іх слабымі ў бітвах¹⁹. Аднак пры апісанні бітвы на Стрэве (1348), у якой удзельнічалі і фармаванні Полацка ды Віцебска, рутэны пададзеныя нейтральна, а ў запісе пра бітву на Рудаве (1370) яны названы "мужнымі"²⁰. У сюжэце, прысвечаным паходу 1375 г., Герман Вартберг асобна згадвае пра гібель палачаніна і віцеблянціна, зазначаючы, што "Андрэй, сын вялікага баярына з Віцебска, загінуў

¹⁵ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С.А.Аннинского. Москва-Ленинград, 1938. С.168.

¹⁶ Тамсама. С.225.

¹⁷ Тамсама. С.152.

¹⁸ Hermann von Wartberge. Die Livlaendische Chronik. Aus dem Lateinischen uebersetzt E.Strehlke. Berlin, Reval, 1864. S.34,39 ff.

¹⁹ Ibidem. S.10.

²⁰ Ibidem. S.40.

як князь”²¹. Такім чынам, і ў гэтым помніку агульны вобраз русіна нельга назваць адназначна адмоўным.

“Инфлянцкая рыфмаваная хроніка”, напісаная невядомым аўтарам у другой палове XIII ст., малое русінаў як адназначных ворагаў хрысціянства. Ваенныя канфлікты паміж немцамі і русінамі часта сканчаюцца дзікімі панічнымі ўцёкамі русінаў, хоць тыя, як цвердзіць храніст, колькасна ў 60 разоў пераўзыходзяць непрыяцеля. Аднак, трэба аддаць належнае аўтару і гэтай хронікі: часам ён гатовы пацвердзіць мужнасць ворага, выказацца пра яго цалкам ухвальна, называючы сапраўдным “героем”, напрыклад, “караля” Дзмітрыя²².

Падсумоўваючы, можна зазначыць, што ў першы перыяд супрацьстаяння заходняга і ўсходняга хрысціянства нямецкія хронікі фіксавалі дастаткова амбівалентны вобраз русіна. Нягледзячы на тое, што многія аўтарытэты кананічнага права XIII ст. апраўдвалі выкарыстанне сілы ў адносінах да іншаверцаў, а папы неаднаразова ставілі ў шэраг ворагаў хрысціянскай Еўропы схізматыкаў-русінаў, як сведчаць канкрэтныя гістарычныя крыніцы, у рэальнасці гэтыя санкцыі да іх мала прымяняліся. Фармаванне негатыўнага стэрэатыпа схізматыка адбывалася ў асноўным у XIV ст., і да гэтага ў значнай меры спрычыніўся Нямецкі ордэн. Ваюючы з Вялікім Княствам Літоўскім і маючы справу непасрэдна з русінамі, ён трактаваў праваслаўных інструментарна: то браў пад сваю пратэцыю (як у 1379 г.), то гучна вінаваціў палякаў (а потым і літоўцаў) за саюз са “схізматыкамі”. У дакументах Ордэна з канца XIV ст. русіны ўжо фігуруюць звычайна як “адшчапенцы” і “схізматыкі”. Калі ўлічваць, што Ордэн карыстаўся вялікай сімпатыяй каталіцкай Еўропы, што паўдзельнічаць у яго паходах ехала шмат еўрапейскага рыцарства, можна толькі здагадвацца, наколькі шырока распаўсюджваўся негатыўны вобраз русіна. Невыпадкова ў канцэпцыі агульнаеўрапейскага крыжовага паходу, створанай у 1390-х гадах дарадцам французскага караля Філіпам дэ Межырасам (які наведваў і Вялікае Княства Літоўскае), у супольныя сілы Еўропы для паходу на Канстанцінопаль армія Русі не была ўключана (у адрозненне ад войска незадоўга да таго ахрышчанай Літвы)²³. А ў пралозе да “Кентэрберыйскай аповесці”

²¹ Hermann von Wartberge. Die Livlaendische Chronik. Aus dem Lateinischen uebersetzt E.Strehlke. Berlin, Reval, 1864. S.108.

²² Livlaendische Reimchronik. Hg. Von L.Meyer. Padeborn, 1876. 7636 ff.

²³ Głodek M. Kraje bałtyckie w koncepcjach politycznych Filipa de Mezieresa // Pomorze słowiańskie i jego sąsiedzi X-XV w. Gdańsk, 1995. S.157.

за ўзор дасканалага рыцара пададзены хрысціянін, які “ваяваў у Літве і Русі”²⁴. Паколькі вобраз іншаверцаў звычайна не індывідуалізаваўся, русіны-схізматыкі становіліся такімі ж не-прыяцелямі Хрыстовай веры, як і сарацэны. Нават асвятляючы бітву пад Грунвальдам нямецкія храністы паддаваліся інэрцыі атаясамлення і пісалі, што Ордэну там супрацьстаялі “сарацэны, жыхары Дамаска, Персіі і Меды”²⁵.

²⁴ Geoffrey Chaucer. *Opowieści kanterberyjskie*. Wybór. Wrocław, 1963. S.9.

²⁵ Winowski L. *Stosunek średniowiecznej Europy do obcych – innowierców*. S.637.

Да вызначэння паняцця “музей кнігі”

Сапегі Т.А. /Мінск/

Музеі кнігі бяруць свой гістарычны пачатак ад другой паловы XIX ст. Падставамі да іх стварэння ў той час былі бурнае развіццё навукі і рост прэстыжа самой кнігі. XX стагоддзе азнаменавана незвычайна хуткім развіццём музеяў, прысвечаным кнізе. Паводле IFLA у 1985 г. у свеце існавала каля 350 музеяў кнігі.¹ На працягу дзесяцігоддзяў на старонках навуковых часопісаў і зборнікаў адбывалася дыскусія на тэму музеяў кнігі, іх ролі ў грамадстве, асаблівасцях арганізацыі і дзейнасці. Але да сённяшняга дня не існуе дакладнага азначэння музея кнігі, не створана метадыка характарыстыкі музеяў кнігі, не вядома дакладная лічба і пералік музеяў кнігі ў свеце.

Паспрабуем прагледзець апошнія дасягненні музейалогіі і кнігазнаўства (даступныя і вядомыя аўтару) па дадзенай праблематыцы.

У 1987 годзе быў выдадзены паказальнік музеяў свету “Музеи книги и книжного дела”², падрыхтаваны Дзяржаўнай бібліятэкай СССР імя У.Леніна (сёння Расійская Дзяржаўная бібліятэка), дзе пададзена інфармацыя пра музеі, бібліятэкі і іншыя ўстановы, што займаюцца экспанаваннем кнігі. Выданне ўтрымлівае апісанне 209 устаноў 45 краінаў свету. У прадмове да паказальніка зроблена спроба даць азначэнне музею кнігі: “Музей книги – это научно-исследовательское и просветительское учреждение, рассматривающее книгу как воплощение ценностей, создаваемую одновременно в материальной, интеллектуальной и художественной сферах и являющуюся неотъемлемой частью историко-культурного процесса”³. У адпаведнасці з акрэсленым вызначэннем з агульнай колькасці музеяў кнігі і кніжнай справы выдзяляюцца толькі 10 уласна музеяў кнігі. Гэта ўніверсальныя музеі, што выконваюць асноўнае патрабаванне для музеяў кнігі – комплексны паказ кнігі як духоўнага і матэрыяльнага прадмета. Тыя музеі, што не выконваюць патрабаванне шматпланавасці паказу кнігі, адносяцца да спецыялізаваных музеяў: музеяў выдавецкай справы, кнігадрукавання і

¹ Joźwiak M. Muzeum książki wrocławskiej: Projekt. Wrocław, 2000. (Praca magisterska. Szgn.2524/M).

² Музеи книги и книжного дела: Указ.музеев мира / Редкол.: Н.С.Карташев (пред.) и др. М., 1987. 275с.

³ Музеи книги и книжного дела. С. 10-11

паліграфічнай тэхнікі, паперы і паперавырабляльнай тэхнікі, пераплёту і пераплётнай справы, шрыфта і шрыфталіцейнай справы, графікі і рэпрадукцыйнай тэхнікі, кніжнага фармату, прэсы, мемарыяльных музеяў дзеячоў кніжнай культуры. Гэтыя музеі характарызуюцца профільнасцю сваёй дзейнасці.

Фонды музеяў графікі, напрыклад, складаюцца пераважна з гравюраў, альбомаў, ілюстраваных кніг, і экспазіцыі музеяў прысвечваюцца гісторыі кніжнай графікі. Прыкладам такіх музеяў з'яўляюцца Мастацкі музей кніжнай ілюстрацыі Ціхіра Івасакі ў Токіа (Японія), дзе прадстаўлены лепшыя ілюстраваныя дзіцячыя кнігі, арыгіналы ілюстрацый для дзіцячых кніг вядомай японскай мастачкі Ціхіры Івасакі, а таксама іншых ілюстратараў дзіцячай кнігі Японіі і іншых краін; Калекцыя графікі Альберціна ў Вене (Аўстрыя), экспазіцыя якой раскрывае гісторыю малюнка і графікі XV-XX стст.; падраздзяленне Дзяржаўных музеяў Грайца “Збор кніг, гравюр на медзі і карыкатур” (Германія), экспазіцыя якога прысвечана гісторыі заходнееўрапейскай ілюстраванай кнігі XVI-XX стст., сучаснай графікі, карыкатуры і інш. Музеі графікі можна смела, на маю думку, адносіць да мастацкіх музеяў, бо ў сваёй дзейнасці яны абапіраюцца пераважна на дысцыпліны мастацтвазнаўчага блоку. Фонды музеяў кнігадрукавання і паліграфічнай тэхнікі складаюцца з ўзораў друкарскага абсталявання і паліграфічнай тэхнікі, а таксама маюць вялікія калекцыі кніг, якія разглядаюць у музеі як вынік друкарскай вытворчасці. Такія музеі, прыкладам якіх з'яўляюцца Бібліятэка кнігадрукавання Сент-Брайда ў Лондане (Велікабрытанія), Музей-друкарня Кнэра ў Дзьомээндрозе (Венгрыя) і інш., можна аднесці да навуковай групы музеяў.

Ва ўніверсальных музеях кнігі кніга разглядаецца шматпланавы: як крыніца інфармацыі (звяртаецца ўвага на яе змест), як прадукт друкарскай вытворчасці (кніга разглядаецца як прадмет матэрыяльнай культуры), аб'ект мастацкай творчасці (кніга разглядаецца як твор мастацтва). Універсальныя музеі кнігі адносім да комплексных, бо, па-першае, разглядаючы кнігу, абапіраюцца на некалькі навуковых дысцыплін, а па-другое – утрымліваюць такую колькасць прадметаў мастацтва і навукі, што часта змыкаюцца з комплекснымі. Так, напрыклад, у Музеі кнігі і пісьменнасці ў Ляйпцыгу (Германія) у фонд і экспазіцыю акрамя рукапісных і друкаваных кніг уключаецца графіка, фотакарткі, калекцыі паперы, філіграняў, шрыфтоў, друкарскае і паперавырабляльнае абсталяванне, архіўныя дакументы. У Дзяржаўным музеі кнігі і кнігадрукавання ў Кіеве (Украіна) – графіка, фотакарткі, скульптура, жывапіс, друкарская тэхніка і

інш. Музей кнігі Бібліятэкі Зямлі Саксоніі ў Дрэздэне (Германія) расказвае пра гісторыю кнігі IX-XX стст. на фоне сацыяльна-культурнага развіцця. У экспазіцыі праводзяцца тэматычныя паралелі: кнігі і музыка эпохі барока, кнігі і музыка эпохі Асвятніцтва, мастацтва кнігі XX ст, узнікненне стэнаграфіі, пераплёты Якаба Краўзэ і інш.

Такога падыходу да музеяў кнігі прытрымліваецца і сучасная расійская музеалогія. У “Российской музейной энциклопедии” М.Б.Гнядоўскі дае наступнае азначэнне музея кнігі: “Музеи книги – профильная группа музеев, раскрывающая общественно-историческое значение книги как явления духовной и материальной культуры, средства коммуникации.”

⁴ У энцыклапедыі “Книга” Т.І.Кандакова прапануе наступнае азначэнне: “Музеи книги и книжного дела – научно-исследовательские и культурно-просветительные учреждения, осуществляющие собирание, изучение, хранение и экспонирование материалов о книге”⁵. Нягледзечы на тое, што пералічаныя азначэнні гучаць па-рознаму, усе названыя расійскія даследчыкі прытрымліваюцца размежавання музеяў кнігі на ўласна музей кнігі, што адпавядаюць патрабаванням комплекснасці і ўніверсальнасці, і спецыялізавання ці музей кніжнай справы. Не дарма Т.І.Кандакова пакідае тэрмін “музеі кнігі і кніжнай справы”, які ўжываецца ў паказальніку “Музеи книги и книжного дела”, і выдзяляе ўніверсальныя музей кнігі і спецыялізаваныя музей кнігі па асобных галінах кніжнай справы. Але падае гэты тэрмін зліта і не раздзяляе выразна музей кнігі асобна, а музей кніжнай справы – асобна. М.Б.Гнядоўскі таксама падкрэслівае існаванне музеяў кнігі, “што ажыццяўляюць шматпланавы паказ гісторыі кнігі і кніжнай справы, уключаючы развіццё пісьменнасці, эвалюцыю формы і матэрыялаў кнігі, гісторыю кнігадрукавання, выдавецкай справы, паліграфічнай тэхнікі, мастацтва кнігі, раскрываюць сацыяльную ролю кнігі ў розных культурна-гістарычных умовах” і музей кнігі, “што раскрываюць асобныя аспекты гісторыі кнігі і кніжнай справы”, але ўсе музей называе проста “музеямі кнігі”.

У нямецкім выданні “Lexikon der Buchkunst und Bibliophilie” выкарыстоўваецца адзіны тэрмін “Buchmuseen”

⁴ Российская музейная энциклопедия / Рос.ин-т культурологии МК РФ и РАН; Редкол.: В.Л.Янин (пред.) и др. М.: Прогресс: РИПОЛ классик, 2001. Т1. С.276

⁵ Книга: Энциклопедия / Всерос.кн.палата; Гл.ред.В.М.Жарков. М.: Большая рос. энцикл., 1999. С.429-431

(Музеі кнігі) і даецца наступнае азначэнне: “Музеі кнігі – профільныя музеі і навукова-даследчыя цэнтры, якія існуюць альбо як самастойныя арганізацыі, альбо як аддзелы буйных бібліятэк. Яны прадстаўляюць кнігу як тэхнічны прадукт, літаратурны дакумент і сродак масавай камунікацыі і даследуюць гісторыю развіцця кнігі, вывучаючы як стварэнне, афармленне і распаўсюджванне кнігі, так і гісторыю пісьменства, паперы і пераплёту, улічваючы шматбаковую узаемасувязь з развіццём культурным, сацыяльным, эканамічным і навуковым”⁶. А ў якасці прыкладаў найбольш значных музеяў кнігі ў свеце прыводзяцца музеі кнігі, аднесеныя ў паказальніку “Музеи книги и книжного дела” як да комплексных, так і да спецыялізаваных музеяў кнігі. У азначэнні нямецкія даследчыкі, на нашу думку, імкнуцца паказаць не абавязковую комплекснасць музеяў кнігі, а разнастайнасць тых накірункаў і пунктаў гледжання, па якіх кніга вывучаецца і экспануецца ў музеях кнігі ў свеце.

Такім чынам, неабходна ўпарадкаванне тэрміналогіі: альбо мы ўсе музеі называем “музеямі кнігі” і агаворваем існаванне комплексных і спецыялізаваных музеяў кнігі, альбо ў дачыненні да спецыялізаваных музеяў ужываем тэрмін “музеі кніжнай справы”. Наступная праблема вынікае з папярэдняй. Калі мы прызнаем існаванне ўніверсальных і спецыялізаваных музеяў кнігі альбо музеяў кнігі і кніжнай справы, то неабходна выпрацаваць крытэрыі вызначэння ўніверсальнасці (комплекснасці) музеяў кнігі. Комплексныя музеі – музеі, што абапіраюцца на некалькі навуковых дысцыплін і ўтрымліваюць адразу некалькі спецыялізаваных калекцый⁷. Калі ж музеі кнігі прадстаўляюць кнігу ў некалькіх аспектах (напрыклад, тэхнічным і мастацкім), утрымліваюць калекцыі тэхнічнага і мастацкага зместу, ці будуць яны аднесены да комплексных. Разумею, што часта не можа быць адназначнага адказу. У паказальніку “Музеи книги и книжного дела” нярэдка даюцца спасылкі ад аднаго тыпу музеяў да другога. Напрыклад, Музей Плантаэна Марэтуса і Кабінет эстампаў у Антверпене (Бельгія) размешчаны ў паказальніку як музей кнігадрукавання і паліграфічнай тэхнікі, а таксама аднесены да музеяў выдавецкай справы і мемарыяльных музеяў дзяржаў кніжнай культуры. У фонды музея ўваходзяць калекцыі рукапісаў, старадрукаў, гравюраў і малюнкаў, тыпаграфічнага абсталявання.

⁶ Buchmuseen // Lexikon der Buchkunst und Bibliophile / Hrsg. von K.K. Walther. Leipzig: Bibliogr. In-t, 1987. S.119 (пераклад уласны)

⁷ Калбаска А.М. Музейны дыяруш, ці Уваходзіны ў новую музеалогію. Мн.: БелПІК, 2000. С.14-15

Вырашэнне гэтага пытання дапаможа не толькі тэрміналагічнаму аспекту праблемы, але і гістарычнаму. У энцыклапедыі “Книга” Т.І.Кандакова сцвярджае, што “старейшим музеем книги и книжного дела является Немецкий музей книги и письменности в Лейпциге (Deutsche Bйcherei, Deutsches Buch- und Schriftmuseum – BRD, открыт в 1885)”⁸. Т.І.Кандакова не можа не ведаць, што Музей Плантаэна-Марэтуса быў адчынены значна раней, у 1887 годзе.⁹ Напэўна, разумеецца, што Нямецкі музей кнігі і пісьменнасці ў Лейпцыгу ёсць першым сярод “ідэальных” музеяў кнігі, а Музей Плантаэна Марэтуса і Кабінет эстампаў аднесены да спецыялізаваных. Але тэрмін “музеі кнігі і кніжнай справы” уключае і ўніверсальныя, і спецыялізаваныя музеі кнігі. У энцыклапедыі “Encyklopedia wiedzy o książce”¹⁰ у артыкуле “Muzea książki” (Музеі кнігі) падкрэсліваецца абавязковая комплекснасць музеяў: “Музеі кнігі – музеі гуманітарныя і тэхнічныя адначасова, бо аб’ядноўваюць калекцыі, што ўваходзілі да гэтага часу ў склад музеяў археалагічных, этнаграфічных, рамёстваў і промыслаў мастацкіх, тэхнікі, а таксама ў склад архіваў і бібліятэк...” і далей пазначаецца, што “першым музеем кнігі храналагічна з’яўляецца Музей Плантаэна Марэтуса ў Антверпене, закладзены ў 1876 годзе...”.

Што тычыцца азначэння Музея кнігі, то, на наш погляд, у азначэнні паняцця “музей кнігі” неабходна падкрэсліць асноўную адметнасць, у адпаведнасці з якой музей кнігі збірае, вывучае і прадстаўляе кнігу – музей кнігі займаецца кнігамі як помнікамі кніжнай культуры, кніжнай вытворчасці і выкарыстання.¹¹ Кніга як носьбіт тэксту, матэрыяльны прадмет, прадмет мастацтва знаходзіцца ў фондах розных музеяў, не толькі музеяў кнігі (у фондах гістарычных, літаратурных, мастацкіх музеяў). Аднак толькі музеі кнігі разглядаюць кнігі як помнік кніжнасці, як твор і сведку той ці іншай эпохі кніжнай культуры. У гэтым ёсць адметнасць і адрозненне музеяў кнігі ад іншых музеяў і бібліятэк. Гэта падкрэслена ў азначэннях, сфармуляваных Т.І.Кандакавай, дзе азначаецца, што музей кнігі – музей пра кнігу. У энцыклапедыі “Encyklopedia wiedzy o książce” таксама агучана гэтая думка: “Задачаю музея кнігі ёсць навуковае апрацаванне збораў і экспанаванне іх ... у межах кнігазнаўства.”

⁸ Книга: Энциклопедия. С.429

⁹ Музеи книги и книжного дела. С.49

¹⁰ Encyklopedia wiedzy o książce. Wrocław etc.: Ossolineum, 1971. Stb. 1574-1577 (пераклад уласны)

¹¹ Котрелев Н.В. Музейная проблематика с точки зрения истории книги // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание / Под ред. Н.И.Николаева. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. С.30

У энцыклапедыі “Беларуская энцыклапедыя” даюцца азначэнні музеяў гістарычным, літаратурным, мастацкім, музычным, прыроды, тэатральным, этнаграфічным.¹² Кожнае азначэнне пачынаецца з акрэслівання спецыфікі дзейнасці музея. Напрыклад, музеі літаратурныя – музеі, што “збіраюць, зберагаюць, экспануюць і прапагандуюць матэрыялы пра жыццё і творчасць пісьменнікаў або гістарычна-літаратурны працэс у краіне ўвогуле”, музеі мастацкія – музеі, што “збіраюць, зберагаюць, вывучаюць, папулярызуюць і экспануюць зборы твораў мастацтва”, музеі музычныя – музеі, што “збіраюць, захоўваюць, вывучаюць, экспануюць і публікуюць помнікі музычнай культуры”. Па аналогіі можна скласці азначэнне: музеі кнігі – музеі, што збіраюць, захоўваюць, вывучаюць і экспануюць матэрыялы пра кнігу. Такая фармулёўка адпавядае азначэнню, дадзенаму ў энцыклапедыі “Кніга”. Толькі Т.І.Кандакова замяняе слова “музеі” словазлучэннем “навукова-даследчыя і культурна-асветніцкія ўстановы”, што проста раскрывае паняцце “музей”. Адзінае, з чым не пагадзімся з паважанай Т.І.Кандакавай, то гэта з самой назвай “музеі кнігі і кніжнай справы”. Лічым мэтазгодным ужыванне агульнага тэрміна “музеі кнігі”. А ўжо раскрываючы гэтае паняцце, безумоўна, неабходна пазначыць, што паводле зместу і характару дзейнасці музеі кнігі падзяляюцца на комплексныя і спецыялізаваныя.

Прыкладам Музея кнігі на Беларусі з’яўляецца Музей беларускага кнігадрукавання ў Полацку. Дарэчы, полацкі музей можа прэтэндаваць на комплекснасць, бо экспазіцыя расказвае пра гісторыю кнігі з старажытных часоў да нашых дзён у сацыяльным, тэхнічным і мастацкім аспектах. Асобныя часткі экспазіцыі музея прысвечаны гісторыі развіцця пісьменства, паперы, пераплёту, ілюстрацый, мастацкай аздобы і інш. Аснову экспазіцыі складаюць кніжныя помнікі. Някніжныя экспанаты (прадметы быту, прылады працы, што звязаны з вырабам кнігі, фотаздымкі, творы жывапісу, графікі, навуковая рэканструкцыя майстэрні перапісчыка кніг XVI – XVIII стст., друкарня XVI – XVIII стст., сучасная майстэрня мастака-графіка і інш.) уключаюць у экспазіцыю для таго, каб узмацніць інтарэс наведвальніка, больш поўна і дакладна расказаць пра кнігу. Частка экспазіцыі расказвае пра жыццё і дзейнасць Ф.Скарыны.

Нацыянальная бібліятэка Беларусі рыхтуецца да стварэння Музея кнігі, што будзе функцыянаваць на базе аддзела рука-

¹² Беларуская энцыклапедыя / Бел.Энцыкл.; Рэдкал.: Г.П.Пашкоў (гал.рэд.) і інш. Мн.: БелЭн, 1996. Т.11. С.7-10

пісаў, рэдкай кнігі і старадрукаў у Мінску. Музей кнігі раскажа пра кнігу як духоўную каштоўнасць, што ствараецца адначасова ў матэрыяльнай, інтэлектуальнай і мастацкай сферах. Адна з асаблівасцей і адрозніванняў Музея кнігі ў Мінску ад музея кнігі ў Полацку тое, што ў экспазіцыі музея ў Мінску беларуская кніга будзе прадстаўлена на фоне гісторыі стварэння і развіцця еўрапейскай кнігі як яе неад’емная частка. Наведвальнік зможа прасачыць этапы развіцця кнігі ў Еўропе, а таксама параўнаць беларускую кнігу з кнігамі іншых еўрапейскіх краін і вызначыць асаблівасці гэтага развіцця на розных гістарычных этапах.

Полацк і Кіеў у другой палове XI ст. (спецыфіка палітычных адносінаў)

Семянчук Г.М. /Гродна/

20 лютага 1054 г. памёр кіеўскі князь Яраслаў Уладзіміравіч, празваны Мудрым. Згодна яго Тэстамэнту Руская зямля была падзелена ў канонах любві паміж яго сынамі. Наступіў доўгі міралюбівы перыяд сярод нашчадкаў Уладзіміра і Яраслава. Усе, хто выступаў супраць Кіева і трох старэйшых сыноў Яраслава, ўжо сучаснікамі (летапісцамі і палітычнымі ідэолагамі) залічваліся ў ворагі. Падобную тэндэнцыю падтрымалі і развіваюць большасць гісторыкаў на працягу некалькіх стагоддзяў. Кіевацэнтрызм і “імперскасць” – характэрныя рысы пераважнай большасці гістарычных даследаванняў, прысвечаных мінуламу Усходняй Еўропы X – сярэдзіны XIII стст. На думку англійскіх гісторыкаў Саймана Франкліна і Джанатана Шэпарда, “пашыранай памылкай з’яўляецца ўяўленне аб тым, што на Русі існавала пэўная палітычная “сістэма”, ад якой некаторыя беспрынцыпныя князі часам альбо заўсёды стараліся адхіляцца. Палітычнай культуры, якая была бы дастасаваная да разгалінаванай, моцна усталяванай дынастыі, пры Яраславе і яго папярэдніках не існавала. Таму нашчадкам Яраслава прыходзілася імправізаваць, прыстасоўваць звычаі, прэцэдэнты і ўсталяваныя ўяўленні да непрадбачных сітуацый. Гэтак з’яўляліся дамоўленасці, выкліканыя імгненнай неабходнасцю, няўдалыя пачынанні, кампрамісы і пагадненні, хітрыя прыёмы, пры дапамозе якіх навацыі выдаваліся за традыцыі”¹.

Расійская, савецкая і ўкраінская гістарычныя школы ў палітычнай сістэме Русі X-XI стст. ужо бачылі моцны дзяржаўны стрыжань з устойлівымі традыцыямі., вакол якога аб’ядноўваліся рускае насельніцтва і асобныя землі. Называлі гэта па-рознаму і “родовое государство”², “система старейшинства” і “семейным владением”³, “родовой сюзеренитет”⁴, “отчинное

¹ Саймон Франклин, Джонатан Шепард. Начало Руси. 750-1200. С-Пб, 2000. С.359-360.

² Соловьев С. История отношений между русскими князьями Рюрикова дома. М., 1847; яго ж. Сочинения. В 18 кн. Кн.1. М., 1988. С.333-339.

³ Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993. С.132-135.

⁴ Назаренко А.В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X-XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 год. М., 1986. С.149-157.

старейшинство”, “киевские дуумвираты”⁵, “раннефеодальная монархия”⁶.

І, сапраўды, калі звярнуцца да летапісных паведамленняў і пазнейшых інтэрпрытацый гісторыкаў, дык бачым, што Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад паказваюць гармонію ў адносінах паміж сабою, дэманструюць прыклад дынастычнай і палітычнай дабрадзейнасці. У 1060 годзе браты аб’ядналі свае вайсковыя сілы, каб выступіць супраць торкаў. У 1067 г. Яраславічы выступілі супраць полацкага князя Усяслава і перамаглі яго на р. Няміга. У 1068 г. Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад, разам з польскім войскам Баляслава Смелага, наступалі на ўзбунтаваны Кіеў і Усяслава Полацкага. З сумеснай згоды браты ўдакладнілі “Рускую праўду”. У 1072 г. Яраславічы сумесна ўдзельнічалі ў цэрымоніі пераносу мошчаў Барыса і Глеба ў новую царкву ў Вышаградзе. Падобная гармонія паміж старэйшымі сынамі Яраслава назіраецца на працягу амаль 20 год, да выгнання Ізяслава з Кіева ў 1073 г., і тлумачыцца тым, што Яраславічы трымаліся прадпісанняў свайго бацькі, зафіксаваных ў яго тэстамэнце.

Так з’янае “Завяшчанне Яраслава” з 1054 г., неаднаразова аналізавалася ў гістарычнай літаратуры. Існуюць два супрацьлеглыя падыходы – “аптымістычны” і “песімістычны”. Прыхільнікі першага надаюць гэтаму дакументу выключнае значэнне, як пераломнага моманту ў міжкняжскіх адносінах на Русі⁷; другія сцвярджаюць і паказваюць нязначнасць, традыцыйнасць і палітычную недасканаласць зместу⁸. Разгледзім і мы змест дадзенага дакумента з пазіцый насельніцтва Полацкага княства, а не з пазіцый кіеўскіх ідэолагаў і летапісцаў, ці расейскіх і савецкіх гісторыкаў, як гэта рабілася раней.

У “Завяшчанні Яраслава” абвешчаны 4 галоўныя прынцыпы⁹. Першы – землі Русі з’яўляліся ўласнасцю княжацкага

⁵ Толчок А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992.

⁶ Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М., 1977; Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л., 1983.

⁷ Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти т. Т.1. Курс русской истории. Ч.1. М., 1987. С.182-185; Пресняков А.Е. Княжеское право в древней Руси. С.35-40; Назаренко А.В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X-XI вв.). С.153-154; Толчок А.П. Князь в Древней Руси. С.31-34.

⁸ Михайло Грушевський. Історія України-Руси: В 11т., 12 кн. Київ, 1992. Том I. С.47-49; Петро Толчок. Київська Русь. Київ, 1996. С80-81; Шепард С, Франклин Дж. Начало Руси. С.356-359.

⁹ Повесть временных лет. М., Л., 1950. Ч.1. С.108. (далее – ПВЛ).

роду, і законная ўлада, разам з выцякаючымі з гэтага абавязкамі, пераходзіла ў спадчыну ад “бацькоў і дзядоў” – *“Аще ли будете ненавидно живуще, в распрях и которающиеся, то погыбнете сами, и погубите землю отец своих и дедь своих, юже налезюша трудомь своим великимь”*. Другі – уся спадчына падзялялася на часткі, а не перадавалася цалкам аднаму нашчадку – *“Се же поручаю в собе место столь старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киевь;... а Святославу даю Черниговь, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимерь, а Вячеславу Смолинескь. И тако раздели имь грады...”*. Трэці – усталёўваў старшынства сярод братоў – *“Се же поручаю в собе место столь старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киевь; сего послушайте, якоже послушаете мене, да той вы будеть в мене место”*. Чацвёрты – абвешчаў пэўную самастойнасць уладанняў кожнага з сыноў, яны не мелі права замахвацца на землі адзін аднаго – *“И тако раздели имь грады, заповедавь имь не преступати предела братня, ни сгонити...”*. Абавязкі па захоўванню і забеспячэнню апошняй волі бацькі ўскладаліся на старэйшага сына Ізяслава – *“...рекь Изяславу: “Аще кто хоцеть обидидети брата своего, то ты помагай, его же обидять”*.

Кідаецца ў вочы адсутнасць ў гэксце “Завяшчання” важнага паняцця як “адзінаўладзе”, у ім няма паняцця аб захаванні адзінага, агульнага і непадзельнага ўладання рускай зямлёю ўсімі князямі рода Яраслава¹⁰. Атрымоўваецца, што Яраслаў Уладзіміравіч, з выгляду манарх, не з’яўляўся манархістам, перакананым у неабходнасці захавання сістэмы адзінаасобнага кіравання. Квзіімпэрскай культурны фасад, узведзены пад патранажам Яраслава, так і не быў падмацаваны стварэннем адпаведнай формы кіравання¹¹. Аляксей Талочка, ўбачыў у “Завяшчанні Яраслава” фармулёўку класічнага прынцыпата якое, зафіксавала апагей дынастычнага прынцыпа і адлюстравала традыцыю дзяржаўнага ладу на Русі X-XI стст. як сістэмы старэйшынства¹².

Праўда, не зусім зразумелы сэнс дынастычнага прынцыпу і традыцыі на Русі ў X - першай палове XI стст. Крыніцы не утрымоўваюць ніякіх ранейшых звестак аб выпадках мірнага падзелу спадчыны, а наадварот, паказваюць войны паміж братамі пасля смерці бацькі. Вайна сыноў Святаслава, у якой перамог Уладзімір; вайна сыноў Уладзіміра, дзе пераможцам пашанцавала стаць Яраславу. Таму цяжка патлумачыць традыцыйны альбо наватарскі лад запаветаў Яраслава сваім сынам.

¹⁰ Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. С.37.

¹¹ Саймон Франклин, Джонатан Шепард. Начало Руси. С.357.

¹² Толочко А.П. Князь в Древней Руси. С.32-32.

Звярталася ўвага даследчыкаў і на тое, што “Завяшчанне Яраслава” не надта зразумелае і ўсеабдымнае, як падаецца на першы погляд, таму ўзнікае шэраг важных пытанняў¹³. Яго палажэнні супярэчаць адзін аднаму: калі старэйшы брат прызначаны “в отца место”, ці можа ён прэтэндаваць на ўладанні малодшых братоў? У выпадку смерці аднаго з братоў, выдзеленая яму частка застаецца за яго галіной рода ў выглядзе “отчины”, якая пройдзе ў спадчыну яго дзецям ў ўнукам? Альбо старэйшы брат павінен быў распараджацца гэтымі землямі па-іншаму? А па якім прынцыпе мусяць пераразмяркоўвацца пералічаныя ў тэстамэнце Яраслава гарады – адносна зменам у старэйшынстве нашчадкаў Яраслава альбо адвольна? У “Завяшчанні” знаходзяцца відавочныя ўпушчэнні. Напрыклад, не ўзгадана сям’я старэйшага сына Яраслава Уладзіміра, які памёр раней за бацьку, альбо адсутнічае брат Яраслава Судзіслаў. Сярод гарадоў не названыя Полацк Ноўгарад, Тмутаракань, Тураў, за тое малавядомы Пераяслаўль ўзводзіцца да рангу значна вышэйшага ад сапраўднага яго становішча і значэння.

Не выключана, што вядомыя нам тэксты “Завяшчання Яраслава” уяўляюць з сябе абагульненыя культурныя тварэнні летапісцаў. Змест гэтага дакументу ў сапраўднасці больш адпавядае той палітычнай сітуацыі, якая склалася паміж сынамі Яраслава пасля яго смерці. Але само “Завяшчанне” магло быць складзена альбо падпраўлена пазней, як дакумент, закліканы ўзаконіць існуючы парадак¹⁴. І зроблена гэта было хутчэй за ўсё ў асяроддзі ўсёвалада Яраславіча, бо менавіта яго вылучае летапісец у якасці любімага сына Яраслава: *“Всеволоду же тогда суцию у отца, бе бо любимъ отцемъ паче всея братьи, его же имяше присно у себе”*¹⁵.

Такім чынам, застаюся скептыкам адносна разгляду гісторыі Усходняй Еўропы ад IX да XIII ст. як гісторыі адзінага дзяржаўнага арганізму, у якім “сталічны град” Кіеў усімі сіламі бараніў гэтае адзінства, а мясцовыя сепаратысты не разумелі свайго шчасця і ўвесь час спрабавалі парушыць дадзенае ім адзінства. Таму гісторыю Усходняй Еўропы варта разглядаць не як двухкаляровую графіку, а шматколерную мазаіку. Дзе кожны колер мае самастойнае значэнне і адценне, а разам яны складаюць цікавы і арыгінальны малюнак. Менавіта з падобных пазіцый прапануем уласнае канструяванне адносінаў паміж Полац-

¹³ Саймон Франклин, Джонатан Шепард. Начало Руси. С.357-358.

¹⁴ Саймон Франклин, Джонатан Шепард. Начало Руси. С.358-359.

¹⁵ Повесть временных лет (далее – ПВЛ), М., Ч.1, 1950. С.108.

кам і Кіевам у другой палове XI ст. Перад намі стаіць пытанне: барацьба паміж Полацкам і Кіевам ў другой палове XI ст. была змаганнем цэнтра (Кіева) з сепаратызмам (Полацкам), ці гэта было змаганне за суверэнітэт (Полацка) ?

Пасля смерці ў 1054 г. кіеўскага князя Яраслава вядучай палітычнай сілай на Русі, як адзначалася вышэй, стаў саюз трох яго старэйшых сыноў – Ізяслава, Святаслава і Ёсевалада. Згодна завету свайго бацькі, першы атрымаў Кіеў, што рабіла яго фармальна вядучай асобай у гэтым саюзе. Святаполку дастаўся Чарнігаў, а Ёсеваладу – Пераяслаўль. Два малодшыя сыны атрымалі ад Яраслава ва ўладанні Уладзімір Валынскі (Ігар), і Смаленск (Вячаслаў).

Галоўнай мэтай унутранай палітыкі трыўмвірата старэйшых сыноў Яраслава, было ўмацаванне і пашырэнне кіеўскай улады на землях Усходняй Еўропы, падобнай да той, якую праводзіў іх дзед Уладзімір і бацька ў канцы X – першай палове XI стст¹⁶. Калі ў 1057 г. памёр смаленскі князь Вячаслаў, то браты сваёй воляй, у парушэнне лесвічнага прынцыпу ўлады “*посадиша Игоря Смолинске, из Володимеря выведше*”¹⁷. Пры гэтым Валын нікому не перадавалася, а, відавочна, засталася пад кіраваннем трыўмвірата старэйшых Яраславічаў. Дадзеанае меркаванне пацвярджаецца падзеямі, якія надышлі пасля смерці Ігара ў 1060 г. Ані Смаленск, ані які-небудзь іншы горад не дасталіся сыну апошняга, Давіду, а “*разделиша Смоленск собе на три части*”¹⁸. У сярэдзіне 60-х гадоў XI ст. назіраецца барацьба за Тмутаракань паміж Расціславам Уладзіміравічам, унукам Яраслава, і Святаславам Чарнігаўскім, прадстаўніком трыўмвірата. У 1066 г. Расціслаў памірае, атручаны грэкамі. Пад уладай Кіева у той час знаходзілася і тэрыторыя Галіцкай зямлі, бо ў 1097 г. перад пачаткам вайны Святаполка Ізяславіча з Расціславічамі Валадаром і Васількам за Перамышль і Церабоўль, першы казаў, што “*се есть волость отца моего и брата*”¹⁹. Непасрэдна Кіеву ў гэты час падпарадкоўваўся і Ноўгарад, у якім больш за сто гадоў сядзелі альбо самі кіеўскія князі, альбо іх дзеці. Ноўгарад не ўзгадваецца ў тэстамэнце Яраслава, што сведчыць аб аўтаматычным уключэнні яго ва ўладанні Ізяслава Кіеўскага, у ім княжыў яго сын Мсціслаў.

¹⁶ Пресняков Л.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. С.389-390.

¹⁷ ПВЛ. Ч.1. С.109.

¹⁸ ПВЛ. Ч.1. С.109; Тверская летопись/ Полное собрание русских летописей. Т. XV. С.153 (далей – ПСРЛ); Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX-XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. М. 1980. С.195.

¹⁹ ПВЛ. Ч.1. С.178.

Натуральна, што ў такой палітычнай сітуацыі раней альбо пазней Яраславічы мусілі звярнуць сваю ўвагу на Полацк, які вылучаўся сваёй самастойнасцю сярод іншых княстваў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Больш таго, полацкі князь Усяслаў Брачыславіч для Яраславічаў быў чужынцам з пункту гледжання ўнутрыкняскіх адносінаў. Так, ён належаў да ліку сваякоў, аднак не з'яўляўся нашчадкам Яраслава. Таму Усяслаў не ўкладаўся ў схему сваяцкіх адносінаў, выпрацаваную паўднёварускімі князямі і прапагандыстамі іх імперскай ідэалогіі.

Цікава разгледзець сутнасць спецыфічнай самастойнасці Полацкай зямлі/княства сярод іншых палітычных утварэнняў Усходняй Еўропы ў XI ст. Гэтую спецыфіку адзначалі сучасныя летапісцы, і ўвесь час падкрэсліваюць гісторыкі. Праўда, апошнія, спасылаючыся на аўтарытэт летапісцаў і поўнасцю давяраючы іх інфармацыі адносна Полацкай гісторыі, чамусьці ўвесь час імкнуцца прыцягнуць Полацк да міфічнай агульнай дзяржавы “Старажытная Русь”²⁰.

Ужо ў сярэдзіне X ст. усходнеславянскія летапісы узгадваюць у Беларускім Падзвінні самастойнае палітыка-адміністрацыйнае ўтварэнне “княства Рагвалода”²¹, якое было падобна да “варварскіх каралеўств” Заходняй Еўропы альбо да “дзяржавы Рурыка” з цэнтрам у Ноўгарадзе, альбо да “дзяржавы Аскольда і Дзіра” з цэнтрам у Кіеве. На чале княства знаходзіўся варажскі конунг Рагвалод, а галоўнай яго функцыяй быў кантроль за заходнедзвінскім адгалінаваннем шляху “з Вараг у Грэкі”. Другім важным момантам ў жыцці тагачаснага Полацка была актыўнасць апошняга сярод суседніх балцкіх і прыбалтыйскафінскіх плямёнаў. Так званы “балтыйскі аспект” з’яўіўся важнай сваеасаблівасцю генэзісу Полацкага княства і яго функцыянавання ў параўнанні з іншымі дзяржаўнымі ўтварэннямі на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Адзначаная актыўнасць набывала дваякую форму: каланізацыйную і палітычную, што

²⁰ Аб “Старажытнай Русі”, як кабінетным творы савецкіх гісторыкаў гл. Henadź Siemianczuk. Czy istniała narodowość starożytnoruska?, w: Sprawozdania z posiedzeń Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU. (w druku).

²¹ “... бе ро Розволодъ пришеѣ и-заморья, имяше власть свою в Полотьске (ПВЛ.Ч.1. С.54); *О сих же Всеславичахъ ище есть яко сказаша вѣдуще преже яко Розволоду держашю и княжицю в Полотьскую землю*” (Лаврентьевская летопись/ ПСРЛ. Т.1. М., 1962. Стл.299-300); “*Во дни Святослава Игоревича, отца великого князя Володимера, некий князь пришеде из заморья именем Розволод, и седе в Полотьске княжици*” (Московский летописный свод конца XV века, ПСРЛ. Т.25. М., Л. 1949. С.31). Аб межах княства Рагвалода гл. Генадзь Семянчук. Фармаванне тэрыторыі Полацкай зямлі ў IX-XI стст. (этапы, агульнае, асаблівасці) // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane prof. Stanisławowi Aleksandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin. Toruń, 1996. С.40-42.

добра паказаў Генрых Лаўмяньскі²². У IX-X стст. узаемаадносіны Полацка з балтамі і лівамі ён характарызуе як саюзніцкія. За абарону латышскіх плямёнаў ад нарманскіх нападаў Полацк атрымліваў даніну і кіраваў вайсковым і палітычным жыццём гэтых народаў. Саюз роўных плямёнаў змяніў свой характар з канчатковым афармленнем дзяржаўнага апарату ў Полацкім княстве ў канцы X – першай палове XI ст., калі былі абкладзены данінай як славянскае насельніцтва, так і суседнія балцкія і фінскія саюзнікі²³. Палітычная і вайсковая залежнасць гэтых народаў ад Полацка цягнулася аж да пачатку XIII ст., з’яўляючыся адной з галоўных крыніц магутнасці апошняга. Іпацеўскі летапіс пад 1180 г. апавядае пра паход на Друцк кааліцыі рускіх князёў, у склад якой уваходзіла войска полацкага князя Усяслава Васількавіча, дзе побач з “палачанамі” названы “лібь” і “літва”²⁴. Каталіцкі місіянер Мейнард у 1184 г. просіць і атрымлівае дазвол на сваю рэлігійна-асветную дзейнасць сярод лівяў у полацкага “караля” Уладзіміра²⁵. Гэтая сувязь мела вялікае значэнне і ў часы Усяслава, аб чым ніжэй.

Пасля крываваых падзей 70-х гадоў X ст., калі загінуў Рагвалод са сваімі сынамі, лёс Полацка пэўны час быў звязаны з адносна адзінай дзяржавай Уладзіміра Святаславіча (978-1015 гг.) з цэнтрам у Кіеве²⁶. Шэраг важных мерапрыемстваў (уніфікацыя язычніцтва, пазней прыняцце хрысціянства ў 988 г. і ўвядзенне інстытуту намесніцтва) спрыялі ўмацаванню і функцыянаванню княства Уладзіміра. Праўда, у гэты перыяд у Полацку склалася сваеасаблівая сітуацыя. Тут намеснікам кіеўскага князя быў прызначаны Ізяслаў, сын Уладзіміра і Рагнеды, унук Рагвалода. Ён, будучы прадстаўніком мясцовай княжацкай дынастыі па кудзелі, якая з невялікімі перапынкамі кірвала больш за 200 гадоў, паклаў пачатак чарговага перыяду палітычнай самастойнасці Полацкага княства.

Палітычная сваеасабліваць Полацкага княства і яго дынастыі была відавочна ўжо сучаснікам. Нездарма ў Лаўрэнцеўскім летапісу пад 1128 г. з’яўляецца цікавае паданне аб замахе Рагнеды разам са старэйшым сынам Ізяславам на жыццё кіеўскага князя і свайго мужа Уладзіміра²⁷. Вынік атрымаўся

²² Łowmiański H. Geneza ziemi Połockiej // Łowmiański H. Studija nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich. Poznań, 1986. S.477-483.

²³ Ibid. С.483-484.

²⁴ ПСРЛ. Т.2. М., 1962. Слп. 620.

²⁵ Heinrichi. Chronicon Lyvoniae, w: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannoverae 1874, s.1

²⁶ Ермаловіч Микола. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды. Мн., 1990. С.67-73.

²⁷ ПСРЛ. Т.1. Слп. 300.

парадаксальным. Замест смяротнага пакарання сын Ізяслаў разам з маці Рагнедай атрымоўвае ад кіеўскага князя (па парадзе сваіх баяраў) магчымасць вярнуцца на Полаччыну. “И созва (Уладзімір – Г. С.) боляры и поведи им. Они же рекоша “Оуже не оубиш ея детяти деля сего, но въздвигни отчину ея и даи еи с сыном своимъ. Володимеръ же оустрои городъ и да има и нареч имя городу тому Изяславль. И оттоле мечь взимають Рогволожи внуци противу Ярославим внуци”²⁸. Відавочна, мы бачым у дзеяннях Уладзіміра і яго атачэння акт стварэння асобнай палітычнай і тэрытарыяльнай адзінкі “отціны Рагнеды і Ізяслава”. Якая яшчэ пры жыцці Уладзіміра набывае трывалыя рысы самастойнасці, якіх не мелі іншыя палітычныя цэнтры, такія як Ноўгарад і Чарнігаў. У першую чаргу гэта праяўляецца ў перадачы Полацкага княства толькі нашчадкам Ізяслава. Пасля смерці апошняга ў 1001 г. полацкім князем мог быць яго сын Усяслаў, смерць якога зафіксавана ў летапісу пад 1003 г. Наступным князем стаў Брачыслаў Ізяславіч, а ад яго ўлада ў 1044 г. перайшла да сына Ёсяслава. Не выключана, што полацкая сітуацыя з’явілася добрым прыкладам для непадпарадкавання Ноўгарада на чале з Яраславам Уладзіміравічам (таксама сынам Рагнеды Рагвалодаўны) ў 1015 г. кіеўскаму князю Ёладзіміру. У любым выпадку, падобны парадак перадачы ўлады ад бацькі сыну замацаваўся на тэрыторыі астатняй Русі толькі амаль праз 100 год у расшэннях з’езду ў Любечы ў 1097 годзе²⁹.

Самастойныя дзеянні Полацка яскрава праявіліся ў падзеях, звязаных з барацьбой Уладзіміравых дзяцей за кіеўскі прастол, якая разцягнулася з 1015 па 1026 гг. Не, полацкі князь Брачыслаў, не прымаў непасрэднага ўдзелу ў вайне братоў, але, дзякуючы мудрай палітыцы, значна ўзмацніў сваё княства і эканамічна, і палітычна³⁰. У выніку вайсковых дзеянняў (напад на Ноўгарад)³¹ і палітычных перамоў, у 1021 г. да Полацка далучаюцца Віцебск і Ёсвяты, важныя пункты на волаках гандлёвага шляху “з Вараг у Грэкі”, і заключаецца ваенна-палітычны

²⁸ Тамсама. Слп. 300-301.

²⁹ “... каждо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславлю, Володимеръ Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаять Всеволодъ города: Давыду Володимеръ, Ростиславичема Перемышль Володареву, Теребовль Василкови. И на томъ целоваша крестъ: Да аще кто отселе на кого будутъ, то на того будем вси и крестъ честный”. ПВЛ. Ч.І. С.170-171.

³⁰ Генадзь Семянчук Фармаванне тэрыторыі Полацкай зямлі ў IX-XI стст. С.44-47.

³¹ ПВЛ. Ч.І. С.99; ПСРЛ. Т.І. М., 1962. Слупок 63; Новгородская I летопись старшего и младшего изводов. М., Л., 1950. С.15. (далей – НЛ)

саюз паміж кіеўскім і полацкім князем³². Гэта дало падставы некаторым даследчыкам выказаць меркаванне, што Брачыслаў пэўны час (1021-1026 гг.) быў разам з Яраславам суправіцелем у Кіеве³³. Будучы саюзнікам кіеўскага князя Яраслава, Брачыслаў удзельнічаў у сумесных паходах на літоўскія плямёны ў 1038 і 1040 гг., у выніку якіх за Полацкам замацоўваюцца паўночна заходнія тэрыторыі сучаснай Беларусі, дзе паўстаюць памежныя крэпасці Дрысвяты і Браслаў. Не выключана, што полацкі князь са сваёй дружнай таксама ў якасці саюзніка удзельнічаў у вайскавой выправе Яраслава Уладзіміравіча супраць мазавецкага князя Мецлава ў 1041 г.³⁴ Менавіта дзякуючы дапамозе рускіх дружнаў, новы польскі князь Казімір Аднавіцель змог зламаць сепаратызм мазаўшанаў. У 1044 г. пасля смерці Брачыслава Ізяславіча Полацкае княства не было праглынутае ўладаннямі Яраслава, а перайшло як спадчыннае сыну Ўсяславу. Таму Полацк не ўзгадваецца ў тэстамэнце Яраслава і не ўваходзіць у лічбу тэрыторыяў, якімі валодалі альбо на якія прэтэндавалі Яраславічы.

Усяслаў Брачыславіч “седе на стол” свайго бацькі ў 1044г³⁵. На працягу першых 16 год крыніцы не паведамляюць аб Полаччыне і дзейнасці полацкага князя. Найпраўдападобней, гэта тлумачыцца тым, што дзейнасць Усяслава не выходзіла за межы Полацкай зямлі, Яраславічы былі занятыя сваімі ўласнымі праблемамі. А летапісы суседніх цэнтраў звычайна ўзгадвалі Полацк толькі тады, калі ён закранаў інтарэсы Кіева, Ноўгарада альбо падпарадкаваных ім земляў. Усяслаў ў гэтыя “нямыя” гады займаўся ўнутраным уладкаваннем сваёй дзяржавы. Быў скончаны перанос цэнтра Полацка з “гарадзішча Рагвалода” на Верхні замак, дзе ў 50-х гадах XI ст. будоўляецца велічны Сафійскі сабор (трэці ва Ўсходняй Еўропе пасля кіеўскага і наўгародскага), які стаў не толькі духоўным сімвалам, а таксама цэнтрам засяроджання палітычнай і адміністрацыйнай улады

³² “И оттоле ис Кыева призва его (Брачыслава – Г.С.) к себе (Яраслау – Г.С.) и вда ему два грады Всячь и Витбеск и рече ему: “буди же с мною един”, и воеваша Брячислав с великим Ярославом все дни живота своего”. Воскресенская летопись/ ПСРЛ. Т.7.С.-Пбг 1856. С. 328; Патриаршая или Никоновская летопись/ ПСРЛ. Т.9-10. М., 1965. С.77.

³³ Ставиский В.И. Полоцкие князья в системе организации власти над Русской землёй в XI веке.// К 1125-летию Полоцка. Материалы конференции “История и археология Полоцка и Полоцкой земли”. Полоцк, 1987. С.57-58; Заяц Ю.А. Полоцкие события “Саги об Эймунде” // Полоцкий летописец. Полоцк, 1993. № 1. С. 8, 9.

³⁴ Головкин А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X - первой трети XIII вв. Киев, 1988. С.46-47.

³⁵ ПВЛ. Ч.1. С.104

Полацка і Полацкай зямлі. Пашыраецца тэрыторыя княства і ўзмацняюцца яго межы, асабліва ў Ніжнім Падзвінні³⁶.

У 1060 г. Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад Яраславічы разам з Усяславам полацкім “*совокупшиша вои беищислены и поидоша на конихъ и в лодьяхъ, беищислены множество, на торки*”³⁷. Паход у стэп быў удалым для саюзнікаў, торкаў перамаглі. За ўдзел у паходзе на торкаў полацкі князь атрымаў тэрыторыі на правым беразе Дняпра ў раёне Оршы і Копысі³⁸. Прыгадваецца сітуацыя 1021 года, калі Яраслаў аддаў полацкаму князю Брачыславу Віцебск і Усвяты ў замен за саюзніцкія адносіны.

Саюзніцкія адносіны паміж Полацкам і Кіевам цягнуліся да сярэдзіны 60-х гадоў XI ст., калі Усяслаў Брачыславіч быў вымушаны іх парушыць і ўступіць у 20-гадовую канфрантацыю з сынамі і ўнукамі Яраслава. Захаваная ў летапісах інфармацыя не высвятляе нам прычыны шматгадовага канфлікту паміж полацкім князем і сынамі Яраслава. Летапісныя паведамленні на кшталт “*В се же лето Всеславъ рать почаль*” альбо “*Заратися Всеславъ сынъ Брячиславль, Полочьске, и зая Новъгородъ*” для большасці даследчыкаў сталі падставай бачыць у асобе полацкага князя галоўнага парушальніка ўсталяваных нормаў і пачынальніка міжусобных войнаў другой паловы XI ст. на Русі³⁹. Прычыны, галоўным чынам, называюцца дзве – дынастычная (жаданне Усяслава панаваць у Кіеве) і дзяржаўная (жаданне Полацка ўзмацніць свае ўплывы над Ноўгарадам і гандлёвай камунікацыяй у Сярэднім Падняпроўі). Аднак больш ґрунтоўны аналіз унутранай палітыкі сыноў Яраслава пасля яго смерці дазваляе зрабіць іншыя назіранні і высновы.

Ужо пасля сумеснага паходу старэйшых Яраславічаў з Усяславам на торкаў у 1060 г. кіеўскі князь Ізяслаў разам з наўгародцамі выправіўся на сасолаў - народ, які пражываў у паўднёва-заходняй Эстоніі, - і абклаў іх данінай⁴⁰. Сасолы былі бліжэйшымі суседзямі ліваў, якія ў гэты час былі даннікамі Полацку. Распаўсюджванне кіеўска-наўгародскай ўлады на гэты

³⁶ Siemianczuk H. Księstwo Wsiesława Briaczysławicza “Czarodziej”, w: Pomorze, Mazowsze, Prusy. Gdańskie Studia z Dziejów Sredniowiecza Nr 7, 2000. S.169-179.

³⁷ ПВЛ. Ч.1. С.109.

³⁸ Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь. С.110-111.

³⁹ Соловьев С.М. Сочинение. Кн. I. С.342; Алексеев Л.В. Полоцкая земля (Очерки истории северной Белоруссии) в IX-XIII вв. С. 243-244; Заяц Ю.А. Полоцкий князь Всеслав и Ярославичи в 1065 – 1066 гг.: от Пскова до Белгорода // Гістарычна-археалагічны зборнік. Сярэднявечча. Мн., 1994. Вып.4. С.91-92; Загарульскі Э.М. Заходняя Русь IX-XIII стст. Мн., 1998. С. 63-64, 69.

⁴⁰ НПЛ. С.183.

прыбалтыйска-фінскі народ было ўспрынята ў Полацку як пагроза ягонаму кантролю над заходнядзвінскай гандлёвай камунікацыяй і падпарадкаванымі яму тэрыторыямі ліваў, куронаў, земгалаў. У той жа час Яраславічы ўзмацнілі свае пазіцыі на шляху “з Вараг у Грэкі”, ўсталяваўшы *condominium* ў Смаленскай зямлі. А гэта стварала небяспеку ўсходнім рубяжам Полацкага княства.

Менавіта ўзмацненне пазіцый Яраславічаў у раёне паўночных і ўсходніх межаў Полацкага княства, а таксама ў Ніжнім Падзвінні, у раёне заходнедзвінскай камунікацыі, якая ад пачатку існавання знаходзілася пад яго кантролем, з’явілася галоўнай прычынай канфрантацыі Усяслава з кланам Яраславічаў⁴¹. Гэтая барацьба полацкага князя з Яраславічамі падзяляецца на два этапы: першы - 1065 – 1071 гг. і другі - 1077 – 1085 гг. На першым актыўнейшым быў Усяслаў Брачыславіч. У 1065 г. ён нападае на Пскоў: “*Всеслав рать почаі*”⁴², а зімою 1066-1067 гг. полацкі князь Усяслаў напаў на Ноўгарад: “*Прыде Всеславъ и възъ Новгородъ, съ женами и съ детми; и колоколы съима у святыхъ Софие. О, велика бяше беда въ часъ тыи; и понекадила съима*”⁴³. Як бачым, Усяслаў прайшоўся агнём і мячом па горадзе і абрабаваў святыню - Сафійскі сабор. Дадзены ўчынак полацкага князя сведчыць аб тым, што ён наважыўся на сур’ёзны канфлікт з Яраславічамі. На думку англійскіх гісторыкаў С.Франкліна і Д.Шэпарда, у дзеяннях Усяслава заўважаецца спроба нейтралізацыі Ноўгарада, яго падпарадкавання Полацку, што дазваляла ўзмацніць кантроль над Балтыйскім узбярэжжам. Больш таго, наўгародскі паход Усяслава распачаў цэлы ланцуг падзей, якія скончыліся найбуйнейшым за паўстагоддзя палітычным крызісам на Русі⁴⁴.

Гэтыя падзеі былі падставай для стварэння негатыўнага вобразу полацкага князя ў Кіеве і Ноўгарадзе. На Усяслава Брачыславіча глядзелі як на прадстаўніка пяўпаганскіх, паўдэманічных сілаў зла. Менавіта з ім звязвалі першапрычыну ўсіх бедаў дынастыі Яраславічаў у другой палове XI ст. Адсюль пра-

⁴¹ Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. М., 1951. С.81-87; Головко А.Б. Западные земли Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII веков // Киев и Западные земли Руси в IX – XIII вв. Мн., 1982. С.34-35; Jan Powierski. Krzyzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej. 1992. S.11-15.

⁴² ПВЛ. Ч.1. С.110; Псковские летописи. Ч.1. М.,Л., 1941. С.18.

⁴³ НЛЛ. С.17,184; Jan Powierski. Krzyzys rządów Bolesława Śmiałego. S.53.

⁴⁴ Саймон Франклин, Джонатан Шепард. Начало Руси. С.362, 364.

вакацыйныя плёткі аб незвычайных абставінах нараджэння Усяслава: быццам бы ён з'явіўся на свет Божы *“от вълхованья”*, з адзнакай на галаве, пасля чаго *“Рекоша бо волсви матери его: “Се язвено навязи на нь, да носить е до живота своего”, “еже носить Всеславъ и до сего дне на себе; сего ради немилостивъ есть на кровьпролить”*”.⁴⁵ Загадкаваць асобы Усяслава для тагачаснага насельніцтва Кіева, Ноўгарада, Чарнігава спрыяла таму, што Усяслаў зрабіўся цэнтральным персанажам народных былін і казак у вобразе Волка (ці Волхва) Усяславіча альбо Усяслава-Пярэварацця, прадстаўніка цемных сілаў прыроды⁴⁶.

Актыўнасць Усяслава ў Ніжнім Падзвінні мела яшчэ адзін вынік: Полацк і яго князь зрабіліся актыўнымі ўдзельнікамі гандлёвага і палітычнага жыцця ў Балтыйскім рэгіёне. На думку польскага гісторыка Яна Паверскага, полацкі князь Усяслаў быў адным з магчымых чыннікаў палітычнай дэстабілізацыі над Балтыкай у 60-х гадах XI ст.⁴⁷ Паганскія рэакцыі ў землях абадрытаў у 1066 г. і ў Швецыі ў 1067 г. былі нейкім чынам звязаныя з вайной Усяслава з Яраславічамі ў гэты час. Не выключана, што полацкі князь адыграў натхняющую ролю ў падзеях на берагах Балтыйскага мора. Больш таго, ён лічыўся патэнцыйным саюзнікам паганскага руху ў Швецыі, а магчыма, і ў абадрытаў. У яго інтарэсах было ізаляваць Яраславічаў ад скандынаўскай дапамогі, якой вельмі шырока карыстаўся іх бацька. Барацьба з паўстанцамі адцягвала сілы верагодных саюзнікаў Яраславічаў – скандынаўскіх дынастый Гаральда Гардраде нарвешскага, Свена Естрідсена датскага і нашчадкаў шведскага караля Стенкіла, а таксама марграфу Паўночнай Мархii УдонаII. У любым выпадку пэўным з'яўляецца тое, што Усяслаў выкарыстаў паганскія рэакцыі над Балтыкай у сваёй вайне з Яраславічамі.

Адказ Яраславічаў быў хуткім і жорсткім. Браты, аб'яднаўшы свае войскі, вырушылі ў кірунку паўднёва заходніх межаў Полацкай зямлі. *“И придоша ко Меньску, и мене не затворишася в граде. Си же братья взяша Менескъ, и исекоша муже, а*

⁴⁵ ПВЛ. Ч.1. С.104.

⁴⁶ Jakobson R.O., Szeftel M. The Vseslav epos // Jakobson Roman. Selected Writings. The Hague, 1966. Vol.4. P.301-368; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С.85-98; Косоруков А.А. Любимые идеи – легенды – факты (Образ Всеслава Полоцкого в летописях, в “Слове о полку Игореве” и образ Вольха Всеславича в былинах) // Герменевтика древнерусской литературы. Вып. 5: XI-XIV вв. М., 1992. С.124-228.

⁴⁷ Jan Powierski. Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. S.28-35.

жены и дети вдаша на щиты, и поидоша к Немизе, и Всеславъ поиде противу. И совокупишася обои на Немизе, месяца марта въ 3 день; и бяше снегъ великъ, и поидоша противу собе. И бысть сеча зля, и мнози падоша, и одолеша Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, Всеславъ же бежа”⁴⁸. Непасрэдна бітва на Нямізе скончылася перамогай паўднёварускіх князёў, аднак пагроза з боку Усяслава не была ліквідавана. Праз чатыры месяцы, 10 ліпеня 1067 г., Яраславічы запрасілі полацкага князя на перамовы з мэтай заключыць перамір’е, пры гэтым “целовавшие крестъ честный къ Всеславу, рекше ему: “Приди к намъ, яко не сотворимъ ти зла”. Он же надеявъся целованью креста, перееха в лодыи чересь Днепръ. Изяславу же в шатерьъ предыдущю, и тако ишиа Всеслава на Риши у Смолинська, преступивше крестъ. Изяславъ же привеле Всеслава Кыеву, всади и в порубъ съ двема сынома”⁴⁹.

Верадомства Яраславічаў нечакана зрабіла Усяслава маральным аўтарытэтам на Русі. Нават для аўтара “Повести временных лет”, які апісаў падзеі 1067-1069 гг., полацкі князь быў увасабленнем паруганай набожнасці і тагачаснай маралі. Усяслаў - ахвяра, якая паверыла ў выратавальную сілу крыжа, які цалавалі Яраславічы ў знак прымірэння, а пазней схапілі яго і пасадзілі ў Кіеве ў поруб. Знаходзячыся ў палоне, Усяслаў шчыра звяртаўся да Божай сілы: “О кресте честный! Поне же в тебе веровах, избави мя от рва сего”. Актам вызвалення полацкага князя “Богъ же показа силу крестную на показанье земле Русьстей, да не преступаютъ честнаго креста, целовавшие его; аще ли преступитъ кто, то и zde приметъ казнь и на придущемъ веце казнь вечную”⁵⁰. І трохі пазней гэта адбілася на лёсе Усяслава і Яраславічаў.

Пад наступным 1068 г. у “Повести временных лет” змешчана інфармацыя аб нападзе на Рускую зямлю полаўцаў. Трое Яраславічаў спаткалі іх над ракой Алтай, у Пераяслаўскай зямлі Ёсвалада. Аднак прайграўшы адышлі: Ізяслаў з Усеваладам - да Кіева, а Святаполк - да Чарнігава. Кіяўляне паждалі ад князей і ваяводы Каснячкі зброі і коней, каб выступіць супраць полаўцаў. Адмова іхнім жаданням спрычынілася да таго, што кіеўскія людзі (хутчэй за ўсё з намовы купцоў з полацкага двара ў Кіеве) вызвалілі з поруба Усяслава і абвясцілі яго сваім князем. Ізяслаў уцёк з Кіева да Польшчы па дапамогу.

⁴⁸ ПВЛ. Ч.1. с.112.

⁴⁹ ПВЛ. Ч.1. С.112.

⁵⁰ ПВЛ. Ч.1. с.115.

Летапісец скаментаваў гэта ўсё як “божую кару” за вераломства Яраславічаў, дадаючы пры гэтым, што Усяслаў сядзеў на кіеўскім троне 7 месяцаў⁵¹. Як бачым, кіеўскі перыяд жыцця Усяслава быў кароткім, а вынікі яго не адлюстраваны ў летапісах.

Наступныя падзеі паказалі, што кіеўскі княскі трон быў навязаны Усяславу сілай абставінаў, а не ўласным жаданнем. У яго не было імкнення княжыць у Кіеве, і ён не меў неабходнай падтрымкі сярод насельніцтва Кіеўскай зямлі. Таму Усяслаў не надта жадаў абараняць горад у красавіку 1069 г. ад польска-рускага войска на чале з Ізяславам і Баляславам Смелым: *“В лето 6577 (1069). Поиде Изяславъ с Болеславомъ на Всеслава; Всеслав же поиде противу”*. Ён пакідае пад Белгарадам кіеўскае войска і вяртаецца дадому на Полаччыну⁵².

У 1069 г. Усяслаў Брачыславіч быў выгнаны з Полацку і на беларускіх землях была ўсталявана акупацыйная ўлада Кіева, якую прадстаўлялі сыны Ізяслава Яраславіча. *“В лето 6577 (1069 г.). ... и седе Изяславъ на столе своемъ, месяца мая въ 2 день. Изяславъ же... прогна Всеслава ис Полотъска, посади сына своего Мъстислава Полотеске; он же вскоре умре ту. И посади в него место брата его Святополка., Всеславу же бежавшию”*⁵³. Верагодна, полацкі князь не меў дастаткова сілаў каб пазмагацца за родны горад, і ён быў вымушаны падацца на эміграцыю, да прыбытцкіх і фінскіх народаў. І ўжо восенню 1069 года Усяслаў Брачыславіч апынуўся пад сценамі Ноўгарада на чале фінскага племені водзь. *“Въ то же лето, осень, месяца октябръ въ 23, на святого Якова господня, въ пятници, въ час 6 дни, опять приде Всеслав къ Новгороду; новгородци же поставиша пълтъкъ противу ихъ, у Зверинця на Къземли; и пособи богъ Глебу князю съ новгородци. О, велика бяше сеця Вожиномъ и паде ихъ бечисленое число; а самого князя отпустиша бога деля”*⁵⁴. Паход быў няўдалы. Горш падрыхтаванае і ўзброенае войска Водзі панесла паразу, а князь Усяслаў трапіў у палон. На два гады, з 1069 па 1071, Усяслаў знікае са старонак летапісаў.

Пасля перамогі над полацкім князем Яраславічы хуткімі тэмпамі спрабуюць навесці парадак на Русі, надаўшы яму хоць трохі падабенства адзінай і моцнай улады з цэнтрам у Кіеве.

⁵¹ ПВЛ. Ч.1. С.112-115. Падрабязны аналіз Кіеўскіх падзеяў 1068 г. зроблены Ігарам Фраянавым (Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. М., СПб., 1995. С.173-195).

⁵² ПВЛ. Ч.1. С.115.

⁵³ ПВЛ. Ч.1. С.116.

⁵⁴ НЛЛ. С.17.

Акупаваны Полацк знаходзіўся ў руках сыноў Ізяслава. У гэты час Ізяслаў Яраславіч, перадаў свайму трэцяму сыну Яраполку Валынь, да якой былі далучаны Тураўская зямля і полацкі Менск. На гэта ўказвае няўдалая спроба Усяслава ў 1071 годзе вярнуць паўднёвыя тэрыторыі свайго княства. Пад Галацічаскам (на паўднёвы ўсход ад Менска) полацкі князь быў пераможаны Яраполкам⁵⁵. Амаль адначасова з паразай і выгнаннем Усяслава з Полацка пад ўладу Яраславічаў вяртаецца Смаленск, які мог быць захоплены полацкім князем. Аб гэтым сведчыць другі паход Уладзіміра Усеваладавіча Манамаха на гэты горад разам з кіеўскім баярынам Стаўкай Гардзяцічам, зафіксаваны ў яго *itinerarium*⁵⁶. З дадзенага моманту Смаленшчына была пад апекай Усевалада, малодшага з братоў Яраславічаў. Ноўгарад быў замацаваны, са згоды кіеўскага князя, за Глебам Святаславічам, сынам сярэдняга з братоў Яраславічаў⁵⁷. Таксама Святаслаў атрымаў Растоў разам з Белавозерам, інфармацыя аб чым паходзіць з трохі пазнейшых паведамленняў летапісу⁵⁸.

Прыгожым жэстам адзінства і брацкай любові сярод сыноў Яраслава была кананізацыя “першых рускіх святых” Барыса і Глеба ў маі 1072 г., культ якіх павінен быў “асвяціць” уладу Яраславічаў і абараніць іхнюю ўладу ад прэтэнзій іншых князёў⁵⁹. Праўда, ужо праз дзесяць месяцаў ў сакавіку 1073 г. Ізяслаў быў чарговы раз выгнаны з Кіева і не нейкім чужынцам, а сваімі роднымі братамі. А далей летапісец папросту абвінавчвае ў гэтым Святаслава Чарнігаўскага, быццам ён “*бе начало выгнанью братню, желая большее власти*”, таму падгаварыў нявіннага Усевалада, застрашваючы тасемным саюзам Ізяслава з Усяславам Полацкім супраць іх⁶⁰. Менавіта адназначная ацэнка і абвінавчаванне Святаслава з боку летапісца і выклікае сумненні ў верагоднасці паведамлення.

Беларускі даследчык Юры Заяц звярнуў ўвагу на тое, што праціўнікі Усяслава, Яраславічы, на старонках летапісаў выступалі адзіным фронтам супраць полацкага князя, аднак пачуццё варожасці да яго было розным. Не без падстаў Ю. Заяц вылучае асобу Усевалада на месца “галоўнага ворага” Усяслава,

ПВЛ. Ч.1. С.116; Jan Powierski. Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. S.53.

⁵⁶ ПВЛ. Ч.1. С.158.

⁵⁷ Саймон Франклин, Джонатан Шепард. Начало Руси. С.369-370.

⁵⁸ ПВЛ. Ч.1. С.117-119.

⁵⁹ ПВЛ. Ч.1. С.121; Головкин А.Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. С.36.

⁶⁰ ПВЛ. Ч.1. С.121-122.

трапна адзначаючы, што “скрозь вобраз сціплага, праўдалюбівага і трохі слабахарактарнага Усевалада, створанага і адрэдагаванага яго нашчадкамі, праступаюць рысы каварнага ўладалюбца, які імкнецца да вялікакняскага месца, жадаючы замацаваць яго толькі за сваёй сямейнай галіной”⁶¹. Гэтае назіранне выразна падмацоўваецца паводзінамі Усевалада і далейшымі падзеямі. З яго асяроддзя выходзіць фальсіфікат “Завяшчанне Яраслава”, у якім ён як адзіны любімы сын атрымаў права быць пахаваным каля бацькі. Пазней рэдактар “Повести временных лет” ігумен Выдубіцкага манастыра Св. Міхаіла, закладзенага Усеваладам як родавы, Сільвестр свядома пакінуў у летапісу паведамленне, што Усевалад разам са Святаславам занялі кіеўскі трон у 1073 г. У 1076 г. Усевалад распараджаецца пахаваць Святаслава ў Чарнігаве, а не ў Кіеве, падкрэсліваючы пэўную незаконнасць заняцця кіеўскага прастола апошнім. Дарэчы, ён не спяшаецца вярнуць Кіеў свайму старэйшаму брату Ізяславу, нават выступае супраць яго з войскам. Аднак саступіўшы ў рэшце рэшт, здабывае для сябе Чарнігаў, пазбавіўшы сыноў Святаслава бацькоўскага ўдзелу.

У 1071 годзе ў Полацк вяртаецца Усяслаў Брачыславіч. “В се же лето выгна Всеславъ Святополка ис Полотська”⁶². Дзіўна, але на гэты раз не было ніякай рэакцыі супраць полацкага князя з боку Яраславічаў. Як адзначалася вышэй, першым мерапрыемствам Усяслава пасля вяртання ў Полацк была спроба вярнуць поўднёва-заходнія абшары свайго княства. Аднак паход на Яраполка быў няўдалым і Мінск надалей застаўся пад уладай сына Ізяслава.

Пасля ўсталявання ў Полацку сваёй улады Ўсяслаў Брачыславіч не адкідаў магчымасці наладжвання адпаведных дыпламатычных кантактаў з кіеўскім князем Ізяславам Яраславічам. На гэта ўскосна ўказваюць словы, прыпісаныя летапісцам Святаславу Яраславічу пад 1073 годам: “Святослав же бе начало выгнаныя братню, желая большее власти; Всеволода бо прелести, глаголя, яко “Изяславъ сватится со Всеславомъ, мысля на наю”⁶³. Шлюб аднаго з сыноў Усяслава Глеба з унучкай Ізяслава Анастасіяй, дачкой Яраполка, з’яўляецца рэальным напам’яненнем дадзенага саюзу. Верагодна, у выніку пагаднення паміж Ізяславам і Ўсяславам да апошняга вяртаецца Мінск⁶⁴. Бо ме-

⁶¹ Заяц Ю.А. Полоцкий князь Всеслав и Ярославичи в 1065 -1066 гг. С.106-108.

⁶² ПВЛ. Ч.1. С.116.

⁶³ ПВЛ. Ч.1. С.121-122.

⁶⁴ Загарульскі Э.М. Заходняя Русь IX-XIII стст. С.68.

навіта Глеб Усяславіч пазней будзе мінскім князем⁶⁵. Полацка-кіеўскі саюз скончыўся няўдала, перш за ўсё для Ізяслава. Як адзначалася вышэй, у 1073 г. браты выгналі яго з Кіева, і вялікім князем стаў Святаслаў Яраславіч Чарнігаўскі. Зноў Полацкае княства на чатыры гады знікае са старонак кіеўскага і наўгародскага летапісаў. Гэта яскравае сведчанне, што ў гады княжання Святаслава не адбывалася вайсковых канфліктаў паміж Полацкам і Кіевам, а ён не меў прэтэнзій да Ёсяслава.

Сітуацыя кардынальна змяняецца на другім этапе (1077 – 1085 гг.) супрацьстаяння Полацкай зямлі на чале з Усяславам Кіеву. Пасля смерці ў 1076 г. Святаслава Яраславіча на першы план выходзіць яго малодшы брат Усевалад, які быў вялікім кіеўскім князем у 1077, 1078 – 1093 г. Менавіта ён быў ініцыятарам новага абстраэння адносінаў з Полацкам. Існаванне незалежнага і даволі багатага Полацка было сталай пагрозай ідэалогіі кіевацэнтрызма, якую актыўна ўсталёўваў пасля смерці братоў Усевалад. Падпарадкаваць апошні Кіеву, за кошт яго пашырыць свае тэрыторыі, а калі не, дык разарыць і аслабіць Полацкую зямлю і яе князя, – вось мэты яго палітыкі. Летам 1077 г. Усевалад разам з Уладзімірам Манамахам здзяйсняюць паход на Полацк; зімою 1077 – 1078 гг. – новы паход Манамаха разам з наўгародскім князем Святаполкам Ізяславічам на Полацкую зямлю, на гэты раз Яраславічы ўпершыню выкарысталі ў міжусобнай барацьбе агульнаславянскіх ворагаў – полаўцаў; у 1078 г. – нападзенне Усяслава на Смаленск і адказ Кіева, пад час якога былі знішчаны тэрыторыі Полаччыны ад Лукомля да Лагойска і ад Лагойска да Друцка; і нарэшце, 1085 г. – поўнае знішчэнне Уладзімірам Манамахам Менска: *“И на ту осень идохом с черниговцы, и с половцы, с четеевичи к Менску; изъехом город не оставим у него ни челядина, ни скотины”*⁶⁶. Кідаецца ў вочы, што вайсковыя выправы на Полацкую зямлю, арганізаваныя Усеваладам Яраславічам, вылучаюцца жорсткасцю ілютасцю на фоне звычайных тагачасных вайсковых кампаній.⁶⁷

⁶⁵ ПВЛ. Ч.1. С.185, 200-201; Загорульский Э.М. Возникновение Минска. Мн., 1982. С.20-24.

⁶⁶ ПВЛ. Ч.1. С.159, 160; ПСРЛ. Т.1. 1962. Слп.247,248; Головки А.Б. Западные земли Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. С.36-38; Загорульский Э.М. Возникновение Минска. С.14-18.

⁶⁷ Аб гэтым чытаем ў “Павучэнні” князя Уладзіміра Манамаха, непасрэднага ўдзельніка знішчальных паходаў на беларускія землі: *“А на лето (1077 г.) со отцемъ подъ Полтескъ, а на другую зиму (1077/1078 гг.) с Святополкомъ подъ Полтескъ, - ожьгъше Полтескъ; онъ иде Новугороду, а я с половци на Одрьск, воюя... По Всеславе пожегъ землю и повоевавъ до Лукамля и до Логожска. Та на Дрыутьскъ воюя”* (1078 г.) - ПВЛ. Ч.1. С.159,160.

А што Усяслаў? Па магчымасці ён бароніць сваю зямлю, часам атакуе суседнія варожыя тэрыторыі, як у 1078 г. Смаленск. Нягледзячы на вялікія намаганні Усевалада і трагічныя наступствы для Полацкага княства, падпарадкаванне апошняга Кіеву не адбылося. Перашкодай сталі ўнутрыдынастычная барацьба сярод нашчадкаў Яраславічаў у Рускай зямлі, у першую чаргу паміж Усеваладам і пляменнікамі, дзяццмі Святаслава Алегам і Раманам і сынам Ізяслава Яраполкам⁶⁸. Не трэба скідваць з уліку вайсковы і гаспадарчы патэнцыял уласна Полацкага княства. Праўда, ў тым, што пасля менскага паходу 1085 г. інфармацыя аб Полацкім княстве і яго князе зноў знікае на доўгія гады са старонак летапісаў.

Смерць Усевалада Яраславіча 13 красавіка 1093 г. азначала на тэрыторыі Русі змену генерацый у асяроддзі кіруючага клана. На першы план выходзяць унукі Яраслава – Святаполк Ізяславіч, трое Святаславічаў – Давыд, Алэг і Яраслаў, а таксама Ёладзімір Усеваладавіч Манамах. І зноў няма спакою на Русі. Нягледзячы на тое, што Уладзімір Манамах свядома саступіў Кіеў пасля смерці свайго бацькі Святаполку Ізяславічу (пры гэтым летапісец робіць Манамаха як бы прыстойным чалавекам⁶⁹), паміж унукамі Яраслава пачынаецца вайна. Асабліва вострымі былі адносіны Алэга Святаславіча з Уладзімірам Манамахам і яго сынамі спачатку за Чарнігаў, а пазней за Растоў, Суздаль і Мурам⁷⁰. Менавіта дадзены канфлікт паслужыў галоўнай прычынай склікання Любечскага з'езду у 1097 годзе. У папярэдняй гістарыяграфіі, зыходзячы з пазіцый адзінай Старажытнарускай дзяржавы і кіевацэнтрызму, дадзены з'езд разглядаецца як глабальная падзея, юрыдычна замацаваўшая падзел Русі на вотчыны паміж трыма галінамі Яраславічаў, змяніўшая папярэдняю сістэму родавага сюзерэнітэта на васальна-бенефіцыйную і паклаўшая пачатак памяншэння палітычнайролі Кіева як сталіцы адзінай дзяржавы⁷¹. На думку С.Франкліна і Дж.Шэпарда, Любечскае пагадненне, як і “Завішчанне Яраслава”, было хутчэй дакументам разлічаным на свой час,

⁶⁸ ПВЛ. Ч.1. С.132-136.

⁶⁹ “Володимеръ нача размышляти, река: “Аще сяду на столе отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столь преже отца его быть”. И размысливъ посла по Святополку Турову, а самъ иде Чернигову, а Ростиславъ Переяславлю”. ПВЛ. Ч.1. С.143.

⁷⁰ ПВЛ. Ч.1. 148, 149-150; 168-170.

⁷¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С.500; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. М., 1982. С.449; Толочко П.П. Любецкий з'їзд князів // Любецкий з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернівці 1997. С.9-13; Толочко А.П. Князь в Древней Руси. С.37-39.

чым генеральным рашэннем. Яно ўяўляла сабою простую дамову, а не палітычны трактат. Больш таго, Любечскі з'езд з'явіўся рэакцыяй на пашыраючаеся крывавае сутыкненне зацікаўленасцяў і прэтэнзій унутры клана, а не руціннай ратыфікацыяй стандартных правілаў пераходу ў спадчыну трона⁷². І яшчэ. Рашэнні Любечскага з'езду распаўсюджваліся толькі на тэрыторыі, ахопленыя ўладай нашчадкаў Яраслава Уладзіміравіча, і не датычыліся толькі аднаго княства – Полацкага.

Полацкі князь Усяслаў Брачыславіч не пажадаў удзельнічаць у Любечскім княжацкім з'ездзе Яраславічаў. Дзіўнымі, на наш погляд, падаюцца словы Аляксея Талочкі, што полацкія князі не былі запрошаныя на гэты з'езд унукамі Яраслава⁷³. Па-першае, Полацкаму князю, у адрозненні ад іншых, не было неабходнасці што-небудзь дзяліць альбо з кім-небудзь дзяліцца, даўно знаходзячыся суверэнным у адносінах да Кіева. Па-другое, Усяслаў ня меў ніякіх дынастычных альбо палітычных прэтэнзій на Кіеўскі трон. Па-трэцяе, размова на Любечскім з'ездзе датычылася ўладальніцкіх праблемаў значна маладзейшых ад Усяслава прадстаўнікоў “дынастыі Яраславічаў”. І гэта быў галоўны вынік шматгадовай і цяжкай палітычнай і вайсковай барацьбы Полацка супраць Днепроўскай Русі з цэнтрам у Кіеве, якая на старонках летапісаў персаніфікавалася ў вайну паміж Яраславам Брачыславічам, з аднаго боку, і сынамі і ўнукамі Яраслава Уладзіміравіча, з другога.

Пры Усяславе Брачыславічы Полацкая зямля канчаткова пераўтварылася ў самастойную раннесярэднявечную дзяржаву, якая характарызавалася наяўнасцю ўсіх неабходных атрыбутаў і палітычных інструментаў: стабільнай тэрыторыі, вышэйшай улады ў асобе князя, сваёй дынастычнай лініі, рэлігійнай арганізацыі і ўзброеных сіл. Гэта ўсё дазваляла полацкім князям праводзіць незалежную ад якога-небудзь цэнтра знешнюю і ўнутраную палітыку. Частыя і зацятыя ваенныя сутыкненні з суседзямі сведчылі аб даволі значным эканамічным і ваенным патэнцыяле гэтай дзяржавы.

Аднак, пераканаўчыя факты і іх аналіз аб самастойнасці Полацкага княства XI ст. у разуменні тагачаснага насельніцтва і элітаў, гісторыкаў XX ст. не задавальняе. С пазіцый кіевацэнтрызму яны заяўляюць, што вылучэнне полацкіх Ізяславічаў з агульнага ўладання на Русі не трэба змешваць з палітычнай ізаляванасцю альбо незалежнасцю. Нібыта кіеўскія князі не лічылі

⁷² Саймон Франклін, Джонатан Шепард. Начало Руси. С.384, 385.

⁷³ Толочко А.П. Князь в Древней Руси. С.31.

полацкую дынастыю поўнасьцю незалежнай ад Кіева і яе палітычнае падпарадкаванне апошняму відавочнае. А далей яшчэ цікавей. Не прэтэндуючы на полацкі стол, кіеўскія князі, тым не менш, вайсковай сілай трымалі полацкіх князёў ў падпарадкаванні (войны Яраслава з Брачыславам, Яраславічаў з Усяславам, высылка Мсціславам Уладзіміравічам полацкіх князёў ў Візантыю⁷⁴). На самой справе гісторыя Полацка сведчыць аб тым, што на Русі ўжо ў XI ст. кіеўскі князь не заўсёды з’яўляўся “бацькам” альбо “сеньёрам” для пэўных тэрыторый. А шэраг спробаў Яраслава, яго сыноў і ўнукаў падпарадкаваць Полацк Кіеву не прынеслі пажаданага выніку.

*“В лето 6609. Преставися Всеславъ, полоцкий князь, месяца априля въ 14 день, въ 9 часъ дне, въ среду”*⁷⁵. Кіеўскі летапісец вельмі дакладна зафіксаваў смерць незвычайнай і ўнікальнай асобы сярэднявечнай гісторыі Усходняй Еўропы - Усяслава Брачыславіча. За ўвесь час ад смерці Яраслава Уладзіміравіча ў 1054 г. да мангольскай навалы ў 30-40-е гады XIII ст. ён быў адзіным князем, які заняў кіеўскі трон не з’яўляючыся Яраславічам. Смерць Усяслава Брачыславіча ў 1101 г. прынесла палёжку варожым Полацку сілам – нашчадкам Яраслава, якія панавалі ў суседніх з ім княствах і Ноўгарадзе. Полацкая зямля, падзеленая паміж сынамі Усяслава на ўдзелы, ўяўляла ўжо меншую пагрозу для Кіева і Ноўгарада. А канчаткова полацкая пагроза знікла ў перыяд ад захопу Уладзімірам Манамахам Глеба Усяславіча Менскага і яго смерці ў 1119 г. да высылкі часткі полацкіх князёў у 1129 г. у Візантыю Мсціславам Уладзіміравічам.

Ліквідаваўшы Полацк як канкурэнта на політычнай мапе Усходняй Еўропы, нашчадкі Яраслава не змаглі вынішчыць вобраз Усяслава Брачыславіча з памяці кіяўлянаў і наўгародцаў. Яшчэ ў 1147 г. пад час бунту ў Кіеве супраць князя Усевалада Алегавіча Чарнігаўскага: *“Кияне же рекоша рад оже ны Богъ тебе избавилъ от великия лъсти братю нашу идемъ по тобѣ с детми акоже хочещи. И реч единъ человекъ по князи своемъ: рад идемъ, но первое о семъ промыслимы акоже и преже створиши при Изяславе Ярославиче высекише Всеслава ис пороуба злиши они и поставили князя собе и много зла быс про то градоу нашему...”*⁷⁶. У 1178 г. летапісец тлумачыць паход Мсціслава

⁷⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. М., 1982. Главы 5 і 6; Толочко П.П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. Киев, 1987. С.181-191; Седов В.В. Древнерусская народность. М., 1999; Толочко А.П. Князь в Древней Руси. С.196. Сп.85.

⁷⁵ ПВЛ. Ч.1. С.182.

⁷⁶ ПСРЛ. Т.2. М., 1962. Слп.349.

Расціславіча з наўгародцамі на Полацк, на князя Усяслава Васількавіча, тым, што *“Ходиль бо бяше дедъ его (Усяслаў Брачыславіч – Г.С.) на Новъгородъ и взялъ ерусалимъ церковныи и сосоуды слоужебные и погостъ одинъ завель ...”*⁷⁷.

⁷⁷ ПСРЛ. Т.2. М., 1962. Слп.608.

Polotsk – Gateway to Orthodox and Catholic Legacies

Sohlman M.A. /Uppsala/

For many, many years I have had a favourite picture – to illustrate the incarnation of Western and Eastern traditions in Europe.

It is an old woodcut, representing the author of the book, in which the woodcut is placed. I used this illustration in the book I published in 1994 and which is about the earliest bookprinting in the Slavic world.

We see him surrounded by his attributes, which all indicate his deep, humanistic education and his ideas of enlightenment. We can see an astronomic globe, a time glass, the hard working busy bee, the paraffine lamp, his printing mark – and his books!

Francisk Skaryna, the first, Slavic Orthodox book printer! The man, who put in print his own mother tongue, *the language of Belarus*, and not only the established Church Slavonic language.

He was amazingly modern. He took after the most progressive tendencies in Western Europe: to write in the vernacular. His translation of the Bible into Belarusian was the second translation of the Holy Script to the vernacular to appear in Europe

Skaryna lived and worked in Prague as well as in Vilnius. Some years ago I personally stood in front of his door in Vilnius and that was really sensational!

In my books and research fields I have had special interest in and focused on matters concerning meetings and confrontations between Western / Catholic and eastern / Orthodox traditions in Europe:

- the Western tradition, where analytic and critical thinking in a humanistic spirit was the guiding star and where the WORD held the prominent position,

- and the Eastern tradition, where the divine, already revealed truth ruled and reigned – where the icon played a prominent part and where the mystical insight, understanding and experience could flourish.

These interesting meetings took place, for instance, in the Great Duchy of Lithuania. Meetings, which led to new alloys, meetings which led the development in new directions – earlier not possible!

I have, primarily, made investigations within the fields of *early book printing, pedagogical thoughts and ideas* and within the field of *iconography*.

Some of these results can be read in my book *Beliefs and Ideas in the Centre of Europe: Convergences and Border-crossings in the Religious and Cultural Landscape of Eastern Europe*, Stockholm 2001.

Book printing

In my lecture I am going to present just a few examples of my results within these fields. Let us go back to Francisk Skaryna and book printing.

He studied in Cracow, as many of the intelligent Slavic young men of that time. Poland was already a part of the Western cultural sphere and had, consequently, early got into contact with the new invention in Europe: book printing. The first printing house was probably situated in Cracow, founded in 1473. From this fact one can assume that Skaryna got to know the art of printing already there and then.

After studies in Cracow Skaryna moved on to Padua in Italy – a country with flourishing Renaissance culture and a country, where since long very beautiful small printed works were created. After some time Skaryna moved to Prague, the culturally dominant city and the political centre at the time. Here he started his printing activities. Already in 1517 he published the first book, the Psalter. Two years later we find him in Vilnius, the cultural centre of the Polish-Lithuanian world.

Skaryna wrote his books in his native language, Belorussian, which was quite sensational at that time. He wanted to strengthen the Belorussians' selfesteem and power against the Catholic Polish aristocracy and the missionary activities of the Catholic church. All his deeds and work were permeated by the ideas of Humanism. And his absolutely greatest achievement was to translate the Bible into *prosta mowa*.

The woodcut I demonstrated earlier shows clearly how Skaryna wanted to be looked at: an enlightened, cultural human beeing with humanistic ambitions – and this as early as in the beginning of the 16th c.

When talking about the Belarussian book art one must not forget the holy nun Efrasinnia from the 12th century. She did not just found churches and monasteries, she also devoted much time to copying books.

Brotherhood schools

Brotherhoods (Bratstva) had existed in these areas since the 15th c. and during the 16th c. they played a key role in the society. These organisations had as members Orthodox groups of merchants, craftsmen and other categories. They were linked to churches and

monasteries and now they began to found schools as well. This was a strategy to build up resistance towards the trials by the authorities to catholicize and polonize the country.

The Jesuites administrated their academy and their schools in Vilnius and at the same time they ran a prosperous printing work. Books were printed in Lithuanian and the schools received Orthodox Belarusian and Ukrainian pupils with the aim of catholicize them and to strengthen the Polish Lithuanian union, and thus in a better way resist the spreading of the ideas of Reformation, an activity which was flourishing at this time in Europe.

Brotherhood schools were created in e.g. Vilnius och L'viv 1584, Mahiljov 1590, Brest 1591 and Minsk 1592. In the schools were taught Latin, Greek, Church Slavonic and Polish in order to give the youth necessary tools in the struggle against catholicization.

When the union was a fact in 1596 the oppression against the Belarusian and the Ukrainian population increased. The instruction in the schools was now broadened and got a more political direction. And among the teaching languages were now also both Belarusian and Ukrainian.

Grammars

The printing houses within the brotherhoods now published pedagogical literature, such as textbooks, dictionaries, grammars. Among the most successful writers was Lavrentij Zizani. In 1596 was published his *Grammatika slovenska*. In this grammar Zizani discusses categories like declinations, pronomina, adjectives, verbs, adverbs. He introduced the notions of 'instrumentalis' and 'mood' in to the Slavonic terminology.

A second important grammar worth mentioning is Miletij Smatrycki's *Grammatica slavenskaja*. It was published in 1619 in Vilnius' brotherhood printwork in Jevie /Vevis. This grammar was in great demand and was used all over the Lithuanian territory. This edition was translated into Russian and published in Moscow in 1648. A second edition was published in Moscow in 1721. As a curious fact can be mentioned that Michail Lomonosov, the great Russian language reformator studied this grammar at school.

Amongst the earliest volumes printed in the western Slavic districts were the grammars. They were extremely important from an ideological and cultural point of view as they were based on the rationalist views of scholasticism, in which analytical thinking was central. The printed volumes could be easily produced in large editions and distributed to the other brotherhood schools and they were also exported eastwards in the Eastern Slavic, Orthodox world of ideas.

In this Eastern area, the Orthodox Church up to now had had sole control over people's religious and intellectual education. Educational literature had exclusively consisted of reading from the religious primers, with only prayers and other religious texts. Memorisation and reading aloud were essential.

In these culturally flourishing regions bridges were now built between the Western way of dealing with things and the Eastern Orthodox way. Many brilliant learned men were working, personalities like the metropolite Pjotr Mohyla in the Academy of Kiev and Simeon Polotski and many with him. They all worked longer and shorter periods in Moscow as teachers, poets, translators, founders of schools and academies. In this way many of the ideas, which once emerged in the Western Slavic regions, were spread and transmitted in to Russia.

Iconography

I will conclude my lecture by analyzing, shortly, the role of iconography in the history of this part of Europe.

In the Orthodox world the icon was worshipped and seen as a reflection of the deity, and during the earliest periods iconography looked the same all over the vast Orthodox territory (for instance, Serbia, Bulgaria, Russia).

In the iconpainting of eastern central Europe soon became visible a reflection of the meeting between Western and Eastern traditions. In the 15th and 16th centuries the purely Orthodox icon tradition still flourished artistically, and its Byzantine origins were dominant: the iconography was austere. Already then, however, Renaissance elements appeared – coming from the tradition in Italy and on Crete..

Influences from the West became more and more visible as time went on, such as High Gothic and Baroque elements like engraved ornaments, depth and perspective, interplay between light and shadow, pastoral backgrounds and sculpturally rounded figures with rosy cheeks. These elements had not been seen earlier in Orthodox icon painting.

In 1596, the Uniate church was created, as we know: the Roman Pope became its administrative head, the liturgy was however Orthodox. The sermon was held in the vernacular, Belarusian, why this church form from the very beginning was looked upon by the Belarusian people, the "tutejsjye", as their own national church. For the very same reason, this new church was opposed by the Polish as well as the Russian side.

Icon painting became one of the means of struggle against

spreading of Catholicism - in favour of the national culture and language.

Wooden churches in a typical peasant style were erected in the eastern central European areas during this period. Influences from the High Gothic, the Renaissance and the Baroque could be noted. The very shape of the church building, though, was a symbol of the important Orthodox dogma of the Holy Trinity (Svetaja Trojitsa).

Despite all national efforts, soon influences from the Polish tradition became visible:

Conclusion

Conclusions which can be drawn from the arguments and facts which I have presented here are that the vernacular or mother tongue, as well as the icons and the various religious church forms played a decisive role in the history of identity and culture of the peoples living on the border lines, where Eastern and Western traditions met – and where sometimes even melting pots emerged.

Сядзіба полацкіх ювеліраў XII-XIII стст.

Тарасаў С.В. /Мінск/

Адным з самых цікавых відаў рамяства ў сярэднявечных гарадах было залатарства. Яго наяўнасць ці адсутнасць указывае на статус горада, канцэнтрацыю ў ім кіруючай ўлады, людзей высокага сацыяльнага рангу, з'яўляецца прыкметай развітога гандлю. Безумоўна, вырабы рамеснікаў-ювеліраў не былі рэчамі першай неабходнасці. Іх выраб быў абмежаваны. Аднак і тут можна казаць аб пэўнай масавасці, калі гэта тычыцца шкляных бранзалетаў, пярсцёнкаў ці пацерак. Іншыя вырабы – з каляровых металаў, толькі ўмоўна можна назваць масавымі, калі гэта тычыцца медных сплаваў.

Ювелірнае рамяство развівалася толькі ў буйных гарадах, дзе быў значны попыт на гэту прадукцыю, дзе існавала запатрабаванасць рабіць эксклюзіўныя рэчы на заказ і дзе была магчымасць экспарта і імпарта дадзенай прадукцыі праз гандаль. Адным з такіх гарадоў быў, безумоўна, Полацк. Да пачатку буйна-маштабных археалагічных раскопак у Полацку аб яго ювелірнай традыцыі мы маглі меркаваць толькі дзякуючы агульнавядомаму помніку дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва – Крыжу Лазара Богшы 1161 г. Аднак падчас раскопак Верхняга замка Г.В.Штыхавым у 1963-1968 гг. было знойдзена шэраг матэрыялаў, якія сведчаць аб развіцці ювелірнага мастацтва ў Полацку XII-XIII стст. Сярод іх шматлікія ліцейныя формачкі для адліўкі пацерак, прывесак, крыжыкаў, гузікаў, пярсцёнкаў, бранзалетаў і г.д. [Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Мн., 1975. С.63]. Таксама былі знойдзены недапрацаваныя формы і ліцейныя тыглі (больш 50 шт.), якія падцвярджаюць мясцовую вытворчасць ювелірных упрыгожанняў. У вядомай працы “Старажытны Полацк” Георгій Васільевіч не лакалізуе непасрэдна сядзібу ювеліра на Верхнім замку. Аднак, можна меркаваць па знойдзеных цэлых тыглях і ўпрыгожаннях, што ёй магла быць загінуўшая ў пажары пабудова 7-М першай паловы XIII ст. [Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Мн., 1975. С.45-46].

Пад час нашых археалагічных даследаў у Полацку 1984-90-х гг. былі знойдзены сведчанні існавання дзвюх ювелірных майстэрняў на Ніжнім замку. Прычым, у адной выраблялі шкляныя ўпрыгожання: пацэркі і бранзалеты, у другой – рэчы з каляровых металаў. У апошняй быў знойдзены развал печы, ў якой знаходзіліся фрагменты тыгляў і ліцейнай формы – іміта-

цыя арабскай манеты. Нарэшце, у 1987-1988 гг. падчас выратавальных раскопак на былой пл. Леніна (зараз пл. Волі) ўпершыню быў даследаваны сядзібны комплекс, які без усякага сумнення належыў полацкім ювелірам XII-XIII стст. Унікальнасць гэтага комплекса не толькі ў яго рамеснай прыналежнасці, але і ў тапаграфічным размяшчэнні.

Месца, дзе праводзіліся раскопкі знаходзіцца на тэрыторыі Полацкага Вялікага пасада. Даследаванні далі ўнікальную магчымасць прасачыць за развіццём і пашырэннем пасада ад канца X да XVIII стст. У прыватнасці, былі знойдзены рэшткі пасадскай абарончай сцяны XI ст., якая абмяжоўвала гарадскую тэрыторыю гэтага часу. Сядзіба ювеліраў XII-XIII стст. фактычна стала першай пасадскай забудоваю пасля заканчэння перыяду функцыянавання абарончай сцяны. З паўночнага боку сядзібнай забудовы ў накірунку паўднёва-заход на паўночны ўсход праходзіла вуліца. Яе найбольшая зафіксаваная шырыня – 5 м, вывучана на даўжыню амаль 20 м. Цікавая канструкцыя вуліцы. На прадольных лагах з сасновых бяровенняў дыяметрам да 20 см і даўжынёй да 5,5 м (адлегласць паміж паралельнымі лагамі 1,5-1,6 м) укладваліся папярочныя дошкі і невялікія бяровенні. Шырыня асобных дошак дасягала 30 см. Выступаючыя за лагі канцы дошак (да 0,7 м) абапіраліся на ўкапаныя адзіночныя і падвоеныя слупы. Часам яны мацаваліся да слупоў пры дапамозе драўляных цвікоў, якія праходзілі наскрозь дошкі і ўбіваліся ў тарэц слупа. Вуліца неаднаразова мацавалася і рамантавалася, аб чым сведчаць рознапамерныя дошкі і бяровенні, а таксама дошкі другаснага выкарыстання. Дэндрахраналагічны аналіз матэрыялу дадзенай вуліцы, зроблены Н.Б. Чарных паказаў, што яна пачала будавацца ў сярэдзіне – трэцяй чвэрці XI ст. і неаднойчы рамантавалася на працягу XII-XIII стст., захоўваючы сваю трасіроўку і ў XVII ст. Безумоўна, гэта вуліца была адной з галоўных на Вялікім пасадзе. Яна вяла ў бок Верхняга замка. У выпадку, калі б памеры раскопа пашырыліся ў паўночна-заходнім накірунку, думаецца была бы магчымасць вывучыць рэшткі праездай пасадскай вежы XI ст.

Сядзіба ювеліраў непасрэдна дамыкала да вуліцы з паўднёвага боку. Яна складалася з 7 пабудоў, 4 з якіх былі выцягнуты ўздоўж вуліцы. Пабудова -1 – зруб памерам 4,5 x 6 м, складзены з сасновых бяровенняў дыяметрам 25-30 см і даўжынёй 5-6,5 м. Рубка ў чашку з астаткам. Пад выступаючыя канцы бяровенняў першага вянца былі падкладзены кароткія плахі даўжынёй 1,2-1,3 м і дыяметрам 25 см. З усходняга знешняга боку зруба зафіксаваны рэшткі бяровенняў верхніх вянцаў. Адно з іх мела след прастакутнай урубкі. Тут жа былі выяўлены рэшткі кан-

струкцыі з бяровенняў 1,5 x 0,4 м, якая была падмуркам ганку. З паўночнага боку да зруба дамыкаў пляцень, які ўяўляў сабою два рады забітых колышкаў, пераплеценых лазой. Адлегласць паміж радамі калоў 0,6 м. Ад плятня ўздоўж знешняй паўночнай сценкі зруба цягнуўся вастрэкоў са слупкоў дыяметрам 10-15 см. Непасрэдна ў самім зрубе былі знойдзены дзве выдзяўбаныя дзежкі дыяметрам 0,5 і 0,6 м, якія былі ўкапаны ў мацярык на 0,5 м. Аб'ём адной з іх, якая лепей захавалася – 126,6 літра.

З захаду да апісанай пабудовы дамыкала Пабудова -3, якая захавалася толькі фрагментарна. Гэта быў невялікі зруб памерам 3 x 3 м. Ад яго засталіся толькі два вянцы заходняй сценкі, фрагменты ўрубкі і лага пад усходнюю сцяну.

На адлегласці 6,5 м ад Пабудовы-3 на паўночны захад былі вывучаны рэшткі яшчэ адной Пабудовы -2 з прыбудаваанай да яе ўшчыльную Пабудоваю-4. Пабудова-2 была зрубам памерам 3,5 x 3,5 м. Добра захаваўся першы вянец, з паўночнага боку прасочаны рэшткі трэцяга вянца. З усходу да яе дамыкала Пабудова-4, якая на ўзроўні першага вянца была перавязана з Пабудоваю-2 у адно цэлае. Прыбудова мела прастакутную форму і памеры 2,5 x 4,0 м. Паміж Пабудовай-3 і Пабудовай-4 знаходзіўся дварава насціл.

Да сядзібнага комплексу адносіліся яшчэ некалькі пабудов. Адна з іх Пабудова-5 трапіла ў раскоп часткова. Захаваліся толькі два вянцы. Даўжыня сценкі 5 м. Прасочаны лагі і фрагменты падлогі з дошак. Іншая Пабудова-6 захавалася таксама фрагментарна, аднак цалкам трапіла ў раскоп. Гэта быў зруб з адной сцяной даўжынёй 7,5 м і другой - больш за 3 м. Захаваліся фрагментарна толькі два вянцы. Слой унутры быў насычаны гноем, з чаго можна меркаваць, што ў ёй трымалася хатняя жывёла. Верагодна, пабудова была ў свой час разабрана.

Да сядзібнага комплексу адносілася і Пабудова-7 памерам 3 x 2,2 м. Захавалася на два вянцы. Пабудова загінула ў вогнішчы, аб чым сведчаць абпаленыя бяровенні і дэталі перакрыццяў, даху, якія ўпалі ва ўнутр пабудовы. У запаўненні зруба знойдзена вялікая колькасць рыбіных лустак, птушыных костак, костачкі слівы і зерне злакавых. Гэта дазваляе вызначыць яе як склад розных харчовых прадуктаў, магчыма, месца трымання хатняй птушкі. Па керамічнаму матэрыялу пабудова таксама датуецца XII-XIII стст.

Прыналежнасць усіх пабудов да аднаго комплексу відавочна. Яны былі падзелены толькі лёгкім плеченым плотам. Ад апошняга было знойдзена 103 колышкі з дуба і сасны, пераплеценых лазой. Здвоены пляцень з поўдня ад пабудовы не

мог быць а ні сцяжынкаю-вуліцай, а ні плотам паміж сядзібаю і вуліцай, таму што фрагменты вулічнага плота былі таксама зафіксаваны з паўночнага боку Пабудовы 1 і Пабудовы 2. Гэты плот быў зроблены ў выглядзе вастракола. Апрача таго, пры разборцы плятня быў знойдзены фрагмент каліткі. Ніжняя частка каліткі –парожак уяўляў сабой дошку даўжынёй 1,8 м і шырынёй 18 см з сяметрычна размешчанымі па двух баках пазамі. У пазы ўваходзілі бліжэйшыя колышкі плятня. Такім чынам, функцыянальная роля плятня і яго прыналежнасць адной сядзібе не выклікае сумнення.

Ураджаюць памеры жылой часткі сядзібы – каля 340 кв.м. Вывучаныя раней сядзібныя комплексы на Верхнім замку не перавышалі 228 кв.м у цэлым [Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII стст. Гісторыя і тапаграфія, 1998. С.89]. А з улікам тэрыторыі, якая дамыкала да жылой і вытворчай часткі сядзібы з поўдня, і дзе па нашых назіраннях быў агарод і гаспадарчы двор, агульная плошча дадзенай сядзібы перавышала 1500 кв.м. І гэта не дзіўна, калі ўзяць пад увагу, што тыповыя сядзібы ноўгарадскіх вольных рамеснікаў у XIV–XV стст. не перавышалі 465 кв.м, а баярскія двары займалі плошчу 1200–1500 кв.м [Колчин Б.А., Янин В.Л. Археологии Новгорода 50 лет.// Новгородский сборник. М., 1982, С. 72, 112].

Вывучэнне сядзібы полацкага майстра дало надзвычай багаты набор ювелірных вырабаў і прылад працы ювеліра. Да апошніх адносяцца ў першую чаргу вагі-плечыкі і гіркі-разнавесы (3 шт). Звычайна падобныя гіркі датуюцца X–XI стст., але карыстацца імі маглі і ў больш позні час. А таксама адмысловы ювелірны пінцэт з бронзы.

Да ювелірных вырабаў адносяцца лірападобныя спражкі (4 шт). Па ноўгарадскай шкале яны датуюцца першай чвэрцю 11 – 70–90-я гг. 12 стст.[Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода 10–15 вв.М., 1981.С.144].

Надзвычай цікавай знаходкай сталася шматпацеркавае скроневае кальцо. Лічыцца, што падобныя ўпрыгожанні адносяцца да водскага этнасу і сустракаюцца толькі ў паўночна-заходняй частцы Ноўгарадскай зямлі і больш нідзе на тэрыторыі Кіеўскай Русі. Такім чынам, полацкая знаходка стала першай за межамі Ноўгарадчыны і ў адрозненні ад ноўгарадскіх, якія датуюцца XIII–XV стст., у Полацку па стратыграфіі слоя яе можна аднесці да XII ст.

Сярод вырабаў са шкла надзвычай цікаваю з’яўляецца прывеска-медальён з выяваю герба Рурыкавічаў зялёнага колеру, якая датуецца канцом XI—XII стст. Да XII ст. таксама адносяцца і круглая залачная прывеска з вушкам у выглядзе шырокай пятлі.

Паміж бурштынавых вырабаў уяўляе цікавасць пярсцёнак са шчытком, на ўнутранай паверхні якога нанесены глыбокі разны арнамент. Падобныя пярсцёнкі ў Ноўгарадзе існавалі ад сярэдзіны XI па сярэдзіну XII стст. і потым у XIV стст. Полацкі пярсцёнак датуецца 12 ст. Звяртаючы ўвагу на вырабы з бурштыну трэба адзначыць, што гэты рамесны матэрыял і вырабы з яго сустракаліся па ўсёй плошчы раскопа. Аднак найбольшы пік прыйшоўся на 13 пласт, дзе было сабрана каля 630 вырабаў разам з апрацаваным і неапрацаваным бурштынам.

За два гады даследаванняў дадзенага раскопа было знойдзена 25 касцяных грабенчыкаў двухбаковых і аднабаковых. Двухбаковыя прадстаўлены тыпамі “Д”, “Л”, “Н”, і “М” па ноўгарадскай класіфікацыі. Найбольшае іх распаўсюджанне ў Ноўгарадзе XI-сярэдзіна XII ст. Для Полацка можна лічыць усё XII ст. і пачатак XIII-га. Мясцовая вытворчасць большасці грабенчыкаў не выклікае сумнення. Разам з гатовымі вырабамі былі знойдзены і касцяныя нарыхтоўкі з рога лася і адыходы вытворчасці. Было сабрана 25 пласцінак-зрэзаў памерамі ад 1 x 2 да 6 x 7 см.

Не выклікае сумнення і мясцовая вытворчасць шкляных упрыгожанняў. Аб гэтым сведчаць не толькі вырабы са шкла, але і наяўнасць аплаўленага шклошлага ў выглядзе дыскападобнай прывескі, шкляная кропелька з хвосцікам тыпу “батаеўскай слёзкі” унутры шлага, аплаўленыя шкляныя зарыхтоўкі ў выглядзе бранзалета і бракаваныя пацеркі, у якіх адсутнічалі канальныя адтуліны.

Нельга выключачь і мясцовую вытворчасць з каштоўных і напоўкаштоўных металаў, сляды якіх, магчыма захаваліся на сценах ювелірных тыгляў. Аднак хімічны аналіз змесціва пакуль не праводзіўся.

Усе пабудовы сядзібнага комплексу знаходзіліся на ўзроўні 11-12 пластоў. Менавіта тут была знойдзена асноўная колькасць вырабаў з бурштына і адыходаў яго апрацоўкі. У гэтых пластах канцэнтраваліся вырабы і нарыхтоўкі з бронзы (больш 40 экз). У гэтых жа пластах былі і характэрныя пацеркі: дыскападобная XII-XIII стст., пранізкі XI-XIII стст., цыліндрычныя залачныя і пасярэбраныя XII-XIII стст., залачныя бочкападобныя сярэдзіны XII ст., зонныя зялёныя канца XI—сярэдзіны XIII стст. (па вызначэнні Т.С.Скрыпчанка). У межах 7-11 пластоў трапіліся ўсе шкляныя бранзалеты. З 11 пласта рэзка павялічылася колькасць амфар. Такім чынам, разам з аналізам керамічнага матэрыяла, знаходкі дазваляюць датаваць комплекс сядзібных пабудов XII-XIII стст. Гэта супадае і з дэнхраналагічным аналізам вуліцы,

якая дамыкала да сядзібы.

Упэўнена можна сцвярджаць, што ў гістарычным цэнтры Полацка была знойдзена сядзіба далёка не радавога рамесніка, наколькі гэтак можна казаць пра ювеліраў. Хутчэй тут жыла цэлая сям’я-дынастыя напрацягу амаль стагоддзя. Жылыя будынкі сядзібы разам з вытворчымі пабудовамі былі выцягнуты ўздоўж вуліцы. На поўдні за плеченым плотам знаходзіўся агарод, сад, утрымлівалася хатняя жывёла і птушка. Сярод саміх гаспадароў сядзібы, пэўна калі і была спецыялізацыя, то узростава. Бо адначасова яны працавалі з металамі, шклом, бурштынам і косцямі. Калі вырабы з метала ў сваёй пераважнай большасці, верагодна, рабіліся на заказ, то бурштын, шкло – былі прадуктам масавага попыту. Пэўна, на прыкладзе полацкай сядзібы мы маем першае сведчанне ювелірнай таварнай вытворчасці на Беларусі. Тое, што сядзіба знаходзілася ў цэнтры старажытнага Вялікага пасада, яе памеры, гаворыць аб статусе рамесніка і яго сям’і. Без сумнення гэта быў вольны чалавек, заможны, адзін з тых, хто ў вядомых “полацкіх граматах” называўся “мужы палачане”.

Апрача таго, сам майстар і члены яго сям’і былі адукаванымі людзьмі, ведалі грамату. Аб гэтым сведчаць надпісы на прасліцах (“пататная”), асобныя літары на посудзе і касцях. Звяртае ўвагу, што надпісы былі на касцях для гульні ў “бабкі”: у адным выпадку літара “Л”, у другім – “ЛН” (“лі”). А гульні, як вядома, заўжды найбольш уласцівы дзецям. Прычым тыя з дзяцей, хто гуляў у косці падыходзілі і да гульні прафесійна: яны свідравалі ў “бабках” адтуліны і залівалі іх свінцом для надання вагі.

Вельмі спакусліва атаясаміць гаспадара сядзібы з вядомым полацкім майстрам Лазарам Богшаю, тым больш што літары на касцях “Л” і “ЛН” (скарочаная форма “лазореві”), быццам падказваюць гэта. Адно можна казаць упэўнена, што вывучаная сядзіба, яе гаспадары-залатары і Лазар Богша пад час працы над Крыжам Еўфрасінні Полацкай жылі ў Полацку адначасова і, пэўна, ведалі адзін аднаго.

Таксама няма сумненняў, што ў полацкай ювелірнай школы былі глыбокія мясцовыя традыцыі. Гэтае рамяство не было сюды занесена, а развівалася на сваёй гістарычнай глебе. Ведаючы характар і якасць мясцовых ювелірных вырабаў, задача навукоўцаў у будучым прааналізаваць увесь комплекс ювелірных археалагічных знаходак з мэтай вызначэння вагі вырабаў мясцовых майстраў у агульным ювелірным абарачэнні Полацкай зямлі.

Вислая печать с чалмой из Полоцка

Трофимов А.И. /Новополоцк/

Данное сообщение касается средневековой вислой печати из нетрадиционного металла¹ с необычным для русской сфрагистики сочетанием родовых эмблем на обеих ее сторонах, что предопределяет важность предварительной атрибуции данного памятника².

Находящаяся в частных руках булла (**рис. 1**) найдена в 1992-1994 гг. на берегу Западной Двины в районе Заполотья и представляет собой крупный неправильной формы обломок ее центральной части со следами вертикально расположенного и смещенного к краю канала для шнура с диагональным размером 14, а толщиной около 3 мм и весом 2,3 грамма. На плоской стороне печати имеется частично утраченное изображение эмблемы, совпадающее с зеркальным изображением арабской цифры “4” и примыкающее горизонтальным элементом к сохранившейся части кругового ободка, а на выпуклой - ясно различимое изображение головного убора - чалмы с треугольной перовидной вставкой.

Тип оформления, материал печати и способ ее скрепления с документом в совокупности с эмблемами светского характера - металлическая двухсторонняя вислая, позволяют считать, что булла тяготеет к литовско-польской сфрагистике, с заметным сохранением черт русской сфрагистической системы, причем хронологически она относится к рубежу XIII-XIV - середине XV вв., т. к. позднее верхней даты и в белорусской, в частности Полоцка [21, с. 131; 22, с. 29, фота 9], и в русской сфрагистике господствует западноевропейский стиль - воскомастичные печати [18, с. 128], а отнесению ее к более раннему периоду, чем рубеж XIII-XIV вв., препятствуют четкие изображения простых по своей сути эмблем буллы. При этом отсутствие элементов христианской символики в иконографии печати позволяет приписать ее некрещенному, но высокопоставленному знатному представителю светской власти.

¹ Цвет металла - желтовато-серый с белесыми вкраплениями - косвенно свидетельствует об использовании не свинца, а сплава из легкопластичных металлов, свинцово-оловянного (?) или иного, более сложного по составу.

² Внешние типологические признаки предмета позволяют уверенно отнести его к категории печатей, в связи с чем отличия булл от пломб не рассматриваются.

Находка анализируемого сфрагистического раритета вне датирующего слоя существенно затрудняет его атрибуцию, а присутствие на печати экзотического для Полотчины головного убора превращает владельца буллы в весьма загадочную историческую личность. Напрашивающаяся при этом очевидная гипотеза, что булла принадлежала одному из знатных татар, на что, казалось бы, прямо указывает необычный геральдический атрибут - чалма [11, с. 250, 333-334, 352], вызывает ряд принципиальных контрдоводов: во-первых, Полоцк, как известно, не только не был под властью татар, но и не подвергался нападениям их войск; во-вторых, одним из авторитетных исследователей тюркоязычных народов средневековой Евразии М.А. Усмановым отмечено важное обстоятельство, непосредственно касающееся темы сообщения: “все известные сегодня материалы свидетельствуют об отсутствии у джучидов³ вислых печатей любой формы” [19, с. 179]; и в-третьих, в полученных позднее гербах родов, вышедших из татар и горских народов, чалма имеет вид, отличный от чалмы на находке: так в гербе князей Черкасских шапка, положенная на корону, имеет вид чалмы с пером, выходящим из сердцевидной вогнутости в средней ее части [17, ? 9], в гербе Нарбековых [11, с. 333] красная чалма над гербовым щитом - это завой [2, с. 36], а в гербе литовских татар Гембицких - малиновая шапка, обернутая снизу полосатой тканью и украшенная сверху кистью и тремя перьями, напоминает феску [7, с. 21, рис. 35, с. 23]; в гербе Колокольцевых на держащих щит Воинах из Золотой Орды, у чалмы, имеющей отдаленное сходство с анализируемой, верх плоский, без элементов украшений [16, ? 63].

Вместе с тем весьма значительны и широкоизвестные факты, позволяющие именно в среде татарской знати искать предполагаемого владельца находки: появление знатных татар на Беларуси относится к началу XIV в., при этом наиболее заметный след в истории Беларуси оставили хан *Токтамыш*⁴, его сын *Джелал-ад-дин*⁵, князи *Глинские* и некоторые другие [9, с. 508-509], бывшие участниками таких крупных политических событий как битвы на Ворскле, Грюнвальдская и Клецкая, походы в Крым, мятеж Глинских и т. д. Важным обстоятельством является и

³ Джучиды - представители сословно-ранговой системы Джучиева Улуса (Золотой Орды).

⁴ Орфография имени приведена с учетом замечаний М. А. Усманова относительно историографической “пестроты” в написании тюркоязычных имен [19, с. 18, 144].

⁵ В исторической литературе встречаются иные варианты имени - Джелаледдин-Салтани и Зелени-Салтан [3, с. 135, примеч. 2 и 3].

находка анализируемого памятника в Полоцке, которым в разные годы XIV - XV вв. управляли князья Андрей, Скиргайло и Свидригайло Ольгердовичи, которые в своей деятельности опирались и на татар.

Таким образом, круг наиболее вероятных владельцев буллы можно представить в следующем виде:

- хан Токтамыш;
- хан Джелал-ад-дин;
- знатный татарин начала - середины XV в.;
- служилый татарин Литовского государства начала - середины XV в.;
- князь из рода Глинских⁶.

Оценим степень возможной принадлежности печати одному из вышеперечисленных лиц.

Хан Токтамыш⁷ (? - 1406г.), как известно, появился в Литве после разгрома в 1395 г. в войне с Тимуром (Тамерланом) и был поселен Витовтом в Лидском замке вместе со своим отрядом. При этом многими татарскими феодалами Орды он признавался ханом в изгнании [10]. Известное сообщение “Хронографа” о планах Витовта в отношении Токтамыша - “Витовт рече: Я тебя посажу на Орде и на Сараи, и на Болгарах, и на Азтархан, и на Озове, и на Заятцкой Орде, а ты мене посади на Московском великом княжении... и на Новгороде Великом, и на Пскове...” [12, с. 77] - не оставляет сомнений, что таковым он признавался и великим князем. Последнее свидетельствует о сохранении у хана традиционных для джучидов квадратных тамг [19, с. 144, 148, табл. XI, а], т. е. печатей без признаков какой-либо зависимости от литовского князя. Следовательно, это обстоятельство позволяет исключить хана Токтамыша из числа возможных владельцев анализируемой буллы.

Хан Джелал-ад-дин (? - 1413 гг.) после смерти отца остался в Литве и в 1410 г. во главе относительно небольшой хоругви [6, 90; 20, с. 109] принял участие в Грюнвальдской битве как союзник Витовта; в 1411 г. при содействии последнего захватил

⁶ Согласно семейной родословной Глинские выводили свой род от Мансур-Кията, сына хана Золотой Орды Мамай [4, с. 102]. При этом сам Мамай, захвативший власть в 1362 г. [5, с. 332, табл.], был женат на дочери хана Бердибека, внука Узбека [13, с. 103; 10, с. 119, 121].

⁷ Токтамыш, сын Туй-ходжи аглана [10] является потомком хана Джучи и, как следствие, относится к царевичам Чингисова дома. Правда сам Чингисхан (ок. 1155 - 1227 гг.) не считал Джучи своим сыном [3, с. 101, сноска 1]. К этому уместно отметить, что Л. Н. Гумилев привел более обоснованную дату рождения Чингисхана (Тэмуджина) - 1161 г. [5, с. 208-210], а незаконное происхождение Джучи считал подозрениями [там же, с. 209].

власть в Орде [6, с. 198, сн. 23], но в 1413 г. был убит своим братом Керим-Бердеем [3, с. 135, сн. 2]. В период пребывания хана в Литве каких-либо его связей с Полоцком не установлено, что свидетельствует о маловероятной принадлежности анализируемой находки Джелал-ад-дину.

Знатный татарин начала - середины XV в. К таковым в первую очередь следует отнести кипчаков⁸ Бетсабулу и Геремфердера, на которых в 1420 г. в Виленском замке князь Витовт возложил ханские шубы [8, с. 87]. Эпизодическое упоминание А. К. Киркором названных ханов (сыновей Джелал-ад-дина(?)) свидетельствует о мимолетности их политической значимости и, как следствие, о правомерности исключения и Бетсабулы, и Геремфердера из числа возможных владельцев буллы.

Служилый татарин Литовского государства начала-середины XV в.

В этой группе претендентов наиболее знатным и влиятельным является кипчацкий хан Давлет⁹ Хаджи-Гирай¹⁰, который в 1434-43 гг. был лидским старостой, а позже при содействии великого князя Казимира вернул¹¹ ханский престол [8, с. 170]. Занятие ханом столь высокой должности в Литовском государстве прямо свидетельствует о наличии у него в этот период должностной печати, причем традиционного для Литвы типа. А им к этому времени стала воскомастичная односторонняя печать, что вытекает из подборок оттисков, приведенных А. Л. Хорошкевич [21, с. 134-135, прориси 5-10, 22-24]. Следовательно, последнее позволяет считать, что и у Хаджи-Гирая печать была не вислой двухсторонней буллой, а односторонней воскомастичной. Не совпадает с эмблемой на печати и известный гербовый знак (тарак тамга) как крымских Гираев - трезубец Гираев [19, с.

⁸ Кипчаки - тюркоязычный народ средневековья, известный на Руси как *половцы* [БСЭ, т. 12, с. 154], часть которых в результате монголо-татарского нашествия вошла в состав Золотой Орды [БСЭ, т. 20, с. 243].

⁹ Эту часть имени хана привел М. А. Ткачев (см.: Ткачоў М. А. Замкі Беларусі (XIII - XVII стст.). - Мн.: Польша, 1977. - с. 31).

¹⁰ Орфография имени приведена не в традиционном варианте - Гирей, а в варианте обоснованном М. А. Усмановым [19, с. 18].

¹¹ Владетелем Крымского ханства Хаджи-Гирай провозгласил себя в 1427 г. (см.: БСЭ. Т. 11. Германик-Голубь. Гл. ред. Б. А. Введенский. Изд. 2-е. - М.: Государственное научное издательство "Большая Советская Энциклопедия", 1952. - с. 427). Повторно захватил власть в ханстве в 1443 г. при содействии великого князя ВКЛ Казимира IV и татарских крымских князей из рода Ширинов. Согласно польских источников, Хаджи-Гирай родился в ВКЛ, в г. Троки (см.: Энциклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Гімназіі - Кадэнцыя/ Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (галоўны рэд.) і інш.; Маст. Э.Э.Жакевіч. - Мн.: БелЭН, 1996. - с. 6).

164, 165, табл. XIII, п-с], так и самого Хаджи-Гирая [там же, с. 144, там же 4]. Таким образом, Хаджи-Гирая следует исключить из числа предполагаемых владельцев полоцкой буллы.

Князь из рода Глинских. Формально следующие причины препятствуют считать владельцем находки и представителей названных князей.

Во-первых, основные владения и деятельность князей их рода связаны с Украиной и другими регионами [4, с. 102-105], далекими от Полоцка.

Во-вторых, высоких должностей в Литве представители рода, за некоторыми исключениями, не занимали.

И, в-третьих, родовым гербом Глинских является следующее знамя: “в красном поле престол, над ним скипетр, которого рукоятка, имеющая вид креста, образует третью, среднюю ногу престола” [11, с. 264, п. 44].

Вместе с тем косвенные данные и ряд эпизодов из биографии обрусевшего князя из татар Бориса Ивановича Глинского¹² (? - п. 1451 г. [14, с. 46]), напрямую связанных с Полоцкой землей, позволяют именно в нем видеть владельца анализируемой находки.

Во-первых, согласно исследований Ю. Вольфа, князь как подканцлер [23, с. 111-112] в 1433-37 гг. удостоверял привилеи Свидригайлы Ольгердовича [4, с. 102] (1370 (?) - 1452 гг.), великого князя Русского в 1432-36 гг. [15, с. 124; 1, с. 57]. Удостоверение первым названных привилеев прямо свидетельствует о наличии у Бориса Глинского соответствующей должностной печати, причем существенно отличающейся от аналогичных печатей Великого княжества Литовского. Таким отличительным признаком, безусловно, является способ скрепления ее с документом. Значит, печати должностных лиц Великого княжества Русского, вероятнее всего, были вислыми.

Во-вторых, поскольку в 1432-36 гг. Полоцк был столицей Русского государства, постольку очевидно преимущественное выполнение подканцлером своих функций именно в столице. Следовательно, находка его печати в Полоцке не может относиться к разряду натяжек.

В-третьих, сочетание геральдических фигур на полоцкой булле - чалма означает принадлежность к ханской династии, а вторая фигура есть личная эмблема - соответствует традициям

¹² Его правнучка, Елена Васильевна Глинская (ок. 1505 - 1538 гг.), была, как известно, матерью царя Ивана Грозного, являющегося, таким образом, прямым потомком не только Дмитрия Донского, но и золотоордынского хана Мамай, чьи войска сошлись в исторической Куликовской битве.

русской сфрагистической системы, что свидетельствует о начале ее применения до известного привилея 1434 г. Жигимонта Кейстуовича, касающегося, в частности, и применения гербов лицами некаатолического вероисповедания.

В-четвертых, оригинальная личная эмблема, сходная с цифрой “4”, с одной стороны отсутствует среди польских родовых знамен, приведенных А.Б. Лакиером [11, с. 258 - 297], а с другой - встречается в сочетании с дополнительными элементами на отдельных печатях Беларуси XVI - XVII вв. [23, с. 88, ? 187; с. 99, ?? 252, 253; с. 101, ?? 264, 268]. Последнее свидетельствует о ее легитимности и по окончании существования в 1432-36 гг. Великого княжества Русского, из чего можно заключить, что данное знамя Борис Глинский получил еще в 1430-32 гг., т. е. в период пребывания Скиргайлы Ольгердовича великим князем Литовским. Это предположение позволяет удовлетворительно объяснить и существование широкоизвестного герба Глинских - его получил позже другой представитель этого рода, принявший католичество. Что касается владельцев упомянутых печатей XVI-XVII вв., то они, вероятнее всего, восходят к младшему сыну Бориса Глинского Дашку, на наличие которого указал Ю. Вольф [4, с. 102].

Таким образом, из вышеизложенного следует, что полоцкая булла, вероятнее всего, принадлежала праправнуку хана Мамая князю Борису Ивановичу Глинскому, по женской линии прапрадеду предпоследнего Рюриковича - московского царя Ивана Васильевича Грозного.

Літаратура

1. Александров Д.Н., Володихин Д. М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII - XVI веках. - М.: Академия Естественных Наук Российской Федерации, 1994. - 134 с.
2. Бычкова М.Е. Первый русский дворянский герб// Гербовед (М.), № 2 (4), 1993. - с. 33-42.
3. Вернадский Г.В. Начертание русской истории. - СПб.: Изд-во "Лань", 2000. - 320 с. - (Мир культуры, истории и философии).
4. Вольф Юзеф. Князі на абшарах Вялікага Княства Літоўскага ад канца XIV ст.//Спадчына (Мн.), № 2, 1993. - с. 96-105.
5. Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства.- СПб.: "Абрис", 1994.- 383 с.
6. Длугош Ян. Грюнвальдская битва/Подгот. Г. А. Стратановский, Б. В. Казанский, Л. В. Разумовская. - М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1962. - 214 с.
7. Думин С.В. Геральдика литовско-татарского дворянства XVI - XX вв.// Гербовед (М.), № 2 (10), 1996. - с. 14-29.
8. Живописная Россия: Отечество наше в его зем., ист., плем., экон. и быт. значениях: Литов. и Белорус. Полесье: Репринт. воспроизведение изд. 1882 г. - Мн.: БелЭн, 1993. - 550 с.
9. Канапацкі І.Б. Татары/Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1: Пузелі - Усяя/Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (галоўны рэд.) і інш.; Маст. Э. Э. Жакевіч. - Мн.: БелЭн, 2001. - с. 508-511.
10. Канапацкі І.Б. Тахтамыш/Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1. Пузелі - Усяя/Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (галоўны рэд.) і інш.; Маст. Э. Э. Жакевіч. - Мн.: БелЭн, 2001. - с. 514.
11. Лакиер А.Б. Русская геральдика/ Худ. Б. А. Лавров. Подгот. текста и послесл. Н. А. Соболевой. - М.: Книга, 1990. - 432 с. - Историко-литературный архив.
12. Лойка П. А. Палітычная барацьба ў Вялікім княстве Літоўскім, Рускім, Жамойцкім у XIV - першай палове XV ст.: вытокі і вынікі/Старонкі гісторыі Беларусі/М. М. Крывальцэвіч, С. Я. Рассадзін, А. В. Іоў і інш. - Мн.: Навука і тэхніка, 1992. - с. 74-83.
13. Насевіч В.Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі

і асобы. - Мн.: Полымя, 1993. - 160 с.

14. Насевіч В. Л. Глінскія/Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Гімназіі - Кадэнцыя/Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (галоўны рэд.) і інш.; Маст. Э. Э. Жакевіч. - Мн.: БелЭн, 1996. - с. 46-47.

15. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч. Ч. 1. М. П. Касцюк, У. Ф. Ісаенка, Г.В. Штыхаў і інш. - Мн.: Беларусь, 1994. - 527 с.

16. Общий Гербовник дворянских родов Всероссийския Империи, начатый в 1797^м году. Часть первая/Репринтное издание. - С-Пб: Изд-во "Библиотека звезды", 1992.

17. Общий Гербовник дворянских родов Всероссийския Империи, начатый в 1797^м году. Часть вторая/ Репринтное издание. - С-Пб: Изд-во "Библиотека звезды", 1992.

18. Соболева Н.А. Русские печати. - М.: Наука, 1991. - 240с.

19. Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV - XVI вв. - Казань, Изд-во Казанского ун-та, 1979. - 320 с.

20. Флоря Б.Н. Грюнвальдская битва//Вопросы истории, №7, 1985. - с. 103-112.

21. Хорошкевич А.Л. Печати полоцких грамот XIV - XVвв./ Вспомогательные исторические дисциплины. Т. IV. - Л.: Наука, Ленингр. отдел., 1972. - с. 128-146.

22. Харашкевіч Г.Л. Полацкія пячаткі XV стагоддзя//Помнікі гісторыі і культуры Беларусі (Мн.), № 1, 1974. - с. 26-30.

23. Цітоў А.К. Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі/Маст. Г. Мацур. - Мн.: Полымя, 1993. - 239 с.

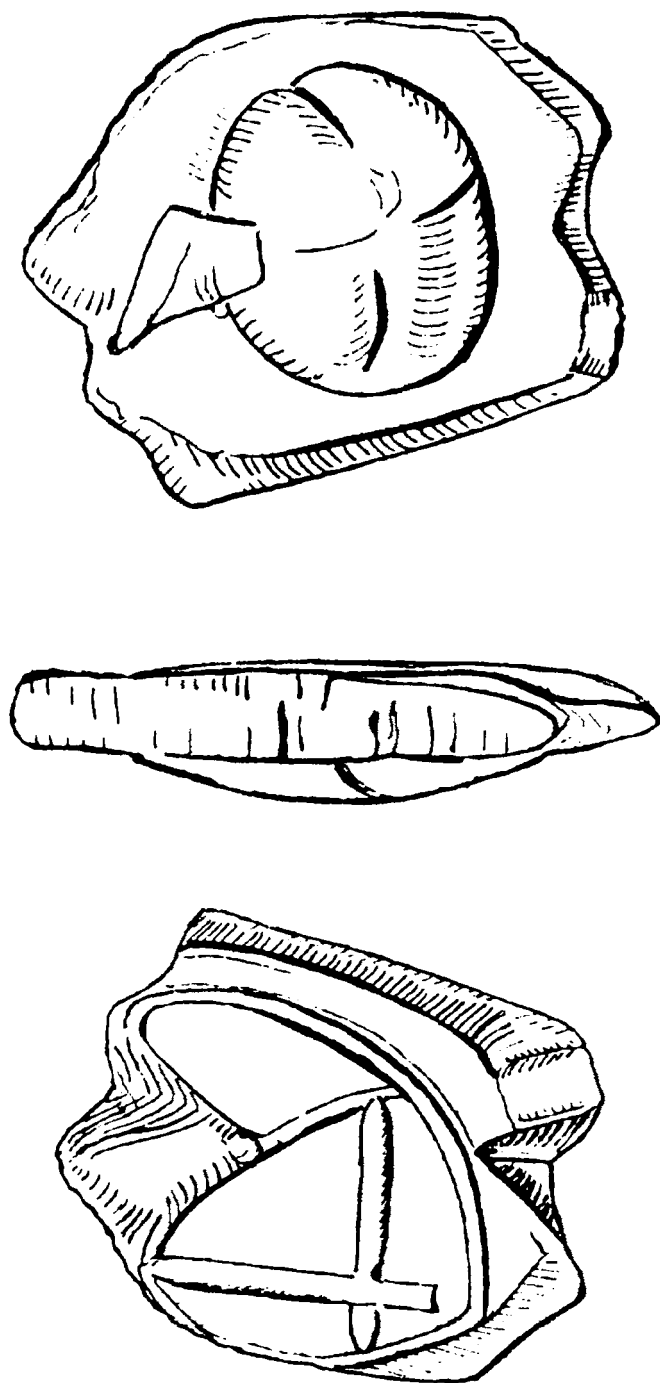

Рис. 1. Печать Б.И. Глинского(?), подканцлера Великого княжества Русского (1432-1436 гг.).
Пропись выполнена Н.К. Седуновой (Феодорици)

Уклад Георгія Штыхава ў вывучэнне старажытнага полацкага дойлідства (да 75-годдзя навукоўцы)

Трусаў А.А. /Мінск/

Вядомы беларускі археолаг Георгі Штыхаў, доктар гістарычных навук і прафесар большую частку свайго жыцця прысвяціў вывучэнню старажытнага Полацка, у тым ліку і полацкага мураванага дойлідства IX – XII стст.

Так, па матэрыялах раскопак Валянціна Булкіна Г.Штыхаў упершыню ў адной са сваіх публікацый 1982 года з дапамогай мастака А. Сакалова прапанаваў рэканструкцыю Полацкай Сафіі ў IX – XII стст.¹

У 1967 годзе даследчык напісаў адзін з першых самастойных артыкулаў, прысвечаных старадаўняму полацкаму дойлідству.² Перад гэтым у 1962 годзе ён заклаў шурф на стрэлцы Ніжняга замка. На глыбіні 0,7 м археолаг знайшоў развал плінфы і цямянкі і прадатаваў іх першай паловай XII ст. Пазней, у 1976 – 77 гадах Павел Рапапорт на гэтым месцы адкапаў падмуркі старажытнага храма, княжацкай спачывальніцы XII ст. Такім чынам, дзякуючы Штыхаву полацкая архітэктурная школа папоўнілася яшчэ адным помнікам.

У 1963 годзе Штыхаў зрабіў шурф ва ўсходняй частцы вострава на Заходняй Дзвіне насупраць Верхняга замка, у якім знойдзены кавалкі плінфы. Магчыма, што дзесьці тут трэба шукаць рэшткі печавы для абпалу старажытнай полацкай цэгля.

Значную ўвагу даследчык заўжды звяртаў на старадаўнія будаўнічыя матэрыялы: плінфу і плітку падлогі. Ён упершыню надрукаваў унікальную плінфу з Полацкай Сафіі на пасцелі якой маецца надпіс зроблены “кірыліцай”. Даледчык лічыць, што ідзе размова пра колькасць плінфаў і надпіс азначае, што маецца 99 цаглін у наяўнасці.³ Шмат цікавай плінфы знойдзена навукоўцам на Верхнім замку Полацка. Гэта трапецыяпадобныя цагліны і дзве плінфы з закругленымі канцамі.

Таксама Г. Штыхам у Верхнім замку знойдзена і надрукавана ўнікальная плітка падлогі, пакрытая шэрай палівай з намаляванымі на ёй рознакаляровымі кружочкамі. Аналагіч-

¹ Штыхов Г. В. Киев и города Полоцкой земли // Киев и западные земли Руси в IX – XIII вв. Минск, 1982. С. 56.

² Штыхов Г. В. Древнеполоцкое каменное зодчество // Древнерусские древности: Доклады к конференции по археологии Белоруссии. Мн, 1967.

³ Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли. Минск, 1978. С. С. 138. Рис. 59.

ныя пліткі ўжывалі для аздаблення падлогі ў храмах старажытнага Смаленска. Напрыклад, пад час раскопак Траецкага манастыра на Клоўцы знойдзены вузкія фігурныя паліваныя пліткі, на версе якіх ёсць жоўтыя ці зялёныя кружкі.⁴ Шмат увагі Штыхаў заўжды прысвячаў полацкім фрэскам, напісаўшы асобны раздзел “архітэктура і жывапіс” у манаграфіі пад назвай “Древний Полоцк”.

Даследчык таксама вызначыў тры архітэктурныя цэнтры нашай старадаўняй сталіцы. Гэта цэнтральны архітэктурны ансамбль на дзяцінцы на тэрыторыі Верхняга замка, дзе ў паўднёвай частцы было пяць манументальных будынкаў разам са славытым Сафійскім саборам.

Другі архітэктурны цэнтр – гэта славыты Спаскі манастыр, а трэці – на левым беразе Заходняй Дзвіны ў Бельчыцах, дзе былі 4 храмы і заграднае рэзідэнцыя полацкіх князёў.

Менавіта Штыхаў зрабіў план-рэканструкцыю тэрыторыі першапачатковага Полацка з нанясеннем на яго старажытных гарадскіх раёнаў і помнікаў манументальнага дойлідства.⁵

Георгі Штыхаў таксама добры папулярызатар беларускай старажытнай архітэктуры. Дастаткова толькі прыгадаць яго выданні для вучняў беларускіх школ пад назвай “Ажываюць сівыя стагоддзі”. Так, у другім выданні гэтай кнігі ёсць раздзелы “Полацкая Сафія” і “Каменны летапіс”. Улічваючы, што ў савецкія часы “гісторыя БССР” вывучалася амаль факультатывна, гэтыя кнігі, напісаныя па-беларуску і выдадзеныя вялікім накладам адыгралі значную ролю ў выхаванні патрыятызму і любові да роднай гісторыі.

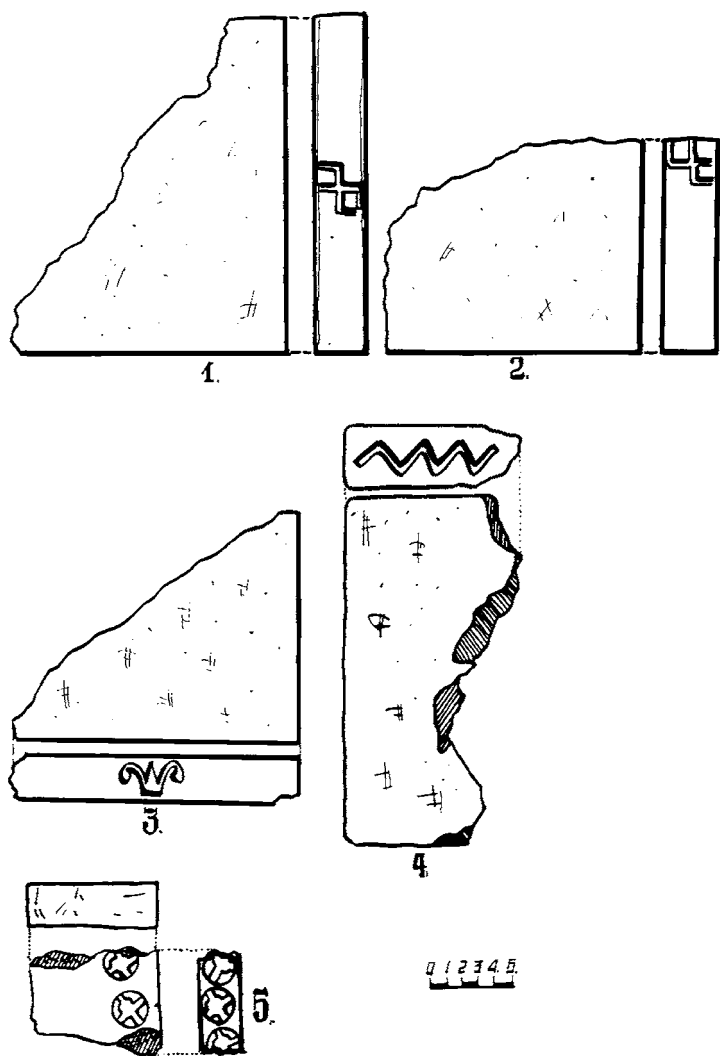
У часы незалежнасці Штыхаў стаў актыўна пісаць школьныя падручнікі. Адзін з апошніх – “Гісторыя Беларусі” для шостага класа напісаны ў сааўтарстве з настаўнікам Ракуцем Р. У. і пабачыў святло ў 1998 годзе. У параграфе “Культура ў X-XIII стст” раздзел “А” мае назву “Мураванае дойлідства, фрэскі” і дае кароткую, але змястоўную інфармацыю пра полацкія храмы.⁶ На старонцы 74 падаецца каляровая рэканструкцыя Полацкай Сафіі, якая арганічна ўпісана ў тэму “Царква і культура”.

Такім чынам, Георгі Штыхаў стаў першым беларускім археолагам, які ў пасляваенныя часы актыўна прапагандаваў полацкую архітэктурную школу беларускага мураванага дойлідства.

⁴ Трусаў А. А. Манументальнае дойлідства Беларусі XI-XVIII стагоддзяў. Мінск, 2001. С. 103.

⁵ Тарасаў С. В. Полацк IX–XVII стст. Мінск, 1998. С. 22.

⁶ Штыхаў Г. В., Ракуць В. У. Гісторыя Беларусі ў сярэднія вякі. Мінск, 1998. с. 83–86.

Мал. 1. Знакі і клейма на полацкай плінфе
(паводле Г.В. Штыхава)

Мал. 2. Муруўка храма XII ст. на Верхнім замку Полацка.
Фота Штыхава (60-я гады XX ст.), друкуецца ўпершыню

Мал. 3. Надпіс XI в. на кірпічэ из Полоцкой Софьи

О портретах монахов-доминикан из Полоцка

Трифонова Н.Я. /Минск/

Одним из историко-культурных памятников Полоцка являлся доминиканский монастырь, снованный в 1672 году виленским каноником Гирским. Каменный костел Божьей Матери заложен в 1774 году, но строительство было отложено до 1801-1804 годов.

Из материалов полоцкого архива 1920 г. известно, что в доме при доминиканском костеле находилось 48 изображений, которые, очевидно, вошли в коллекцию формировавшегося с 1925 г. музея и составили 67 единиц. Возможно, часть коллекции в 1930-е годы находилась в БДМ, о чем свидетельствуют выявленные в инвентарной книге записи. В составленной И. Хозеровым в 1940-м году карточке-аннотации, которая приведена Н.Ф. Высоцкой, 60 портретов значатся как работы полоцкой академии художеств.¹ В настоящее время в Национальном художественном музее хранится 10 изображений представителей доминиканского ордена.

Подобные коллекции известны в доминиканских монастырях Варшавы, Кракова, и, что особенно интересно, Аглоны, с которым, как будет отмечено ниже, связан представленный на одном из портретов Франтишек Шостовицкий. Известны воспроизведения портретов родителей Шостовицких, находившихся в этом монастыре. Портреты ретроспективные, традиционно датируются концом XVIII века. Отдельные изображения зафиксированы в XIX веке в Ушачах, Несвиже, хотя наличие портретных галерей ни в одном из доминиканских монастырей Беларуси установить пока не удалось.

Приводим некоторые биографические данные об изображенных из энциклопедических изданий.

1. Портрет Франциска Шостовицкого, сына Аглонских фундаторов, умершего в Вильне в 1708 году. D.C. Chodzko отмечает: "Syn s.p. Dadziboga i Ewy Szostowickich, Franciszek, był także Dominikanem. W rok po założeniu Aglony, w klasztorze Wileńskim św. Ducha uczynił professya w obec tamecznego wtedy prowincyała i przeora ks. Gabryela Śmiotańskiego oraz ks. Antonina Jakowieckiego

¹ Жывапіс Беларусі XII-XVIII стагоддзяў. Фрэска Абраз Партрэт. Аўтар уступнага тэксту Н.Ф. Высоцкая. Мн, 1980. Іл. 163.

lektora metafizyki, owczesnego magistra nowicyatu, jak o tem świadczy wypis ks. Aleksandra Uchromskiego w roku już 1724 zdziałany z rękopisma, mającego tytuł: *Metrica Congr. M.D. Litt. S. Angeli Custodis S. Ord. Praedicatorum*. O dalszem życiu i roku zejścia Franciszka Szostowskiiego, pomimo szperań i dadń, dowiedzieć się mi nie udało.”²

2. Портрет Томаша Ганусевича, экс-провинциала Литвы. В 1712 г. он был послан в Италию. Другие данные его биографии приводятся в исследовании Гижицкого, посвященном доминиканскому ордену. Около 1737 г. был преором в Гродно, начал строить новый костел, умер там же в 1757 г. Занимал должность “komisarza prowincyi Obserwy sw. Ludwika Bertranda” и провинциала (с 1741 по 1747 г.).

3. Портрет Александра Шистовского. В сборнике материалов “*Studia nad historią dominikanów w Polsce*” о нем сообщается, что “*Kapituła wileńska (1726) zabiegała u gen. zakonu o umieszczenie w Kolegium sopra Minerva w Rzymie.*”³ Приводим также сведения о нем из исследования Гижицкого: “*.../ uczył on filozofii kleryków zabialskich, potem piastował godność preorską w Wilnie, był praedicator generalis, a także komisarzem braci de Observantia św. Ludwika Bertranda. /.../ mianowany przeorem zabialskim w r. 1769 i zostował na tem stsnowisku do lutego r. 1773.*”⁴

4. На портрете Доминика Чарторыйского надпись “*M.R.P.L. Pred: Grlis. Dominicus Czartoryjski. Obijt Anno. 1757.* (Доминик Чарторыйский. Умер в 1757 году)” .Был сыном Самуэля-Яна и Катажины Мнишковны. По сведениям Д. Борковского, умер в 1749 году в Подкамению.

5. Об изображенном на портрете с надписью “*R.P.L. Casimirus Strawinski Proff:Thel: obijt Nesvis: Anno. 1785 21 Martij.* (Казимир Стравинский Профессор теологии (?) умер в Несвиже 21 марта 1785 года)” сведений найти не удалось.

6. Портрет Мельхиора из Мостицк (Melchior Mosticensis). “*Podręczna encyklopedia kościelna*” о нем сообщает: *Mościcki Melchior, ur. 1511 r. w Mościckach, kształcił się w Krakowie, gdzie wstąpił do zakonu, wyższe studia teologine ukończył we Włoszech. Był spowiednikiem króla Zygmunta Augusta (w prawdziwej wierze utwierdzając go wraz z dworzanami jego – Barącz S. Rys dziejów zakony kaznodziejskiego. Lwów, 1861. T 1. S.252), inkwizytorem haeretcae*

² Chodźko D.C. *Aglona Kościół i klasztor OO. Dominikanów w Inflantach //Pamiętnik religijno-moralny. 1856. N8. C.161.*

³ *Studia nad historią dominikanów w Polsce. Warszawa, 1975. T.2. S. 552*

⁴ Giżycki (Wolyniak). *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej. Kraków, 1917. Cz.1-2. S. 30, 306.*

pravitatis (1558), prowincyałem czterokrotnie (1559, 1568, 1574, 1580) + w Krakowie 18 maja 1591. Zasłużył się klasztorowi, podniósłszy go materyalne i moralne.⁵ Является автором ряда сочинений.

7. Портрет Якуба Гиацинта Серри (Jacobus Hyacinthus Sery). В названной выше энциклопедии отмечено: “Serry Jacek, dominikanin teolog, sławny tomista, ur. 1659 r. w Tulonie. Studya odbywał w Paryżu pod kierunkiem Aleksandra Natalisa; po ich ukończeniu uczył filozofii w konwikcie zakonnym w temże mieście. 1680 został mianowany konsultorem kong. indeksu. Pod koniec 1696 wrócił do Paryża, doktorował się, poczem objął katedrę profes. na uniwersytecie w Padwie, gdzie +1738 r. Napisał: *Hist. congregationum de auxiliis divinae gratiae*, 1.4, Lovanium, 1700, miało kilka wydań. Oprócz tego pozostawił jeszcze ok. 500 pism, obejmujących cały zakres teologii. Zbiorowe wydanie dzieł S. wyszło o 6 t. in fol., Lyon, 1770”⁶

8. Портрет Людовика из Гранады (Ludovicus Granatensis). Упомянутый выше источник сообщает: “Ludwik z Granady wielbny, dominikanin, pisarz ascetyczny i znakomity kaznodzieja, ur. w r. 1504 w Granadzie z ubogich rodziców; /.../ W 1525 wstąpił do Dominikanów; początkowo pełnił urząd lektora; wkrótce tak wielkie uczynił postępy w naukach i pobożności, że stał się ozdobą i chwałą swego zakonu i ojczyzny. Studya teologiczne odbył w kolegium swego zakonu w Valladolidzie. Wyćwiczony w naukach duchownych i świeckich otrzymał w r. 1564 stopień magistra teologii i poświęcił się wyłącznie kaznodziejstwu. Przez lat 50 spełniając ten urząd nawrócił wielu swą mową i pismami. Wymowa jego była porywająca i iście ewangeliczna, bo brał natchnienie z Pisma św. i O.O.Kłā; szczególniej wzorował się na św. Janie Chryzostomie, pod względem zaś retorycznym na Cyцерonie. Przytem głęboki asceta. Powiedziano o nim, że nikt z autorów ascetycznych nie mówił z taką godnością o bogu, jak L-k. W Badajoz założył klasztor, którego był pierwszym przeorem. Odrzucił proponowane mu arbpstwo Braga na rzecz swego przyjaciela Bartłomieja de Martyribus. W r. 1557 sprawował urząd prowincyała i był spowiednikiem królowej Katarzyny. Złamany nieustanną pracą i umartwieniami + L. d. 31 grud. 1588 r. w Lizbonie, mając lat 84. Z pism jego wysoko cenionych przez Grzegorza XIII, św. Karola Baromeusza i św. Teresę, pierwsze miejsce zajmuje wyborne dzieło *Guia de Pecadores*. Salamanka 1570 /.../ przełożono je na wiele języków, a tej liczbie i na polski p.t. Przewodnik grzeszników. Lublin 1587 /.../ Wydanie całkowite dzieł L. z Gr. ukazało się po hiszpańsku w Madrycie w 1679, 3 t. in fol.; po łacinie w Kolonii w 1625 in folio; po franc. w Paryżu 1658-1662, 10 tom. /.../”

⁵ Podręczna encyklopedia kościelna. Warszawa, 1912. T.XXVII-XXVIII. S. 229.

⁶ Podręczna encyklopedia kościelna. Warszawa, 1911. T.XXV-XXXVI. S.208.

⁷ Podręczna encyklopedia kościelna. Warszawa, 1911. T.XXV-XXVI. S.26.

9. Портрет Антонина Массоуле (Antoninus Masoulie). “Podręczna encyklopedia kościelna” о нем сообщает: “Massaule Antoni Dominik, tomista, ur. 1632 r. w Tuluzie. Wykładał przez dłuższy czas w różnych klasztorach, poczem 1687 r. powołany został do Rzymu, gdzie wszedł w skład kongr. ustanowionych przez pży Innocentego XI, Aleksandra VIII, Innocentego XII i Klemensa XI dla rozpatrywania różnych zagadnień teologicznych z powody kwietystów, dzieł Fenelona i obrządków u Chińczyków. Z tego powodu napisał Z jego odczytów o ś. Tomaszu urosło wielkie dzieło: D. Tomas sui interpres, 2 vol. Romae 1692. M. + 22 stycznia 1706 r.”⁸

10. Михаел Квиен (Michael Quien 1661-1733). Французский эрудит и знаток классических языков, арабского и еврейского, друг Монфокона. Автор ряда сочинений.

На близких по размерам (71-73х59,8-61) портретах обращает на себя внимание различный шрифт надписей. Наиболее часто встречаемая в них аббревиатура ARP (admodum reverendus pater) – весьма почтенный отец – и PG (praedicator generalis) – звание, получаемое по достижении 35-летнего возраста за многолетнюю образцовую деятельность. Проведенное в лаборатории физико-химических исследований Национального художественного музея РБ изучение показало, что они были сделаны во время написания портретов, так как находятся под слоем состарившейся лаковой пленки. Судя по самой поздней дате на портрете Стравинского, они выполнены после 1785 года и представляют ретроспективную серию.

Портреты при определенной выразительности характеристик довольно однообразны по композиции и представляют поясные изображения в трехчетвертном повороте в правую или левую стороны. Показателен портрет Александра Шистовского. В отличие от динамичной манеры письма на портрете Доминика Чарторийского с ярко выраженными мазками при моделировке его лицо как бы растворяется в фоне.

Рентгенограммы позволяют проследить некоторую близость этой группы изображений с портретами, представляющими известных западноевропейских деятелей доминиканского ордена. Последние отмечены большим разнообразием композиционных решений. Композиция портрета Людовика из Гранады близка изображению святого Доминика из Литовского художественного музея (LDM Т 955 дерево, масло 81х63). Благодаря предоставленным латышскими коллегами фотографиям стало возможным сравнить полоцкие портреты с находящимися-

⁸ Podręczna encyklopedia kościelna. Warszawa, 1911. Т. XXV-XXVI. S. 349.

ся в доминиканском монастыре в Аглоне и отличающимися динамичностью и разнообразием поз. Прослеживающаяся в полоцких портретах деятелей доминиканского ордена, живших в XVIII веке, устойчивость композиционных схем при разнообразии индивидуальных манер, на наш взгляд, может свидетельствовать о принадлежности к одной художественной школе. Наряду с виленскими мастерами, привлекавшимися к работам по оформлению костелов, в последней четверти XVIII-начале XIX столетия значительный потенциал сосредотачивался в полоцком иезуитском коллегиуме, где развивался портретный жанр. Известно, что иезуиты помогали восстанавливать костел после пожаров. У них, как отмечает на основании свидетельства инвентарной описи 1818 года А.А. Ярошевич, в 1811 году был выполнен большой полихромный цибориум. Полоцкие доминикане были также тесно связаны с известным своей школой монастырем в Забялах, в которой преподавалось рисование.

Серия портретов, происходящих из Полоцка является уникальным явлением в культурном наследии Беларуси. Ее дальнейшее исследование будет способствовать рассмотрению проблемы художественной школы в европейском контексте.

Рис. 1. Портрет Франциска Шостовицкаго

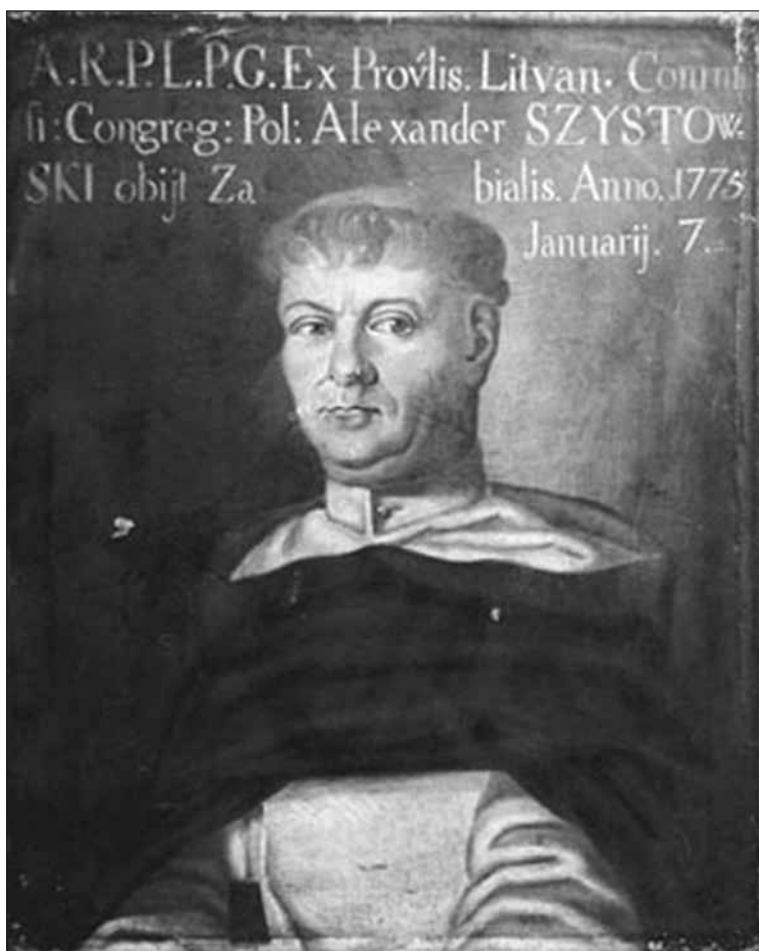

Рис. 2. Портрет Александра Шистовского

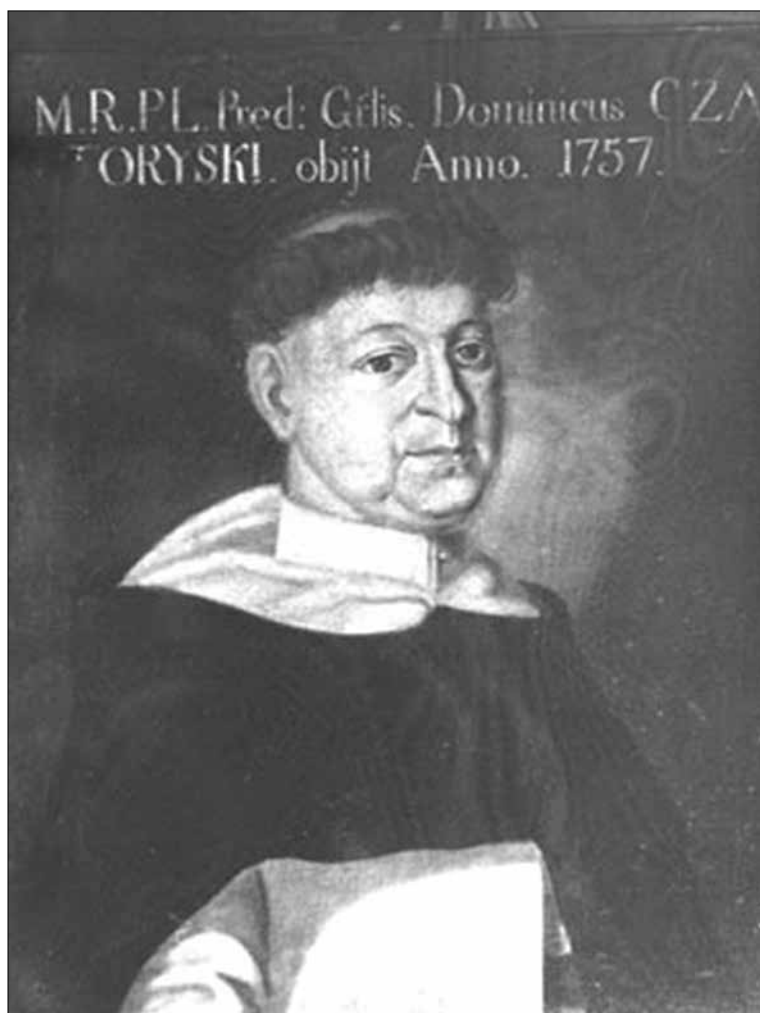

Рис. 3. Портрет Доминика Чарторыйского

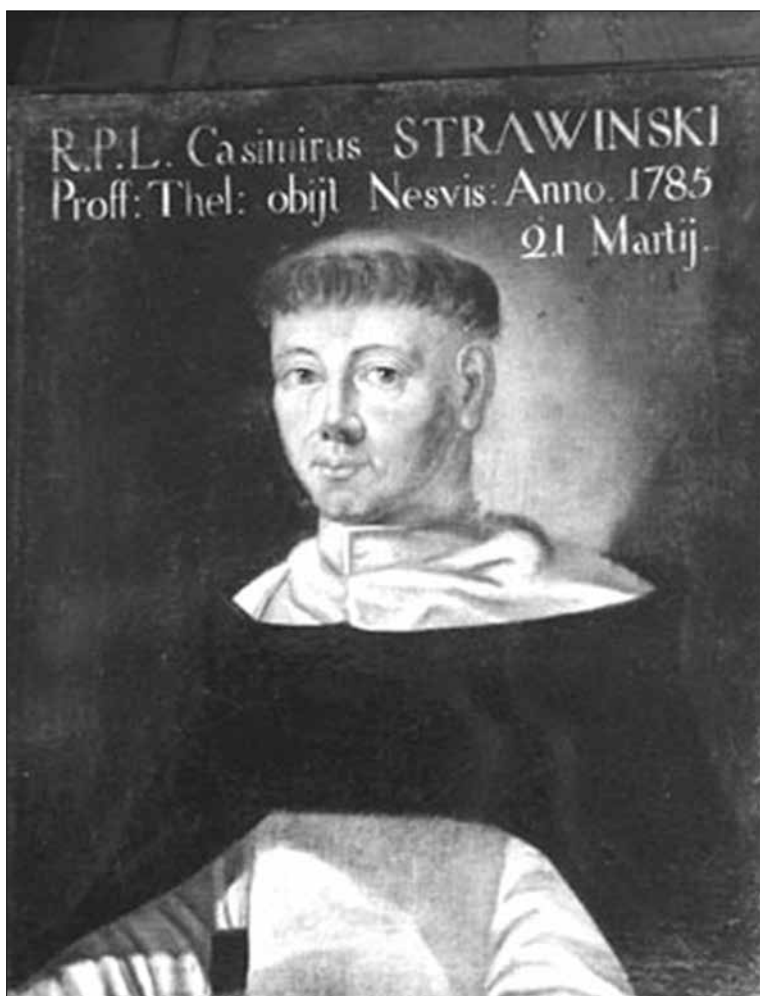

Рис. 4. Портрет Казимира Стравинского

Рис. 5. Портрет Мельхиора из Мостицк

Рис. 6. Портрет Якуба Гиацинта Серри

Рис. 7. Портрет Людовика из Гранады

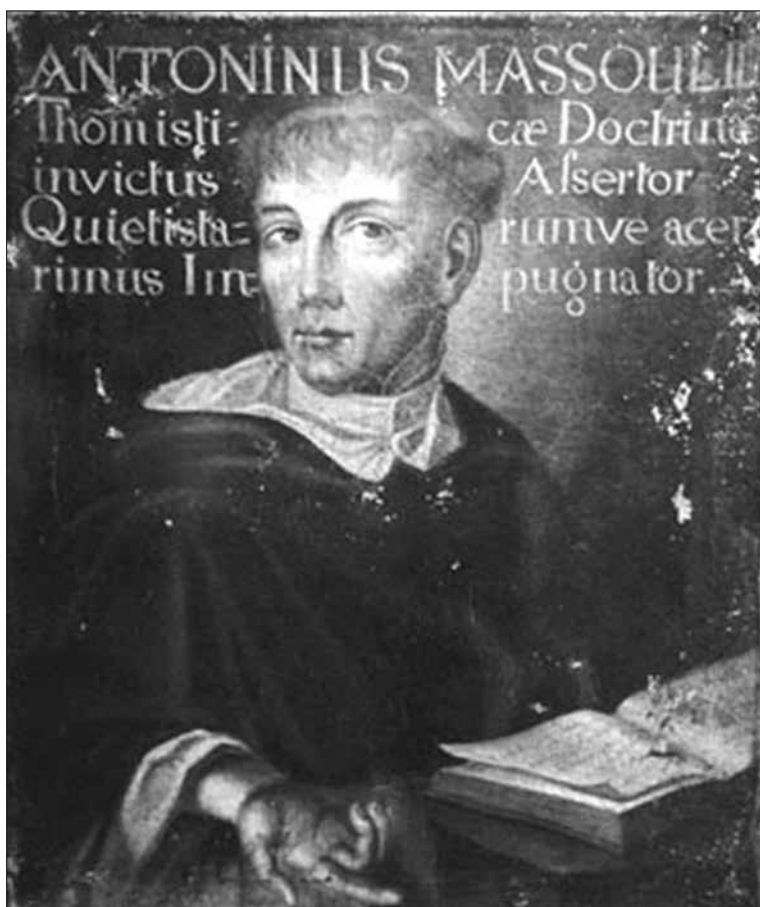

Рис. 8. Портрет Антонина Массоуле

К вопросу о раннесредневековых этнонимах Белорусского Подвинья (археология, лингвистика, антропология)*

Шадыро В.И., Дучиц Л.В. /Минск/

Этнокультурная ситуация на территории Белорусского Подвинья во второй пол. I тыс. н.э. и начале II тыс. н.э. в той или иной степени зависела от исторических процессов, которые происходили в Европе в связи с борьбой славянских и других народов с Римской империей (конец эпохи древнего мира и переход к средневековью). Падение Римской империи обусловило выход на широкую историческую арену европейских народов и именно с середины I тыс. н.э. на этнической карте Европы можно увидеть почти все ее современные народы.

Этнообразовательные процессы т.н. “великого переселения народов” (III—VIII вв. н.э.) – являются результатом борьбы *Barbaricum* за свое самоутверждение и право на самостоятельное историческое развитие. Движение варваров против Римской империи сопровождалось как их размежеванием так и этнической консолидацией народов, в том числе и славян. Не случайно с этого времени они довольно часто упоминаются в письменных источниках.

Процессы великого переселения народов не обошли и Беларусь, в том числе и территорию Белорусского Подвинья. Они положили начало формированию раннесредневековых этнокультурных группировок, которые с течением времени способствовали созданию белорусской народности.

До середины I тыс. н.э. в бассейне Зап.Двины проживали балтские племена днепро-двинской и в незначительном количестве племена штрихованной керамики. Существенных этнокультурных перемен до этого времени археология не фиксирует. Лишь на территории Витебского Подвинья начиная с III в. н.э. в ряде случаев отмечено проявление элементов материальной культуры, связанные с влиянием днепровских древностей постзарубинецкого характера (форма и декор сосудов, керамика с расчесами, южные вещи и пр.). Археологическими индикаторами изменений в материальной культуре населения Белорусского Подвинья с середины I тыс. н.э. являются древности бан-

* Работа подготовлена при содействии БРФФИ (договор № ГООР-001)

церовско-тушемлинского облика в регионе Полоцкого и Витебского Подвинья. На западе в белорусско-литовско-латышском порубежье распространяется гладкостенная и облитая керамика прибалтийских поселений.

С VI—VII вв. известны, главным образом, на правобережье Западной Двины древности ранних длинных курганов. Для Белорусского Подвинья характерны для этого времени и разнообразные сдвиги в социально-экономической жизни населения. Безусловно, все те ощутимые перемены, которые фиксирует археология, происходили в результате различных культурных взаимоотношений, влияний, перемещения населения и прочих этнокультурных преобразований. Различны племенные группировки, которые являлись носителями разнообразных культурных традиций и своеобразных отличительных черт.

Четкую межплеменную дифференциацию населения Белорусского Подвинья в эпоху раннего средневековья провести довольно трудно. Однако вполне правомерно, на наш взгляд, идентифицировать население Белорусского Подвинья с известными ранними этнонимами, а именно с “латыголью”, “наровой”, “кривичами” (“кривами”), “полочанами”. Своеобразие кривичей-полочан, проблемы расселения латыголи, наровы – все это свидетельствует о неоднородности этнического состава населения, которое явилось ядром Полоцкого княжества.

Кривичи. Когда речь идет о населении Северной Беларуси конца I – начала II тыс. н.э., то чаще всего упоминаются кривичи, и как их разновидность – полочане. Кривичи считаются самой большой этногруппировкой в Восточной Европе. Впервые они упоминаются в IX в., а последний раз в летописи под 1162г. Кривичей называют византийский император Константин Багрянородный (середина X в.) и древнерусские летописи (конец XI нач. XII вв.) Следует заметить, что восточнофранкская географическая записка “Описание городов и областей к северу от Дуная” (Баварский географ) содержащая перечень догосударственных этнонимов IX в. кривичей не называет. Видимо этот источник фиксирует ситуацию, когда еще не сложились окончательно восточнославянские этногруппировки северян, радимичей, кривичей, словен и вятичей [Горский, 1997, с. 271-282].

Историография проблемы происхождения этнонима кривичи довольно внушительная. Еще в конце XVIII в. Г.Миллер высказал мысль о происхождении этнонима от имени верховного жреца прусов и литовцев Криве-Кривейте. С тех пор многие историки и лингвисты поддерживали и продолжают отстаивать эту точку зрения [Коялович, 1864, с. 107; Мержинский, 1895, с.

246-259; Верашчака, 1923, с. 40-45; Топоров, 1984, с. 196-205; Рогалеў, 1992, с. 116-122]. Существует целый ряд и других гипотез происхождения этого этнонима: близкие по происхождению (по крови, т.е. породненные), по имени родоначальника Крива, от названия возвышенной местности, от значения “кривей” как левый; от сарматского слова “креве”, что означает – верх реки; от слова криван (северо-восточный ветер); кривич в значении – криводушный человек; потомки фракийского народа крабизов или кравизов, от литовского “kirva” – болото, трясина и т.д. [Пагашчанін, 1923, с. 14-24; Сулімірскі, 1925, с. 36-46; Матач, 1925, с. 27-36, Он же, 1927, с. 106-108; Штыхаў, 1972, с. 132; Рогалеў, 1992, с. 116-122].

Ономастика с корнем “kriv”, как отмечали В.В.Иванов и В.Н.Топоров очень широко представлена у славян и у балтов. Наличие имени Крива, по мнению исследователей, в обеих традициях позволяет думать о первоначально едином образе скрывавшемся за соответствующими славянским и литовским названием. В славянской традиции имя Крива и кривичи могло указывать на периферийное положение племени соприкасающегося с чужим народом [Иванов, Топоров, 1980, с. 26-29].

Многие исследователи обращались к изучению топонимов с корнем “крив”. Как показывает карта распространения таких топонимов, они расположены цепочкой с северо-востока на северо-запад между Зап.Двиной и Припятью [Иванов, Топоров, 1980, с. 26-29; Рогалеў, 1987, с. 109-115]. Е.Охманьский считает, что такие названия могли возникнуть не ранее 70-х и не позже 12-13 вв. [Ochmański, 1970, s. 183-191; Охманьский, 1972, с. 245-257].

Лингвист Г.А.Хабургаев считает, что название “кривичи” балтского происхождения (балтский этноним “крива”, славянский патронимический суффикс “ич”, “ичи”). По его мнению этнонимы на –ичи, в том числе и кривичи, могли появиться в Восточной Европе не ранее IX века. Термину кривичи предшествовал этноним без суффикса –ич [Хабургаев, 1979, с. 196]. Эту точку зрения поддержал Э.М.Загорульский, и, заключил, что летописные группировки не предшествовали Руси, а были результатом ее последующего этнического развития. Названия кривичей, дреговичей и радимичей, северян могут быть объяснены на основе балтийских названий. Цитируя С.М.Сердонина из “Исторической географии”, что “... Из местных названий XI в. летопись сделала “племена” восточного славянства” [Загорульский, 1992, с. 10-15]. Таким образом, он поддерживает мнение Г.А.Хабургаева о дославянском происхождении названия

кривичи [Загорульский, 1992, с. 10-15]. С.В.Дмитриев, проанализировав большое количество данных, главным образом письменных источников, пришел к выводу, что летописные кривичи не пришли сюда, а только придя, стали кривичами. Этноним “кривичи”, по мнению исследователя, указывает на некоторую неразбериху, возникшую на данной территории перед приходом славян. В названии “кривичи” заложено то главное, что характеризует эту группу племен, отношение к ним пограничных, собственно славянских групп. Этот народ “кривой” – т.е., неправильный, незаконный [Дмитриев, 1990, с. 143-149]. А.Ф.Рогалев, анализируя многочисленные публикации, пришел к выводу, что кривичи сформировались в результате смешения пришлых восточнославянских и западнославянских и местных прибалтийско-финских и балтских этноязыковых компонентов [Рогалев, 1992, с. 116-122].

Вопрос об этнической принадлежности кривичей до сегодняшнего дня является дискуссионным. В XIX веке было распространено мнение, что кривичи это результат смешения славян с литовцами [Татур, 1892, с. 5; Дмитриев, 1990, с. 143-149]. Недавно В.В.Седов, анализируя отношения летописной “Литвы” и кривичей, установил, что “литва” и кривичи в некотором отношении были родственными образованиями, первое – балто-славян, а второе – славяно-балтов [Седов, 2001, с. 86].

Полочане. В письменных источниках и в исторической литературе в отношении населения Полоцкого Подвинья встречается название “полочане”. Вопрос о полочанах довольно широко освещается в литературе. Не останавливаясь на всех аспектах соотношений кривичей и полочан [подробно об этом см. Штыхаў, 1992, с. 97-100] заострим внимание на некоторых моментах связанных с этнонимом “полочане”. На то, что это этноним, а не просто жители Полоцка, указывает текст летописи “... инии седеша на Двине и нарекошася полочане, речьки ради, яже втечь в Двину, имянем Полота от сее прозяшася полочане...”. Потом уже возникает княжение “На Полоте иже полочане” с центром в Полоцке (Полотеск).

Выделение полочан из кривичского союза племен некоторые исследователи относят к VII—VIII вв. [Пьянков, 1980, с. 164], с чем можно согласиться. На древнем городище Полоцка зафиксированы материалы 3-ей четверти I тыс. н.э. Поэтому резоннее первоначальную историю полочан связывать с этим фактором, а не с IX в., когда уже полочане превращают свой племенной центр в хорошо укрепленный и известный город-крепость, удостоившийся попасть на страницы летописи. В

летописях полочане фигурируют в одних текстах и отсутствуют в других. А.К.Кузьмин предполагает, что большой интерес к Полоцку стал проявляться тогда, когда полоцкий князь Всеслав претендовал на киевский престол. Тогда и могли быть вставлены в летописный текст “полочане” и другие известия о Полоцке [Кузьмин, 1970, с. 127]. С этим мнением можно согласиться отчасти, когда речь идет о полочанах как о жителях Полоцка, но не как об этнониме. На наш взгляд прав Г.А.Хабургаев, когда соотносит полочан не столько с территориальным термином, но с диалектно-этнографической группой Среднего Подвинья. Особенности кривичей-полочан в археологической интерпретации могут быть связаны с своеобразием культуры ранних длинных курганов V—VIII вв. Полоцкого региона и банцеровской культуры в ее атокинском варианте. Полоцких кривичей (полочан) выделяли более ранние корни и традиции, связанные, главным образом с балтийским (латгальским) и, в меньшей степени, прибалтийско-финским (норова) субстратом. Поэтому сообщение летописи – “Полочане”. От них же кривичи...” вполне допускает трактовку о происхождении кривичей от полочан или рассмотрение их как базовой территории последующего расселения этой этногруппировки.

В целом же, различия полоцких, псковских и смоленских кривичей связано прежде всего с разным уровнем наличия балтских, прибалтийско-финских и славянских компонентов в этногенетических моделях этих племенных группировок.

Латыголь. Данные топонимики свидетельствуют о том, что на севере Беларуси довольно широко распространены топонимы с формантом “лат” (латонишки, латовщина, латушки, латыгава, латыголь, латыгаличи, латышки, латышова, латыши, латышенки и т.д.). Только на Витебщине их можно насчитать более 30 [Рапанович, 1977. с. 224-225]. Наибольшая их концентрация наблюдается на востоке (Витебское Подвинье). Особо следует отметить топоним латыголь (производные – латыговка, латыголичи и т.п.), что, как известно, означает “конец лоты” [Фасмер, 1967. т. 2, с. 466]. Эти названия чаще всего встречаются в Чашникском, Толочинском, Сенненском, Витебском и Городокском районах Витебской области. Вполне допустимо, что носители днепро-двинской культуры были предками лоты, лотвы, латыголи (“летьголы”). Больше того, предки балтской латыголи заселяли, видимо, не весь ареал культуры, а ее западную часть (западный вариант культуры – **В.Ш.**) [Шадыра, 1993. с. 87].

К настоящему времени довольно прочно утвердилось мне-

ние, что латгалы как этнос сформировались в третьей четверти I тыс. и толчок этому процессу дали миграции с юго-востока, в основном с территории Белорусского Подвинья и Верхнего Поднепровья [Денисова, 1990. с. 72-73; Циглис, 1996. с. 87-88; Радиныш, 1997, с. 207-220]. Так. Я.Циглис отметил, что характер латгальской культуры носит ярко выраженный восточнобалтский и отличается от местных предшествующих культур. В VI—VII вв. на территории Латгалии появляются украшения, более ранние аналогии которым известны в Поднепровье (трапециевидные подвески, подковоподобные фибулы со спиральными концами, браслеты с круглой дугой и утолщенными концами, посохоподобные булавы и др.) [Циглис, 1996. с. 87-88].

Еще Е.Ф.Карский обратил внимание на большое количество в белорусском языке латышских и литовских слов [Карский, 1962, с. 384-398]. С.М.Прохорова, изучая белорусские диалекты Поднепровья и Подвинья, пришла к выводу о распространении в этих районах латышских изоглос [Прохорова, 1993].

В отличие от этнонима “криви” этноним “латыголь” не успел получить славянского суффикса –ич, так как значительная часть этой этнической группировки мигрировала на территорию Восточной Латвии. Как исключение можно назвать топоним Латыголичи в Чашникском районе Витебской области.

Развивая мысль о локализации древних латгалов коснемся одного сюжета, который может превратиться в одну из гипотез происхождения этнонима “латыголь”. Известно, что кроме Подвинья схожие топонимы с основой “лат” встречаются и в Верхнем Поднепровье. Археологические данные свидетельствуют о сходстве украшений конца I начала II тыс. с этих территорий с латгальскими украшениями. Это, в основном относится к лучевым фибулам, биэлипсоидным и петлистым подвескам [Финно-угры и балты..., 1987, с. 432]. На эти же территории приходится и большинство известных к настоящему времени подвесок –туриц.

Ярким примером этого явления служит курганный могильник XI в. у дер. Латыговка – Новинки – Криница Толочинского района Витебской области. По обряду погребения и инвентарю курганы схожи с захоронениями латгалов и селов [Сергеева, 1975. с. 85-90].

Также интерес представляет курганный могильник у д.Дмитровщина в окрестностях Полоцка (в 8 км севернее города, на правом берегу Зап.Двины). Из кладоискательных раскопок могильника в Полоцкий краеведческий музей поступило много вещей, среди которых несколько типично латгальских нагрудных

украшений, состоящих из цепочек и трапециевидных подвесок [Тарасаў, Дучиц, Семянчук, 1995, с. 230-241]. В 1987 г. у д.Козловцы Миорского района были открыты остатки грунтового могильника конца X—XI вв. Ряд элементов погребального обряда (грунтовые захоронения по обряду трупоположения и синхронные им по обряду трупосожжения, жертвенные ямы с углями и захоронениями животных, в том числе целое погребение коня) и инвентаря (витая шейная гривна с гранеными концами, спиралеподобный перстень и др.) имеют параллели в погребальных памятниках Восточной Латвии [Семянчук, 1993, с. 124-133].

В.В.Енуков, детально проанализировавший курганные древности Смоленского Поднепровья и Белорусского Подвинья, пришел к выводу, что аналогии украшениям и керамике указывают на конкретный регион: прибалтийские земли (древности латгальских и восточно-литовских курганов [Енуков, 1990].

В отношении “летьголы” можно указать и на ее связи с радимичскими древностями. Еще в конце IX в. многие исследователи писали об участии западных славян (ляхов) в этногенезе белорусов и о том, что в миграционном потоке с Повисленья принимали участие западные балты – ятвяги и голядь (галинды). Эта миграция была следствием падения аварского государства в результате войн с Франкской империей [Соловьев, 1959, с. 119; Карский, 1904. с. 63-82; Шахматов, 1919, с. 41-42]. Интерес представляет вывод лингвиста Г.А.Хабургаева о языке радимичей. Он видит в нем элементы голядско-ятвяжского диалекта [Хабургаев, 1979, с. 88, 142-143, 197-198]. Общеизвестно подобие височных колец радимичей и вятичей. Исследовательница этих украшений Н.Г.Недошивина заметила, что ранние вятичские височные кольца встречены в основном на контактной территории с радимичами. Отсюда следы переселения идут на восток в верховья реки Оки и на реку Угру [Недошивина, 1980, с. 107-111].

Летописи XII века упоминают в Подмоскowie балтское племя “голядь”. Лингвист М.И.Лекомцева отмечает сохранение архаичного характера языка голяди в Подмоскowie и подчеркивает его близость с латышским языком и то, что языка голяди не коснулись те инновации, которые возникли в латышском языке в более позднее время [Лекомцева, 1982. с. 96]. Тем самым исследовательница указывает на существование общих корней у вятичей и латгалов, которые идут от голяди, оказавшейся в Посожье и затем мигрировавшей в направлениях на Оку и в

Верхнее Поднепровье, а затем по Западной Двине на территорию современной Восточной Латвии.

Название реки Сож (летописная Съжа в “Книге Большому чертежу” – Сожа) может быть этимологизировано лишь из прусского *suje* – “дождь”, что делает предположение о западнобалтском происхождении этого гидронима очень вероятным. Сюда же относится Сежа – река на границе Смоленской и Московской областей и Сежа в Калужской области [Седов, 1970, с. 45]. В.В.Седов указывает на многочисленные гидронимические названия, которые группируются вокруг летописной локализации голяди [Седов, 1970, с. 45].

Все вышеизложенное дает право на существование гипотезы о происхождении этнонима латыголь (летгола, латыгола) от этнонимов двух пришлых с запада в Посожье этносов – ляхов и голядь (ляхголядь, латголодь). Пришельцы с Повисленья долго на Посожье не задержались так как начиналась славянская миграция с Поприпятыя и будущая “ляхголядь” вынуждена была пойти вверх по рекам. Там она расселялась островками среди верхнеднепровских балтов – кривов, будущих кривичей. Потесненная из Посожья латыголь, в отличие от кривов, шедших быстрее на контакты с южными колонистами – славянами, долго держалась островками и больше противостояла наплыву славян. Но, постепенно “ляхголядь” вынуждена была мигрировать севернее, и достигла территории современной Латвии (Латгалии), оставив после себя топонимы на территории Северной Беларуси. Таким образом, есть все основания говорить о том, что латыголь представляла собой отдельный этнос, отличный от кривичей, и они сыграли определенную роль в формировании банцеровской культуры.

Нарова (норова, морова, морева, нерома). В “Повести временных лет” говорится: “... А се суть инии языци, иже дань дают руси: чюдь, меря, весь, мурома, черемись, морьдва, пермь, печера, ямь, литва, зимитола, корсь, норова, либь”.

О нарове в литературе высказывались различные точки зрения. По мнению Д.А.Мачинского, это этногруппа, рано переставшая быть самостоятельной [Мачинский, 1986, с. 7-9]. Большинство исследователей нарovu относят к группе балтских племен. Такое мнение высказывали Н.Барсов, М.Хеллман, Э.Мугуревич, В.Т.Пашуто, А.В.Куза и др. [Хвошинская, 1885. с. 168-179] и недавно – М.Казанский [Казанский, 1999, с. 404-417]. По мнению В.В.Седова, под именем неромы скрывается финский народ водь, проживавший в Ижорском регионе [Финно-угры и балты.... 1987. с. 34-42].

По наблюдениям Е.Охманьского селения с названиями “Нарова” (Нерова) размещены, главным образом, на южных рубежах литовской колонизации в ее средневековых пределах. Периферийное положение, по его мнению, свидетельствует, что это были поселения пленных [Охманьский, 1981, с. 112-131].

По Д.А.Мачинскому летописная “норова” жила на восток от ливов в областях бассейна р.Великой и на восток от Причудья, где в VI—IX вв. н.э. была распространена культура псковских длинных курганов [Мачинский, 1986. с. 9]. На его карте территория крайнего северо-запада Беларуси (Миорский, Верхнедвинский районы) отмечена как зона длинных курганов неопределенной культурной принадлежности, которая соприкасается с территорией распространения культуры псковских длинных курганов. Со своей стороны подчеркнем, что курганы этого региона, как показали исследования последних лет, ближе к псковским, чем смоленским. Необходимо обратить внимание, что топонимы типа Нарова, Нурово, Нарути. Нарушево, Нарушки сконцентрированы, главным образом, на Дисненщине (Миорский район), особенно в бассейне р.Дисны (Дисенки) [Рапанович, 1977, с. 275-283]. Заметим, что еще во второй половине XIX в. пороги на Зап. Двине возле г.Дисны имели название “Наровские Пороги” [Погодин. 1871. с. 52-53]. Картографирование топонимов с основой “нур”, “нор” (около 20) и, “крив”, “крев” (24) в Полоцком Подвинье дает одну порубежную линию от Освейского озера – устье Дисны и ее русло [Шадыро, 1993, карта], что может свидетельствовать о соседстве двух этнических группировках. С одной стороны финноязычной норовы, с другой – балто-славянских кривичей. Зона контакта связана тут с западной границей распространения древностей банцеровского облика. Археологически тяжело идентифицировать древности летописной “норовы”. Возможно, перспектива глубокого изучения псковских и северобелорусских курганов позволит локализовать здесь и норову, которая, видимо проживала на северо-западе Беларуси в небольшом количестве до X в. и платила дань Руси вместе с литвой, земиголай, корсю и либью. Следует согласиться с мнением Д.А.Мачинского, что ранее “норова” как и летгола проживала выше по Зап. Двине и не исключается, что норове могли принадлежать ранние длинные курганы. В этой связи своеобразие полочан, которые, судя по летописям, занимали особое положение в кривичском союзе племен, объясняется видимо, прибалтийско-финским субстратам [Шадыро, Овчинникова, 1992, с. 62] и, возможно, и этнокультурными связями с норовой. Любопытно в этой связи

наблюдение А.Здроевского над физиологическими особенностями дисненских белорусов. Им отмечено, что по числу светлоскопических они занимают первое среди белорусов, рост у них выше среднего и высокий; а среди белорусов наиболее широколицы именно дисненские [Здроевский, 1905. с. 127-151].

Не исключено, что упоминавшаяся в ПВЛ этногруппа “норова” является частью древнего этнического массива, которую античные авторы называли “неврами” [Шадыро, 1982, с. 255]. Важно сообщение Плиния о том, что истоки Днепра находятся в стране невров, а в древности, как известно, Днепр назывался Березиной (греч. Борисфен). В зависимости от того, что древние авторы принимали за истоки: сам Днепр или Березину соответственно и “Неврские горы” могли быть или Валдайской или Минской возвышенностью. По поводу локализации “невров” существует множество толкований. Наиболее аргументированным по мнению В.В.Седова, является отождествление с геродотовыми неврами всех верхнеднепровских балтов. Основа этнонима невры – нег-, паг- находит объяснение на балтской почве [Седов, 1970, с. 38].

Необходимо еще иметь ввиду, что греческому дифтонгу “ев” в славянских языках соответствует “у”. Распространение основы “нер”, “нар”, “нур” на территории Беларуси (преимущественно на северо-западе – В.Ш.), а также на смежных территориях, свидетельствует о многочисленности и широких миграционных передвижениях этого этноса еще на ранних исторических этапах.

Таким образом, изучение этнонимов, связанных с населением Белорусского Подвинья в эпоху раннего средневековья свидетельствует о сложных этнокультурных процессах происходивших здесь во второй половине I тыс. н.э. Безусловно, они являлись, как отмечалось выше, следствием событий общеевропейского масштаба в основе которых была борьба европейских народов (варваров) против Римской империи за свое “место под солнцем”. Как и в Европе формирование раннесредневековых этногруппировок в Беларуси и, конкретно в исследуемом регионе, сопровождалось перемещениями коренного населения, притоком нового, сложным этнокультурным взаимодействием. Отражением этих процессов явилась коренная трансформация археологических культур, появление новых черт, вплоть до возникновения культурно-этнических новообразований. Археологические памятники банцеровско-тушемлинского облика, древности типа поселений с гладкостенной и облитой керамикой, культура ранних длинных курганов (псковско-барковичско-

го типа), полоцко-смоленские курганы разных традиций – все это свидетельства процесса формирования раннесредневековых племенных этногруппировок. Известные по письменным источникам “летьгола”, кривичи “полочане”, “норова” принимали участие в формировании раннесредневекового населения Белорусского Подвинья. Историческая судьба этого населения связана с процессами славянизации местного балтского и частично прибалтийско-финского населения. Этот процесс был сложным и продолжительным и на разных этапах и в разных местах сопровождался как ассимиляцией коренного населения, так и растворением пришлого славянского.

Этноплеменную идентификацию раннесредневекового населения Белорусского Подвинья на сегодняшний день провести весьма затруднительно. Лишь углубленное комплексное исследование этих вопросов, с использованием данных археологии, этнографии, лингвистики, антропологии и других смежных дисциплин сможет пролить свет на данную проблему.

Літаратура

1. Верашчака Ю. Расійскія вучоныя аб крывічах // Крывіч. № 5, 1923. С. 40-45.
2. Горский А.А. Баварский географ и этнополитическая структура восточного славянства // Древнерусские государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995. М., 1997. С. 271-282.
3. Денисова Р.Я. География антропологических типов балтских племен и этногенетические процессы в I—II тыс. н.э. на территории Литвы и Латвии // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. Рига, 1990. С.72-73.
4. Дмитриев С.В. К вопросу о функционировании и генезисе этнонима “кривичи” // Язычество восточных славян. Л., 1990. С.143-149.
5. Енуков В.В. Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей. М.1990.
6. Загорульский Э.М. О летописных “племенах” восточных славян // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя III, 1992. С. 10-15.
7. Здроевский А. Белорусы Дисненского уезда Виленской губернии // Русский антропологический журнал. № 3, 4, 1905. С. 127-151.
8. Иванов В.В., Топоров В.Н. О древних славянских этнонимах // Славянские древности. Киев, 1980. С. 11-14.
9. Казанский М.М. О балтах в лесной зоне России в эпоху “великого переселения народов” // Археологический вестник. №6. Спб., 1999. С. 404-417.
10. Карский Е. Белорусы // Виленский Временник. Кн. 1. Вильно, 1904.
11. Карский Е.Ф. К вопросу о влиянии литовского и латышского языков на белорусское наречие // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. С. 384-398.
12. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. М., 1864.
13. Лекомцева М.И. К реконструкции фонологических систем языков голяди и днепро-двинских балтов // Балто-славянские исследования. 1981. С. 88-96.
14. Матач А. Аб паходжанні назвы “крывічы” // Крывіч. № 12, 1927. С. 106-108.

15. Мачинский Д.А. Этнокультурные и культурные процессы в Северной Руси (период зарождения древнерусской народности) // Русский Север. Л., 1986. С. 3-29.

16. Мержинский А.Ф. О надровском жреце огня Криве // Труды IX Археологического съезда в Вильне. Т. 1, 1985. С. 246-259.

17. Недошивина Н.Г. К вопросу о генетической связи радимичских и вятичских височных колец // История и культура Евразии по археологическим данным. Труды ГИМ. Вып. 51. М., 1980. С. 107-111.

18. Охманьский Е. Иноземные поселения в Литве XIII-XIV вв. в свете этнонимических и местных названий // Балто-славянские исследования. 1980. М., 1981. С. 112-131.

19. Пагашчанін. Аб найменні “Гуды”, “крывічы”, “Русь” // Крывіч. № 1, 1923. С. 17-24.

20. Прохарава С. Славяна-балтыйскія сінтаксічныя ізгалосы. Мн., 1993.

21. Пьянков А.П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси. М., 1980.

22. Радінш А. К вопросу об этнической истории латгалов // Гістарычна-археалагічны зборнік. №12. Мн., 1997. С. 207-220.

23. Рапановіч Я.Н. Слоўнік населеных пунктаў Віцебскай вобласці. Мн., 1977.

24. Рогалеў А.Ф. “Крывіцкія сляды” ў тапаніміцы Беларусі // Весці АН БССР. № 3. Серыя грамадскіх навук, 1987. С. 109-115.

25. Рогалеў А.Ф. Да пытання аб паходжанні крывічоў // Весці АН Беларусі. Серыя грамадскіх навук. № 1. Мн., 1992. С. 116-122.

26. Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970.

27. Седов В.В. Литва и кривичи // Lietuvos archeologia. T. 21, 2001. С. 81-88.

28. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т. 1. Кн. 1, 1959.

29. Сулімірскі Ю. Аб назовах “Крывія” і “Беларусь” // Крывіч. № 10(2), 1925. С. 36-46.

30. Тарасаў С.В., Дучыц Л.У., Семянчук Г.М. Курганны могілнік каля в.Дзмітраўшчына // Гістарычна-археалагічны зборнік. Вып. 6. Мн., 1995. С. 230-241.

31. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 2. М. 1967.
32. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. // Археология СССР. М., 1987
33. Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. М., 1979.
34. Хвощинская Н.В. Погребальные памятники северного и северо-восточного побережья Чудского озера нач. II тыс. // Новое в археологии Прибалтики и соседних территорий. Таллин, 1985. С. 168-179.
35. Циглис Я. Роль юго-восточных связей в процессе формирования латгальских культур // Беларусь у сістэме трансеўрапейскіх сувязяў у I тыс. н.э. Міжнародная канферэнцыя. М., 1996. С. 87-88.
36. Шадыро В.И. К вопросу о неврах // Проблемы історії та археології давнього населення Украпейської РСР. Киев. С. 254-255.
37. Шадыра В.І. Фіна-угры, балты і славяне на поўначы Беларусі ў I тыс. н.э. // Весці АН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. № 3. Мн., 1993. С. 86-88.
38. Шадыро В.И., Овчинников Р.И. О фино-угорском субстрате на севере Белоруссии (гидронимия и археология) // Археология и история Пскова и Псковской земли. Псков, 1992. С.60-62.
39. Шадыра В.І. Вялікае перасяленне народаў і крывічы // ГАЗ. № 7, 1995. С. 202-211.
40. Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. Петроград, 1919.
41. Штыхаў Г.В. Крывічы // Беларуская савецкая энцыклапедыя. Т. 6. Мн., 1972. С. 132.
42. Штыхаў Г.В. Крывічы. Мн., 1992.
43. Ochmański J. Pogranicze litewsko-krywickie w epoce plemiennej // Przegląd Historyczny. T. LXI. 2.2. Warszawa, 1970. S.183-191.
44. Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku // Uniwersytet im. A.Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historia. № 96. Poznań, 1981.

Сярэднявечная гісторыя Полацка і Полацкай зямлі (да канца XIII ст.) у расійскай гістарыяграфіі XVIII – пачатку XX стст.

Штыхаў Г.В. /Мінск/

У расійскай гістарыяграфіі з часоў В.М.Тацішчава няма такой агульнай працы па гісторыі Кіеўскай Русі, у якой абыходзіўся б маўчаннем Полацк. Тлумачыцца гэта тым, што Полацк адзін з нямногіх усходнеславянскіх гарадоў, які названы на першых старонках усходнеславянскага летапіснага звода “Повесть временных лет”, складзенага ў Кіеве. Палачане ўпамянута ва ўводнай частцы гэтага твора (да 852 г.), дзе сказана, што яны атрымалі назву ад ракі Палаты, а Полацк змешчаны ў Пачатковым летапісе пад 862 годам у паведамленні аб прызванні варагаў. Аб апошнім паведамленні напісана шмат прац і ўсюды ў іх прысутнічае Полацк. Не абыходзіцца без тэрміна “палачане” і яго інтэрпрэтацыі ніводнае даследаванне, прысвечанае паходжанню ўсходніх славян. Полацк і палачане ўвайшлі ў гістарыяграфію ўсходняга славянства назаўсёды. Гэта ж самае можна сказаць адносна паняцця “Полацкая зямля”. У працах, прысвечаных пытанням пра летапісныя тэрміны “княжэнне” і “зямля” (як дзяржаўнае ўтварэнне) абавязкова прысутнічае Полацк.

У рамках майго даклада немагчыма закрануць усю літаратуру і шматлікія пытанні, якія ў ёй падняты ў дачыненні да Полацка і Полацкай зямлі IX—XIII стст. Я назаву найбольш важныя працы і прасачу кратка гістарыяграфію аднаго стрыжнявага пытання, па якім выказаны спрэчныя погляды. Яно тычыцца агульнай ацэнкі з’яваў гісторыі Полацка, інтэрпрэтацыі адносін, якія складваліся паміж Полацкам і Кіевам. Да гэтага прымыкае погляд на характар дзейнасці полацкага князя Усяслава Брачыславіча і іншых князёў.

Цікава прасачыць як асвятлялася праблема вядомымі расійскімі гісторыкамі XVIII—XIX стст. У гістарычнай навуцы дасавецкага часу ўсталявалася традыцыя разглядаць гісторыю Полацка ў святле непарыўнай, не ведаючай прымірэння, яго барацьбы з Кіевам.

Для многіх расійскіх гісторыкаў тых часоў пагібель полацкага князя Рагвалода ў сутыкненні з князем Уладзімірам Святаславічам каля 980 г. з’явілася пачаткам драматычнай

полацкай эпапеі, княжанне Усяслава (1044-1101) яе кульмінацыйным пунктам, захоп у палон полацкіх князёў у 1129 г. і ссылка іх у Канстанцінопаль – яе сумным эпілогам. Прычыны непрыязных адносін паміж Полацкам і Кіевам тлумачылі па рознаму ў залежнасці ад агульных метадалагічных прынцыпаў, якіх прытрымліваліся гісторыкі, але часцей усяго іх бачылі ва ўзаемных крыўдах полацкіх і кіеўскіх князёў.

В.М.Тацішчаў (1686-1750) у сваёй працы “История Российская” заўважыў аб варожасці паміж полацкімі і кіеўскімі князямі наступнае: “Сия же злоба происходит от природы”. Ад Тацішчава бярэ пачатак традыцыя ў дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі рэзка адмоўнай ацэнкі дзейнасці Усяслава Полацкага. Гэты гісторык сабраў і выкарыстаў вялікую колькасць дакументаў. Сама праца Тацішчава “История Российская” стала адзінай крыніцай, з якой можна даведацца аб змесе гістарычных помнікаў, пазней згубленых ці знішчаных, як сталася з Полацкім летапісам. Беларускі гісторык М.Ермаловіч у сваёй кнізе “Старажытная Беларусь” (1990) спасылаецца на Тацішчава 83 разы. Археалагічныя і тапанімічныя матэрыялы пацвердзілі заснаванне г.Барысава на Бярэзіне полацкім князем Барысам у пачатку XII стагоддзя (1102 г. паводле Тацішчава)¹.

Аднак трэба ўлічваць перасцярогу гісторыкаў аб выкарыстанні “тацішчаўскіх звестак” строга крытычна. Буйной крыніцазнаўчай памылкай Тацішчава было прызнанне так званага Іаакімаўскага летапісу, крыніцай больш старажытнай, чым “Повесть временных лет”. У сапраўднасці гэты летапіс быў складзены ў XVII стагоддзі, утрымліваў мноства легенд пра старажытную гісторыю славян, іх выдуманых князях².

Ёсць у асноўным творы Тацішчава памылковыя сцвярджэнні. Напрыклад, ён блытаў паміж сабой гарады, якія мелі назву “Новгородок” (у Верхнім Панямонні) і “Новгород” на Волхве. Памыляўся гісторык, быццам пад Ноўгарадам, пабудаваным у 1044 г. Яраславам Мудрым пасля паходу на Літву, трэба разумець Навагрудак. Фактычна размова ідзе аб узвядзенні ўмацаванняў у Ноўгарадзе Вялікім, як слушна лічаць многія сучасныя даследчыкі. Тацішчаў змясціў у сваёй працы пад 1217 г. “Аповесць пра Святохну”, і пра падзеі ў Полацку, аўтэнтычнасць якой выклікае недавер³. Яна мае позняе паходжанне.

¹ Дзевяць стагоддзяў Барысава. Мінск “БЕЛТА”, 2002. С. 5-25.

² Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. Ленинград, 1982. С. 150.

³ Заяц Ю.А. К вопросу о достоверности татишинского рассказа о Святохне // Гістарычна-археалагічны зборнік. № 15. Мінск, 2000. С. 106-114.

Аднак нельга сумнявацца ў тым, што Тацішчаў сапраўды трымаў у сваіх руках знікшы затым Полацкі летапіс і выкарыстаў яго ў сваёй працы. Варта адзначыць, што Тацішчаў усё сваё свядомае жыццё быў паслядоўным прыхільнікам самадзяржаўя, з якім звязваў сілу і магутнасць Расіі.

Паводле М.М.Карамзіна (1766-1826), полацкія князі ў барацьбе з паўднёварускімі князямі Яраславічамі мелі мэту ўсталяванне адасобленага ад Кіева Полацкага княства “желая быть владетелями независимыми”, з чым можна пагадзіцца. Аднак сцверджанне быццам Усяслаў лічыў сябе “законным наслідником престола великокняжесного” гісторыкам дастаткова не абгрунтавана. Аўтар “Истории государства Российского”, згодна з сваімі храналагічнымі меркаваннямі, пад 985 г. адзначыў верагоднасць заснавання Уладзімірам Святаславічам горада Ізяслаўля (сучаснае Заслаўе), куды накіраваў Рагнеду і сына Ізяслава⁴. У першых трох тамах сваёй працы, прысвечаных падзеям IX—XIII стагоддзяў, Карамзін нідзе не выкарыстоўвае назвы Русь, замяняючы яе тэрмінам “Россия”, а жыхароў называючы “россиянами”. “Гісторыя” Карамзіна доўгі час карысталася папулярнасцю ў Расійскай імперыі і аказвала значны ўплыў на манархічны накірунак развіцця расійскай гістарыяграфіі.

Значна большую ўвагу Полацку і Полацкаму княству, чым яго папярэднікі, а таксама паслядоўнікі, удзяліў С.М.Салаўёў (1820-1879) у сваёй “Истории России с древнейших времен” (у 29 тамах)— манументальным зводзе навукова правяраных матэрыялаў, змешчаных у летапісах. Салаўёў важнае значэнне надаваў геаграфічнаму фактару. Паколькі на шляху з вараг у грэкі на адрэзку ад Ловаці к Дняпру знаходзілася Заходняя Дзвіна, вобласць полацкіх крывічоў зацікавіла Рурыка раней, чым зямля смаленскіх крывічоў і таму Рурык аддае Полацк аднаму з сваіх мужоў⁵. Аднак вярхоўе Дзвіны не належала Полацкай вобласці. Менавіта за яго ішла зацятая барацьба паміж князямі полацкімі, нашчадкамі Ізяслава Уладзіміравіча, і нашчадкамі яго брата Яраслава (пазней Мудрага). Паводле Салаўёва, прычына гэтай барацьбы заключаецца ў імкненні Яраслава і яго рода ўтрымаць за сабой вярхоўе Дзвіны. Верхняя Дзвіна і ўпадаючая ў яе рэчка Таропа злучалі Наўгародскую вобласць з Руссю (зямля сярэдняга Дняпра), па якім праходзіў шлях з вараг у грэкі.

⁴ Карамзин Н.М. История государства Российского. Кн. первая. Москва “КНИГА”, 1988. Т. 1. С. 126.

⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 1 (тома 1-2). Москва, 1959. С. 67.

Яраслаў і яго дзеці не маглі пакінуць вярхоўе Дзвіны і Таропы роду полацкіх Ізяславічаў, якія карыстаючыся тым, што іх валоданні аддзялялі Наўгародскую воласць ад Русі, размешчанай у сярэднім Падняпроўі, неаднаразова заяўлялі свае прэтэнзіі на Ноўгарад. Яраслаў уступіў полацкаму князю Ізяславу Віцебск і Усвят, але ўтрымліваў за сабой вярхоўе Заходняй Дзвіны і Таропу, дзе ўтварылася Таропецкае княства. Праз Таропец Ноўгарад падтрымліваў свае сувязі з Паўднёвай Руссю⁶.

На поўдні к Полацкаму княству прымыкала Менскае княства, якое, мусіць, “утварылася з славянскага племя дрыгавічоў”. Зацвердзіўшыся ў Полацку, варагі (нарманы), як лічыў Салаўёў, з’явіліся ў землі дрыгавічоў. Такое пакарэньне адбылося яшчэ пры Рурыку. С.М.Салаўёў упэўнены, што зямля дрыгавічоў была “занята” з Полацка⁷. Уладзімір Святаславіч, вынішчыўшы сям’ю полацкага князя Рагвалода, далучыў яго ўладанні (крывіцкія і дрыгавіцкія) да сваіх, але пазней па савету дружыннікаў узнавіў Рагвалодаву вобласць у цэлым яе выглядзе для ўнука Рагвалода і свайго сына – Ізяслава. Гэтым тлумачыцца, якім чынам Менскае княства прыналежала роду полацкіх князёў. Пазней яно па прычыне свайго геаграфічнага палажэння становіцца месцам барацьбы паміж полацкімі Ізяславічамі і кіеўскімі Яраславічамі. Паўднёвыя дрыгавічы, якія жылі па прытоках Прыпяці адносіліся да ўладанняў Яраславічаў. Полацк меў зручны шлях зносін з морам, дзякуючы Заходняй Дзвіне, і палачане разам з віцязянамі і смалянамі былі пасрэднікамі заморскага гандлю. Такім чынам, Салаўёў асвятліў гісторыю фарміравання Полацкай зямлі ў сваім фундаментальным творы⁸.

Салаўёў разглядаў адасабленне Полацка ад Кіева як вынік ізгойства Ізяславічаў, іншымі словамі выключэння полацкіх князёў з родавага старэйшынства, выдалення іх ад удзелу ў агульным родавым уладанні Руссю. Адною з прычын такога становішча, на думку Салаўёва і іншых гісторыкаў, магла стаць смерць маладога Ізяслава (сына Рагнеды), якая паследвала пры жыцці бацькі Уладзіміра Святаславіча. Паколькі Ізяслаў не займаў вялікакняскага стала ў Кіеве, не маглі займаць такой пасады і яго нашчадкі. “Гэтым выключэннем з старэйшынства лепш усялякіх паэтычных паданняў, - гаворыць Салаўёў, - тлумачыцца непрымірымая варожасць полацкіх Ізяславічаў к нашчадкам Яраслава”. Важнае значэнне, як фактару ўплываўшаю на ход барацьбы, Салаўёў надаваў геаграфічнаму палажэнню Полац-

⁶ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 1 (тома 1-2). Москва, 1959. С. 68.

⁷ Там жа. С. 68-69.

⁸ Там жа. С. 68.

ка, яго імкненне набыць сабе вярхоўе Заходняй Дзвіны⁹. Такое ўсебаковае тлумачэнне Салаўёва не страціла свайго значэння да нашага часу. Полацкія князі разумелі, што не могуць прэзентаваць на кіеўскі прастол. Усяслаў Брачыславіч апынуўся на кіеўскім прастоле ў 1068 г. выпадкова, у экстрэмальных умовах і займаў яго толькі 7 месяцаў.

Расійскі гісторык В.В.Ключэўскі (1841—1911), развіваючы сваю тэорыю “очередного порядка” заняцця вялікакняжацкага прастола ў Кіеве, падкрэсліваў прычынную сувязь паміж з’яўленнем князёў-ізгойў і геаграфічным размяшчэннем выдзяліўшыхся княстваў на ўскраінах старажытнарускай дзяржавы. Ён звязваў “ізгойства полацкіх князёў” з аддаленасцю Полацка ад “маці рускіх гарадоў”. Як для Салаўёва, так і для Ключэўскага барацьба полацкіх Рагвалодавічаў з паўднёварускімі Яраславічамі з’яўлялася вымушанай самаабаронай малодшых князёў супраць сурогава прымянення да іх старэйшымі князямі жорсткіх правіл ізгойства¹⁰.

Характарыстыка становішча полацкіх князёў як ізгойў з’яўляецца некарэктнай. Полацкія князі лічылі самі сябе Рагвалодавымі ўнукамі (па жаночай лініі, дзякуючы Рагнедзе), і бацькаўшчыну сваю вялі не ад падаравання кіеўскага князя Уладзіміра, а па лініі спадчыны ад незалежнага полацкага князя Рагвалода, забітага Уладзімірам (тады наўгародскім князем). Прадстаўнікі полацкай княжацкай дынастыі, полацкія князі, уяўлялі сябе створэннямі Полацкай зямлі па сутнасці асобнай дзяржавы, адстойвалі яе незалежнасць і імкнуліся пашырыць свае ўладанні, вынікам чаго былі войны паміж полацкімі і кіеўскімі князямі на працягу доўгага часу¹¹. У сярэднявеччы адносіны паміж князямі звычайна вырашаліся “альбо вайной, альбо мірам”. Гэта значыць, што ўсе спрэчныя пытанні вырашаліся ці сілай зброі, ці дагаворам, які падмацоўваўся “крыжацалаваннем”. Гэтым сярэднявечным фактарам тлумачацца адносіны паміж полацкімі і кіеўскімі князямі, а таксама паміж правіцелямі многіх іншых княстваў часоў феадальнай раздробленасці.

Расійскія гісторыкі XVIII—XX стст. разглядалі Беларусь як састаўную частку Расійскай імперыі, як “Северо-Западный край”, і з дзяржаўніцкіх пазіцый інтэрпратавалі падзеі, што адбываліся ў заходніх землях Русі і Полацкім княстве, што нас задавальніць не можа.

⁹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 1 (тома 1-2). Москва, 1959. С. 417.

¹⁰ Ключевский В.О. Соч. в 8 тт. Т. 1. Москва, 1956. С. 186.

¹¹ Штыхаў Г. Дзяржаўны лад у Полацкім княстве (X-XIII стст.) // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі (Матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі, 21-23 красавіка 1997 г.). Полацк, 1998. С. 323.

Алтарны жывапіс і скульптура ў калекцыі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

Ярашэвіч А.А. /Мінск/

У фондах ННГКМЗ захоўваецца калекцыя старабеларускага жывапісу і драўлянай разьбяной скульптуры, невялікая па колькасці, але значная па гісторыка-мастацкай вартасці ўжо хоць бы таму, што ў Полацкім рэгіёне такія прадметы па вядомых прычынах сталі рэдкасцю. Як пісалі калісьці нямецкія мастацтвазнаўцы, задача гісторыка мастацтва перш за ўсё высніць, хто, калі і для каго стварыў канкрэтны твор.

Аб'ектам паведамлення з'яўляюцца алтарныя карціны і скульптуры, якія ўжо прайшлі рэстаўрацыю і некаторым з іх вернуты першапачатковы выгляд. Гэта алтарныя абразы з Лужкоў, намаляваныя алеем на палатне “Антоній Падуанскі”, “Апостал Фама” і, магчыма, “Ян Непамук”, а таксама 7 скульптур. Абразы блізкіх памераў з характэрным познебарокавым фігурным завяршэннем адносяцца хутчэй ужо да ранняга класіцызму. Першыя два персанажы вызначаюцца бясспрэчна, трэці – у нейкай ступені, гіпатэтычна. Аднак, што да Апостала Фамы, трэба адзначыць, што ў жывапісу і скульптуры эпохі барока назіраецца сумяшчэнне апосталаў Фамы і Тадэвуша. Напрыклад, у алтары езуіцкага касцёла ў Гродне на абразе прадстаўлены апостал Тадэвуш з вугольнікам.

Касцёл і піярскія школы ў Лужках заснаваў у 1741г. Вальяр'ян Антоні Касцеша Жаба, які памёр у 1753г., завяшчаўшы завяршыць справу. Выканаць завешчанае абавязаўся Тадэвуш Жаба, але раптам памёр і касцёл быў пабудаваны пасля 1754г. (Візіта 1817г.). Паводле інвентара 1796г. “...касцёл мураваны, унутры тынк цэлы, сцены і скляпенні добрыя, дахоўка цэлая... Пяць алтароў, ва ўсіх партатэлі з пячацямі. Абразы прыстойна маляваныя”. Галоўны алтар быў прысвечаны заснавальніку Ордэна піяраў Іосіфу Каласанты. Магчыма, з гэтага алтара паходзіць авальны абраз, які хутчэй нагадвае партрэт і зараз знаходзіцца ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі. У кляштары быў малы партрэт фундатара, які візітатар наказаў павялічыць, каб затым змясціць у касцёле. Візітатар падкрэсліў, што ўрадавая і духоўная дакументацыя ў парадку, а піяры маюць пасведчанне

аб выкананні прысягі трону, выконваюць *Ritum romanum*, наведваюць хворых, па калядзе не ездзяць, хіба што, па ўказанні плябана для спісання насельніцтва, экзарцызмаў не ўжываюць, толькі над хворымі; вучаць, каб парафіяне спраўлялі святы і пасты, “але ёсць такія паны, што іначай чыняць і падданных ад той павіннасці адводзяць” [Wizyta kosciola Luzeckiego JXXR Pijarow. BN w Warszawie. Mf 16657].

У кнізе *Liber Visitationum domus Valerianoviensis* (1798-1832) найбольш змястоўная візіта касцёла за 1816г. Перад тым вежы, фасад і ўвесь касцёл былі рэстаўраваны і нанова атынкаваны калятаркай Людавікай Жабінай з Келбшаў (а ў 1805г. касцёл быў пабелены ўнутры). Згадваюцца пяць алтароў сталярскай работы. Два з іх – бакавыя – памаляваны белым колерам і пазалочаны, іншыя толькі “*pobielone I nie stosownie do budowli kosciola*”. У галоўным алтары знаходзіўся абраз Маці Божай Чанстахоўскай, а ў другім ярусе – Вышэйшая Сіла (Провидение); у бакавых – адпаведна: 1) “Св. Антоній”, над ім – “Маці Божая Ласкавая”, “Св. Тадэвуш”; 2) “Св. Міхаіл” і “Св. Кацярына”; 3) “Св. Іосіф Каласанты” і “Ян Непамук”; 4) “Св. Анна” і “Св. Іосіф Аблюбенец”. Апрача гэтага, 24 абразы і партрэты знаходзіліся ў кляштары і абраз св. Іахіма – у закрысціі. Абразы Маці Божай Ласкавай, Іосіфа Каласанты і св. Антонія аздаблялі сярэбраныя сукенкі, Маці Божай Чанстахоўскай – медныя з пазалотай і серабрэннем, св. Анны – медная пасярэбраная. На іншых былі толькі накладныя сярэбраныя дэталі: прамяні і вугольнік – у св. Тадэвуша, карона, пальма, келіх – у св. Кацярыны, шлем – у св. Міхаіла, прамяні і посах – у св. Іосіфа, прамяні – у Яна Непамука. На абразе св. Анны – 3 кароны і 4 прамяні ад св. Духа.

Мелася дастаткова літургічнага срэбра: “манстранцыя з добрага серабра вагою 2,3кг, вакол 8 камянёў вялікіх, а між імі 8 ружачак з 4 брыльянтамі і 4 чырвонымі камянямі”. З “добрага серабра” таксама крыж (1,9кг), пацыфікал (300г). З “подлага серабра” – 7 келіхаў і 8 пашэн (2,7кг), пушка (0,6кг). Агульная вага серабра ў 1816г. складала 13кг. Такая значная колькасць каштоўнага металу сведчыць аб тым, што Лужкоўскі касцёл не пацярпеў падчас вайны 1812г.

У 1833г. Піярскі ордэн быў скасаваны, касцёл стаў парафіяльным. Раней ён належыў да парафіі Задарожжа [Ignacy Borejko Chodzko. Diecezja Minska okolo 1830 roku. T.I. Lublin, 1998. s.158]. З лаканічнага інвентара 1844г. можна даведацца толькі, што ў касцёле было 5 алтароў, у 1843г. ён быў адрамантаваны гр. Чапскай. Такім чынам, тры полацкія абразы, як

быццам, згадваюцца ў інвентары Лужкоўскага касцёла.

Складаней абстаіць справа са скульптурай. У лужкоўскіх візітах яна не згадваецца, што, аднак, не з’яўляецца канчатковым крытэрыем. Архангел Міхаіл як патранальны святы мог знаходзіцца ў алтары ці капліцы Лужкоўскага Міхайлаўскага касцёла. Трэба адзначыць, што ў беларускай скульптуры XVIII ст. гэты персанаж быў досыць распаўсюджаным (Пінск, Сцяпанкі, Трабы, Кобрын, Ішчолна і інш.). Па паліхрамні да Архангела Міхаіла набліжана скульптура Апостала Фамы. Апосталы Пётр і Павел – надзвычай папулярныя святыя, як у жывапісу, так і ў скульптуры і магіі прысутнічаць у любым храме. Цяжэй указаць месца для скульптур другой паловы XVIII ст. неідэнтыфікаваных святых, умоўна пазначаных як Яны Непамукі (2). Іх адзенне і берэты выдаюць нейкіх вучоных тэолагаў, нахшталт Св. Бенавентуры ці Фамы Аквінскага, а святыя без галаўных убораў могуць паходзіць з дамініканскіх колаў (Св. Дамінік). Таму неабходна акрамя Лужкоў разглядаць касцёлы ў Лучаі і, магчыма, у Полацку.

З дакументаў фонду Тышкевічаў [ДГА Літвы, ф. 1177, воп. 1. №3154] вынікае, што ў 1744 г. плябанія Лучай ex ritu Greco рэфармуецца на рымскую (відавочна, з уніяцкай на каталіцкую). У 1766 г. адбылася фундацыя місіі езуітаў. У 1773 г. мураваны касцёл ужо стаяў пад дахам, але без скляпенняў, вежаў і падлогі, у 1774 г. алтароў яшчэ не было. Дэканская візіта 1782 г. Полацкага дэканата [ДГА Літвы, ф. 694, воп. 1. №3487, л. 91 і далей] паведамляе, што касцёл у Лучаі заснаваны Тадэвушам Агінскім, ваяводам Троцкім, скончаны і асвечаны пад тытулам Тадэвуша, Св. Ігнація, Св. Ксаверыя і Св. Ядвігі, каралевы польскай, 4 кастрычніка 1777 г. У галоўным алтары знаходзіўся абраз Св. Тадэвуша, новы, коштам 25 злотых. Злева і справа былі прыбіты да сцяны абразы Ісуса і Маці Божай (апошні ў шаце). аб іншых карцінах і скульптурах не гаворыцца. Паводле вядомага вопісу І. Ходзькі касцёл быў пабудаваны Эльжбетай з Агінскіх Пузынінай і кансекраваны пад тытулам апостала Тадэвуша ў 1774 г. Арган устаноўлены коштам Тадэвуша Ваньковіча, падчашага мінскага, аздоблены прыгожай разьбой... Таксама яго коштам сцены ўнутры і алтары пакрыты роспісамі на опытку аўтарства Анташэўскага, які пакінуў па сабе многа роспісаў, галоўным чынам фрэсак, у розных касцёлах Мінскай дыяцэзіі. У касцёле знаходзіцца пяць алтароў, маляваных аптычна; у вялікім змешчана фігура Укрыжаванага Ісуса, якую па набажэнстве засланне абраз Найсвяцейшай Тройцы; у бочных відны абразы: Звеставання Панне Марыі, Св. Антонія, Св. Анны і Св. Тадэву-

ша. Хрысцільня і Гроб панскі таксама выкананы “на опытку” [Ignacy Borejko Chodzko. s.164]. Імшы адбываліся за фундатарку Эльжбету, Тадэвуша, Уладзіслава і Алену Ваньковічаў. Сына Тадэвуша звалі Антоній, ён у 1812г. заснаваў шпіталь.

Касцёл Св. Стэфана ў Полацку (па візіце 1818г. НГАБ, ф.1781, воп.26, адз.зах. 1398). У галоўным алтары ў ніжнім ярусе, абাপал абраза, стаялі статуі апосталаў Пятра і Паўла, Філіпа Нэры і Св. Ігнація. У апошняга пад нагой ляжала алегарычная аголеная жанчына, каля галавы якой анёл трымаў раскрытую кнігу. У бакавых алтарах Францішка Ксаверыя і Св.Ігнація (у прэзбітэрыі) на гзымсах стаялі статуі Францішка Борджыя і Францішка Рэгіса, Алаізія і Станіслава Косткі(?). У алтары Укрыжаванага Ісуса: уверсе – вялікае драўлянае Укрыжаванне, унізе – малы алтарык, пасярод якога – др. статуя НМП Балеснай. У левай капліцы знаходзіўся алтар з драўлянай сніцарскай фігурай Божай Маці, якая мела над галавой 3 срэбраных посахі і ў грудзях меч сярэбраны з імем Ісуса, а вышэй разьбяное “Укрыжаванне” [Аддз. рук. БАН Літвы, Ф.4, 35524 Ф-2155].

Звесткі аб аўтарах

Баўтовіч Міхась Мікалаевіч, краянаўца, г.Полацк.

Блінова Тамара Барысаўна, к.г.н., дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта (ГДУ).

Варонін Васіль Аляксеевіч, к.г.н., ст.выкладчык кафедры гісторыі Беларусі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (БДУ).

Галубовіч Віталь Уладзіміравіч, ст.выкладчык кафедры гісторыі і сацыялогіі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ПДУ).

Ганецкая Ірына Уладзіміраўна, к.г.н., ст. навуковы супрацоўнік аддзела сярэднявечнай археалогіі Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ІГ НАНБ).

Гжэбень Людзвіг, прафесар Вышэйшай філасофска-педагагічнай школы “Ігнаціанум”, г.Кракаў (Польшча).

Гліннік Вадзім Васільевіч, старшыня Беларускага камітэта ІКАМОС.

Джумантаева Тамара Аляксандраўна, намеснік дырэктара па навуковай рабоце Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (НПГКМЗ).

Дзярновіч Сяргей Дзмітрыевіч, навуковы супрацоўнік аддзела сярэднявечнай археалогіі ІГ НАНБ.

Дук Дзяніс Уладзіміравіч, выкладчык кафедры гісторыі і сацыялогіі ПДУ.

Дучыц Людміла Уладзіміраўна, к.г.н., ст.навуковы супрацоўнік ІГ НАНБ.

Егарэйчанка Аляксандр Андрэевіч, к.г.н., загадчык кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін БДУ.

Емяльянчык Вольга Антонаўна, выкладчыца кафедры гісторыі і сацыялогіі ПДУ.

Здановіч Ніна Іванаўна, ст. выкладчык кафедры тэорыі і гісторыі культуры Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.

Іоў Алег Вільгельмавіч, к.г.н., ст.навуковы супрацоўнік аддзела сярэднявечнай археалогіі ІГ НАНБ.

Кадульская Ірэна, прафесар Інстытута польскай філалогіі Гданьскага ўніверсітэта.

Клімаў Марат Васільевіч, навуковы супрацоўнік аддзела сярэднявечнай археалогіі ІГ НАНБ.

Колабава Ірына Навумаўна, к.г.н., дацэнт кафедры гісторыі і музэязнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры.

Краско Вольга Давыдаўна, загадчыца філіяла НППКМЗ.

Ляўко Вольга Мікалаеўна, д.г.н., вядучы навуковы супрацоўнік аддзела сярэднявечнай археалогіі ІГ НАНБ

Марозаў Сяргей Пятровіч, студэнт ГДУ.

Марозава Святлана Валянцінаўна, д.г.н., дацэнт ГДУ.

Міхальчанка Сяргей Іванавіч, д.г.н., дырэктар Цэнтра славяназнаўства Бранскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Мішын Павел Іванавіч, выкладчык кафедры філасофіі ПДУ.

Плавінскі Аляксандр Мікалаевіч, выкладчык гістарычнага факультэта БДУ.

Плавінскі Мікалай Аляксандравіч, навуковы супрацоўнік Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі.

Рабцэвіч Валянцін Навулавіч, д.г.н., прафесар кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін БДУ.

Рабцэвіч Дзмітры Валянцінавіч, аспірант БДУ.

Радаман Андрэй Аляксандравіч, выкладчык кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права Акадэміі міністэрства ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь.

Сагановіч Генадзь Мікалаевіч, к.г.н., навуковы супрацоўнік ІГ НАНБ, рэдактар часопіса “Беларускі гістарычны агляд”.

Сапега Таяцяна Андрэеўна, бібліёграф аддзела рукапісаў, рэдкіх кніг і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

Семянчук Генадзь Мікалаевіч, к.г.н., дацэнт кафедры археалогіі і этналогіі ГДУ.

Сольман Маргарэта Атыус, прафесар факультэта славянскіх моў ўніверсітэта ў Упсале (Швецыя).

Тарасаў Сяргей Васільевіч, к.г.н., загадчык аддзела сярэднявечнай археалогіі ІГ НАНБ.

Трафімаў Анатоль Іванавіч, выкладчык ПДУ

Трусаў Алег Анатольевіч, к.г.н., дацэнт кафедры гісторыі і музэязнаўства БДУК.

Трыфанава Наталля Якаўлеўна, к.м., вядучы навуковы супрацоўнік аддзела старажытнабеларускага мастацтва Нацыянальнага мастацкага музея.

Шадыра Вадзім Іосіфавіч, к.г.н., загадчык аддзела археалогіі жалезнага века ІГ НАНБ.

Штыхаў Георгій Васільевіч, д.г.н., навуковы супрацоўнік ІГ НАНБ.

Ярашэвіч Аляксандр Адамавіч, к.м., навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАНБ.

Змест

Падсумаванне	5
Баўтовіч М.М. Эпісталацыя архібіскупа полацкага Язафата Кунцэвіча	7
Блинова Т.Б. Деятельность учебных заведений “Общества Иисуса” в Беларуси в 1740 – 1773 гг.	14
Варонін В.А. Тэстамент полацкага бурмістра Давыда Панкова 1559 г.	32
Галубовіч В.У. Пасольская інструкцыя ад шляхты Полацкага ваяводства на сойм 1640 г.	41
Ганецкая І.У. Імпарт у Полацку X – XIII стст. па археалагічных матэрыялах	50
Ludwik Grzebień SJ. Biblioteka jezuitów w Połocku na przełomie XVIII i XIX wieku	59
Гліннік В.В. Да гісторыі будаўнічай актыўнасці полацкіх езуітаў у фальварку Спас	64
Джумантаева Т.А. Партрэт Эльжбеты Агінскай Пузыны з калекцыі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка	74
Дерновіч С.Д. Североевропейские древности эпохи викингов с территории Полоцко–Витебского Подвинья	80
Дук Д.У. Археалагічны комплекс “Пабудова першай паловы XVI ст.” (па выніках раскопак 2001 – 2002 гг. на Вялікім пасадзе г. Полацка)	88
Дук Д.В. Состояние, актуальные проблемы и перспективы развития археологии Полоцка	107
Дучыц Л.У. З гісторыі вывучэння археалагічных помнікаў Падзвіння (XVI – пачатак XX стст.)	112
Егорейченко А.А. Средневековые материалы городища Ратюнки (предварительные итоги изучения 1999 – 2002 гг.)	118
Емяльянчык В.А. Комплексная антрапалагічная характарыстыка насельніцтва Полацкай зямлі X – XIII стст. (па дадзеным краніялогіі)	122
Здановіч Н.І. Да пытання рэканструкцыі старажытнай забудовы Полацка	131
Иов О.В. “Клад” викинга из поймы Березины	138
Kadulska Irena. Źródła do dziejów drukarni Kolegium Jezuickiego i Akademii Połockiej (1787 – 1820)	143
Клімаў М.В. Лучна-1: стратыграфія і храналогія феадальнай сядзібы	150

Колабава І.Н. Полацкі скарб 1997 г.	160
Краско В.Д. Вопыт манаграфічнага вывучэння Полацкай тытунёва-махорачнай фабрыкі	163
Левко О.Н. О датировке начального и финального этапов развития средневекового Друцкого комплекса	167
Марозава С.В., Марозаў С.П. Полацкая трагедыя 1705-1710 гадоў	174
Михальченко С.И. В.Е. Данилевич	182
Мишин П.И. Семантика некоторых зооморфных изображений на полоцкой кафле	187
Плавінскі А.М., Плавінскі М.А. Кераміка курганнага могільніка Навасёлкі	194
Рябцевич В.Н. Козьянковское сокровище	207
Рябцевич Д.В. Полоцкий пожар 1643 года	213
Радаман А.А. Полацкі земскі суд у другой палове XVI – першай трэці XVII стст.	216
Сагановіч Г.М. Русіны ў вачах заходніх хрысціян XIII – XIV стст. (паводле інфлянцкіх хронік)	228
Сапега Т.А. Да вызначэння паняцця “музей кнігі”	234
Семянчук Г.М. Полацак і Кіеў у другой палове XI ст. (спецыфіка палітычных адносінаў)	241
Sohlman M.A. Polotsk – Gateway to Orthodox and Catholic Legacies	262
Тарасаў С.В. Сядзіба полацкіх ювеліраў XII-XIII стст.	267
Трофимов А.И. Вислая печать с чалмой из Полоцка	273
Трусаў А.А. Уклад Георгія Штыхава ў вывучэнне старажытнага полацкага дойлідства (да 75-годдзя навукоўцы)	282
Трифенова Н.Я. О портретах монахов-доминикан из Полоцка	287
Шадыро В.И., Дучиц Л.В. К вопросу о раннесредневековых этнонимах Белорусского Подвинья (археология, лингвистика, антропология)	300
Штыхаў Г.В. Сярэднявечная гісторыя Полацка і Полацкай зямлі (да канца XIII ст.) у расійскай гістарыяграфіі XVIII – пачатку XX стст.	314
Ярашэвіч А.А. Алтарны жывапіс і скульптура ў калекцыі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка	319
Звесткі аб аўтарах	323

Гісторыя і археалогія
Полацка і Полацкай зямлі
Матэрыялы IV Міжнароднай
навуковай канферэнцыі.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка
Полацкім РУПП “Спадчына Ф. Скарыны”.
Заказ № 3318. Тыр. 150.
211400, г. Полацк, вул. Гагарына, 8.

